ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

dhs

Godina VI • Broj 1 (14) • Februar 2021. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:
Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:
Vedad Spahić

Tajnica redakcije:
Sanja Dukić

Redakcijski odbor:
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Đozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar

Naučni odbor:
Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Voćkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:
Maja Hrvanović

Tehnička priprema:
Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VI
Broj 1 (14)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, februar 2021.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Šeherzada Džafić
TOPOS VODE U NOVIJOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI / TOPOS WATERS IN NEWER BOSNIAN LITERATURE 13

Edim Šator
STILISTIČKA ANALIZA KRIOPOETIČKIH ELEMENATA U ROMANU *PROKLETA AVLIJA* IVE ANDRIĆA / STYLISTIC ANALYSIS OF CRYOPOETIC ELEMENTS IN *THE DAMN YARD* BY IVO ANDRIĆ 35

Halima Husić
ATOMARNE STRUKTURE U DENOTACIJI APSTRAKTNIH IMENICA / ATOMIC STRUCTURES IN THE DENOTATION OF ABSTRACT NOUNS 45

Azra Hodžić-Čavkić
INTERDISCIPLINARNOST PRIMJENE SAPIR-WHORFOVE HIPOTEZE / INTERDISCIPLINARITY OF SAPIR-WHORF HYPOTHESIS 75

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Fahrudin Kujundžić
E. A. POE I F. M. DOSTOJEVSKI: NASTANAK I PREISPITIVANJE KRIMINALISTIČKOG ŽANRA / E. A. POE AND F. M. DOSTOEVSKY: THE ORIGIN AND QUESTIONING OF CRIME FICTION 97

ANGLISTIKA

Ivona Šetka, Jelena Ilić Plauc
TODAY'S USAGE OF NEOLOGISMS IN SOCIAL MEDIA COMMUNICATION / DANAŠNJA UPORABA NEOLOGIZAMA U KOMUNIKACIJI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA 115

PRAVNA MISAO

Enis Omerović
KRIVIČNA ODGOVORNOST DRŽAVA U MEĐUNARODNOME PRAVU: *RETHINKING* ILI TRAJNO NAPUŠTANJE KONCEPTA? / CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES IN INTERNATIONAL LAW: *RETHINKING* OR PERMANENT ABANDONMENT OF THE CONCEPT? 143

Nežla Borić
PARIŠKI SPORAZUM O KLIMATSKIM PROMJENAMA: PRAVNO-POLITIČKO PITANJE / PARIS AGREEMENT ON CLIMATE CHANGE: A LEGAL AND POLITICAL ISSUE 169

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Kristijan Popović
FAKTORSKA STRUKTURA SKALE INTERKULTURALNE OSJETLJIVOSTI / FACTOR STRUCTURE OF THE INTERCULTURAL SENSITIVITY SCALE 185

Kristina Prkić-Palavra, Izet Pehlić
VRIJEDNOSNE OSOBENOSTI SEVDALINKE I TURBO-FOLK MUZIKE KAO MUZIČKIH IZRAZA / VALUE CHARACTERISTICS OF SEVDALINKA AND TURBO-FOLK AS MUSICAL GENRES 207

Smiljana Zrilić, Antonija Jadrijević Tomas
ZADOVOLJSTVO RODITELJA DJECE S TEŠKOĆAMA PARTICIPACIJOM POMOĆNIKA U NASTAVI / SATISFACTION OF PARENTS OF CHILDREN WITH DIFFICULTIES WITH PARTICIPATION OF TEACHING ASSISTANTS 223

Nedim Čirić
POLOŽAJ STUDENATA I UNIVERZITETSKIH NASTAVNIKA U DIDAKTIČKO--METODIČKOJ DETERMINACIJI VISOKOŠKOLSKE NASTAVE IZ ASPEKTA KIBERNETIČKO-INFORMACIONE DIDAKTIČKE TEORIJE I TEORIJE KURIKULUMA /POSITION OF STUDENTS AND UNIVERSITY TEACHERS IN DIDACTIC METHODICAL DETERMINATION OF HIGHER EDUCATION FROM ASPECT OF CYBER INFORMATION DIDACTIC THEORY AND CURRICULUM THEORY 241

Filduza Prušević, Sefedin Šehović
DRUŠTVENI I MATERIJALNI STATUS NASTAVNIKA IZ PERSPEKTIVE STUDENATA UČITELJSKOG FAKULTETA U BEOGRADU /SOCIAL AND MATERIAL STATUS OF TEACHERS FROM THE PERSPECTIVE OF TEACHER EDUCATION STUDENTS 257

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Tamara Efendić-Spahić, Mitra Mirković-Hajdukov, Elvis Vardo
RAZLIKE U OSOBINAMA LIČNOSTI I PORODIČNOM OKRUŽENJU OVISNIKA O HEROINU I NEKONZUMENATA PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI / DIFFERENCES IN PERSONALITY AND FAMILY ENVIRONMENT OF HEROIN ADDICTS AND NON-CONSUMERS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES 273

Mirna Marković, Azra Bašić, Ajla Čelik, Ilvana Đešević, Adna Međedović
IZGRADNJA PERSONALNOG BRANDA S CILJEM POBOLJŠANJA PRILIKA ZA ZAPOŠLJAVANJE - ULOGA VISOKOG OBRAZOVANJA / PERSONAL BRAND DEVELOPMENT AIMED AT IMPROVING EMPLOYMENT OPPORTUNITIES – THE ROLE OF HIGHER EDUCATION 309

Maida Koso-Drljević, Meri Miličević
PREPOZNAVANJE TUŽNIH I SRETNIH EMOCIONALNIH IZRAZA LICA – LATERALIZACIJA I POVEZANOST SA DEPRESIVNIM SIMPTOMIMA / RECOGNITION OF SAD AND HAPPY FACIAL EXPRESSIONS – LATERALISATION AND ASSOCIATION WITH DEPRESSIVE SYMPTOMS 331

Vesna Ćorluka Čerkez, Tamara Efendić-Spahić
PERFEKCIONIZAM I PORODIČNE INTERAKCIJE KAO ODREDNICE SOMATIZACIJE KOD ADOLESCENATA / PERFECTIONISM AND FAMILY INTERACTIONS AS DETERMINANTS OF SOMATIZATION IN ADOLESCENTS 353

Gordana Berc, Sanela Šadić, Ozana Kobić
KAKO POMAGAČI MOGU SAČUVATI SEBE DA BI POMAGALI DRUGIMA I SEBI – IZAZOVI PRIMJENE SELF-CARE KONCEPTA / HOW HELPERS CAN HELP THEMSELVES TO HELP OTHERS AND THEMSELVES - CHALLENGES OF SELF-CARE CONCEPT APPLICATION 375

Vahida Djedović, Edin Mujkanović, Mitra Mirković Hajdukov
POST-MILENIJALCI: UPOZNAJMO GENERACIJU Z / POST-MILLENIALS: MEET GENERATION Z 389

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Halima Sofradžija, Maja Turnšek
SOCIJALNA INTERAKCIJA I ISKUSTVO DRUGOG / SOCIAL INTERACTION AND THE EXPERIENCE OF THE OTHER 409

Mirza Mahmutović, Vedada Baraković
IMAGING THE NATIONAL DAY: TRACKING THE COMMEMORATION PRACTICES ACROSS VISUAL SOCIAL MEDIA SPACES / UPRIZORENJE NACIONALNOG DANA: PRAĆENJE KOMEMORATIVNIH PRAKSI U PROSTORIMA VIZUELNIH DRUŠTVENIH MEDIJA 419

Samir Ljajić, Danica Pirsl
THE ROLE OF INTERNAL COMMUNICATION AND WORKPLACE LANGUAGE IN POSITIONING OF ORGANISATIONS /ULOGA INTERNE KOMUNIKACIJE I POZNAVANJA JEZIKA STRUKE U POZICIONIRANJU ORGANIZACIJA 441

Šejn Husejnefendić, Enita Čustović
KOMENTARI NA ONLINE PORTALIMA U DOBA INFO/PAN/DEMIJE: U POTRAZI ZA VRIJEDNOSTIMA /BIH INFO-PORTALS AND COMMENTARY SECTION DURING INFO/PAN/DEMIC: SEARCHING FOR VALUES 453

KINEZIOLOGIJA

Dževad Džibrić
SPOLNE DIFERENCIJACIJE MORFOLOŠKOG I POSTURALNOG STATUSA UČENIKA NIŽIH RAZREDA OSNOVNIH ŠKOLA / SEXUAL DIFFERENTIATIONS OF MORPHOLOGICAL AND POSTURAL STATUS OF LOWER GRADE PRIMARY SCHOOL STUDENTS 477

PRIKAZI

Amina Vatreš
NA TRAGU TRANSFORMACIJE METAFIZIKE U KIBERNETIKU: ONTOLOGIJA POSTHUMANOG STANJA DIGITALNOG DOBA (ŽARKO PAIĆ, *TEHNOSFERA I: ŽRTVOVANJE I DOSADA. ŽIVOTINJA-ČOVJEK-STROJ,* SANDORF, ZAGREB, 2018) 491

Elma Huruz Memović
ANALITIČAN, MINUCIOZAN I PREGLEDAN OBUHVAT SAVREMENE POLITIČKE MISLI (ENVER HALILOVIĆ, *SAVREMENA POLITIČKA MISAO*, AMOS GRAF, SARAJEVO, 2019) 495

Amela Šehović
GLOBALIZACIJA I NJENI REFLEKSI NA TVORBU RIJEČI U SLAVENSKIM JEZICIMA (*ГЛАБАЛІЗАЦЫЯ І СЛАВЯНСКАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ / GLOBALIZATION AND SLAVIC WORD FORMATION,* UR. АЛЯКСАНДР ЛУКАШАНЕЦ, НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ – ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА – БЕЛАРУСКІ КАМІТЭТ СЛАВІСТАЎ – КАМІСІЯ ПА СЛАВЯНСКІМ СЛОВАЎТВАРЭННІ ПРЫ МІЖНАРОДНЫМ КАМІТЭЦЕ СЛАВІСТАЎ, АФАРМЛЕННЕ, ВТАА ПРАВА І ЭКАНОМІКА, МІНСК, 2019) 503

Osman Halilović
SMJELO MARKIRANJE KLJUČNIH IZAZOVA ČOVJEČANSTVA (SAMEDIN KADIĆ, *MALI LEKSIKON VELIKIH TEMA,* CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2019) 507

Izet Pehlić
AFIRMACIJA SREDNJEG PRAVCA TUMAČENJA ISLAMA U OBLASTI ODGOJA (JUSUF EL-KARADAVI, *ENCIKLOPEDIJA ISLAMSKOG ODGOJA,* KNJIGA 1 I KNJIGA 2, ISLAMSKI PEDAGOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI I IZDAVAČKA DJELATNOST "HEDEF", ZENICA, 2020) 515

Rusmir Šadić
UTEMELJUJUĆI DUHOVNI AUTORITET OSMANSKOG DRUŠTVA (AHMED ZILDŽIĆ: *I PRIJATELJ I NEPRIJATELJ: RANO OSMANSKO DRUŠTVO I IBN 'ARABI,* ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2020) 519

UPUTSTVO ZA AUTORE 523

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

BOSNISTIKA

Šeherzada Džafić
TOPOS VODE U NOVIJOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI / TOPOS WATERS IN NEWER BOSNIAN LITERATURE 13

Edim Šator
STILISTIČKA ANALIZA KRIOPOETIČKIH ELEMENATA U ROMANU *PROKLETA AVLIJA* IVE ANDRIĆA / STYLISTIC ANALYSIS OF CRYOPOETIC ELEMENTS IN *THE DAMN YARD* BY IVO ANDRIĆ 35

Halima Husić
ATOMARNE STRUKTURE U DENOTACIJI APSTRAKTNIH IMENICA / ATOMIC STRUCTURES IN THE DENOTATION OF ABSTRACT NOUNS 45

Azra Hodžić-Čavkić
INTERDISCIPLINARNOST PRIMJENE SAPIR-WHORFOVE HIPOTEZE / INTERDISCIPLINARITY OF SAPIR-WHORF HYPOTHESIS 75

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.13

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 02. 10. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šeherzada Džafić

TOPOS VODE U NOVIJOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

Voda, bilo u konkretnom ili apstraktnom značenju, u svakoj pa i bosanskohercegovačkoj kulturi i književnoj tradiciji ima nezamjenjivu ulogu – od one elementarne esencijalno-biološke do ambijentalne i psihološke u prikazima prostora i ljudi. Ovaj rad će, kroz konkretne primjere, ispitati ulogu toposa vode u djelima bosanskohercegovačke književnosti upravo kroz te segmente. U teorijskom dijelu ukazuje se šta topos vode predstavlja, a u interpretacijskom dijelu voda se sagledava kao motiv i simbol u strukturi književnog teksta te naglašava upisanost fakcijskih geografskih toponima/hidronima, kao i fiktivnih apstraktnih (a)toposa, u poetičke identitete teksta (pojedinih djela pa i opusa u cijelosti). Pri svemu tome nastoji se dokazati hipoteza da je voda identifikacijska determinanta određenog prostora i vremena, a u spoznajno-identitetskom smislu važan marker kultura, društvenih zajednica i pojedinaca.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka književnost; voda; rijeka; more; jezero; tekst

1. NAD IZVORIMA I PONORIMA

Voda je najznačajniji element za održa(va)nje života na Zemlji i ima nezamjenjivu ulogu u svim segmentima ljudske egzistencije, u svim ljudskim aktivnostima uključujući, dakako, i umjetnost. Prije negoli se došlo do naučnih spoznaja o vodi, čovjek joj je intuitivno pridavao važnost, a ona se ogledala u mitološkim predodžbama, bilo da se radilo o vodi kao lijeku, onoj koja iscjeljuje ili pak vodi koja predstavlja strano i opasno. Voda se oduvijek javlja kao tema i motiv književnih djela,

štaviše kao glavna tematska preokupacija nekih pisaca. I mnogi bosanskohercegovački autori kao stalni ili povremeni motiv imaju vodu. Prisustvo toposa vode u našoj književnosti pratimo od njenih početaka, usmene i književnosti na orijentalnim jezicima, do novijih vremena okrunjeno Dizdarevom *Modrom rijekom* i rječicom pored Tekije u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt* i ništa manje intenzivno u djelima današnjih postmodernih pisaca. Ovaj se topos u bosanskohercegovačkoj književnosti javlja u prezentacijama konkretih (stvarnih) vodotoka i voda (Branko Ćopić, Ivo Andrić, Hasan Kikić) i apstraktnih i imaginarnih voda (Hamza Humo, Ćamil Sijarić, Nedžad Ibrišimović, Stojan Vučićević, Vitomir Lukić), na putevima otkrivanja identiteta (Alija Isaković, Meša Selimović, Ivan Lovrenović, Rusmir Mahmutćehajić) ili, na koncu, u traganjima za (samo)spoznajom (Tvrtko Kulenović, Irfan Horozović, Faruk Šehić, Bekim Sejranović). Izražavajući dramatičnost, neizvjesnost, kontrast prirodnog i artificijelnog, javljajući se kao dio secesijske dekoracije ili u funkciji estetizacije pejzažnih motiva – voda je s jedne strane prikazana kao kozmogonijski simbol, ona iščišćava, iscjeljuje, pomlađuje i vodi u vječnost, a s druge strane, voda je granica, ponor i izvor, topos razgraničenja, spajanja ili razdvajanja. Fluidnost vode kao materije prenosi se i u semiosferu: ona prožima različite kulturne kodove na različitim prostorima, njeno odsustvo je, jednako znakoviti, 'atopos'. Sva ta njena univerzalna značenja, naposlijetku, svedu se u književnosti na samospoznaju, metaforičko i doslovno prepoznavanje vode u nama, u sebi, u drugome.

Voda je tematska okosnica djela (*Majka voda*, Tvrtka Kulenovića, *Voda je moja mati* Enesa Kiševića, *Vodeni zagrljaj* Zilhada Ključanina), centralni motiv (*Knjiga o Uni* Faruka Šehića, *Žive vode* Hadžema Hajdarevića, *Ples morima* Nadije Rebronje, *Most* Jasmine Musabegović) u funkciji je simbola (najfrekventnije u poeziji, npr. kod Bisere Alikadić, Džemaludina Latića, Hadžema Hajdarevića, Naide Mujkić) ili pak imagoloških predodžbi o drugome i sebi (Zulfikar Zuko Džumhur, Skender Kulenović, Alija Isaković, Rusmir Mahmutćehajić, Miljenko Jergović), a diferenciranje bosanskohercegovačke književnosti prema ovom motivskom kompleksu moglo bi se granati i u drugim pravcima, ovisno od žanra i frekventnosti te intenciji literarizacije toposa voda.

2. TOPOS(I) VODE (MORA, RIJEKE, JEZERA, POTOCI...)

Velike promjene koje su se desile s tzv. *prostornim obratom* u humanistici i društvenim naukama zahvatile su interdisciplinarna područja integrirajući u konkretnim istra-

živačkim pothvatima mnoge dotad nezamislive entitete i spojeve. Između ostalog, takva se simbioza desila između književnosti i geografije[1], a bila je i povod prvom (regionalnom) simpoziju *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more*, održanom na Filozofskome fakultetu u Zadru 2008. godine, a koji se bavio i odnosom *književnosti i geografije* (posebno tekstovi Stipe Grgasa i Svend Erik Larsena). Tekstovi objavljeni u istoimenom zborniku ovjeravaju predodžbu o vodi kao osnovi života, stvarnog ali i onog imaginarnog.

U djelima bosanskohercegovačkih pisaca nailazimo na topos[2] vode u njegovom apstraktnom (govornom, misaonom, figurativnom), ali i doslovnom značenju (mjesta, prostora). Javljajući se u različitim označiteljskim varijacijama i konotacijama taj topos sintetizira opće (historijske i geografske činjenice), konkretno (trenutno stanje) i apstraktno (impresije i spoznajni učinci). Odsustvo vode, također, stvara atopose[3], što je slučaj npr. u djelima Skendera Kulenovića (*Ponornica*, soneti).

Književni tekstovi koji donose geografske činjenice reprezentuju ih kao eksterijere, lokalitete i pejzaže, a u konačnici ti stvarni toponimi i hidronimi najčešće posluže kao sredstva naturalizacije lirskog solilokvija ili proznoga govora koji tradicionalno u bosanskohercegovačkoj književnost inklinira ka poetskom diskursu i interijerima ljudske intime. Ključno je, dakle, šta ti toposi semiotiziraju. Npr. bosanske i hercegovačke rijeke postaju distinktivna obilježja određenih širih prostora, regija ili teritorijalno-identitetskih razgraničenja. Voda u književnosti postaje tako *življeni prostor*, onaj o kojem je pisao Henri Lefebvre u kontekstu reprodukcije, produkcije i prezentacije življenoga[4], insistirajući pri tome na njenoj multifunkcionalnosti, tj.

---

1 Kolegij *Književnost i geografija* na ovim je prostorima prvi put uveden 2008. godine na Poslijediplomskom doktorskom studiju u Zagrebu. Bilo je gotovo fascinantno s koliko interesa je preko 40 upisanih polaznika hrlilo u kopirnicu Filozofskog fakulteta gdje su čekale kopirane skripte materijala koji je odabrao i pripremio nositelj kolegija Stipe Grgas. Kolegij se doticao odnosa voda i prostora, što je rezultirao brojnim seminarskim radovima, ali i disertacijama koje su ovaj odnos tretirale u kontekstu *prostornog obrata.*

2 Riječ "topos" koristi se u različitim konotacijama, a porijeklo vodi od grčke riječi *tópos* što znači mjesto i nekada se vezao isključivo za retoriku. Tako je u okviru pronalaženja argumenata i dokaza topos predstavljao sredstvo dokazivanja, ali i kao nalazište argumenata za određeni govor. Vremenom značenje riječi topos se promijenilo, odnosno proširilo, napose od 1948. godine kada E.R. Curtius objavljuje studiju *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje* u kojoj iznosi mišljenje da su toposi obrasci mišljenja, utvrđeni standardiziranim opisima i općeprihvaćenim metaforama. Topos se definira i kao opće mjesto, tipizirani motiv u književnom djelu.

3 Roland Barthes s osloncem na grčku filozofiju i kroz razmatranje odnosa prema drugome (odsustva/prisustva Drugog) *atopos* definira stanjem "bez odredišta, bez toposa, bez priče – bez govora" (1982 : 239).

4 Pri sagledavanju uloge prostora u književnosti važnu ulogu ima Henri Lefebvre koji ukazuje na razliku između socijalnog i fizičkog odnosno prirodnog prostora koji su istovremeno u neraskidivoj vezi, s tim da prirodni prostor vremenom nestaje te da danas ima karakter pozadinske slike na koju se ljudi podsjećaju ne nalazeći ih u svojoj praksi te ih ispunjavaju maštom (izvori, jezera, potoci i rijeke skloni su mijenjanju svoje fizičke strukture,

mogućnosti da ona istovremeno predstavlja fizički prostor kao i onaj fikcionalni koji je odraz življenoga.

2.1. Pregled istraživanja toposa vode u bosanskohercegovačkoj književnosti

Dosadašnja istraživanja toposa vode u bosanskohercegovačkoj književnosti uglavnom su partikularna i odnosila su se na određene aspekte (npr. esej o vodi u islamu i književnosti Enesa Karića), simboliku (voda kao simbol unutar bošnjačke tradicije u eseju Seada Šemsovića i nizu tekstova tematskog broja časopisa ″Blagaj″ iz 2005. godine[5]), određene geografske prostore (npr. vode Hercegovine u knjigama Dijane Hadžizukić) ili interpretacije motiva vode kod pojedinih autora i u konkretnim djelima (npr. Nine Hadžialić-Alihodžić o toposu vode kod Tvrtka Kulenovića, Irme Marić o vodi u poeziji Hadžema Hajdarevića, Hasana Tijanovića o motivima vode u putopisima Zuke Džumhura, itd.).

U tekstu „Voda kao simbol u bošnjačkoj tradiciji i književnosti“ (2017) Sead Šemsović govori o vodi kao jednom od četiri elementarna prapočela koja možemo pratiti putevima razvoja civilizacija i kultura. Šemsović iz bošnjačke tradicije izdvaja nekoliko autora – od Ahmeda Vahdetije preko pjesnika s kraja 19. i početka 20. stoljeća Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića. Modernunu bošnjačku književnost Šemsović predstavlja kroz *Ponornicu* Skendera Kulenovića, koja kao simbolička rijeka zapravo kazuje o identitetu i kulturi Bošnjaka koja je „...jaka u jednom trenutku, postoji, jasno je vidljiva, da je možete koristiti da uživate u njezinim ljepotama, i u jednom trenutku je nestane” (Šemsović 2017).

Dijana Hadžizukić (2018) piše o motivima vode kod Hasana Kikića, koji su frekventni i “uvijek imaju izrazitu simboličku vrijednost bilo da se radi o postupku gradnje fabule, gdje će ona biti mjesto zbivanja, bilo da je u pitanju stvaranje doživljaja čovjeka i svijeta u kontrastu ili svejedinstvu” (2018: 65). Za razliku od

ponekad štaviše dolazi do njihovoga potpunog nestajanja). Lefvebre uspostavlja konceptualnu trijadu (2005: 38) zasnovanu na marksističkome konceptu proizvodnje te naglašva kako se prostor stvara preko tri dijalektički povezane cjeline: a) prostorna praksa *(spatial practice),* odnosno kroz produkciju i reprodukciju prostora, b) reprezentacije prostora *(representations of space),* odnosno kroz prostor koji je kognitivno razvijen, konceptualiziran, kojim se služe umjetnici i znanstvenici pri identifikaciji življenoga i percipiranog, te c) prostori reprezentacije (representational space) odnosno izravno življen prostor koji se posreduje sa svojim kompleksnim simbolizacijama, a opisuju ga stanovnici, umjetnici, pisci i filozofi.

[5] U tom smilu posebno su iz ovoga tematskog bloka časopisa ″Blagaj″(3-4, 2005) zanimljivi tekstovi ″Voda i zelenilo u frazeološkoj građi bosanskog jezika″ Amine Šiljak-Jesenković, ″Voda u usmenim predajama Bošnjaka″ Aiše Softić te ″Voda i zelenilo u sarajevskim mahalama, avijama i baščama″ Behije Zlatar.

Kikića, voda u prozi Derviša Sušića nosi simbliku pobune, posebno preko motiva mutne vode:

> "U svim civilizacijama rijeka je značajan simbol života, rodnosti, smrti, obnavljanja, simboličkog prelaska na drugu stranu, te takva značenja unosi u književna djela. U slučaju *Pobuna* Derviša Sušića rijeka/voda prestaje biti dio prirodnog okruženja i prerasta u arhetipski simbol rušilačke snage" (Hadžizukić 2018: 98).

Sa sličnim interpretacijskim senzibilitetom Hadžizukićka o ovoj temi progovara i u knjizi *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* (2016), posebno u poglavlju „Rijeka je bjelinom procvjetala" u kojem obrađuje motive vode počevši od romana *Grozdanin kikot* Hamze Hume preko *Larve* Bisere Alikadić i *Mosta* Jasmine Musabegović do autora poput Nedžada Ibrišimovića i Meše Selimovića. Posebno je zanimljiv osvrt na romane Bisere Alikadić kod koje je voda katalizator spoznaje, ali i na opus Jasmine Musabegović gdje također ističe funkcije spoznaje jer u njenoj prozi "voda je elemenat koji nas povezuje sa svijetom, vodama spoznajemo sebe i vodama otičemo" (Hadžizukić 2011: 140).

Istraživanja kojima je topos vode sekundarna (usputna) tema uglavnom izdvajaju ovaj motiv da bi utvrdili njegovu funkciju u tekstu. Iz takvih interpretacija saznajemo kako je topos vode jedan od aspekata književnog upoznavanja s drugim kulturama i civilizacijama, zahvaljujući kojemu su neki pisci priskrbli kultni status status "vječnog putnika" ili "postmodernog nomada" (Alihodžić-Hadžialić 2019: 59), kao što Nina Alihodžić-Hadžialić navodi u slučaju Tvrtka Kulenovića. Voda kao motiv samospoznaje se provlači kroz gotovo cijeli pjesnički opus Hadžema Hajdarevića, što je Mileta Stojića podstaklo da tu poeziju nazove "vodenim žigom".

3. TOPOS VODE U IZVORIMA I PONORIMA JEDNE KNJIŽEVNOSTI

Rastvorio sam se i potekao / potocima / jezerima / rijekama / morima (...)
Sad sam tu / Kako svome izvoru da se vratim

(Mak Dizdar)

Zapis o izvoru Maka Dizdara može biti dobra uvertira za sagledavanje nekih motivskih kontinuiteta bogate bošnjačke i bosanskohercegovačke književne tradicije. Jedan od njih je neosporno voda u svojim obrednim i religijskim značenjima. U

bosanskohercegovačkoj tradiciji prisutan je kult vode koja je smatrana izvorom čistoće (islam), ali i pročišćenja živoga bića (kršćanstvo). Na takvoj podlozi konfiguriran je topos vode u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj kulturi, "priroda posredstvom vode zakoračuje u kulturu, dok, opet, kultura čovjekovim življenjem i kohabitiranjem s vodom, zakoračuje u prirodu!" (Karić 1999: 169). Uzajamnost tog odnosa najbolje se očituje kroz književnost, u djelima koja referiraju na stvarne toponime/hidronime, ali i u onim koja posredno (metaforički) ukazuju ili kreiraju značenja stvarnih vodenih toposa. Iz toga proizlazi i hipoteza ovoga rada: **voda je identifikacijski označitelj određenog prostora, a u kognitivnom i gnoseološkom smislu i identitetski signum spoznajnih procesa koji se odvijaju u samom čovjeku**. Te identifikacijske/identitetske relacije ostvaruju se kroz odnose prema emprijskim varijacijama toposa vode: kao topos mora (vezanost za morsko podneblje), topos rijeke (koje najčešće sinegdohički odražavaju identitet grada kroz koji protiču), topos jezera (najčešće se ispoljava kroz melanholiju i motive vezane za historiju umjetnosti), potoka (veže se motive zavičaja), kroz druge pojavne oblike vode (izvore, ponore, bunare, kišu, lokve i barice).

3. 1. Topos mora

More kao topos teoretičar prostora Stipe Grgas definira kao "prostornost, ali isto tako ono je ponegdje i katkada i mjesto" (Grgas 2008: 115), što bi značilo da more nosi i daje značenja, a da prostorima u širem smislu pridaje funkcije konkretnoga mjesta. Svend Erik Larsen ističe da more, bilo da ljudi žive u blizini obale ili u središtu kontinenta, milenijima obuzima ljudsku imaginaciju i „po zemaljskoj kugli ostavlja svoje tragove u tekstovima, simbolima ili mitovima" (2008: 117), što u potpunosti vrijedi i za bosanskohercegovačku književnost, čiji su pisci putovali i tragali za drugačijim, imaginirali... kako bi spoznali vlastito.

Otkrivanje sebe i sopstva posredstvom maritimnih ambijentacija nalazimo u romanu *Derviš i smrt* (1966) Meše Selimovića, konkretno u epizodi Hasanova poznanstva s Dubrovkinjom Marijom i njihovog zajedničkog putovanja brodom od Carigrada do Dubrovnika. Marija će Hasana privući *sličnim govorom*, ali bližim upoznavanjem dolazi do uočavanja razlika i udaljavanja koje je srazmjerno fizičkoj udaljenosti od svoga matičnog prostora. Ali, ona je uvijek praćena nečim što, u prvi mah, izgleda kao paradoks – što je čovjek udaljeniji od zavičaja (kopna) to više treba i traži nešto blisko. Putovanje brodom od Carigrada do Dubrovnika okončava se

zahlađenjem odnosa, koje biva opečaćeno stupanjem u Dubrovnik kada Hasan shvaća da ne pripada tom prostoru i hrli svojim bosanskim brdima. Zvonko Kovač u toj slici unutar romana prepoznaje interkulturalni sraz zaključujući da će Hasan na tom „relativno neutralnom prostoru" (2010: 22) pokušati ostvariti ljubav, cijelo vrijeme tragajući za svojim korijenima[6].

U romanu *Rea* (1987) Irfana Horozovića javljaju se slični motivi. Dolaskom u mediteranski gradić glavni protagonista Narcis, porijeklom iz Bosne, traga za svojim identitetom i sada tu pored mora nastoji da "sazna tajnu svog porijekla" (1988: 292). Narcisu uspijeva da uspostavi vezu sa Andreom koja po svemu pripada mediteranskom miljeu i koja je svim bićem okrenuta ka moru, koje preuzima ulogu posrednika između kopnene (Narcis) i maritimne (Andrea) senzibilnosti. Ljubavni čin se i događa ulaskom u more. Tada ni Andrei niti Narcisu više nije potrebno da (sa)znaju ko su jer su stupili u prostor slobode koju im obezbjeđuje more. Baš o takvome odnosu govori Larsen iznoseći konstataciju kako su „ljubavnici depersonalizirani naizmjeničnim poistovjećivanjem s morem" (2008: 129). More će u romanu biti svjedokom i katalizatorom ljubavi koja traje kratko, ali ostavlja neizbrisiv trag[7]. Narcis i Andrea u more potiru svoje identitetske popudbine, u tom prostoru su jednaki/isti, što je presupozicija pune i istinske ljubavi:

> "Fikcionalna projekcija zasnovana na suprotnosti dva prostora (kopna i mora), omogućila je Horozoviću [pa i Selimoviću] da prikaže suprotnost ljudi koji pripadaju tim toposima. Kopno je ograničeno, otok i more neograničeni, u kopnu je već upisno značenje, dok prostor mora nudi neograničene izlaze. More kao prostor prima različitosti i obale mora stjecište su te različitosti, interkulturalnosti – onaj ko nije dio toga svijeta i ko se ne pronađe u njemu, gubi se, a onaj ko je dio toga, bachelardovim rječnikom pretvorit će ga u *prostor sreće* ili tuanovskim rječnikom, učinit će taj interkulturni prostor svojom *topofilijom*." (Džafić 2018: 195)

No, na koncu s Horozovićevim Narcisom desiće se isto što i sa Selimovićevim Hasanom. I jedan i drugi bježe od tog neutralnog prostora. I da zaključimo Kovačevom opaskom, i jedan i drugi se „potpuno vraća doma" (2010: 23).

[6] „(…) u simboličnom širem kontekstu vjersko-kulturnoga identiteta, jezik umjesto mjesta te blisko srodstvo i određeno međusobno predznanje bili su dobar preduvjet za iznenadnu ljubav i prijateljstvo, kao i za samospoznaju drugačijim, a bliskim" (Kovač 2010: 22).

[7] Po Larsenu „granica između kopna i mora, između ljudskog i neljudskog, transcendirana je ljudskom ljubavlju i strašću, što ljubavnicima podaruje nove individualne identitete izvan poretka kulture koja ih okružuje i bez ikakve finalnosti i trajnosti osim intenziteta samog trenutka i njihove pojedinačne istrajnosti u vremenu koje slijedi" (Larsen 2008: 129). Upravo na toj granici našli su se Andrea i Narcis. More je, bar načas, izbrisalo njihove identitete i dalo im novi.

Pisac koji u bosanskohercegovačku književnost unosi duh *alteriteta*, čineći to i preko toposa vode jeste Tvrtko Kulenović. Rekonstrukcija mape kojom kroči kao subjekt putopisnog diskursa otkriva da su to gradovi pokraj mora, rijeka, jezera te da voda na određen način diktira njegovo putovanje. Put i na Istok i na Zapad je simbolička potvrda njegova estetsko-etičkog identiteta, koji upućuje na otvorenost pri čemu se estetsko ogleda u osebujnoj literarizaciji toposa kulture destinacija koje posjećuje, a etičko u priznanju identiteta i razlike viđenog, doživljenog i spoznatog drugog. Životni svijet *Drugoga* Kulenović usvaja i neposredno i iz knjiga, sjedinjujući percepciju u ljepoti svijeta i riječi. Kosmopolitizam je integrativna snaga i kognitivni okvir njegove odiseje čiji univerzalni humanum i priznaje i relativizira kulturalne razlike. Jedino po čemu se prostori razlikuju jeste u tome koliko je more duboko, koje je boje, da li se u njemu oslikava vedro ili tmurno nebo. Indikator razlika je priroda, nikako ljudi. Da parafraziramo samog autora, ljudi govore o granicama i prave ih, govore o razlikama, govore o identitetu, susretu s drugim i drugosti, a sve bi to ustvari trebao biti "sporazum svjetova" (Kulenović 2013). Čovjekovo prirodno stanje je sporazum: "Svijeta će biti u sporazumu ili ga neće biti" (Kulenović 2013). Na istoj duhovno-etičkoj podlozi pisac komparira, (pr)ocjenjuje, prepoznaje, spoznaje i, na koncu, nudi mogućnost identifikacije u knjizi *Majka voda* (2004).

> "Ovo more je s mjerom obrađeno, s uzdržljivošću veličanstveno i uvijek podrazumijeva prisustvo čovjeka. Kuće su sive ali je njihovo sivilo smješteno kraj plavog mora pred modrim planinama, ono je boje vremena, boja dostojanstvenosti, boja iskustva i boja razmišljanja. Zato nigdje na svijetu kuće ne liče toliko na palače koliko na dalmatinskim obalama. Nigdje nema onih lijepih probušenih konsola s obje strane pored prozora koje su kao ruke koje zgrada ispred sebe pruža: za one koji su unutra one su zaštita, za one koji su napolju dobrodošlica, kad bi se kuća povinovala zemlji i prevrnula, one bi ostale da stoje uspravne poput spomenika" (Kulenović 2004: 14).

Za Kulenovića ne postoji "strano", između ostalog i zahvaljujući toposu mora. Uspjelim hipotipozama redaju se pred nama vodeni toposi velikih civilizacija i kultura kao na filmskoj vrpci: staro se prepliće novim, tradicionalno s modernim. Gradovi se ogledaju u vlastitoj kulturi i historiji, ali na poseban način i u vodi koja ih okružuje ili koja protiče kroz njih. Voda je jedna od ključnih riječi u univerzalnom jeziku *sporazuma svjetova* koji potpisuju otkrivene "vlastitosti upravo u onome drugačijem" (Hofmann 2013: 18).

I nije samo Tvrtko Kulenović pisac koji odlazi moru da spozna drugoga i sebe. Činio je to i Midhat Begić u putopisu *U zemlji Saita Faika*. Ovaj esejista zapadne

kulture i obrazovanja putuje Turskom prema tragu književnog djela turskog pripovjedača Saita Faika, opisujući gradove i predjele kroz koje prolazi: "Zašto putovati i zašto baš u Tursku – o tome se lijepo razmišlja dok se široka cesta spušta Mramornom moru i približava Bosforu. Kad bi putovanje imalo cilja, ljudi bi ga odavno našli i skrasili" (Begić 1987: 542). More je povod da se sagleda svoja kultura iz drugačijeg ugla.

I u knjizi Ivana Lovrenovića *Obašašća i basanja* (1975) lokaliteti Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Italije i Francuske sa svojim kulturalnim i historijskim znamenima povod su za odgonetanje unutarnjih uspomena, utvara, slika i čuda, uz česte asocijacije i intertekstualne dijaloge s tekstovima usmene i moderne književnosti. Knjigu otvara upravo topos vode u prvom zapisu doslovna i simbolična naslova *Klis*:

> "Bosna – čardak, Klis mu najviša veranda nad morem. Klis! Sinjski, dinarski kamen klisnuo uvis, u tvrđavu se skočanjio od strepnje i srha kad je ugledao plavet, more, prostranstvo. Leđima Klis dodiruje nemuštu sigurnost kontinenta, Ilirika, a pred očima, pod nogama mu 'daljine, daljine'**,** teretno brodovlje čivitnih otoka. Klisom Bosna svemir gleda" (1975: 16).

Putničko traganje za duhovnim i stvaralačkim iskonima nalazimo i kod Rusmira Mahmutćehajića u putopisima *Zemlja i more* te *Venezia – slike što izranjaju i nestaju*, pri čemu ovaj autor, poput svojih ovdje spomenutih prethodnika, ispoljava svoju preferenciju prema kopnu u odnosu na more koje okružuje i natapa Veneciju, i gdje je sve drugačije od zavičajnog:

> "Dvije male lampe tanahnim plamičcima lelujaju u meni dok prolazim venecijanskim ulicama i mostovima; njihovo svjetlo treperi putevima, okrećući čovjeka onim maglenim prostorima bića gdje traje misao o ništavilu, misao koja se uspinje i vraća uzbrdicom samouništenja ili se, slijedeći nužnost suprotnosti, usmjerava k spoljnjem tražeći vatru i u zemlji i u zraku i u vodi" (1986: 329).

Na istome tragu, primat čvrstog i sigurnog kopna obilježio je impresije Alije Isakovića o najčuvenijem gradu na vodi u putopisu *Evropski cocktail*, koje obogaćuje i umjesan interteskstualni dijalog s piscem koji je na sličan način ovjekovječio mletačku prijestolnicu:

> "Smrt Thomasa Manna zatekla me u autobusu u Docu kod Travnika... Ta Venecija, ta stara, naborana, napirlitana kurva u morskoj baruštini, nasađena na naše balkansko natruhlo kolje u zamućenom pijesku, od Murana do Rive degli Sciavoni, i Lida, u labi-

> rintu bolesnih kanala s umrtvljeno prljavozelenom smrdljivom vodom, i gondolama koje se zloslutno njišu poput mrtvačkih kovčega, okružene naftenskim mrljama, korama narandža i odbačenim prezervativima" (1985: 405).

Zanimljivo je da i putopisac koji iskazuje ponajviše empatije prema putopisom percipiranoj drugosti, Tvrtko Kulenović, ima slično viđenje Venecije:

> "Venecija nije paučinasti veo koji se danju sijajući opruža na Suncu, a noću blago obavija tijela usnulih ljubavnika. Ona je zapuštena drolja u starom izazovnom ruhu koju su zbog grijehova objesili tako da joj se kosa vuče po kanalima, a ona još neće da proguta iskeženi osmijeh zlatnih zuba" (2004: 128).

Topos mora se, kako vidimo, kod bosanskohercegovačkih pisaca javlja u opozitnim imagološkim krajnostima – s jedne strane je idiosinkratska odbojnost koja izravno ili implicite preferira pripadnosti kopnu, kopnenom 'čvrstom' identitetu, a s druge strane prostor utopijskih i metafizičkih projekcija, „riznica simboličkih značenja, religijskih i mitoloških tumačenja, ali i povijest ljudskih sučeljenja s njegovim izazovima" (Grgas 2008: 103). Kada bi se šire sagledao odnos takvih auto i heteropredodžbi kod bosanskohercegovačkih pisaca on bi, zasigurno, reflektirao razlike između istočnog (opuštenog) i zapadnog (ubrzanog) načina života.

3.2. A/topos rijeke

> *Izuj obuću kad prelaziš / Koranu, Glinu / Savu i Drinu / Operi noge u rijekama / Bosna je ćilimom zastrta.*
>
> (Nedžad Ibrišimović)

Neposrednije identitetsko određenje, kako kolektiviteta tako i individue, bosanskohercegovački pisci donose kroz topos rijeke. Kao sukus pristupa tom toposu, i prije nego se upustimo u brzake, virove i mirne tokove bosanskih rijeka, može nam poslužiti *Uputa* Tvrtka Kulenovića koja emanira znanja, iskustva i doživljaje svjetskog putnika i poznavatelja kultura i civilizacija: "Ako je život rijeka, ti budi čamac, otkinuto drvo koje voda nosi, ali koje plovi tom vodom divno raširenih grana – krila" (2004: 203).

Najprije ćemo se osvrnuti na topos rijeke kao apstrakcije, koji je u bosanskohercegovačkoj književnosti inaugurirao Mak Dizdar svojom *Modrom rijekom* (1971). Da će *Modra rijeka* biti svojevrsna odiseja otkrivamo već u motu zbirke (*U grudima*

mi nestaje srca, Homer, Odiseja, IV, 467), ali i kroz naslove, kao i stihove u kojima su motivi iz Odiseje, koji pored intertekstualne igre predstavljaju deiktične znakove. Značenje modre rijeke je višestruko. Može se tumačiti kao prelazak iz života u smrt, ali ostajemo spoznajno uskraćeni ako naše razumijevanje mimoiđe esenciju vode, kao materije, ali i kao apstrakcije. Na tom tragu pjesma upućuje na moć vode i nemoć čovjeka naspram njene količine, širine, dubine i, na koncu, neprolaznosti.

Hronološkim slijedom smo u godini 1968. godini kada izlazi *Ugursuz* Nedžada Ibrišimovića. Radnja romana se rezvija u dva tematska rukavca – propast porodice Abazović te Muzaferova potraga za identitetom. Jedina vjerna pratiteljica Muzaferova je voda, konkretno rijeka Bosora za koju će se na kraju vezati kao sa pravom saputnicom. Za stanovnike Herdekovca ta voda je ljekovita makar po vjerovanju Ihtarevom u "običaje koje mu ostaviše mrtvi i vjere u ljekovitost kisele vode podno Herdekovca" (Ibrišimović 1984/1985 : 183). Bosora je više od rijeke, ona je sudbina: "Tamni jablanovi su svojim njihanjem držali kameni mir minareta kao Bosora moju sudbinu" (1984/1985: 196). Ona sa Muzaferom koketira poput pohotne djevojke: "(...) pohotna Bosora se pritajila, pušta ljude da obave svoj posao, ne ometa ih, osjećam njen pritajen smiješak, a ja sam onaj kome je upućen" (1984/1985: 214). Antropomorfizirana rijeka na kraju će postati pravom saputnicom koju Muzafer ženi, a u čemu očitavamo identitetsko vezivanje sa rijekom imenovanom simboličkim neologizmom koji čuva historijsko pamćenje na sudbonosni 'brak' pretkotromanićkih pokrajina (ali i rijeka!) Bosne i Usore od kada započinje državni kontinuitet zemlje kojoj pripada.

Ipak, kada su u pitanju rijeke, djela novije i savremene bosanskohercegovačke književnosti pretežno referiraju na konkretne, postojeće hidronime i s njima geografski povezane toponime a u funkciji su identitetske reprezentacije, ovjere postojanja i trajanja kroz vrijeme. U tom smislu, uputno je pozvati se na Aliju Isakovića, po struci geologa, kada daje literariziranu geografsku sliku Balkana u kojoj posebno mjesto pripada rijekama. Iako Isaković Balkan opisuje s dozom onoga što će se kasnije u teoriji prepoznavati kao saidovski i todorovljevski *balkanizam*, tekuće vode ipak su sastavnice pjesaža, vanjskog i unutarnjeg, pred čijom ljepotom zataji kritička oštrica percepcije: "Balkan je planinski sistem... blago erodiran bistrim tekućicama; tu je još čuveni krš, krečnjak, klisure, katuni, čojstvo, besa, stećak, krst, križ, polumjesec; Sirmium, Singdium, Salona, Thesalonik" (1985: 407). Isaković različitim stilskim sredstvima uspijeva dočarati samo ambijente, pri čemu opet ključno mjesto pripada vodi, posebno kada piše o svome hercegovačkom zavičaju: "Ko je to raširen na svijetloj litici, ko na vrhu kule, ko u borama stare košćele, Okamine ili naši preci... Odzvanja

Počitelj kao gorski kristal. Na stazi opale murve. U očima hod Neretve i bijeli let čaplje“ (1985: 397).

Svoje oduševljenje rijekom izražava i Skender Kulenović u eseju *Iz smaragda Une* kontrastirajući ga sa svojim rodnim mjestom koje nema rijeku: “Za moj rodni Bosanski Petrovac, Volter ismijavajući teologe, morao bi reći: ovo nije grad jer bi Bog koji je svakoj tvorevini dao neku svrhu, pa tako i rijekama (da sva teče kroz neki grad), navratio i kraj njega bar neku manju” (1971: 192). Zavičajni atopos vode, Kulenović nadomješta toposom Une, i nezaboravnom sanjarskom vožnjom fijakerom preko drvene ćuprije:

> “Otac se smije, misli da sam se prepao pa me pridržava i govori mi da se ne bojim, da je ćuprija tvrda, a ja se ne bojim: samo lebdim, sav prosjan tom Unom, tim nevidljivim čudom, za koje bih jedino znao reći ljepota, ljepota, malo mi očiju da gledam, malo mi pluća da dišem” (1971: 193).

> “Bila je to moja prva (i takva posljednja), najljepša, neuporediva, nezaboravna i neiskaziva rijeka. Senzacija ta možda bi se mogla uporediti jedino sa prvom zrakom svjetlosti prvom kapi majčinog mlijeka, kad one ne bi ostajale u tmini koja predhodi našem pamćenju” (1971: 193).

Pored Une, Skender Kulenović će oduševljenje iskazivati i prema drugim rijekama, a ako uzmemo u obzir roman *Ponornica*, o rijeci koja ne postoji, koja ponire, i značenja koja su (u) ovome romanu upisana/pripisana, možemo s punim pravom konstatovati da je ovaj atopos[8] vode etabliran kao jedna od centralnih identitetskih figura bosanskohercegovačke književnosti pa i kulture u cjelini. Nastaloj u sintezi nacionalno-emancipatorske i liberalno-humanističke paradigme karakteristične za bosanskohercegovačku javnu scenu 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, ovoj je metafori pripisano zančenje „...identiteta koji palijativno, jednim dijelom, egzistira u nekom pozadinskom, netransparentnom planu (poglavito unutar porodične intime ili neke vrste ilegale, čekajući, u povijesti rijetke, povoljne stjecaje da se objelodani a zatim ponovo zaroni ili ketmanski mimikrira“ (Spahić 2016: 52)

Pisac koji je dijelio slična osjećanja prema Uni je Branko Ćopić. No, za razliku od Kulenovića, koji će na Unu posmatrati sa strane i diviti joj se, Ćopić će živjeti uz

[8] Riječ *atopos* grčkog je porijekla i podrazumijeva ono što nije na svome mjestu, nepriličan, neobičan. Veliku ulogu je odigrao u određivanju razlike između prostora i ne/mjesta. Pojam se koristi i u objašnjenju osjećaja odsustva drugoga bića. Koristio ga je Platon da bi opisao Sokrata, a kasnije, po uzoru na to, i Derrida da bi ukazao na odsustvo prijateljstva u “prijateljskom” odnosu kao i Roland Barthes da ukaže na nemogućnost realizacije odnosa s Drugim (Barthes 1982).

nju i s njom artikulirajući to u svojim djelima, posebno u *Magarećim godinama*: *Uno moja, pjesmo zavičajna / Idem svijetom na sve četiri strane / slušam Unu i vidim Hašane* (1988: 42). I nakon što odlazi dalje u svijet Ćopić motivski ostaje vezan uz Unu, koja u njegovom opusu predstavlja svojevrsni granični topos između djetinjstva, mladosti i zrelih godina.[9] Slični motivi, ali u sasvim drugoj poetičkoj paradigmi, zastupljeni su i u romanu *Knjiga o Uni* Faruka Šehića.

Una će se javiti i u opusu Enesa Kiševića koji će svoje zavičajne gradove Bosansku Krupu i Ključ preko Une i Sane prenijeti u prostor Zagreba. Kišević nije pjesnik apstrakcije, uvijek je konkretna rijeka povod za lirsku refleksiju o univerzalnim vrednotama, a što je posebno izraženo u zbirci *Voda je moja Mati*: *Voda – kažem – i već žeđ bivam i žega. / Odmah potom riječ mi u vodu potanja, / u vodu što tajnu prenosi postanja / i na njenom putu ne postoji stega / koja bi joj mogla spregnuti silinu* (2008: 69). Uz centralnu konceptualnu metaforu VODA JE MATI, koja se javlja kroz cijelu knjigu u različitim blendovima i varijacijama, voda ima i funkciju estetizacije stvarnosti: *Rijeko, ti si slikar! To jasno je ko dan. Ti u sebi kopniš sve stvari od reda. / Ja sav sam u tebi, a lice mi je van? / I premda dječaku kosa već je sijeda / on vidi iz vode san u njega gleda* (2008: 78).

Rijeka Vrbas također se našla u mnogim djelima bosanskohercegovačke književnosti, a proteže se gotovo cijelim opusom Irfana Horozovića. Vrbas kao da raste uz pisca, na početku je prikazan kao izvor i mjesto nestašnih igara jednoga dječaka do saputnika zreloga momka, da bi na koncu, u vrijeme progona Vrbas postao vodotok po kojem plutaju leševi, i naposlijetku, u duhu znakovite identitetske simbolike, prestao teći, iščezao iz piščeva horizonta, iz sna. Metaforički i zbiljski rijeka se kod Horzovića javlja kao indikator nepojmljivog sunovrata jedne urbane zajednice i ljudi koji, ostavljajući grad i rijeku, napuštaju sebe:

> "Vrbas je prestao teći. Negdje je iščezao, istipio se. Skočio sam iz sna sav u znoju i vikao, urlao. Urlao sam tu strašnu vijest da je Vrbas stao.... Vrbas je stao ne teče više. Nema više Vrbasa, čovječe, nismo u Sitarima nismo u Banjaluci. U tuđem stanu, u tuđoj postelji. Vrbas ne teče više ni kroz san, pomislio sam. Ko zna kad ćemo se vidjeti. Ko zna, a možda će i Vrbas opet zažuboriti kroz tvoj san, pomislih" (1995: 85).

Motiv napuštanja grada povezan sa rijekom kao identitetskim markerom imamo i u prozi Miljenka Jergovića *Galebovi na Miljacki* u kojoj simbolično preko galebova

[9] Ova tema iscrpno je obrađena kroz devet simpozija posvećenih Branku Ćopiću i temama zavičaja, pod nazivom *Lirski i humoristički svijet Branka Ćopića*, u organizaciji Slavističkog instituta Karl Frances Univerziteta u Grazu: https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/projektarium/Copic/Symposien.html

pisac predstavlja ljude koji su napustili Sarajevo i samo ponekad svrate, baš kao što galebovi slete na Miljacku jedanput godišnje, a sve u skladu sa opsesivnom Jergovićevom tezom da je Sarajevo, usljed rata, ireverzibilno promijenilo svoju identitetsku konfiguraciju:

> "Dok se pod klupama na Vilsonovom šetalištu otapaju posljednji otoci snijega, nad Miljackom zalepršaju galebovi. Pravi morski galebovi zalutaju, tko zna kako, u nasukani grad, spuste se nekoliko puta u rijeku, zbunjeno lamataju krilima iznenađeni vodom koja ih odnosi, potom se uzdignu nekoliko metara u visinu, prolete ispod Ajfelovog mosta na Skenderiji i nestanu. Pojave se opet sljedećeg proljeća (...) Morske ptice se u Sarajevu doživljavaju kao fatamorgana, velika iluzija ponovnog vraćanja života u jednom proljetnom danu:" (Jergović 2017).

Negativni konteksti u koje se dovodi topos rijeke nisu vezani samo za posljednju ratnu kataklizmu. Od Ive Andrića do Bekima Sejranovića npr. poplave su prikazane kao zajednička nevolja koja zbližava ljude, premda će u novijim tekstovima referenca na rat i u ovome slučaju potvrditi svoj status općega mjesta:

> "„Lađa bez dna": Ljudi vole katastrofe / to ih zbližuje. I sam sam to pomislio još i prije nego je postalo jasno kako nedavno zaraćeni narodi pomažu jedni drugima. Možda je ova poplava došla od neke više sile da narodu utuvi u glavu da smo svi u istim govnima i da si moramo pomagati, a ne klati. No, međuetnička ljubav će splasnuti čim se voda povuče i iza sebe opet ostavi mulj nacionalizma da se ljudi i dalje imaju u čemu valjati" (Sejranović iBooks: 105).

Za razliku od Sejranovića koji, uz svu, gotovo mitsku, srođenost s rijekom Savom, ipak piše pod utiscima posljednjeg rata pa su i rijeke znaci spajanja ili razdvajanja, kod predratnih pisaca interkulturne orijentacije, kao što je Zuko Džumhur, rijeke isključivo povezuju ljude i kulture, obale, izvore i ušća: "Jedrene me ispratilo po mraku koji se, kao i svuda po kasabama, uhvati odjednom i stušti besomučno i sa svih strana - i sa evropske i sa azijske... Istok i Zapad zaspe svakog akšama zagrljeni na ušću Marice" (1991: 23). Konektivna dobrobit rijeka opjevana je i u lirici Amira Talića i Zilhada Ključanina. Njihov rodni Sanski Most, grad na devet rijeka, prepoznajemo i u Ključaninovom romanu *Vodeni zagrljaj* čiji je centralni motiv gradnja mosta a jedno od ključnih poglavlja *Podvodni monolog* koje donosi proznoepopejični monolog rijeke o prirodi i čovjeku, rađanju i smrti.

3.3. Jezera, potoci, vodopadi, izvori i drugi pojavni oblici vode kao književni toposi

Potocima bistrim oči dajem / da gledaju kuda teku /
(Amir Talić)

Kada se spomene potok u bosanskohercegovačkoj književnosti, vjerovatno se mnogima odmah ukaže slika Andrićevog i Skenderovog potoka Šumeće koji teče kroz Travnik noseći sobom sve nevolje, ali i radosti travničkog i bosanskog čovjeka. O potoku meditira i Aleksa Šantić: *Oj, potoče: Oj potoče, što si tako /Sjetan, tužan, bolan jako? Radosti ti mino roj.../ Tvoje lice bješe prije, I krasnije, i miliji,/ Veseliji žubor tvoj* (Šantić 1887). I tekstovi Dževada Sabljakovića, Hazima Akmadžića, Izeta Perviza i Ramiza Huremagića svjedoče koliko su važni identitetski markeri te male tekuće vene/arterije koje protiču kroz gradove i melanholično evociraju uspomene iz prošlosti ali i ponose se svojom vječnošću. U tom smislu, kao svojevrsni moto bosanskohercegovačkih književnih obrada toposa potoka možemo uzeti ovu Isakovićevu lirsku sliku: "Bosna je samo zelen list kukuruza što treperi između okrajaka ljeskovine koja je obgrlila potok i sve obale učinila zelenim zavjesama i nejasnim iščekivanjima" (1985: 398). Jezera i ostrva također kod naših pisaca podstiču osjećaj melanholije, a virtuozi poput Tvrtka Kulenovića umiju ih smjestiti i u najširi kulturno-civilizacijski kontekst:

> "U devetnaestom vijeku duh je volio jezera. Romantičarski duh naročito. Šeli, Lamartin. Duhu današnjeg čovjeka, vjerujem, više odgovaraju ostrva. Kao i duhu starih Grka (...) Nasuprot lucprdastim jezerima koja bi htjela da dokažu da na Planeti ima više kopna nego vode, ostrva stoje kao simboli drugih istina koje govore o čovjekovoj nemoći, samoći" (2004: 140).

Kosmopolitsku dimenziju toposa jezera doseže i Irfan Horozović u romanu *Kalfa* uspostavljajući intertekstualni dijalog sa pjesmom Edgara Allana Poea *The Lake* / *Jezero*[10] a nostalgične inscenacije ovoga motiva susrećemo i kod Nikole Šopa, Alije Isakovića, Bekima Sejranovića i Huseina Derviševića.

Pisac koji po prilici najviše eksploatira ovaj niz vodenih toposa, u mnoštvu oblika i varijacija, pripisujući im simboliku vječno živog i vječno mladog, jeste Ćamil Sijarić. Prema mišljenju Hasana Tijanovića, Sijarić je pisac koji je, možda u širim razmjerima, najviše pisao o vodi: "(...) kad bi se izdvojili dijelovi u kojima se opisuju

[10] *U mladosti kob je htjela kleta / Da pohodim sred širokog svijeta / Jedno mjesto od svih meni ljepše – / Tako ljupka usamljenost bješe / Tog jezera, sveg u crnom stijenju / I vrh kojeg čempresi se penju.*

vode, bila bi to knjiga od nekoliko stotina stranica" (2006: 83). Priča u kojoj topos vode povezan sa suštinskim pitanjem potrage za smislom jeste *Bunar.* Zasnovana na mitskom doživljaju svijeta, a poentirana saznanjem da smisao življenja nije u posjedovanju već u trajnom traženju. Kada su najzad, poslije višegodišnjeg preturanja zemlje po pješterskoj tvrdoj ledini, kopači Džimšira Tuhovca na desetak metara pod ledinom naišli na vodenu žilu, Džimšir je bez ikakvog znaka sreće zbog pronalaska izvora, popio samo jedan gutljaj, umio lice i isplatio radnike. Još je stigao narediti da se sačini bunar sa fiskijama za ljude, za ptice i za karavane. Odmah je potom napustio vrelo i nikad više nije ni svratio na svoj bunar u čiju je izgradnju uložio cijeli trud svoga života: "Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan – jer je bio pust sasvim, bez tih snova, što su ga nosili, i bez muka što su ga držale i on poželje da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet – bijel" (2000 : 97).

U intepretacijama romana *Derviš i smrt* (1966) Meše Selimovića potok koji teče ispod tekije najčešće je zanemaren iako predstavlja jedan od ključnih identifikacijskih korelativa glavnoga lika. Potok, odnosno rječica koja teče ispod Nurudinove tekije: „Rječica je slična meni, bujna i plaha ponekad, a češće tiha, nečujna. Krivo mi je bilo kad su je zagatili ispod tekije i jarkom natjerali da bude poslušna i korisna, da kroz badanj tjera vodenični točak, a radovao se kad je, nabujala, razrušila ustavu i potekla slobodno. A znao sam da samo ukroćena melje žito". U ovim riječima sadržan je zapravo ne samo posuvraćeni filozofski kredo nego i nacrt karaktera, štaviše i životnog puta Ahmeda Nurudina, intelektualca čija je sudbina negativ ili obrnuti slijed 'melioracije' ovoga vodotoka. Konvencija življenja u vjeri na način kako je on interpretira, puca pred životnim izazovima i on se pretvara u snagu koja će kada poteče slobodno nabujati razrušiti ustave, ali se na kraju ipak uliti u žabokrečinu poroka koji nečujno i neumitno destruira humanum, a zove se vlast.

Motiv tihe, mirne vode naći će se i na suprotnom kraju duhovne i moralno-vrijednosne skale u svjetonazorskim prosudbama i meditacijama naših pisaca, npr. kod Tvrtka Kulenovića:

> "Unutrašnji mir duše je kao mirna voda i on, jedini, predstavlja smisao kojim se možemo suprotstaviti besmislu. Moramo biti sposobni da mijenjamo oblik kao voda, jer i kad smo uhvaćeni, zarobljeni, ako umijemo da budemo kao voda, možemo se izvući i kroz najmanju pukotinu koju ćemo opaziti u zidu našeg zatvora" (Kulenović 2004: 205).

Značaj vode kao materije, ali i kao životnog principa, kao katalizatora spozanje... neovisan je o vremenu, mjestu, obliku pa i količini. Tome svjedoči topos lokv(ic)e koji susrećemo u pjesmi *Bašluk sa lokvicom na tjemenu* Džemaludina Latića kao

islamskim misticizmom nadojenu metaforu trajnosti života u cikličnim mijenama materije i duha: *Kažiprst bijel niko iz trave,/ na svojoj vječitoj straži,/ povezane učene glave,/ stanak uz sebe od nas traži! // Na svome tjemenu u lišaju/ on lokvicu čuva ko čanak:/ kad po našem skrivenom kraju,/ u praskozorje il vazdanak, // meleci kišu spuštati stanu,/ da napuni je sve do vrha./ Sutradan vidiš razdraganu/ tičad svih boja, lahka prha, // kako u nebo plavo najprije/ zadignu glave zamišljene,/ a onda iz te vedre testije/ sva sretna piju vodice njene. // I dok pobožnim pogledom grlim/ i nebeskom se kišom pojim,/ duše predaka neumrlih/ u naručju svome rojim*. (2008: 52) Voda i u bosanskohercegovačkoj književnosti zadobija, uz mistički, i ontološki status prapočela odnosno fluida koji ja matičan i generativan u svim medijima, stanjima i prostorima (metafizičkom, imaginarnom, egzistencijalnom...). Takvom je predstavlja Vitomir Lukić u proznoj crtici *Voda*: "Voda je stanovnik podzemlja, ona u mraku donjih slojeva misli misao naše sudbine (...) Voda je ta sveopća, jedinstvena duša koja u svijetu postoji a u snu govori" (1976: 9).

Topos vode u slobodnom prirodnom obliku (kiša, snijeg, rosa, kapljice, mlazevi...), češći je motiv kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja, počevši od Bisere Alikadić, u čijoj erotskoj poeziji (*Intima II* 1975) dominra metafora ključale vode, ili Jasne Šamić, koja nostalgiju i melanholiju opijeva cijelim setom pojavnih oblika vode (Šamić 2017). Taj ženski niz plodonosno nastavlja Naida Mujkić, u čijoj zbirci *Kiša* (2018) voda predstavlja poetsko-filozofski topos života:

> "Noć prije nego što je snijeg počeo da pada, upitao me da li želim na odmor. Ja sam odvrnula česmu i mlaz vode je potekao po mojim prstima. Zatim sam zaspala. I sada voda mora nekuda otići. Okrenula sam se. On je spavao, ne sluteći da sipa snijeg. I da su moje misli rasute kao pahulje po cvjetovima jabuka. Zatim sam se zavukla ispod jorgana. Začulo se škripanje kreveta. To ga nije probudilo" (Mujkić 2017: 5).

I u slobodnom obliku topos vode je podatan objektivni korelativ poetske artikulacije unutarnjih previranja, pročišćenja/iscjeljenja i katalize procesa identitetskog (samo)spoznavanja, sve u okvirima jezičkih igara koje je, uobzirujuć' svekoliki potencijal ali i ograničenja ljudske prirode, tako uvjerljivo u jednoj svojoj rubaiji markirao Hadžem Hajdarević: *Jezik je rijeka! Ipak lađe naše/ oprezne su jer ih vodopadi plaše,/ pa brane, gdje vode, lišene slobode,/ rove zrak i zemlju, i nas, kad im paše...* (2019: 20)

4. ZAKLJUČAK

Topos vode predstavlja važan izvor motiva u novijoj bosanskohercegovačkoj književnosti. Obrade ovih motiva su različite, ali mogu se pronaći sličnosti u senzibilitetima i preferencijama, primjerice u odnosu prema opozitu kopno – more. Ponekad je u prvome planu geografski položaj hidronima/toponima i panoramska slika, katkad historijske i kulturološke činjenice, a najčešće vlastite asocijacije vezane za prethodna iskustva. Zahvaljujući svemu tome ovi toposi poprimaju obilježja identitetskih markera. Sličnu funkciju preuzimaju i apstraktni, izmišljeni toposi vode kao i atoposi kao svojevrsna iznimno znakovita njena 'minus prisustva'. Ovo istraživanje potvrdilo je svoju ključnu hipotezu o vodi kao identifikacijskom označitelju određenog prostora, a u kognitivnom i gnoseološkom smislu kao identitetskom signumu spoznajnih procesa koji se odvijaju u samom čovjeku. Riječju, i autori bosanskohercegovačke književnosti 20. i 21. stoljeća metaforički i doslovno prepoznaju elementarnost vode u nama, u sebi, u drugome.

IZVORI:

1. Ćopić, Branko (1988), *Magareće godine*, Krajiška knjiga, Bihać
2. Dizdar, Mak (1972), *Modra rijeka*, Svjetlost, Sarajevo
3. Džumhur, Zulfikar (1991), *Hodoljublja*, Izabrana djela, knjiga IV, Oslobođenje public, Sarajevo
4. Hajdarević, Hadžem (2019), *Arebeske od vode*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Horozović, Irfan (1987), *Rea*, Veselin Masleša, Sarajevo
6. Horozović, Irfan (1988), *Kalfa*, Svjetlost, Sarajevo
7. Horozović, Irfan (1995), *Bosanski palimpsest,* Durieux, Zagreb
8. Ibrišimović, Nedžad (1984/1985), *Ugursuz*, Svjetlost, Sarajevo
9. Isaković, Alija, Ivan Lovrenović (1985), *Putopisi* (izbor), Svjetlost, Sarajevo
10. Karić, Enes (1991), *Slovo o vodi*, Oslobođenje, Sarajevo
11. Kišević, Enes (2008), *Voda je moja Mati*, Profil International, Zagreb
12. Kulenović, Skender (1971), *Eseji: Iz smaragda Une*, Veselin Masleša, Sarajevo
13. Kulenović, Tvrtko (1974): *Putovanje*, Svjetlost, Sarajevo
14. Kulenović, Tvrtko (2004), *Majka voda*, Oko, Sarajevo
15. Latić, Džemaludin (2008), *Kćeri svoga porobljenog naroda*, Bosanska riječ, Tuzla

16. Lovrenović, Ivan (1975), *Obašašća i basanja (ritmizirana proza),* Sarajevo https://preuzmite-pdf-e-knjige.com/obasasca-i-basanja-ivan-lovrenovic-download-free-e-book.html (dostupno: 25. 7. 2020)
17. Lukić, Vitomir (1976), *Sanovnik nasmijane duše*, Veselin Masleša, Sarajevo
18. Mahmutćehajić, Rusmir (1986), *Zemlja i more*, Svjetlost, Sarajevo
19. Mujkić, Naida (2017), *Kad sam padala u travu*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
20. Sejranović, Bekim, *Dnevnik Jednog Nomada*, iBooks (dostupno: juli 2020)
21. Sejranović, Bekim, *Nigdje, niotkuda*, iBooks (dostupno: juli 2020)
22. Sejranović, Bekim, *Tvoj sin Huckleberry Fin.* iBooks. (dostupno: septembar 2020)
23. Sijarić, Ćamil (2000), *Pripovijetke*, VS, Sarajevo
24. Sijarić, Ćamil, http://sandzackaknjizevnost.com/camil-sijaric-cehotina-i-drina-i-medu-njima-foca/ (dostupno: 20. 6. 2020)
25. Selimović, Meša (2013), *Derviš i smrt*, Connectum, Sarajevo.
26. Šamić, Jasna (2017), *Izbor iz poezije*, Portal Strane.ba: https://strane.ba/jasna-samic-pet-pjesama/ (dostupno: septembar 2020)

LITERATURA:

1. Alihodžić-Hadžialić, Nina (2019), ″Poetic side of a travelogue through the “ Accord of different worlds”″, *Studia Polensia*, Vol 8. No.1., 53-65.
2. Barthes, Roland (1982), ″Atopos, Odlomci ljubavnog govora″, u: Milan Komenić (ur.), *Goropadni Eros: ogledi o erotizmu*, Prosveta, Beograd, 225-245.
3. *Blagaj* (2005), *Islamsko predanje i bošnjačko naslijeđe*, Džafer Obradović (ur.), BZK ″Preporod″, 3-4.
4. Džafić, Šeherzada (2019), *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Centar Samouprava, Sarajevo
5. Dželilović, Muhamed (ur.), *Figure 25*, Emisija BHRT1, *Figura: Tvrtko Kulenović*: https://www.sendspace.com/file/dp3jgt (dostupno, januar 2020)
6. Grgas, Stipe (2008), ″More kao mjesto ili prostornost mora″*,* u: P. Šegedin, O. Žunec (ur.), *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more,* zbornik, Demetra, Zagreb, 93-116.
7. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo

8. Hadžizukić, Dijana (2018), *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar
9. Hofmann, Michael (2013), ″Interkulturalnost, stranost, različitost″, prev. K. Boboš, *Jat*, (1), 10-34.
10. Kovač, Zvonko (2010), ″Meša Selimović u međukulturnom prostoru″*, Novi izraz* 49/50, PEN centar BiH, 9-22.
11. Kulenović, Tvrtko (2019), *Portreti*, dokumentarno-dramski program FR, ur. Selma Dizdar, http://www.federalna.ba/bhs/vijest/272115/portreti-tvrtko-kulenovic (dostupno 20. 12. 2020)
12. Larsen, S. Erik (2008), ″More – granice bezgraničnosti″*,* u: P. Šegedin, O. Žunec (ur.), *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more,* zbornik, Demetra, Zagreb,117-138
13. Lefebvre, Henri (2005), *The Production of Space*, Basil Blackwell, Oxford
14. Marić, Irma (2019/20), ″Izvor i ušće jedne poezije. Nad razasutim sonetima Hadžema Hajdarevića″, *Post Scriptum*, VIII/IX, 203-214.
15. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK ″Preporod″, Tuzla
16. Šemsović, Sead (2017), ″Simbol vode u bošnjačkoj tradiciji i književnosti″, http://kcnovipazar.com/simbol-vode-u-bosnjackoj-tradiciji-i-knjizevnosti-prof-dr-sead-semsovic/ (dostupno: 30. 3. 2020.)
17. Tijanović, Hasan (2006), *Multimedijalnost putopisa Zuke Džumhura (interkulturni, intertekstualni i intermedijalni aspekti)*, Pedagoški fakultet, Bihać

TOPOS WATERS IN NEWER BOSNIAN LITERATURE

Summary:

Water, whether in a concrete or abstract sense, has an irreplaceable role in every culture and literary tradition in Bosnia and Herzegovina – from the elementary essential-biological to the ambient and psychological in the representations of space and people. This paper will, through concrete examples, examine the role of water topos in works of Bosnian literature precisely through these segments. The theoretical part indicates what the water topos represents, and the interpretive part sees water as a motif and symbol in the structure of the literary text and emphasizes the inscription of factional geographical toponyms / hydronyms, as well as fictitious abstract (a) topos in the poetic identities of the text (and opus in its entirety). In all this, we try to prove the hypothesis that water is an identifying determinant of a certain space and time, and in the cognitive-identity sense an important marker of cultures, social communities and individuals.

Keywords: Bosnian literature; water; river; sea; lake; text

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.35

UDK 81’38-81'367

Primljeno: 03. 10. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Edim Šator

STILISTIČKA ANALIZA KRIOPOETIČKIH ELEMENATA U ROMANU *PROKLETA AVLIJA* IVE ANDRIĆA

U radu se analiziraju neki od kriopoetičkih elemenata u romanu *Prokleta avlija* Ive Andrića sa stilističkog aspekta. Posebna pažnja je posvećena jakim pozicijama teksta, tj. analizi naslova, inkoativne i finitivne rečenice, naziva likova, kao i drugih interesantnih elemenata.

Ključne riječi: Ivo Andrić; *Prokleta avlija;* kriopoetika; jaka pozicija teksta; inkoativna i finitivna rečenica

Kao što je poznato, Ivo Andrić je *Prokletu avliju* pisao dvadesetak godina da bi je na kraju objavio 1954. Taj roman, sasvim sigurno, predstavlja jedno od najvažnijih djela Andrićeva opusa, ali i općenito južnoslavenskih književnosti. U radu ćemo analizirati određene elemente kriopoetike[1], tj. jezičko-stilska sredstva kojima se ostvaruju kriopoetički elementi u ovome romanu.

U svakom tekstu postoje pozicije koje su posebno bitne za njegovo razumijevanje. Riječ je o tzv. jakim pozicijama teksta. „Kad se radi o književnoumjetničkom tekstu, u njih se ubrajaju: naslovi, podnaslovi, moto, stilske figure i tropi, fraze, poslovice, izreke, citati, vlastita imena itd“ (Muratagić-Tuna 2013: 23). S te strane, sasvim je razumljivo da je naslov svakog djela posebno interesantan i značajan za stilističku analizu. “Birajući naslov ili podnaslov, produktor teksta polazi od potrebe da što sažetije pruži osnovnu informaciju o sadržaju toga teksta (referencijalna funkcija

[1] Termin kriopoetika je uveo Branko Tošović. Prvi put se spominje u pozivu na simpozij “Hladnoće i zime Ive Andrića i ruskih nobelovaca” 2019. godine. Kriopoetika je termin koji podrazumijeva različite postupke korištenja pojmova hladnog, hladnoće i zime u najširem značenju u književnom tekstu.

naslova), da privuče pažnju recipijenta (konativna funkcija), izrazi vlastitu osobnost (ekspresivna funkcija)“ (Katnić-Bakaršić 2001: 98)

Da se Ivo Andrić mučio sa naslovima pojedinih svojih djela, otkrio je u jednom intervjuu, gdje je rekao: „Oko nekih naslova namučio sam se da bog sačuva. Tako, na primer, imao sam u početku nameru da PROKLETOJ AVLIJI dam drugačiji naziv: DŽEM, ili možda DŽEM SULTAN. Pa nisam. Možda je i bolje ovako... Naslov treba srezati tako da stoji svima dostupan i da se podastre pod oči, kao kućni prag“ (Jandrić 1982: 120; prema Tošović 2015: 25). Ako detaljnije analiziramo naslov, primijetit ćemo da je u pitanju određena vrsta paradoksa. Iako se riječ *avlija* definira kao „ograđeni prostor oko kuće, kućno dvorište, ograđeno zidom“ (Jahić 2010: 116) veoma je bitno njeno konotativno značenje. Naime, u Bosni i Hercegovini avlija podrazumijeva i intiman prostor ispred kuće, tj. prostor u kojem je pojedinac siguran i zaštićen od vanjskih pogleda i utjecaja. Tako da se uz ovu riječ vežu izrazito pozitivna, topla osjećanja. S druge strane, pridjev *proklet* se definira: „1. kojega je stigla kletva, na kojeg je palo prokletstvo, 2. koji izaziva mržnju prema sebi.“[2] S te strane, pridjev *proklet*(*a*) podrazumijeva distanciranje, odnosno metaforičku hladnoću. Tako sintagma iz naslova *Prokleta avlija* podrazumijeva metaforičku hladnoću, tj. pozitivno značenje riječi avlija zahvaljujući pridjevu prokleta se pomjera ka negativnom. To je, naravno, svjestan stilistički postupak s obzirom na činjenicu da je prokleta avlija zatvor, dakle hladan i taman prostor u kojem se isprepliću različite ljudske sudbine.

Kao jaku poziciju teksta svakako treba naglasiti i inkoativnu, odnosno prvu rečenicu u romanu. „Osnovno je obilježje koje objedinjuje sve inkoativne rečenice i po kome se one razlikuju od svih drugih rečenica u vezanom tekstu – njihova obavezna kataforičnost (...), tj. usmjerenost u pravcu razvoja teksta“ (Jahić, Halilović, Palić 2000: 445). Prva rečenica, tj. prvi pasus u romanu počinje ovako:

> “**Zima** je, **sneg** zameo sve do kućnih vrata i svemu oduzeo stvarni oblik, a dao **jednu boju i jedan vid**.
> Pod tom **belinom** iščezlo je i malo **groblje** na kom samo najviši krstovi vrhom vire iz dubokog **snega**. Jedino tu se vide tragovi uske staze kroz celac **sneg**; staza je proprćena juče za vreme fra-Petrovog pogreba. Na kraju te staze tanka pruga **prtine** širi se u nepravilan krug, a **sneg** oko nje ima rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj **belini** koja se proteže do unedogled i gubi neprimetno u **sivoj pustinji neba** još uvek punog **snega**.”[3]

[2] http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search pristupljeno 11. 08. 2020.

[3] (Andrić 1981: 9) Svi citati iz romana u daljem tekstu se navode prema ovom izdanju.

Treba naglasiti da „samo kazivanje počinje neposredno nakon čina sahrane, odnosno smrti, a to je u svakom kontekstu, prije svega, hladnoća“ (Džiho-Šator 2020: 34). Analiziramo li detaljnije inkoativnu rečenicu, primijetit ćemo da se na prvom mjestu u rečenici, koje se također može smatrati jakom pozicijom teksta, javlja imenica *zima*. Nakon analize kompletnog odlomka, primjećujemo da riječi kojima se izražava konkretna hladnoća su isključivo imenice, i to: *zima, snijeg, prtina*. Time se upravo naglašava statičnost slike koja u ovom slučaju podrazumijeva i realnu i metaforičku hladnoću i zaleđenost.

U prvom pasusu kojim se otvara roman izrazito je naglašena hladnoća što doslovno riječima koje su navedene, ili riječima i sintagmama koji podrazumijevaju hladnoću u prenesenom značenju kao što su: *groblje, bjelina, siva pustinja neba*, itd. Statistički posmatrano, u uvodnom pasusu javljaju se ukupno 103 riječi, a od tog broja čak 17 riječi ili 16,50% imaju veze sa hladnoćom. A od toga broja čak je 14 imenica. Naravno, pri tome ne treba zanemariti niti raspored ovih riječi unutar pasusa i rečenica. Skoro sve ove riječi i izrazi se u pasusu javljaju najčešće ili na početku rečenice ili klauze, ili na njenom kraju. S obzirom da su u književnom djelu to jake pozicije teksta, jasno je da su tim postupkom naglašeni kriopoetički elementi koji usmjeravaju čitatelja ka jednom od legitimnih pravaca dekodiranja romana.

Osim toga, interesantno je da u samo jednom paragrafu Ivo Andrić više puta ponavlja lekseme *snijeg* i *staza*, tačnije, leksema *snijeg* se javlja četiri puta i u većini slučajeva se javlja na posljednjem mjestu rečenice ili klauze, dok leksema *staza* se javlja tri puta u dvije uzastopne rečenice, a u dva slučaja je u pitanju *uska staza*. Branko Tošović u radu o romanu *Na Drini ćuprija*, između ostalog, piše: „Interesantno je da pisac, poznat po svome stilu i izbjegavanju nepotrebnog ponavljanja istih riječi, nerado koristi kao sinonime ćupriju i most u istoj rečenici, pa i šire“ (2013: 98). Sasvim je jasno da je ponavljanje navedenih leksema bitan stilistički postupak, pogotovo ako roman *Prokleta avlija* čitamo kao politički roman, što je jedan od mogućih načina čitanja. Snijeg je u tom slučaju metafora za totalitarni režim, a stazu čitamo kao put ka revoluciji koja je uvijek uska i praćena smrću i krvlju, a upravo staza vodi do fra Petrovog groba gdje snijeg ima „rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj belini“ (str. 9).

Osim uvodnog paragrafa, i u pretposljednjem paragrafu romana također se javlja ponavljanje na različitim nivoima kao djelotvoran stilistički postupak. Zato ćemo se ovdje kratko osvrnuti i na taj paragraf romana koji glasi:

> „I tu je **kraj**. **Nema** više **ničeg**. Samo **grob** među nevidljivim fratarskim **grobovima**, izgubljen poput **pahuljice u visokom snegu** što se širi kao okean i sve pretvara u

> **hladnu** pustinju bez imena i znaka. **Nema** više ni priče ni pričanja. Kao da **nema** ni sveta zbog kog vredi gledati, hodati i disati. **Nema** Stambola ni Proklete avlije. **Nema** ni mladića iz Smirne koji je jednom umro još pre smrti, onda kad je pomislio da je, da bi mogao biti, nesrećni sultanov brat Džem. Ni jadnog Haima. Ni crne Akre. Ni ljudskih zala, ni nade i otpora koji ih uvek prate. **Ničeg** nema. Samo **sneg** i prosta činjenica da se umire i **odlazi pod zemlju**." (str. 121)

U navedenom odlomku izbrojali smo ukupno 488 riječi, samo 4 riječi se odnose na realnu hladnoću i to imenica *snijeg* te pridjev *hladan*. Međutim, kompletan odlomak obiluje hladnoćom u prenesenom značenju budući da je izrazito naglašena negacija. Tako u ovom odlomku glagol *nemati* u prezentu se javlja 6 puta, odrična zamjenica *ništa* u genitivu se pojavljuje dvaput, dok veznik, odnosno riječca *ni* se javlja čak 9 puta. Pri svemu tome je veoma bitna struktura odlomka. Nakon prve rečenice koja podrazumijeva apsolutni mrak i hladnoću (*I tu je kraj.*), dolazi rečenica u bezličnoj formi *Nema više ničega*, koja se ponavlja i kao pretposljednja rečenica odlomka, ali u drugačijoj formi, bez priloga, i sa inverzijom, pa se predikat javlja na posljednjem mjestu: *Ničega nema*, čime se to nemanje, tj. hladnoća, pripovjedačkim prezentom naglašava kao nešto što traje. Međutim, Andrić taj glagol koristi i kao anaforu u četiri uzastopne rečenice, pa se taj glagol nameće kao ključan za razumijevanje odlomka. Osim te negacije, posebnu stilističku funkciju ima veznik, odnosno riječca *ni*, koji u većini primjera funkcioniše kao intenzifikator, za pojačavanje negativnog iskaza u odricanju. Osim navedenih primjera, treba naglasiti i da u nizu primjera rečenice se ostvaruju u identičnoj strukturi, a to je najčešće slučaj sa primjerima u kojima se intenzifikatorom *ni* naglašava sve onoga čega nema i neće biti, jer na kraju sve odlazi pod zemlju. Nemogućnost čovjekovog djelovanja u ovim primjerima je posebno izražena nominativnim rečenicama, tj. elidiranjem glagola iz površinske strukture. Posljednja rečenica u pasusu je također izrazito stilski markirana jer se završava sintaksemom *pod zemlju*, a počinje isključnom rječcom *samo* i riječju *snijeg*. Ako su inicijalna i finalna pozicija u rečenici jake pozicije teksta, onda se u ovom slučaju jasno iščitava upravo hladnoća, prvenstveno metaforička, kojom se i otvara roman.

Navedeni odlomak je zanimljiv i sa fonostilističkog aspekta s obzirom na činjenicu da u njemu dominira asonantsko-aliteracijska veza *i* i sonanat *n.* Naime, vokal *i* se javlja 58 puta, što čini 11,88% svih glasova u odlomku (u neutralnom kontekstu učestalost vokala *i* je 10,19%), dok se sonant *n* javlja 35 puta ili 7,1%, (u neutralnom kontekstu 4,5-5,4%). Međutim, u drugom dijelu pasusa, vokal *i* se javlja 36 puta i

čini 12,85% svih glasova, dok se sonant *n* javlja 23 puta i čini 8,2 %. Ova dva glasa u drugom dijelu paragrafa čine zajedno 21,07% svih glasova. Potenciranjem ove veze, uz izraženu asonantsko-aliteracijsku vezu vokala *e* i sonanta *n* u drugom dijelu pasusa, upravo se naglašava negacija u svijetu u kojem *Nema ničega*.

Finitivna rečenica je također jaka pozicija teksta. Ako se inkoativnom rečenicom naglašavala realna hladnoća riječima *zima* i *snijeg*, finitivnom rečenicom se u romanu čini isto, ali u ovom slučaju je posrijedi preneseno značenje. Finitivna rečenica u romanu glasi:

> „Dalje! Piši: jedna **testera od čelika**, mala **njemačka**! **Jedna**!“ (str. 121)

Naime, testera je od čelika koji je hladni metal, a povrh toga je i njemačka, dakle tuđa. Izdvajanjem u posljednju rečenicu broja jedan, ukazuje se na tragičnost i prolaznost pojedinačnog ljudskog života iza kojeg „nema ničega“, osim priče i pričanja.

Opis Ćamila kada se prvi put pojavljuje u romanu i kako ga vidi fra-Petar odaje hladnu, izmučenu, nepovjerljivu i distanciranu osobu. I u ovom slučaju, kao i u većini opisa u romanu, u pitanju je metaforička hladnoća:

> „Pogled je išao dalje. Lice tog čoveka bilo je novo iznenađenje. Lice mladića, meko, malo podbulo, belo i bledo onim sobnim bledilom, drukčije od svega što se ovde moglo očekivati, obraslo u riđu, pahuljastu bradu od desetak dana i oborene, nešto svetlije brkove. Isticali su se veliki, bolesnički i poput uboja tamni koluti iz kojih su, sjajne od vlage i vatre, gledale modre oči.“ (str. 46)

Ćamil je osoba koju je društvo odbacilo, njegova tragična sudbina je posljedica sukoba sa vlašću i sa društvom. U takvom sukobu pojedinac je uvijek na gubitku. U navedenom opisu zahvaljujući odabiru leksema kojima se opisuje fizički izgled, Ćamila doživljavamo kao hladnu i otuđenu osobu. Andrić se prvenstveno koristi spojevima pridjeva i imenica kojima se metaforički naglašava hladnoća koja je posljedica Ćamilove povučenosti i nepovjerenja prema ljudima. Ta hladnoća se sugerira sintagmama: *(lice) meko, malo podbulo, belo i bledo, pahuljasta brada, veliki bolesnički i poput uboja tamni koluti, modre oči*. Sve u ovim sintagmama upućuje na metaforičku hladnoću, pa tako lice Ćamila je bijelo i blijedo, a modra boja Ćamilovih očiju spada u hladne boje. Osim toga, njegove su oči *sjajne od vlage i **vatre.*** Time je jasno uspostavljen kontrast između Ćamilovog vanjskog izgleda koji odaje hladnu i nepovjerljivu osobu što je direktna posljedica njegovog sukoba sa društvom i vlašću,

ali i prostora zatvora u kojem boravi, dok njegov duh i ono što čini suštinu njegovog bića sjaji *vatrom*.

Imena likova u književnom djelu također predstavljaju jake pozicije teksta. S aspekta kriopoetike nezaobilazan je upravnik *Proklete avlije* Karađoz. Andrić u romanu u fusnoti za naziv karađoz navodi da je to opća imenica kojom se *imenovala groteskna ličnost turskog pozorišta senki* (str. 29). U sintagmi *tursko pozorište senki* ostvarena je dvostruka metaforička hladnoća – jer pridjev tursko podrazumijeva tuđina, okupatora, što naravno sugerira hladan neprijateljski odnos, dok ostatak sintagme, pozorište senki, podrazumijeva također hladnoću. „Lik Karađoza predstavlja najizražajniju kriopoetičku tačku u romanu. Karađoz je ujedno i Prokleta avlija i Osmansko carstvo i metafora bilo kog represivnog režima, a hladnoća prožima svaki aspekt njegove ličnosti. Andrić hladnoću zatvora transferira u hladnoću njegovog upravnika, kao da je on njegovo produženje odnosno utjelovljenje“ (Džiho-Šator 2020: 39-40). Kada obratimo pažnju na opis samog Karađoza, koji se poistovjećuje sa Prokletom avlijom, nemoguće je ne primijetiti određene stilske markere kojima se ukazuje na hladnoću:

> „Već prve godine on je stekao svoj nadimak Karađoz. I zaista je ta Avlija i sve što je sa njom živelo i što se u njoj dešavalo bila velika pozornica i stalna gluma Karađozovog života. Iza pospanog i kao mrtvog lica i sklopljenih očiju krila se uvek budna pažnja i đavolski nemirna i dovitljiva misao. Na tom licu tamno-maslinaste boje nije nikad niko video osmeh, ni onda kad bi se celo Karađozovo telo treslo od teškog unutrašnjeg smeha”. (str. 29-30)
>
> .....
>
> “Ljudi gledaju, zbunjeni, u njegovu smirenu masku, očekujući da se Karađoz nasmeje i okrene stvar na šalu. I sami se pomalo smeškaju. Ali on ostaje neumoljiv ozbiljan, **hladan** i učtiv. I tako ih otpremi.“ (str. 33)

Od dva citirana dijela samo se u jednom primjeru pri opisu javlja pridjev *hladan*, međutim, čitav opis odaje hladnu i surovu osobu. Taj doživljaj se prvenstveno postiže upotrebom sintagmi: *iza pospanog i kao mrtvog lica i skopljenih očiju*, zatim *na tom licu tamno-maslinaste boje*, te *nije nikad video osmeh*. A osim toga, Karađoz nakon svega ostaje *neumoljiv, ozbiljan, hladan i učtiv*.

I prostor zatvora, odnosno Proklete avlije je opisan kao izrazito hladan:

> „Petnaestak prizemnih ili jednospratnih zgrada, građenih i dograđivanih u toku mnogih godina, povezanih visokim zidom, zatvaraju ogromno, izduženo i strmo dvorište posve

nepravilna oblika. Samo ispred zgrade u kojoj su čuvari i kancelarije uprave ima malo kaldrme; sve ostalo je siva i tvrda ugažena zemlja iz koje trava ne stiže ni da nikne, toliko je ljudi od jutra do mraka gazi. A dvatri uboga i malokrvna drveta, rasturena samo sredinom dvorišta, uvek izranjavljena i oguljena, žive mučeničkim životom, izvan godišnjih doba.“ (str. 17)

Zatvor svakako sam po sebi podrazumijeva konotativno značenje hladnog i tamnog prostora. Međutim, hladnoća je ovdje prisutna i u opisu dvorišta Proklete avlije. U ovom opisu hladnoća se prvenstveno postiže pridjevima koji u konotativnom značenju podrazumijevaju taman i hladan svijet. Takvi pridjevi su: *ugažena, uboga, malokrvna, oguljena, mučeničkim.* Osim toga, Andrić koristi i sivu boju prilikom opisa zemlje, a siva boja spada u hladne boje. Interesantan je i opis *dvatri drveta* koja su *uboga i malokrvna*. „Iako stabla žive životom izvan godišnjih doba, zbog sveukupnog dojma čitalac tu samo može vidjeti/osjetiti pustozemlje i hladnoću; sve je sivo, zemlja je ugažena i trava ne raste.“ (Džiho-Šator 2020: 37). Ni ovdje ne možemo zaobići fonostilistički aspekt opisa budući da je signifikantna učestalost pojedinih glasova koji doprinose sveukupnom osjećaju hladnoće. Tako se sonant *r* javlja ukupno 28 puta što čini 6,26% ukupnog broja glasova, a najčešće dolazi u teškim suglasničkim skupinama: pr (3 puta), tr (3 puta), spr (2 puta), zgr (2 puta), gr (2 puta), ldrm, tvrd, mr, krv, drv, sr, zr čime se dodatno naglašava težina života, otuđenost i hladnoća Proklete avlije.

ZAKLJUČAK

U radu su analizirani neki od stilističkih postupaka bitni za kriopoetičke aspekte romana *Prokleta avlija* Ive Andrića. Svakako da roman u tom smislu pruža još mnogo primjera koji se mogu analizirati, a koji zbog strukture rada nisu uvršteni u ovaj tekst. U radu se ukazalo na jake pozicije teksta koje su bitne za interpretaciju svakog djela. Kroz jake pozicije teksta, počevši od naslova, inkoativne rečenice, finitivne rečenice, imenā pojedinih likova su izrazito naglašeni kriopoetički elementi. U radu smo nastojali sa stilističkog aspekta odrediti i analizirati stilske markere kojima se ostvaruje sugestija hladnoće u tekstu. U opisima zatvora, kao i opisima Karađoza i Ćamila, su također naglašeni kriopoetički elementi koji se najčešće ostvaruju kroz imeničke sintagme čiji je zavisni član pridjev. Bitno je naglasiti da je, osim uvodnog paragrafa, gdje je hladnoća sugerirana imenicama koje označavaju hladnoću (npr. zima, snijeg, itd,), u većini ostalih analiziranih primjera u pitanju metaforička hladnoća.

LITERATURA

1. Andrić, Ivo (1981), *Prokleta avlija*, Udruženi izdavači, Beograd
2. Džiho-Šator, Aida (2020), ″Kriopoetika u političkom romanu: *Prokleta avlija* Ive Andrića″, Društvene i humanističke studije - DHS, Vol. 5, No 2 (11), str. 31-44.
3. Jahić, Dževad (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, tom 1, ANUBIH, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
4. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika,* Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo
5. Katnić-Bakaršić, Marina (2012), *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zoro, Zagreb
6. Muratagić-Tuna, Hasnija (2013), ″Inkoativne i finitivne rečenice u djelima Ćamila Sijarića″, *Književni jezik*, 1-2, str. 9-24.
7. Tošović, Branko (2013), ″Funkcijsko čitanje Ćuprije″, Zbornik radova *Andrićeva Ćuprija*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Graz – Banja Luka, str. 43-109.
8. Tošović, Branko (2015), ″Andrić ispred i iza Avlije″, Zbornik radova *Andrićeva avlija*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Graz – Banja Luka, str. 21-66.
9. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
10. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search pristupljeno 11. 08. 2020.

STYLISTIC ANALYSIS OF CRYOPOETIC ELEMENTS IN *THE DAMN YARD* BY IVO ANDRIĆ

Summary

The paper analyzes some of the cryopoetic elements in Ivo Andrić 's novel *The Damn Yard* from a stylistic aspect. Special attention is paid to the strong positions of the text, ie. analysis of titles, incoative and finite sentences, names of characters, as well as other interesting elements.

Keywords: Ivo Andrić; *The Damn Yard;* cryopoetics, strong position of the text, incoative and final sentence

Adresa autora
Author's address

Edim Šator
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
edim.sator@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.45

UDK 811'367.622.14

Primljeno: 07. 11. 2020,

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Halima Husić

ATOMARNE STRUKTURE U DENOTACIJI APSTRAKTNIH IMENICA

Brojivost je univerzalna leksička kategorija na osnovu koje se odvija binarna raspodjela imenica na brojive i nebrojive. Pod brojivim imenicama obično podrazumijevamo imenice koje denotiraju stvari ili objekte koji se mogu individuirati pa zatim i brojati. Nebrojive imenice većinom denotiraju supstance poput vode, krvi, vina, itd. – gdje se ne može jasno precizirati šta bi se brojalo kao jedna komponenta predmetne supstance. Međutim, kada su u pitanju apstraktne imenice, one se ne mogu opisati ni kao supstance a ni kao objekti – one su raznolike. Apstraktne imenice mogu opisivati prirodne pojave, društvene procese, radnje ili stanja, te količine, odnose i mnoge druge osobine. Ovaj rad ima za cilj ponuditi prikaz izazova s kojima se susreću teorije brojivosti kada su u pitanju apstraktne imenice, te sagledati mogućnosti adaptacije savremenih teorija brojivosti na jednu skupinu apstraktnih imenica. U fokusu ovog rada stoje apstraktne imenice engleskog jezika, ali pojedine semantičke fenomene ćemo pojasniti i kroz upotrebu imenica bosanskog jezika.

Ključne riječi: brojivost; apstraktne imenice; atomi; polisemija; kontekst

1. UVOD

Polazeći od Montagueve gramatike, leksička semantika posljednjih decenija razvija se ka dinamičnoj postavi denotacija imenica koja uspijeva reprezentirati odnose imenica u različitim brojevima. To uključuje analize imenica u jednini i u množini, te imenica koje su nebrojive. U svim teorijama semantike imenica, atomarna struktura

u denotaciji temelj je svih ostalih operacija. Međutim, razlike se javljaju u predmetu analize nebrojivih imenica, tj. po pitanju faktora koji sprečava brojanje nebrojivih imenica [**three bloods* (bos. *pet krvi), **many waters* (bos. *mnoge vode)]. Dosadašnja istraživanja nude tri objašnjenja: (i) Chierchia (2010, 2021) tvrdi da je to nemogućnost identifikacije atoma u denotacijama nebrojivih imenica; (ii) Landman (2016) polazi od toga da su preklapajući atomi u denotacijama nebrojivih imenica; dok (iii) Rothstein (2010, 2017) – polazeći od pretpostavke da je kontekst ključni faktor koji omogućava brojanje – nepostojanje odgovarajućeg konteksta smatra uzrokom nebrojivosti imenica. Pored razilaženja u vezi sa analizom nebrojivih imenica, ove teorije jedinstvene su po pitanju skupa imenica na koje se odnose, jer analiziraju isključivo konkretne imenice. Međutim, i apstraktne imenice su frekventne u jeziku te kao i konkretne imenice imaju obilježja po pitanju brojivosti. Shodno tome, *knowledge* (bos. znanje)*, beauty* (bos. ljepota) i *information* (bos. informacije) smatramo nebrojivima a *virtue* (bos. vrlina), *skill* (bos. vještina) i *transportation* (bos. prevoz) brojivim imenicama.

Za analizu semantike takvih imenica potrebno je precizno odrediti šta sačinjava jedan atom apstraktnog predikata i istražiti mogućnost primjene semantike konkretnih imenica i na apstraktne imenice. Prvo ćemo predstaviti algebarsku strukturu domene imenica kakva nam je poznata iz prijašnjih radova na polju imeničke semantike. Nakon toga, u trećem poglavlju predstavit ćemo izazove koje postavljaju apstraktne imenice za formalne teorije semantike, fokusirati se na neka njihova obilježja, te razmatrati potencijalnu funkciju množine kod takvih imenica. Nadalje, u četvrtom poglavlju predstavit ćemo empirijsku studiju jedne skupine apstraktnih imenica koje su polisemne i čija se značenja razlikuju po pitanju brojivosti. Zaključke koje izvodimo iz te studije ćemo u narednom petom poglavlju posmatrati kao bazu na kojoj će se temeljiti prijedlog jedne alternative za formalnu analizu pomenute vrste apstraktnih imenica. Šesto poglavlje pružit će nam kratak sažetak rada i ponuditi prikaz preostalih otvorenih pitanja.

2. ALGEBARSKA STRUKTURA DOMENE INDIVIDUA

Imenice koje opisuju predmete kao što su *olovka, čaša* ili *sto* denotiraju atome koji su članovi skupa individua[1]. Ukoliko u našem univerzumu postoje tri olovke: jedna

[1] Polazimo od interpretacijskog modela M koji sadrži skup individua U, skup svjetova W, skup konteksta C, parcijalni red preko konteksta α, i interpretacijsku funkciju F.
(i) M = <U, W, C, α, F>

crvena, jedna žuta i jedna plava, tada bi denotacija riječi *olovka* imala tri atoma koja opisujemo konstantama a, b i c.

(1) olovka = {a, b, c}

Što se tiče oblika množine, tj. *olovke*, u ovom slučaju ona denotira zbir više atoma, npr. a i b, b i c, a i c ili a, b i c. Drugim riječima, *olovke* se može odnositi na crvenu i žutu olovku, na žutu i plavu, na crvenu i plavu ili čak na sve olovke, tj. na crvenu, žutu i plavu olovku. Te različite mogućnosti referenta *olovke* prikazane su kao članovi skupa u (2).

(2) olovke = {{a,b},{b,c},{a,c},{a,b,c}} PRVA FORMULACIJA

Formulacija u (2) ograničena je na elemente koji su sačinjeni od dva člana atoma ili, čak, tri – koji u ovom slučaju predstavlja supremum tog skupa. Ovakav pristup je prihvatljiv jer se slaže sa intuicijom koju govornik ima o odnosu jednina i množina, pa nije ni čudno što je dugi niz godina ovakav pristup dominirao u teorijama semantike imenica. Međutim, takav pristup množini imenice ne iscrpljuje sve njene mogućnosti. Naime, pragmatički izazvani slučajevi zahtijevaju da se u denotaciji množina imenica nalaze i elementi koji predstavljaju pojedinačne entitete, kao što je to prikazano u revidiranoj formulaciji u (3):

(3) olovke = {a, b, c, {a, b}, {b, c}, {a, c}, {a, b, c}} REVIDIRANA FORMULACIJA

Oblik denotacije množine u (3) opravdava se upotrebom množine u slučajevima kada je objekat samo jedan (cf. npr. Chierchia 2010; Rothstein 2010 i druge). Često upotrijebljen primjer u ovoj diskusiji je pitanje: *Do you have children?* (bos. Da li imate djece?). Na ovo pitanje može se odgovoriti afirmativno iako je u pitanju samo jedno dijete: *Yes, I have a son.* (bos. Da, imam jednog sina.).[2] Shodno tome, *children* (bos. djeca) u gore navedenom pitanju mora referirati i na pojedinačne entitete, tj. na jedno dijete. Drugi argument za revidiranu formulaciju u (3) je da negacija množine isključuje i jedninu. Kada kažemo *U našem selu nema mačaka* – to podrazumijeva da nema niti jedne mačke u selu. Ukoliko bismo polazili od postave denotacije

[2] Ovaj primjer ne možemo u potpunosti prenijeti na bosanki jezik u kojem direktan objekat tranzitivnih glagola može biti ostvaren u akuzativu ili u genitivu kada su u pitanju imenice u množini i nebrojive imenice. U prevodu na gore navedeno pitanje, imenica *djeca* se koristi u genitivu. Shodno napomeni jednog od recenzenata ovoga članka, bosanski jezik ovdje nudi priliku da se dovede u sumnju potreba za proširenjem značenja množine na pojedinačne entitete. Ovaj genitiv nosi partitivno značenje, i kao takav bi se mogao predstaviti kao bilo koji dio supremuma, a i pojedinačni entiteti koji su članovi skupova koji čine supremum su njegovi djelovi.

mačaka poput formulacije u (2), negacija iste uključivala bi pojedinačne entitete – što bi značilo da negiranje množine kao u rečenici: *U našem selu nema mačaka* – podrazumijeva nepostojanje dvije ili više mačaka u selu, uz mogućnost da u selu ima barem jedna mačka. Iz tog razloga, denotacija množine imenica koje opisuju predmete mora obuhvatiti i pojedinačne entitete (cf. Sauerland 2003).[3]

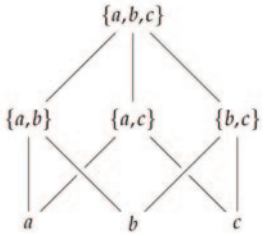
S obzirom da je oblik jednine nemarkiran – kako morfološki tako i semantički – njegova denotacija (kako je predloženo u (1)) leksički je definirana, dok denotaciju množine izvodimo pomoću upotrebe operatora * (**plural operator**, vidi Link 1983), koji od individualnih atoma tvori zbirne skupove atoma.

(4) O = {a, b, c}

(5) *O = {a, b, c, {a,b},{b,c},{a,c},{a,b,c}}

Odnos denotacija imenica u množini i jednini možemo sagledati kroz njihovu parcijalnu strukturu, kao što je navedeno u (6) (usp. Link 1983; Landman 1989; Schwarzschild 1996; Chierchia 1998a, 2010; Rothstein 2010).

(6)

Većina teorija semantike imenica koje se bave pluralitetom slažu se sa gore pomenutim načelima. Razlike u teorijama pretežno se tiču denotacija nebrojivih imenica. Prije nego navedemo glavne smjernice ovog fenomena u savremenoj lingvistici, skrenut ćemo pažnju na nekoliko gramatičkih i ontoloških karakteristika nebrojivih imenica.

2.1. Karakteristike nebrojivih imenica

Pod gramatičkim karakteristikama nebrojivih imenica podrazumijevamo one koje podliježu normama morfologije i sintakse određenog jezika. To su one vidljive, deskriptivne karakteristike kojima svjedočimo u svakodnevnom govornom i pisanom jeziku.

[3] O skalarnim implikaturama izazvanim oblikom množine vidi Chierchia et al. (2008) i Spector (2007).

(7) gramatičke osobine nebrojivih imenica:
- nedostatak oblika množine, npr. **sands* (bos. *pijesci), **muds* (bos. *blata), **bloods* (bos. *krvi)
- nepravilnost direktne upotrebe sa numeralima, npr. **five wines* (bos. *pet vina), **three waters* (bos. *tri vode);
- nepravilnost modifikacije sa neodređenim članom, npr. **a mud*, **a sand*;
- izražavanje kvantiteta pomoću klasifikatora, npr. *five containers of mud* (bos. pet posuda blata), *three bottles of water* (bos.tri flaše vode*)*.

Gore navedene gramatičke karakteristike odnose se na tip jezika koji ima sintaktičko-morfološka obilježja brojivosti, kao što su mnogi indoevropski jezici.[4] Iako se te karekteristike tiču nebrojivih imenica u njihovom izvornom značenju, treba napomenuti da postoji nekoliko principa na osnovu kojih nebrojive imenice mogu poprimiti obilježja brojivosti (kao npr. oblik množine ili kombinacija sa numeralima), te se u takvim kontekstima te nebrojive imenice zapravo koriste u nekom prenesenom značenju. Jedan oblik transformacije nebrojivih imenica u brojive jeste u vrstu (**kind shift***),* kao u primjeru: *John ordered five wines* (bos. John je poručio pet vina) – gdje se podrazumijeva da je John poručio pet različitih vrsta vina.[5] Također treba napomenuti da ova binarna podjela na brojive i nebrojive imenice nije uvijek uspješna jer neke skupine imenica se ili ne mogu svrstati u brojive/nebrojive ili se klasificiraju kao fleksibilne, kao što su npr. *cake* (bos. kolač) ili *rope* (bos. uže) u engleskom jeziku.[6]

Za razliku od gramatičkih karakteristika koje mogu biti ostvarene na drugačiji način u drugim jezicima, ontološke karakteristike su univerzalne jer se ne odnose na riječi nego na referenciju tih riječi. Ontološke osobine podrazumijevaju karakteristike koje se pridaju denotacijama, odnosno referenciji nebrojivih imenica. Te su karakteristike u fokusu višedecenijskih analiza i teoretiziranja o zajedničkim

[4] Shodno tipologiji kod Chierchia (2021), ovakvi jezici spadaju u prvi tip (engl. Type 1). Pored takvih jezika, Chierchia razlikuje drugi tip (engl. Type 2) (kineski, japanski, bangla) u kojem se sve imenice kombinuju sa klasifikatorima radi izražavanja kvantiteta, te treći tip (engl. Type 3) (indonezijski, yudja, nez perce) u kojem sve imenice imaju oblik množine. Važno je napomenuti da, iako drugi i treći tip djeluju kao da ne posjeduju obilježja brojivosti, jer sve imenice u drugom tipu izgledaju kao nebrojive i sve imenice u trećem tipu izgledaju kao brojive, ti jezici razlikuju brojive i nebrojive imenice na drugačiji način, kao npr. po izboru klasifikatora u drugom tipu jezika. Brojivost je univerzalna kategorija, ali obilježja brojivosti se razlikuju od jezika do jezika.

[5] O upotrebi nebrojivih imenica kao brojivih vidi Falkum (2010), Drozdz (2017), Kiss et. al (2021) i Husić (2020a), te Znika (2005) za slične fenomene u hrvatskom jeziku.

[6] Ova se skupina u literaturi pored termina **flexible nouns** (npr. Chierchia 1998a; Rothstein 2010; Grimm 2012; Barner & Snedeker 2005) naziva i **Dual-Life** (npr. Pelletier & Schubert 1989; Pelletier 2012; Payne and Huddleston 2002; Kiss et al. 2017; Doetjes 2017) ili e**lastic nouns** (npr. Zamparelli 2020).

osobinama denotacija nebrojivih imenica. Kao elementarne karakteristike, izdvojit ćemo **kumulativnost** i **divizivnost**.

(8) kumulativnost (cumulativity): $\forall P[CUM(P) \leftrightarrow \forall x,y[P(x) \wedge P(y) \rightarrow P(x \cup y)]]$

(9) divizivnost (divisiveness): $\forall P[DIV(P) \leftrightarrow \forall x \forall y[P(x) \wedge y \subseteq x \rightarrow P(y)]]$
(usp. Krifka 1989: 78)

Denotacija nebrojivih imenica je kumulativna, što znači da njena suma zadovoljava isti predikat kao i sabirnici. To možemo najlakše pojasniti primjerom vode koju, ukoliko joj dodamo još, ili je udvostručimo, ili utrostručimo – opet će konačni zbir toga biti opisan riječju *voda*. Recimo da se u posudi nalazi voda u koju mi dodamo još vode. Ono što se sada nalazi u posudi, također nazivamo *voda*. Taj kumulativni odnos nećemo pronaći kod referencije brojivih imenica kao što su *olovka* ili *mačka*. Ako se u korpi nalazi jedna mačka i mi joj pridružimo još jednu – onda, na kraju, u korpi više nemamo mačku, nego dvije mačke, te njih ne možemo opisati riječju *mačka*, već *mačke* ili konkretnije *dvije mačke*.

Princip divizivnosti funkcionira kao i princip kumulativnosti, samo u suprotnom smjeru. Ako bismo vodu iz posude podijelili na dva dijela, ono što bi se nalazilo u oba dijela može se opisati rječju *voda*. Međutim, ukoliko bismo to isto uradili s mačkom, ni u jednom dijelu ne bi ostala mačka. Zbog komplementarnog odnosa kumulativnosti i divizivnosti, Bunt (1985) je sažeo spoj ovih karakteristika pod načelo homogene referencije **(homogeneous reference condition)**.

Kumulativnost i divizivnost su općeprihvaćeni u širokoj lingvističkoj i filozofskoj literaturi o brojivosti imenica, uprkos poznatim nedostacima kao što su, npr. problem minimalnih djelova (**the minimal parts problem**) ili one imenice čije se gramatičke karakteristike ne podudaraju sa ontološkim (cf. Husić 2020b: 29ff). Nesuglasice vezane za ontološke osobine nećemo dalje razmatrati, već ćemo našu pažnju usmjeriti na prednost koju nam nude kumulativnost i divizivnost, a to je da strukturalna razlika koja se dobiva između brojivih i nebrojivih imenica omogućava analizu te dvije vrste imenica u algebarskoj strukturi domene individua.

Po pitanju atomarne strukture denotacije nebrojivih imenica, većina teorija je saglasna u stavu da nebrojive imenice u jednini sadrže i pojedinačne i zbirne atome, isto kao što to vrijedi i za denotaciju množina brojivih imenica. No, razlika je u tome što se denotacija množina brojivih imenica tvori od denotacije jednina pomoću plural operator-a *, dok denotacija nebrojivih imenica u svom izvornom, leksičkom obliku sadrži i pojedinačne, ali i zbirne atome.

2.2. Zašto su nebrojive imenice nebrojive?

O ključnom faktoru koji djeli brojive od nebrojivih imenica postoje razilaženja u literaturi. Tri najutjecajnije teorije u semantici nominalnih fraza su:

- kontekst dodjeljuje atomarne strukture brojivim imenicama; nebrojive imenice ne nalaze se u takvim kontekstima (Rothstein 2010);
- baza nebrojivih imenica sadrži atome koji se preklapaju (Landman 2016);
- minimalne komponente u denotaciji nebrojivih imenica su nejasne (**vague**), odnosno nisu precizno određenene kako bi se koristile za brojanje (Chierchia 2010).

Rothstein (2010) tvrdi da ključni faktor koji omogućava brojanje i određuje atome za brojanje jeste kontekst. Ukoliko imamo odgovarajući kontekst, onda imenicu koristimo kao brojivu. Sagledajmo nekoliko primjera:

(10) a. Edin je kupio **tri košulje** prošle sedmice.
b. Almasa se iznenadila kada je ugledala **brojne lavove** u zološkom vrtu u Tuzli.
(11) a. Ovaj restoran nudi samo **tri vina**.
b. Poručio sam **dvije vode** za nas.

Dok (10) predstavlja uobičajenu upotrebu brojivih imenica *košulja* i *lav,* (11) prikazuje kako se i nebrojive imenice *vino* i *voda* mogu koristiti kao brojive. Dok (11a) referira na određenu vrstu vina, (11b) podrazumijeva da je govornik poručio dvije čaše ili flaše vode. Takvu upotrebu nebrojivih imenica nazivamo interpretacija skrivenog klasifikatora (**hidden classifier reading**), smatrajući da je klasifikator – koji je inače neminovan za izražavanje kvantiteta nebrojivih imenica – u ovom iskazu skriven. Dakle, da bi određena imenica bila upotrijebljena kao brojiva, neminovno je da postoji odgovarajući kontekst koji će omogućiti interpretaciju te imenice kao brojive.

Pored činjenice da se nebrojive imenice mogu produktivno koristiti i kao brojive, Rothstein nalazi dodatni argument za svoju analizu u tome što kod imenica sa homogenom strukturom referencije (tzv. **fence-like nouns**) iako su brojive, npr. *ograda* ili *zid,*način brojanja također biva određen kontekstom. Ona navodi primjer kuće koja je ograđena ogradom sa sve četiri strane, gdje se govornici mogu razilaziti po pitanju šta sačinjava jednu ogradu, te bi se za isti slučaj moglo kazati da je jedna ograda okolo kuće ili da su to četiri različite ograde. Kontekst je taj koji određuje šta

se broji, odnosno šta se percipira kao jedan atom ograde. U Rothsteininoj teoriji modela sve su imenice prvobitno nebrojive, a dodatak faktora konteksta njih pretvara u brojive i pridaje im drugačiju denotacijsku strukturu. Na taj se način nebrojive imenice, poput *voda, krv* ili *brašno* analiziraju kao nebrojive sve dotle dok se ne upotrijebe u adekvatnom kontekstu koji će odrediti način brojanja.

Landman (2016) razvija teoriju **Iceberg Semantics** koju bazira na Linkovoj logici plurala i nebrojivih imenica (Link 1983). Za razliku od Linka, Landman u svojoj teoriji dodaje denotacijama imenica koju naziva tijelo (**body**) bazu od koje su one sačinjene. Postoje dvije vrste baza: brojiva i nebrojiva. Baze su, također, atomarne, no, razlika među njima je u tome što se atomi u nebrojivim bazama preklapaju (**overlap**), zbog čega se njihovi atomi ne mogu jasno odrediti. Dakle, razlika brojivih i nebrojivih imenica u Landmanovom modelu ogleda se u vrsti baze od koje su sačinjene njihove denotacije. Pri tom je preklapanje atoma osobina nebrojivih baza, dok su atomi brojivih baza rastavljeni (**disjoint)**.

(12) x and y overlap iff $x \cup y \neq 0$, otherwise x and y are disjoint.
x and y overlap if they have a non-null part (Landman 2016: 3)

Takva analiza je prikaz problema minimalnih dijelova (**minimal parts problem**) u denotacijama nebrojivih imenica. Landman argumentira kako ne možemo brojati nebrojive imenice, jer se atomi vode, krvi, brašna, itd. preklapaju – te bi, shodno tome, pokušaj brojanja tih (preklapajućih) atoma bio neispravan.

Pristup koji zauzima Chierchia (2010) razlikuje se od Rothsteinine i Landmanove teorije u tome što on atomarnost definira relativno preciziranju svjetova. Njegova analiza u okviru supervaluacionizma polazi od toga kako je brojivim imenicama svojstveno da njihovi atomi ostaju atomi kroz sva preciziranja svjetova, dok nebrojive imenice imaju atome koji se u drugim, preciziranim svjetovima, gube. Supervaluacionizam polazi od toga da su svjetovi poredani po standardu preciznosti:

(13) $w \propto w_1$

(13) podrazumijeva da je w_1 barem jednako precizan svijet kao w relativno određenom predikatu. Predikatima se određuje pozitivna P+ i negativna P- ekstenzija. P+ je skup entiteta koji zadovojlavaju taj predikat, P- je skup svih entiteta koji ne zadovoljavaju taj predikat, a entiteti za koje se ne može jasno kazati da li spadaju u P+ ili u P- nalaze se u traci nejasnosti (**vagueness band**) od P. Ta traka nejasnosti se smanjuje relativno preciznosti svjetova. Brojive i nebrojive imenice Chierchia razlikuje upravo na osnovu relacije trake neodređenosti i preciznosti svjetova.

Naime, predikati koji se opisuju brojivim imenicama kao što su mačka, kuća ili sto, imaju atome koji se jasno mogu svrstati u negativnu ili pozitivnu ekstenziju tog predikata. Kada je jedan atom kao takav identificiran u pozitivnoj ekstenziji jednog predikata, taj ostaje atom i u svim svjetovima koji su više precizirani. Nasuprot tome su predikati nebrojivih imenica čiji atomi ne ostaju nužno takvi u preciziranim svjetovima. Kada bi, npr., u svijetu w_1 odredili vodu koja je u čaši kao jedan atom vode, u nekom preciziranom svjetu w_2 ili w_3 jedan dio te iste vode koja je važila atomom u w_1 bi također mogao biti identificiran kao atom vode. Takav splet okolnosti stoji u kontradikciji sa osnovnim načelom atomarnosti, a to je da su atomi najmanje, nedjeljive komponente koje nemaju prave dijelove. Dakle, u Chierchiinoj analizi atomi nebrojivih imenica su takvi da variraju kroz svjetove, ne ostaju nužno atomima usljed preciziranja svjetova. Na ovaj način Chierchia rastvara minimal parts problem kroz dimenziju svjetova i uspostavlja razliku sa brojivim imenicama.

Nakon ovog kratkog presjeka o semantici imenica, želimo napomenuti kako se pomenute teorije uglavnom orijentišu ka konkretnim imenicama. Razlog tome je, prije svega, što je denotacija ili referent takvih imenica vidljiv, opipljiv, poznat i opisiv, te, shodno tome, možemo ispitati podudarnost gramatičkih i ontoloških kriterija. No, i imenice sa apstraktnim referentima mogu imati obilježja brojivosti, što dovodi u pitanje primjenu ontoloških karakteristika, a zatim i njenu relevantnost uopće u teorijama brojivosti.

3. O APSTRAKTNIM IMENICAMA

Kategorija apstraktnih imenica predmet je mnogih pokušaja definiranja. Prvenstveno treba napomenuti da se apstraktnost odnosi na predmet denotacije, odnosno na referenciju, a ne na samu imenicu. U kriterije koji se koriste za razlikovanje apstraktnih od konkretnih imenica ubrajaju se vidljivost, slikovitost i lokalizacija u prostoru i vremenu. Dakle, stvari koje se mogu oslikati, koje se mogu čulima osjetiti i(li) koje dozvoljavaju lokalizaciju u prostoru i vremenu, opisujemo konkretnim imenicama. Apstraktne imenice referiraju na entitete koji se pretežno ne mogu locirati u prostoru i vremenu, nisu čulima dokučive te se, shodno tome, i ne mogu oslikati (usp. Zamparelli 2020; Rosen 2018). Iste kriterije spominje i Vuletić (1898: 37) i navodi kako apstraktne imenice označavaju nešto što samo po sebi ne postoji, što se ne može vidjeti ni dodirnuti, samo se može zamišljati na stvarnim predmetima.

Naravno, za svaki od ovih kriterija nailazimo na izuzetke, kao što su, npr. fiktivna bića (jednorog, hobit, pokemon) – ona su zamisliva ali ne i čulima dokučiva, ili ne dozvoljavaju lociranje u prostoru i vremenu. Nećemo zalaziti u dublje diskusije o ograničavanju i identificiranju kategorije apstraktnih imenica, već ćemo pokušati da shvatimo zbog čega to apstraktne imenice predstavljaju izazove u lingvistici, te koje se poteškoće javljaju pri analizi njihove brojivosti.

3.1. Izazovi apstraktnih imenica

Postoji sigurno više načina kako pristupiti ovom skupu imenica, no za analizu jednog gramatičkog fenomena koji je univerzalan diljem različitih jezika a zastupljen je kako u morfologiji tako i u sintaksi, smatramo da najveći izazovi proizlaze upravo iz:

1. heterogenosti skupa apstraktnih imenica;
2. polisemije apstraktnih imenica, te iz
3. odnosa referencija jednina i množina apstraktnih imenica

3.1.1. Heterogenost

Skup apstraktnih imenica je heterogen jer sadrži više različitih tipova imenica. Sagledat ćemo kategorije koje navode Jahić et. al (2000: 187) za apstraktne (odn. nestvarne ili misaone imenice), a to su:

- prirodne pojave (*oluja, zora, suša*);
- društvene pojave (*umjetnost, ideja*);
- osobine (*dobrota, mehkoća, ljepota*);
- osjećanja (*tuga, sreća, ljutnja*);
- stanja (*razočaranje, žalost*);
- procesi (*berba, šetnja, čitanje*);
- količine (*šestina*);
- odnosi (*mnoštvo*).

Gore navedene kategorije imenica su srodne po tome što referiraju na apstraktne entitete, ali se razlikuju u tome šta zapravo denotiraju. Nasuprot njima stoje konkretne imenice koje denotiraju objekte koji se mogu individuirati i samim time onda i brojati.

Kada je riječ o formalnoj semantici i modelskoj analizi apstraktnih izraza, postavlja se pitanje da li je uopće moguće uspostaviti jednu univerzalnu semantičku analizu kada denotacije apstraktnih imenica nisu uniformne, ili je, pak, ono što je

neminovno za brojanje apstraktnih jedinica i uspostavljanje sistema brojivosti primjenjivo i na imenice koje denotiraju prirodne pojave, jednako kao i na osjećaje i procese. Shodno tome, kada pristupamo analizi apstraktnih imenica treba ponajprije imati u vidu da one nisu uniformne i da se princip brojanja ne mora odnositi na sve vrste apstraktnih imenica podjednako.

3.1.2. Polisemija

Druga karakteristika apstraktnih imenica je to da su one pretežno polisemne. Polisemija je, kao jedan od oblika leksičke dvosmislenosti, prisutna i kod glagola, pridjeva, prijedloga, imenica i drugih gramatičkih kategorija riječi. Ona se razlikuje od homonimije po tome što su polisemna značenja jedne riječi povezana. Takva definicija polisemije zastupljena je kod većine lingvista koji se bave leksičkom semantikom (usp. Lyons 1977; Ruhl 1989; Tuggy 1993; Saeed 2003 i mnogi drugi).

Apstraktne imenice mogu također biti polisemne. Levickij (2005) čak smatra da je omjer apstraktnosti imenice povezan sa omjerom njene polisemije, te da apstraktne imenice više teže polisemiji nego konkretne. Da su apstraktne imenice polisemne potvrđuju i sljedeći isječci iz rječnika bosanskog jezika (Čedić et al. 2007):

(14) a. **ljubav** im. ž. r., instr. jd. ljubavlju/ljubavi–i. emocija u odnosu na druge osobe koja se manifestuje na razne načine: naklonost, privrženost, duhovna i seksualna privlačnost; ii. ljubljena osoba; iii. snažna sklonost prema čemu (domovina, porodica, djelatnost itd.)

b. **pristup** im. m. r., g. jd. pristupa, g. mn. pristupa –i. prilaz, prilazni put, mjesto gdje se prilazi; ii. način pristupa, prilaženje, pristupanje, prilazak; iii. mogućnost ulaženja; iv. primanje; v. uvodni tekst čega u kojem se tumače osnovni pojmovi; vi. crkv. početni dio službe ili mise; vii. prenes. način prilaska, prilaženja kome/čemu; viii. pogled, mišljenje, stav o kome/čemu.

c. **umjetnost** im. ž. r., instr. jd. umjetnošću/umjetnosti –i. djelatnost stvaranja umjetničkih djela pomoću riječi, glasa, linija, boja, pokreta, plastičnog oblika, konstrukcije i dr.; ii. prenes. velika vještina u čemu.

Dakle, *ljubav* se može odnositi i na emociju kao i na voljenu osobu ili neki specifičan oblik naklonosti. Od ta tri značenja, drugo značenje riječi nije apstraktno jer opisuje određenu osobu koja je vidljiva, te nam ovaj primjer jasno pokazuje kako se apstraktnost veže za referenciju a ne za samu riječ.

Neke oblike polisemije smatramo regularnim, kao što su to kod deverbalnih nominalizacija proces i rezultat gdje se jedno značenje može odnositi na proces a drugo na ishod tog procesa, kao npr. *collection* (bos. sakupljanje ili zbrika) ili *decoration* (bos. dekorisanje ili dekoracija)[7]. Na isti način se može zaključiti da imenice koje primarno opisuju emocije ili stanja mogu referirati i na određenu stvar, predmet ili osobu prema čemu se ta emocija odnosi, kao npr. *ljubav, strah, nada, tuga* itd.

Činjenica da su apstraktne imenice polisemne otežava analizu brojivosti upravo zbog toga što ta polisemija nekada izražava i razliku brojivosti. Shodno rječniku Bochum English Countability Lexicona - BECL (Kiss et al. 2016), pojedine imenice mogu imati različite oblike brojivosti ovisno o specifičnom značenju. BECL je jedinstven rječnik engleskog jezika, koji značenja riječi preuzima od WordNet-a (Miller 1995)[8] i nadograđuje ih klasifikacijom brojivosti pojedinačnih značenja koja se izvode putem manualnih anotacija semantičkih i sintaktičkih karakteristika od strane izvornih govornika kanadskog engleskog jezika. Navest ćemo kao primjer iz BECL-a riječ *license* (bos. licenca, dozvola, odobrenje) sa četiri značenja uzeta iz WordNet-a:

(15) a. license#1 a legal document giving official permission to do something;
b. license#2 freedom to deviate deliberately from normally applicable rules or practices especially in behavior or speech;
c. license#3 excessive freedom; lack of due restraint;
d. license#4 the act of giving a formal (usually written) authorization.

Od četiri značenja riječi *license*, jedno je značenje konkretno, i to ono koje se odnosi na dokument (license#1), dok su preostala značenja apstraktne prirode. Razlikujemo akt davanja odobrenja (license#4) od dozovole za namjerno odstupanje od pravila (license#2) kao i prekomjernu slobodu (license#3).[9] Što se tiče brojivosti, u BECL-u license#1 i license#4 klasificirane su kao brojive, a license#2 i license#3 kao nebrojive imenice. Zbog toga, Kiss. et al smatraju da i sama kategorija brojivosti nije vezana za imenicu nego za njeno specifično značenje. No, mi nećemo dalje

[7] Ovdje slijedimo definiciju regularne polisemije od Apresjan koja glasi: „Polysemy of the word A with the meanings a_i and a_j is called regular if, in the given language, there exists at least one other word B with the meanings b_i and b_j, which are semantically distinguished from each other in exactly the same way as a_i and a_j, and if a_i and b_i, a_j and b_j are nonsynonymous" (1974: 16). Za adaptaciju ovog oblika polisemije kod apstraktnih imenica vidjeti Husić (2020a) i Zamparelli (2020).

[8] http://wordnetweb.princeton.edu/perl/webwn

[9] Treba napomenuti da broj i forma navedenih značenja u jednom rječniku ne iscrpljuju cijeli kapacitet te riječi te mogu poslužiti samo indikativno u istraživanju pojedinih leksičkih fenomona (cf. Kilgariff 1997).

razmatrati diskusiju o lokusu brojivosti, već želimo naglasiti da polisemija i razlike u brojivosti, kojima svjedočimo i kod pojedinih konkretnih imenica, su kod apstraktnih imenica mnogo više prisutne, te da su apstraktne imenice rijetko monosemne.

3.1.1. Funkcije plurala

Sljedeća osobina apstraktnih imenica na koju želimo skrenuti pažnju jeste njihov oblik i funkcija u množini. Dok s jedne strane postoje pravci koji smatraju da su apstraktne imenice u biti nebrojive kao npr. Jahić et al. (2000:193), s druge strane poznati su nam i slučajevi u kojima je moguće izraziti množinu. Navest ćemo nekoliko primjera iz Bosnian Web Corpusa (Ljubešić & Klubička 2016) gdje se apstraktne imenice koriste u množini .

(16) a. TKD Visoko je uvijek otvoren za nove **nade** i **talente**, a upis novih članova je u toku.
b. Takav zaljubljenik ima dvije **tuge**, jednu što je izgubio blizinu Uzvišenog, Koga ponajprije treba voljeti i vječni užitak u tome, i tugu zbog kazne koju će trpjeti u patnji bolnoj.
c. Glosser tvrdi da je, ako ove dvije **potrebe** unutar čovjekove strukture nisu zastupljene u odgovarajućoj mjeri, stvoren uslov za nemogućnost objektivne procjene realnosti.
d. Postoji pet **strahova** od prekida veze koji nas sprečavaju da krenemo u sretniju budućnost, ali i 10 načina kako to učiniti.

Za razliku od konkretnih imenica gdje brojimo individualne, kod apstraktnih imenica nije jasno šta se broji ukoliko se ona koristi u množini ili nekom drugom kontekstu brojivosti. U gore navedenim primjerima, riječi *potreba*, *strah* i *tuga,* koje izvorno opisuju stanja, se koriste u množini i referiraju na vrste tuga, potreba i strahova, a ne na zbir stanja što bi se (naivno) moglo očekivati ukoliko bi se polazilo od toga da je funkcija plurala ista kod konkretnih kao i kod apstraktnih imenica. Druga upotreba apstraktnih imenica u brojivoj formi jeste u primjeru (16a) gdje množine riječi *nada* i *talenat* referiraju na osobe koje predstavljaju nadu ili talenat za klub TKD Visoko.

(16) ukazuje na samo nekoliko načina kako apstraktne imenice mogu biti brojive. Do koje mjere se ovakve imenice mogu brojati i na šta se sve njihov oblik množine može svesti potrebno je sistematski istražiti. Nezaobilazno je da zahtijevano

istraživanje uključi i sve vrste apstraktnih imenica kako bi se mogao dati potpun odgovor na pitanje šta se broji kada su apstraktne imenice brojive, te koja je funkcija plurala u apstraktnim imenicama.

4. EMPIRIJSKA STUDIJA APSTRAKTNIH IMENICA

Kao što smo gore naveli, jedan od izazova apstraktnih imenica leži upravo u tome što one sačinjavaju jednu heterogenu grupu imenica. Zbog različitosti koje karakterišu tu vrstu imenica, nemoguće je postaviti jednu semantičku analizu koja bi obuhvailaa sve njihove individualne oblike i aspekte. U ovom poglavlju predstavit ćemo jednu empirijsku studiju apstraktnih imenica engleskog jezika objavljenu u Husić (2020b) i ograničiti se na imenice koje opisuju radnje, stanja i procese – dakle, riječi poput *transformation* (bos. transfomracija), *necessity* (bos. nužnost) i *inquiry* (bos. istraga), i time pokušati doprinijeti boljem razumijevanju brojivosti kod apstraktnih imenica.

Cilj studije je identifikacija razlika u brojivosti kod skupine imenica koje opisuju stanja, radnje i procese a koje su uglavnom deverbalne ili deadjektivne. Te imenice su sve polisemne, imaju više značenja od kojih je barem jedno klasifikovano kao brojivo i barem jedno kao nebrojivo. U (17) i (18) navodimo kao primjer dvije imenice iz te studije, čija značenja su preuzeta iz WordNeta a klasifikacija brojivosti iz BECL-a.

(17) a. approval#1 the formal act of approving COUNT
b. approval#2 a feeling of liking something or someone good MASS
(18) a. classification#2 a group of people or things arranged by class or category COUNT
b. classification#3 the basic cognitive process of arranging into classes or categories MASS

Dakle, *approval* u značenju formalnog akta odobravanja koristi se kao brojiva imenica, dok u značenju osjećaja prihvatanja nečega ili nekoga bit će upotrijebljena kao nebrojiva. Slično tome, *classification* u značenju grupa ljudi ili stvari koje su klasifikovane po određenom principu se koristi kao brojiva imenica, a u značenju kognitivnog procesa slaganja u kategorije koristi se kao nebrojiva. Ovi primjeri upravo predstavljaju srž problema koje apstraktne imenice postavljaju, a to je da njihova polisemija nerijetko iziskuje i razliku u brojivosti.

Klasifikacija imenica po kategoriji brojivosti u BECL-u je predmet istraživanja ove studije, iako je ona sama po sebi rezultat višegodišnjeg eksperimentalnog i kompjuterlingvističkog rada koji nam nudi prvu obimnu analizu brojivosti na nivou značenja pojedinačnih imenica. BECL oslikava prirodne tendencije izvornih govornika te je stoga naš fokus upravo na razumijevanju uzroka pojedinih klasifikacija i posljedica koje te klasifikacije imaju na semantičke analize brojivosti.

U ovoj studiji smo postavili za cilj da odredimo koji su to faktori u apstraktnim imenicama koji čine da određena značenja budu klasifikovana kao nebrojiva, a koji faktori utiču da pojedina značenja budu svrstana u brojive. Nadalje želimo istražiti, ukoliko su apstraktne imenice brojive, na šta konkretno referiraju te imenice i šta se broji kada je apstraktna imenica brojiva.

4.1. Metodologija

Za istraživanje faktora brojivosti u apstraktnim imenicama, odnosno u imenicama koje opisuju radnje, stanja i procese, koristimo dva resursa: Bochum English Countability Lexicon 2.1. – BECL 2.1. (Kiss et al. 2016) i Contemporary Corpus of American English – COCA (Davies 2010)[10].

BECL 2.1. je rječnik imenica engleskog jezika sa klasifikacijom brojivosti na nivou značenja imenica. Imenice i njihova značenja izvedena su iz WordNet-a (Miller 1995), a klasifikacija brojivosti dobijena je putem manualnih anotacija sintaktičkih i semantičkih karakteristika pojedinih značenja od strane izvornih govornika kanadskog engleskog jezika. Ova klasifikacija je izvedena kroz četverostruku anonimnu anotaciju pri kojoj anotatori nisu direktno određivali kategoriju brojivosti date imenice sa određenim značenjem, nego su obrađivali testove koji upućuju na pravilnu upotrebu iste u konstrukcijama relevantnim za određivanje brojivosti kao što su upotreba sa *more* (bos. više) u jednini i u množini, te sa neodređenim članom.[11] BECL 2.1. razlikuje 18 klasa brojivosti koje se dijele u četiri grupe: brojive (**regular count**), nebrojive (**regular mass**), i brojive i nebrojive (**both mass and count**), i posljednja, ni brojive ni nebrojive (**neither mass nor count**). Nećemo precizirati

[10] Suštinski dio COCA korpusa koji je korišten u našoj analizi sadrži ca. 24 miliona rečenica iz rubrika akademski, fiktivni i novinarski tekstovi čije su sintaktičke analize izvedene pomoću Stanford Dependency Parsera (Chen & Manning 2014).

[11] BECL 2.1 obuhvata sve instance koje su jednoglasno anotirane od svih anotatora. To čini 11.869 parova (imenica i značenja) od ukupno 7.051 različitih leksema. Za više detalja o BECL 2.1 vidjeti Kiss et. al (2016) i dokumentaciju na stranici https://ldsl.rub.de/research/projects/empirical-approaches-to-the-count-mass-distinction

pojedine klase brojivosti, već ćemo skrenuti pažnju na one pojedinosti koje koristimo za analizu jedne skupine apstraktnih imenica.

Ključna problematika koja se veže za apstraktne imenice jeste upravo njihova polisemija, iz koje nerijetko proizlazi i razlika u brojivosti. Zbog toga vršimo selekciju imenica čija su značenja raspodijeljena u brojive i nebrojive, kako bi precizno adresirali tu grupu imenica sa dvojnim obilježjem brojivosti. Sljedeći kriterij jeste da barem jedno značenje bude apstraktno, te da te imenice opisuju radnje, stanja ili procese. Ova selekcija sadrži 180 imenica sa ukupno 425 pojedinačnih značenja. Ta skupina imenica biva podvrgnuta procesu dubinske analize anotacija (**annotation mining**) u okviru čega anotiramo, odnosno bilježimo, semantičke osobine pojedinih značenja kako bismo, potom, uz pomoć postignutih anotacija mogli izvesti generalizacije po pitanju raspodjele u brojive i nebrojive imenice.

(19) anotacije iz Husić (2020b: 103f)
state, process, event, object, quality, bounded, instance, quantity, accomplishment, place, person, aggregation, placeholder, manner

Anotacije u (19) koriste se za identifikaciju razlika u značenjima na osnovu kojih možemo djelimično obrazložiti klasifikaciju brojivosti. Naime, resursi poput WordNet imaju svoja vlastita obilježja o semantičkim kategorijama koja u ovom slučaju nisu pokazala relevantne indikacije o tome zašto su neka značenja brojiva a neka nebrojiva iako pripadaju istom semantičkom tipu.

Iz gore navedene distribucije možemo zaključiti da se za većinu kategorija može odrediti konkretna tendencija ka brojivoj ili ka nebrojivoj klasifikaciji, međutim, one koje su najviše zastupljene u ovoj skupini imenica ne pokazuju tako jasne indikacije, kao npr. *cognition*, *communication* ili *act*. Iz tog razloga smo za dubinsku analizu anotacija ove skupine imenica formirali sopstvene kategorije za anatociju (19) oslanjajući se djelimično na prethodne radove od Asher (1993) i Bach (1986)[12].

Nakon obavljene dubinske analize anotacija, sprovodimo korpus analizu sa istom selekcijom imenica. U ovoj analizi razmatramo frekvencije tih imenica u diskriminirajućim kontekstima, tj. u kontekstima koji su obilježeni kao brojivi ili nebrojivi, a to su rečenice (i) u množini, (ii) sa neodređenim članom u jednini, (iii) u kombinaciji sa *many* i (iv) u kombinaciji sa *much*. Apsolutne i relativne frekvencije u tim kontekstima će poslužiti da sigurnije interpretiramo opaske izvedene iz anotacijske studije.

[12] Za više detalja o procesu anotacije i definicijama pojedinačnih kategorija vidjeti Husić (2020b: 103-113).

Tabela 1: Distribucija semantičkih kategorija WordNeta u brojive i nebrojive (Husić 2020b: 101)

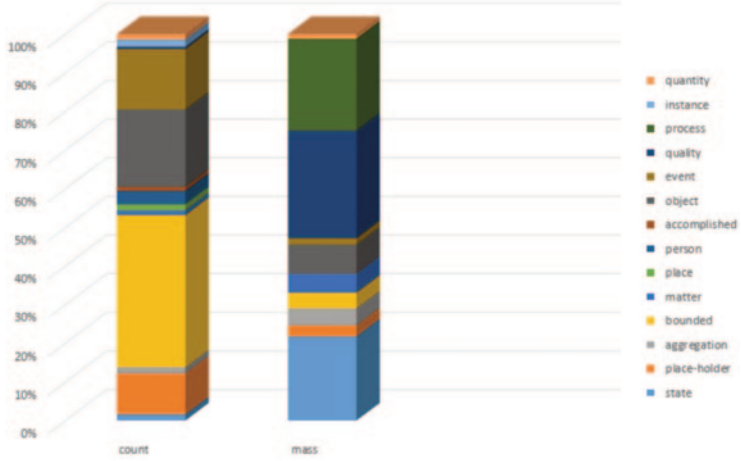
WordNet kategorije	brojivo	nebrojivo
act	38	54
artifact	23	3
attribute	12	38
cognition	32	30
communication	32	18
event	17	0
feeling	3	14
food	1	0
group	10	1
location	1	0
motive	2	0
object	4	2
person	11	1
phenomenon	1	2
possession	5	1
process	3	8
quantity	2	1
relation	2	2
shape	0	1
state	9	36
substance	1	1
time	1	1
Tops	1	0
ukupno	211	214

4.2. Rezultati istraživanja

Kroz dubinsku analizu dvostrukog procesa anotiranja kategorija navedenih u (19), uspjeli smo izvesti nekoliko generalizacija po pitanju preference kategorije brojivosti

određenih značenja. Neke anotacije imaju jako izraženu tendenciju ka jednoj kategoriji a to su *stanje* (states), *proces* (process) i *osobina* (quality) koje su pretežno svrstane u nebrojive, a kod brojivih značenja najviše su zastupljena *objekat* (object), *radnja* (event) i *ograničen* (bounded), dok preostale kategorije ili nemaju oštru tendenciju ili nisu dovoljno frekventne u istraženoj bazi podataka. Grafika 1 nam slikovito prikazuje kako su pojedine anotacije dominatno zastupljene u jednoj kategoriji brojivosti.

Grafika 1: Deskriptivni rezultati ukrštene analize anotacija i oblika brojivosti (Husić 2020b: 112)

Posebnu pažnju ćemo posvetiti imenicama koje opisuju radnje u širem smislu[13], a često imaju dodatna značenja. Tabela 2 sadrži nekoliko reprezentativnih primjera za deverbalne nominalizacije sa pojedinačnim značenjima koje su u BECL-u svrstane u brojive odnosno nebrojive. Vidimo da pored značenja koja smo anotirali kao radnja (event), *approval* (bos. odobrenje) i *embarrassment* (bos. sramota) mogu opisivati i emocije u čijem slučaju bi se one koristile kao nebrojive.

[13] Razlikujemo radnje u širem smislu uključujući i procese i stanja od radnji u užem smislu koje se odnose samo na svršene radnje; usp. razliku termina *event* i *eventuality* u Bachovoj terminologiji (Bach 1986: 62).

Tabela 2: brojivost u polisemnim radnjama

brojivo	**nebrojivo**
approval#1 the formal act of approving [event] embarrassment#3 some event that causes someone to be embarrassed	*approval*#2 a feeling of liking somethingor someone good [quality] embarrassment#1 the shame you feelwhen your inadequacy or guilt is madepublic
[event] *demolition*#1 an event (or the result of an event) that completely destroys something [event]	[quality] *demolition*#2 the act of demolishing [process]
alteration#2 the act of making something different (as e.g. the size of a garment) [process] [bounded]	*lteration*#3 the act of revising or altering (involving reconsideration and modification) [proc ess]
carving#1 a sculpture created by removing material (as wood or ivory or stone) [object]	*carving*#2 removing parts from hard material to create a desired pattern or shape [process]

Imenice koje opisuju radnje mogu referirati i na rezultate tih radnji što je jedan od poznatih slučajeva regularne polisemije koje smo spomenuli u 3.1.2, a u Tabeli 2 to je primijenjeno na *carving* (bos. rezbarenje).

Ono što je naročito interesantno (a kasnije će se ispostaviti i vrlo relevantnim) jeste da mnoge deverbalne imenice imaju izraženu razliku u brojivosti njihovih značenja iako su ta značenja vrlo srodna, a to su u gornjoj tabeli primjeri *alteration* (bos. prepravka) i *demolition* (bos. rušenje). Ovdje se, dakle, susrećemo sa slučajem gdje su izvorni govornici svrstali dva značenja u različite kategorije brojivosti iako su ta značenja vrlo srodna; za neke strane govornike engleskog čak i identična. Razlika koja se uočava između brojivog i nebrojivog značenja kod riječi *demolition* jeste da nebrojivo značenje fokusira isključivo proces rušenja dok brojivo značenje opisuje svršenu radnju te u zagradi navodi i mogućnost referencije na rezultat te radnje. Kod *alteration* se razlika ogleda u prisustvu (odnosno odsustvu) direktnog objekta radnje. I ovdje nebrojivo značenje fokusira sam čin prepravljanja, dok brojivo značenje, spominjući neodređeni objekat *something,* implicira moguću svršenost te radnje. Isti fenomen se javlja i kod riječi *transplant* (bos. transplantacija) i *outrage* (bos. ogorčenje) navedeno u (20)-(21) i drugih deverbalnih nominalizacija.

(20) a. transplant#2 the act of removing something from one location and introducing it in another location MASS

b. transplant#1 an operation moving an organ from one organism (the donor) to another (the recipient) COUNT

(21) a. outrage#4 the act of scandalizing MASS
b. outrage#3 a disgraceful event COUNT

Zaključujemo da postoji jedan faktor koji čini da imenice koje opisuju radnje i procese bivaju klasificirane kao brojive, a to je svršenost određene radnje ili procesa, odnosno njen telicitet. Prije svega trebamo podsjetiti da engleski jezik ne pravi morfološku razliku svršenog i nesvršenog vida na glagolima niti na nominalizacijama tih glagola. Ipak, u primjerima iz BECL-a (20)-(21) možemo posmatrati kako značenje koje je klasificirano kao brojivo predstavlja svršenu radnju, dok nebrojiva značenja stavljaju veći fokus na sam akt ili proces određene radnje.

Kada sagledamo upotrebu ovih imenica u kontekstima u kojima se one koriste kao brojive, opažamo da brojive instance uvijek opisuju svršene radnje. Evo nekoliko primjera iz COCA:

(22) a. But to me it was also an **outrage** that the five other members of your congressional delegation went along with this.
b. For the people who do know the region, within the administration, they are arguing that the decision amounts to a **demolition** of U.S. power in the region that will only benefit Russia, Iran, Bashar al-Assad and ISIS.
c. Patients who had a **transplant** within one year of diagnosis had a median overall survival of 10 years.

Na osnovu ovih tendencija izvodimo zaključak da su telicitet i brojivost imenica koje opisuju radnje u međusobnoj vezi i definiramo slijedeći bikondicional:

> **telicity ↔ countness**
> Every telic event is referred to by a count noun, and every countable nominal referring to an eventuality implies that the event is telic. (Husić 2020b: 151)

Pored ove brojive upotrebe[14] imenica radnje, naglasit ćemo još jednu produktivnu upotrebu apstraktnih imenica kao brojivih, a to je kada se značenje pomjera od stanja ili radnje ka onim objektima ili stvarima na koje se ta stanja odnose. To ćemo najbolje vidjeti na primjerima riječi *embarassment*, *necessity* i *certainty* u korpusu, gdje ove riječi ukazuju na takvu upotrebu apstraktnih imenica:

[14] Vrlo produktivna je i referencija na vrstu koju također susrećemo kod apstraktnih imenica, ali je ovdje nećemo dalje razmatrati (cf. Husić 2020b: 158f).

(23) a. She was glad she'd had enough warning to hide a few **embarrassments**: stuffed animals, posters showing kittens and cloying sentiments about love.
b. Chloe liked to cook when she had the time, so a decent kitchen was **a necessity**.
c. Well, with all due respect to Ben Franklin, there are probably three **certainties**:death, taxes and someone's out there trying to steal your money.

Tako npr. *necessity* (bos. nužnost) ne refira na stanje u kojem se neka osoba nalazi nego na konkretnu stvar koja je potrebna, tj. kuhinja u (23b). Da se imenicama stanja mogu opisati i stvari na koje se odnosi dato stanje navode i rječnici, kao npr. WordNet za ove tri imenice:

(24) a. certainty#2 something that is certain;
b. necessity#2 anything indispensable;
c. need#2 anything that is necessary but lacking.

Što se tiče imenica radnji, procesa i stanja koja nemaju neka dodatna ili izvedena značenja u rječnicima, zaključujemo da su svršene radnje uvijek opisane kao brojive. S druge strane, procesi mogu biti i brojivi i nebrojivi, što zavisi upravo od toga da li se implicira neki vid svršenosti u datoj nominalizaciji ili u dodatnim modifikatorima te sintagme. A što se tiče imenica stanja, kod njih dominira nebrojiva upotreba. U slučaju da budu upotrebljene kao brojive, koriste se u prenesenom značenju kao što smo naveli u (24).

Daljne pretrage frekvencija pomenute skupine imenica u korpusu COCA su potvrdile generalizacije izvedene iz dubinske analize anotacija, koje se odnose na brojive i nebrojive upotrebe apstraktnih imenica. S obzirom da su te imenice polisemne i imaju dvojna obilježja brojivosti, očekivati je da se u korpusu nađu u svim kontekstima, i brojivim i nebrojivim. Ispitivanja diskriminirajućih konteksta nude prve opaske o preferenci pojedinih imenica, kao npr. u odabiru modifikatora *much* ili *many*. Većina pretraženih imenica pojavljuje se i u kontekstu sa *many* i sa *much*. Međutim, neke se imenice u pretraženom korpusu nisu ni jednom pojavile zajedno sa *much*, kao npr. *admission* (bos. prijem), *classification* (bos. klasifikacija), *coalition* (bos. ujedinjenje), *deletion* (bos. brisanje), *delusion* (bos. zablude), *finish* (bos. svršetak), *gathering* (bos. okupljanje), *marking* (bos. označavanje), *necessity* (bos. nužnost), *omission* (bos. propust), *remark* (bos. primjedba). Neke druge imenice

nisu nijednom upotrijebljene sa *many* kao npr. *deceit* (bos. prevara), *decrease* (bos. smanjenje), *dedication* (bos. posvećenost), *fill* (bos. punjenje), *gossip* (bos. ogovaranje), *perfection* (bos. savršenstvo), *presence* (bos. prisustvo), *proportion* (bos. proporcija) ili *recitation* (bos. recitacija). S tim u vezi treba napomenuti da te riječi (*many* i *much*) ni same nisu jako frekventne te stoga ne možemo izvoditi sigurne zaključke o preferenci pojedinih imenica. Pored ovih, postoji niz drugih konstrukcija čije se frekvencije navode u Husić (2020b: 228-231), a zbog obima i fokusa ovog rada ih nećemo ovdje predstavljati. Pretraga pojedinačnih pojava imenica radnji u brojivim kontekstima je potvrdila prethodnu tvrdnju da brojiva upotreba imenica radnji uvijek implicira svršenu radnju.

Nužno je napomenuti da se frekvencijama i statističkim analizama korpusa ne smije pridati više važnosti nego kvalitativnim metodama iz razloga što nepostojanje određenog fenomena ili određene konstrukcije u korpusu uopće ne dokazuje manjak tog fenomena. Nasuprot tome, zaključci izvedeni iz korpus analize mogu poslužiti samo indikativno. U odnosu na predmet istraživanja ovog rada, tj. brojivost apstraktnih imenica, korpus studije su upotrijebljene samo da se provjere zaključci izvedeni iz prethodne anotacijske analize.

5. ADAPTACIJA CHIERCHIINE TEORIJE NA JEDAN SKUP APSTRAKTNIH IMENICA

U drugom poglavlju ponudili smo kratak presjek teorija semantike brojivosti i ukazali na nedostatak apstraktnih imenica u tim teorijama. Smatramo da se svaka od spomenutih teorija – uz nužne modifikacije – može proširiti kako bi uvrstila i imenice radnji u svoju analizu. No, preferiramo Chierchiinu teoriju zbog kognitivnog kontrasta na kojem se ona zasniva. U ovom poglavlju predstavit ćemo jedan prijedlog o načinu inkorporiranja imenica radnji, procesa i stanja – kao jedne grupe apstraktnih imenica – u Chierchiinu teoriju neodređenosti atoma nebrojivih imenica (Chierchia 2010, 2021).

Prije svega želimo naglasiti razloge zbog kojih preferiramo Chierchiinu teoriju i smatramo kako se apstraktne imenice najpogodnije mogu opisati modelom koji on zastupa. Dok Rothsteinina teorija uspijeva analizirati svaku upotrebu imenice kao brojive ili nebrojive – jer je sve svedeno na kontekst kao glavni kriterij klasifikacije tih imenica – ta teorija u potpunosti zanemaruje tendencije nekih stvari da budu opisane brojivim imenicama, kao i tendencije drugih stvari da teže biti realizirane

kroz nebrojive imenice. Činjenica je da kroz mnoge jezike zapažamo kako su imenice koje opisuju supstance pretežno nebrojive, te da su imenice koje opisuju stvari ili objekte pretežno brojive. Ovoj prirodnoj klasifikaciji stvari svjedočimo u mnogim jezicima, čak i u onim gdje se brojivost realizira na drugačiji način, npr. kroz upotrebu određenih klasifikatora ili kroz pragmatičke inference koje nosi oblik množine[15]. Chierchiin model polazi upravo od kognitivne predodređenosti velikog broja imenica koje se binarno mogu podijeliti na kognitivno brojive (**cognitive count**) i kognitivno nebrojive (**cognitive mass**) a potkrijepljene su eksperimentima iz kognitivne pshilogije[16] gdje se potvrđuje da djeca u ranoj fazi uspostavljaju konceptualnu razliku brojivih i nebrojivih entiteta.

Naravno, naš svijet nudi mnogo više vrsta referenata nego što su samo objekti i supstance. Međutim, ne možemo zanemariti dominirajuću tendenciju određenih vrsta referenata i preferirane realizacije brojivosti. Postoji, također, jedna vrsta imenica kod koje zapažamo kako ih jezici nasumice klasificiraju kao brojive ili nebrojive, neovisno od njihovog referenta. Takav je slučaj kod zbirnih imenica, odnosno kod referenata gdje jezik ima mogućnost da se odnosi ili na jedinku, ili na cjelinu. To su upravo riječi kod kojih primjećujemo najviši udio varijacije po pitanju brojivosti unutar jednog jezika i naspram više jezika.[17] No, mi zastupamo mišljenje kako su tendencije brojivosti koje dominiraju u više jezika itekako ključne za jednu teoriju brojivosti i kako se one nipošto ne smiju zanemariti. Kada je riječ o varijacijama i razilaženjima, tu predlažemo alternativna rješenja koja se zasnivaju na procesima promjene brojivosti u imenicama[18].

Chierchiin model brojivosti koji se zasniva na klasifikaciji atoma brojivih i nebrojivih imenica i prema kojem se brojivi atomi razlikuju upravo po tome što su oni stalni, nepromjenjivi kroz dalja preciziranja svjetova, pogodan je za analizu apstraktnih imenica. Brojive i nebrojive imenice radnji i procesa mogu imati jednu od sljedeće dvije razlike: da li je radnja opisana kao svršena, i samim time, kao jedna nedjeljiva cjelina, kao jedan atom? Ili je, pak, radnja nesvršena, nema određenih granica za početak i kraj te ne postoji mogućnost identifikacije atoma te nesvršene radnje? Posljedično, pomenute se imenice mogu analizirati teorijom neodređenosti atoma nebrojivih imenica, kao što to predlaže Chierchia.

---

15 Usp. npr. Nez Perce (Deal 2017).

16 Vidjeti npr. Carey (1985), Soja et al. (1991), Carey & Spelke (1996), Feigeson et al. (2003).

17 Riječ *namještaj* u drugim jezicima: *furniture* (engl. nebrojivo), *huonekalut* (fin. brojivo), meubels (niz. brojivo), meubilair (niz. nebrojivo), Möbel (njem. nebrojivo); usp. Sutton & Filip (2016).

18 Usp. Chierchia (2010: 128ff).

Za inkorporaciju apstraktnih imenica koje opisuju radnje, procese i stanja proširit ćemo, u prvom redu, Chierchiin model (25) kako bismo uvrstili *E* kao skup radnji (**events**) koje čine podskup skupa individua U:

(25) M = <U, W, C, a, F>
(26) $E \subseteq U$

Na primjeru imenice *death* koja denotira svršenu radnju smrti i na primjeru *need* koja predstavlja imenicu stanja nužnosti ili potrebe a koje su, u biti, nebrojive, prikazat ćemo leksička značenja:

(27) a. [[death]] = λwλe.P(w)(e)
extn = {e1, e2, e3}
b. [[deaths]] = λwλe.*P(w)(e)
extn = {e1, e2, e3, {e1, e2},{e1, e3},{e2, e3},{e1, e2, e3}}
(28) [[need]] = λwλe.P(w)(e)
extn = {e1, e2, e3, {e1, e2},{e1, e3},{e2, e3},{e1, e2, e3}}

Dok *death* kao brojiva imenica može biti i u jednini (27a) i u množini (27b) – iz čega proizlaze i razlike u denotaciji jer oblik množine sadrži i zbirne skupove atoma – *need* analiziramo kao nebrojivu imenicu koja, kao takva, ima samo oblik jednine. Međutim, *need* više liči na množine brojivih imenica jer, pored individualnih, sadrži također i zbirne atome. Razlika između *need* i *deaths* je dvostruka: prvo, zbirni skupovi atoma su kod *deaths* izvedeni pomoću plural opretaora *, dok su kod *need* sastavni dio njenog leksičnog značenja; drugo, atomi nužnosti ili potrebe neodređeni su (**vague**) samim time što se ne mogu jasno identificirati usljed preciziranja svjetova. Njihova divizivnost ne dozvoljava da se jasno odredi ono šta čini jedan atom nužnosti, dok je kod smrti vrlo jasno kada je taj atom potpun, odnosno kada je data radnja svršena. To je iz razloga što nastupa razlika u stanju od živog ka mrtvom koja određuje kraj, telicitet, odnosno svršetak te radnje. U svim slučajevima brojive upotrebe nebrojivih apstraktnih imenica, one se analiziraju preobrazbom nebrojivog predikata u brojivi pomoću particijskog operatora (**partition operator**, **Π**)[19].

Želimo naglasiti da je fleksibilnost po pitanju brojivosti, kojoj svjedočimo i kod pojedinih konkretnih imenica, znatno više zastupljena i izražena kod apstraktnih imenica. Ta bi se činjenica mogla uzeti kao argument za kontekstualnu analizu ovog

[19] Za opširna pojašnjenja o transformacijama predikata vidi Chierchia (2010) a za konkretnu primjenu kod apstraktnih imenica vidjeti Husić (2020b). Što se tiče brojive upotrebe apstraktnih imenica sa referencijom na određenu vrstu, vidi analizu u Chierchia (1998b). A što se tiče upotrebe ovih imenica za opisivanje stvari na koje se odnose ta stanja, vidi prijedlog kompozicionalnog rješenje ovog fenomena u Husić (2020b: 161-167).

fenomena s obzirom da su imenice vrlo fleksibilne i shodno odgovarajućem kontekstu mijenjaju svoju brojivost. Međutim, odstupamo od tog pristupa upravo zbog izražene međuovisnoti forme i značenja. Brojiva upotreba uvijek implicira da radnja koja se imenicom opisuje mora biti svršena. Taj neosporan odnos teliciteta i brojivosti nam sugeriše da postoji jedna kognitivna baza na osnovu koje možemo svrstati imenice radnji u brojive i nebrojive. Zahvaljujući tome uspijevamo analizirati oblike brojivosti kod jedne skupine apstraktnih imenica, rasvjetliti odnos značenja i date forme kao i ukazati na dalja područja za istraživanje semantike brojivosti.

6. ZAKLJUČAK

Empirijskim istraživanjem jedne skupine apstraktnih imenica uspjeli smo iscrpiti nekoliko ključnih karakteristika koje se vežu za realizaciju brojivosti kod imenica koje opisuju radnje, procese i stanja. Tu je, prevashodno, telicitet glavni faktor za klasifikaciju brojivih imenica koje opisuju radnje i procese. Nebrojive imenice koje opisuju radnje fokusiraju se na sam nesvršen akt radnje. Pored teliciteta, vidjeli smo da je opis određene vrste kao preneseno značenje moguć i kod apstraktnih imenica kao i kod konkretnih. Dodatno, apstraktne imenice mogu biti interpretirane u prenesenom značenju kao objekti ili stvari na koje se odnosi ono stanje koje se opisuje imenicom. Međutim, ovo je samo jedan kompaktan presjek jedne skupine apstraktnih imenica. Neka buduća istraživanja mogla bi uključiti i ostale vrste ovih imenica i kod njih zastupljene oblike brojivosti, kao i pokušaje njihovog inkorporiranja u našu teoriju semantike apstraktnih imenica.

BIBLIOGRAFIJA

1. Apresjan, Jurij D. (1974), ″Regular Polysemy″, *Linguistics* 14(2), 5-32.
2. Barner, David, Jesse Snedeker (2005), ″Quantity Judgments and Individuation: Evidence thatMass Nouns Count″, *Cognition* 97, 41-66.
3. Bunt, Harry C. (1985), *Mass Terms and Model-Theoretic Semantics*, Cambridge University Press
4. Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Posebna izdanja 14., Institut za jezik, Sarajevo
5. Carey, Susan E. (1985), *Conceptual Change in Childhood*, Bradford Books, MIT Press, Cambridge, MA
6. Carey, Susan E., Elizabeth Spelke (1996), ″Science and core knowledge″, *Philosophy of Science* 63(4), 515-533.
7. Chen, Dangi, Christopher Manning (2014), ″A Fast and Accurate Dependency Parser using Neural Networks″, *Proceedings of EMNLP 2014*, *ACL Anthology*, 740-750.
8. Chierchia, Gennaro (1998a), ″Plurality of Mass Nouns and the Notion of 'Semantic Parameter'″, In: S. Rothstein (Ed.), *Events and Grammar*, Springer Netherlands, 53-103.
9. Chierchia, Gennaro (1998b), ″Reference to Kinds across Languages″, *Natural Language Semantics* 6, 339-405.
10. Chierchia, Gennaro, Danny Fox, Benjamin Spector (2008), ″The grammatical theory of scalar implicatures″, In: C. Maierborn, K. von Heusinger, & P. Portner (Eds.), *Semantics: An international handbook of natural language meaning*, Mouton de Gruyter, Berlin, 2297-2331.
11, Chierchia, Gennaro (2010), ″Mass Nouns, Vagueness and Semantic Variation″, *Synthese*, 174(1), 99-149.
12. Chierchia, Gennaro (2021), ″Mass vs. Count: Where Do We Stand? Outline of a Theory of Semantic Variation″, In: T. Kiss, F. J. Pelletier, and H. Husić (Eds.), *Things and Stuff: The Semantics of the Count-Mass Distinction*, Cambridge University Press, Cambridge
13. Deal, Amy Rose (2017), ″Countability Distinctions and Semantic Variation″, *Natural Language Semantic,* 25(2), 125-171.
14. Davies, Mark (2010), ″The Corpus of Contemporary American English as the First Reliable Monitor Corpus of English″, *LLC*, 25(4), 447-464.

15. Doetjes, Jenny (2017), ″The Count/Mass Distinction in Grammar and Cognition″, *Annual Review of Linguistics 3,* 199-217.
16. Drożdż, Grzegorz (2017), *The Puzzle of (Un)Countability in English. A Study in Cognitive Grammar*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
17. Falkum, Ingrid Lossius (2010), ″Systematic polysemy and the count-mass distinction″, *UCL Working Papers*, 22, 16-40.
18. Feigeson, Lisa, Susan Caree, Elizabeth Spelke (2003), ″Infants' Discrimination of Number vs. Continuous Extent″, *Cognitive* Psychology, 44, 33-66.
19. Grimm, Scott (2012), *Number and Individuation*, Ph. D. Thesis, Stanford University
20. Husić, Halima (2020a), ″A Vagueness Based Analysis of Abstract Nouns″, In: *Proceedings of Sinn und Bedeutung 24*.
21. Husić, Halima (2020b), *On Abstract Nouns and Countability. An Empirical Investigation into the Countability of Eventuality Denoting Nominals*, Ph. D. Thesis. Ruhr-Universität Bochum
22. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskog jezika*, Dom Štampe, Zenica:
23. Kilgariff, Adam (1997), ″I Don't Believe in Word Senses″, *Language Resources and* Evaluation, 31(2), 91-113.
24. Kiss, Tibor, Francis Jeffry Pelletier, Halim Husić, Roman Nino Simunic, Johanna Marie Poppek (2016), ″A Sense-Based Lexicon of Count and Mass Expressions: The Bochum English Countability Lexicon″, In *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2016*.
25. Kiss, Tibor, Francis Jeffry Pelletier, Halima Husić, Johanna Marie Poppek (2017), ″Issues of Mass and Count: Dealingwith "Dual Life" Nouns″, *Proceedings of the 6th Joint Conference on Lexical and Computer Semantics* (ACL-Sem 2017), 189-198.
26. Kiss, Tibor, Francis Jeffry Pelletier, Halima Husić (2021), *Things and Stuff: The Semantics of the Count-Mass Distinction*, Cambridge University Press, Cambridge
27. Krifka, Manfred (1989), ″Nominal Reference, Temporal Constitution and Quantification in Event Semantics″, In R. Bartsch, J. F. A. K. van Benthem & P. van Emde Boas (Eds.), *Semantics and Contextual Expression*, Foris Publications, 75-115.

28. Landman, Fred (1989), ″Groups, I″, *Linguistics and Philosophy*, 12(3), 559-605.
29. Landman, Fred (2016), ″Iceberg Semantics for Count Nouns and Mass Nouns: Classifiers, Measures and Portions″, *Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and* Communication, 11(1)
30. Levickij, Viktor V. (2005), ″Polysemie″, In: R. Köhler, G. Altmann, and R. G. Piotrowski (Eds.), *Quantitative Linguistik*. De Gruyter. 458-464.
31. Link, Godehard (1983). ″The logical analysis of plurals and mass terms: a lattice-theoretical approach″, In: Bauerle, R., Schwarze, C., & von Stechov, A. (Eds), *Meaning, Use and Interpretation of Language*, De Gruyter, Berlin, 302–323.
32. Ljubešić, Nikola, Filip Klubička (2016), ″Bosnian web corpus bsWaC 1.1″, *Slovenian language resource repository* CLARIN.SI, dostupno na: http: //-hdl.handle.net/11356/1062
33. Lyons, John (1977), *Semantics*, Vol. 2., Cambridge University Press, Cambridge
34. Miller, George A. (1995), ″WordNet: A Lexical Database for English″, *Commun. ACM*, 38(11), 39-41.
35. Payne, John, Rodney Huddleston (2002), ″Nouns and Noun Phrases″, In: R. Huddleston & G. K. Pullum (Eds.), *Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge, 323- 524.
36. Pelletier, Francis Heffry, Lenhart K. Schubert (1989), ″Mass expressions″, In: D. Gabbay & F. Guenthner (Eds.), *Handbook of Philosophical Logic*, Vol. IV, Reidel, Dordrecht, 327-407.
37. Pelletier, Francis Jeffry (2012), ″Lexical Nouns are Both +Mass and +Count, but they are Neither+Mass nor +Count″, In: D. Massam (Ed.), *Count and Mass Across Languages*, Oxford University Press, Oxford
38. Rosen, Gideon (2018), ″Abstract Objects″, In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Metaphysics Research Lab, Stanford University
39. Rothstein, Susan (2010), ″Counting and the Mass/Count Distinction″, *Journaly of Semantics*, 27(3), 343-397.
40. Rothstein, Susan (2017), *Semantics for Counting and Measuring. Key Topics in Semantics and Pragmatics*, Cambridge University Press, Cambridge
41. Ruhl, Charles (1989), *On Monosemy: A Study in Linguistic Semantics*, State University of New York Press, Albany, NY

42. Saeed, John I. (2003), *Semantics*, Blackwell, Malden
43. Sauerland, Uli (2003), ″A new semantics for number″, In: R. Young & Y. Zhou (Eds.), *Proceedings of SALT 13*. CLC Publications, Cornell University, Ithaca, NY, 258-275.
44. Schwarzschild, Roger (1996). *Pluralities*, Kluwer, Dordrecht
45. Soja, Nancy N., Susan Carey, Elizabeth S. Spelke (1991), ″Ontological Categories Guide Young Children's Inductions of Word Meanings: Object Terms and substance Terms″, *Cognition 38,* 179-211.
46. Spector, Benjamin (2007), ″Aspects of the pragmatics of plural morphology: On higher-order implicatures″, In: U. Sauerland & P. Stateva (Eds.), *Presuppositions and implicatures in compositional semantics*, Palgrave-Macmillan, Hampshire, 243-281.
47. Sutton, Peter R., Hana Filip (2016), ″Countability: Individuation and Context″, *Proceedings of Formal Grammar* 21, 290-305
48. Tafra, Branka (2019), ″Gramatička višeznačnost kategorije broja″, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 43(63), 79-103.
49. Tuggy, David (1993), ″Ambiguity, Polysemy, and Vagueness″, *Cognitive Linguistics* 4(3), 273-290.
50. Vuletić, Frane (1898), *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole*, 2. Izdanje, Naklada Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
51. Zamparelli, Roberto (2020), ″Countability Shifts and Abstract Nouns″, In: F. Moltmann & L. Tovena (eds.), *Mass and Count in Linguistics, Philosophy, and Cognitive Science*, Benjamins, Amsterdam, 191-224.
52. Znika, Marija (2005), ″Kategorija brojivosti u hrvatskom jeziku″, *Fluminensia* 17 (1), 39-52.

ATOMIC STRUCTURES IN THE DENOTATION OF ABSTRACT NOUNS

Countability is a universal lexical category that provides a binary division of nouns into countable and uncountable nouns or is also called count and mass nouns. Usually, count nouns refer to things or objects which can be individuated and thus counted, while mass nouns refer to substances or stuff such as water, wine, blood, or mud for which it is less easy to identify what and how to count. This cognitive division leaves abstract nouns out. Abstract nouns neither refer to things or objects nor to substances or stuff. On the contrary, the reference of abstract nouns is rather heterogeneous comprising different kinds of nouns such as processes, states, events, measure and time terms, and alike. The aim of this paper is to present the challenges abstract nouns pose for theories of countability, and to reflect on possibilities to incorporate abstract nouns in contemporary theories of countability. The research discussed in this paper circles around English abstract nouns but we will also discuss the application of certain semantic phenomena onto Bosnian nouns.

Keywords: countability; abstract nouns; atoms; polysemy; context

Adresa autorice
Authors' address

Halima Husić
Ruhr-Universität Bochum
halima.becic@ruhr-uni-bochum.de

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.75

UDK 81:572
81'23:159.9

Primljeno: 17. 11. 2020.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Azra Hodžić-Čavkić

INTERDISCIPLINARNOST PRIMJENE SAPIR-WHORFOVE HIPOTEZE

Jezički relativizam nastao je u okviru antropologije i lingvistike. Međutim, najveći dio bavljenja jezičkim relativizmom daleko je odmakao u interpetativnom smislu u odnosu na to šta je pod jezičkim relativizmom smatrano početkom XX stoljeća. Jedan od razloga za takvo što leži u njegovom interdisciplinarnom praktičnom potencijalu. U različitim umjetnostima nalazimo mnogo "realizacija" ili praktičnih pokazatelja "nedodirljivosti" jezičkog relativizma. U ovom radu bavimo se dvama slučajevima koji su u svojoj osnovi povezani s idejama jezičkog relativizma. Riječ je o američkom filmu *Arrival* (2016) i bosanskohercegovačkom romanu *Boje višnje* (2016) Enesa Karića.

Ključne riječi: Sapir-Whorfova hipoteza; jezički relativizam; odnos jezika i mišljenja; *Boje višnje;* književnost; *Arrival;* kinematografija

1. JEZIČKI RELATIVIZAM: UVODNE BILJEŠKE

Prevodioci i pisci često ukazuju na "nedostatak" jednog i "bogatstvo" drugog jezika,[1] što u konačnici podrazumijeva da je značenje u jednom jeziku nemoguće obuhvatiti u potpunosti. Upravo iz te spoznaje rađaju se romantične ideje o različitim oblicima glosopeja. U svim artificijelnim jezicima temelj je odnos načina oblikovanja misli i načina izražavanja. U tim razlikama među jezicima, bilo da govorimo o prirodnim

[1] Vidjeti Eco (2006).

ili artificijelnim jezicima, leži nepregledna mogućnost za dijalog – koja jeste u prepoznavanju međusobnih razlika u načinu oblikovanja misli.[2]

Iako veza između mišljenja i jezika zaokuplja čovjeka još od početka historije, ona je u moderno doba snažno povezana s imenima nekoliko naučnika, a među njima najistaknutiji su svakako Edward Sapir, znameniti antropolog, i Benjamin Lee Whorf, njegov učenik kojem često spočitavaju naučnu nepreciznost (usp. Latkowska 2015) ili ga slave kao vodećeg naučnika svog vremena (Lakoff 1987; Pavlenko 2016). Iako za svog života navedenoj ideji sami nisu dali ime, u nauci je prihvaćena kao Sapir-Whorfova hipoteza, a još se naziva i lingvistički determinizam odnosno vorfizam, iako neki pod ovim terminima podrazumijevaju nadogradnje Sapir-Whorfove hipoteze nastale u drugoj polovici XX stoljeća (v. Brown, Lenneberg: 1954).

Sapir-Whorfova hipoteza može se fragmentirati u dvije odvojene premise, prema kojima se u različitim tradicijama i poznaje navedena ideja. Naime, riječ je o *lingvističkom determinizmu*, prema kojem jezik uvjetuje misao, i *lingvističkom relativizmu*, prema kojem govornici različitih jezika shodno različitostima njihovih jezika različito i misle. Lingvistički determinizam pretpostavlja da će govornik imati pristup određenoj kognitivnoj kategoriji samo u slučaju da njegov jezik predviđa upotrebu date kognitivne kategorije. To, naprimjer, znači da se evidencijalna strategija u turskom i japanskom jeziku ne može razumjeti iz ugla govornika bosanskoga jezika. Lingvistički relativizam, s druge strane, ipak relaksira odnos između jezika i mišljenja pretpostavljajući da jezik može utjecati na jedan vid odvijanja kognitivnih procesa. Tako lingvistički relativizam povezuje kognitivne procese i uvjetovanost jezičke strukture.

Zagovornici ove hipoteze Benjamin Lee Whorf (1897–1941) i Edward Sapir (1884–1939) su prateći istraživanja antropologa Franza Boasa (1858–1942) stigli do ideja Wilhelma von Humboldta (1767–1835) i njegovih prethodnika na tom polju - Francisa Bacona (1561–1626) i Johna Lockea (1637–1704) te Johanna Georga Hamanna (1730–1788) i Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803). Humboldt u jeku evropskog nacionalnog preobraženja u XVIII i XIX stoljeću oživljava ideju poznatu još od antike, odnosno Platonovih i Aristotelovih filozofskih spisa, u kojima nalazimo natruhe onoga što će u XX stoljeću postati planetarno popularno i poznato pod imenom Sapir-Whorfova hipoteza. Neki autori snažno zagovaraju antičko porijeklo ideje jezičkog relativizma (Christmann 1966; Penn 1972;), a drugi ga još snažnije osporavaju (Elffers-van Ketel 1996) stavljajući sve u kontekst civilizacijskog i inte-

[2] O ovome bi se moglo pisati i u kontekstu primjene kriterija prirodnih nauka, prema kojim bi se implicitno trebalo govoriti o hijerarhizaciji svjetskih jezika, tj. o "višim" i "nižim" jezicima, odnosno o "razvijenim" i "primitivnim" jezicima. Međutim, to je stajalište u ovom radu odbačeno budući da takvo etiketiziranje jezika ne doprinosi konačnom razumijevanju biti jezika niti nam svjedoči o nekoj činjenici iz kulture.

lektualnog napretka čovječanstva, tj. općeg razvitka antropologije, psihologije i lingvistike. Međutim, historijski trenutak koji je iznjedrio jezički relativizam manje je važan od ideja koje se uzrokovane njime radijalno šire. Takva je, naprimjer, ideja o efektu ogledala geografskog i lingvističkog areala, o kojem govori Deutscher (2010: 1–2):

> "People in tropical climes are so laid-back it's no wonder they let most of their consonant fall by the wayside. And one need only compare the mellow sounds of Portuguese with the harshness of Spanish to understand the quintessential difference between these two neighbouring contries. German, on the other hand, is an ideal vehicle for formulating the most precise philosophical profundities, as it is a particulary orderly language, which is why the Germans have such orderly minds. (...) Some languages don't have even a future tense, so their speakers naturally have no grasp of the future. The Babylonians would have been hard-pressed to understand *Crime and Punishment*, because their language used one and the same word to describe both of these concepts. The craggy fjords are audible in te precipitous intonation of Norwegian, and you can hear the dark *l*'s of Russian in Tchaikovsky's lugubrious tunes. French is not only a Romance language but the language od romance par excellence. English is an adaptable, even promiscouos, and Italian – ah, Italian"[3]

Iako je u strogim naučnim krugovima ideja jezičkog relativizma odbacivana kao romantična, novija istraživanja pokazuju da se u nekim aspektima i empirijski može pokazati utemeljenost Sapir-Whorfove hipoteze kroz npr. leksikalizaciju boja (Deutscher 2011) i aspekt vremena i prostora (Boroditsky 2001). Ono što je u dubinskoj strukturi takve premise (da *jezik oblikuje svijet*) jeste dostupnost određenih kategorija kao leksičkih jedinica u nekom jeziku. Guy Deutscher (2011) smatra da su tri polja istraživanja u okviru jezičkog relativizma urodila plodom u dokazivanju da zaista postoji veza između jezika (njegove leksikaliziranosti) i brzine procesiranja svijeta. Riječ je o bojama, rodu u jeziku i spacijalnoj orijentaciji. Boroditsky (2001) izvodi eksperiment u kojem je izložio govornike mandarinskog i govornike engleskog

[3] "Ljudi u tropskim klimama toliko su opušteni da nije čudno što većina njihovih suglasnika samo od sebe *ispada.* Treba li usporediti nježne zvukove portugalskog jezika s oštrim španskim, ove dvije tako bliske, u teritorijalnom smislu, kulture. Njemački, s druge strane, idealno je sredstvo za formuliranje najpreciznijih filozofskih traktata, jer je to izuzetno uredan i uređen jezik, zbog čega Nijemci imaju tako uredne i uređene umove. (...) Neki jezici nemaju buduća glagolska vremena, pa njihovi govornici, naravno, ne mogu shvatiti budućnost. Babiloncima bi bili teško da razumiju *Zločin i kaznu*, jer je njihov jezik koristio istu riječ da opiše obje ove pojave. Stjenoviti fjordovi mogu se čuti u teškoj intonaciji norveškog jezika, a čujete tamno *l* u tajanstvenim melodijama Čajkovskog. Francuski nije samo romanski jezik, već i jezik romanse *par excellence.* Engleski je prilagodljiv, čak i promiskuitetan, a talijanski – ah, talijanski". Svi prijevodi s engleskog jezika u tekstu su naši.

jezika nizu pitanja formiranih prema temporalnim relacijama *prije* i *kasnije* te zaključio da su govornici mandarinskog jezika brži u odgovaranju na pitanja koja uključuju tzv. vertikalnu osu. Za razliku od njih govornici engleskog jezika bili su uspješniji ukoliko se u temporalne relacije uključuje horizontalna osa, tj. spacijalna komponenta. "[I]t appears that habits in language encourage habits in thought. Since Mandarin speakers showed vertical bias even when thinking for English, it appears that language-encouraged habits in thought can operate regardless of the language that one is currently thinking for"[4] (Boroditsky 2001: 12). Iz ugla Evropljanina teško je razumjeti da se Aboridžini i u najvećoj tami mogu orijentirati prema geografskim stranama svijeta, što znači da je njihova prostorna orijentacija geografska, a ne egocentrična kakva je u Evropljana. Međutim, ako se to razumije kao dostupnost orijentacije kroz kategoriju lijeve i desne ruke, koja je bez obzira na kontekst prisutna u jeziku Evropljana, ta informacija ima manje senzacionalističku vrijednost.

Mnogi lingvisti pozivaju na vraćanje početnom obliku jezičkog relativizma kako bi se odmaklo od subjektivnosti. Deutscher (2011) smatra da se vraćanjem na Boasova tumačenja jezičkog relativizma može dobiti njegova prava slika naučne relevantnosti. Franz Boas 1938. godine gramatiku jednog jezika posmatra na sljedeći način: "[Grammar] determines those aspects of each experience that must be expressed" (Deutscher 2011: 151).[5] Dvije decenije nakon Boasa, Roman Jakobson postulira maksimu: "Languages differ essentially in what they *must* convey and not in what they *may* convey" (Deutscher 2011: 151).[6] Ovu osobinu jezika Benjamin Lee Whorf naziva *prikrivenom kategorijom* te ju razumijeva kao gramatičku kategoriju koja je samo do izvjesne mjere usklađena s objektivnim iskustvom pojedinca. Whorf (1979: 79) ih naziva i kriptotipovima, a za njih kaže da se: "lako gube iz vida i mogu biti teške za definiranje, a ipak mogu imati dubok uticaj na jezičko ponašanje". Takav je slučaj, naprimjer, s obezličenjem u bosanskom jeziku.

Bez obzira na disperzivno tumačenje Sapir-Whorfove hipoteze u lingvistici (filozofiji jezika, psiholingvistici, antropologiji i sl.) njene su implikacije višestruke. U prirodnom jeziku postoji mnogo fenomena koji nisu tek tako objašnjivi. Ljudski je jezik još uvijek nepoznato "biće". Čovjeka zbunjuje da li postoji kao rezultat jezika ili je jezik njegov produkt (usp. Jurak 2018). Mnoga lingvokulturološka proučavanja pokazuju da konceptualna metafora VERBALNA AKTIVNOST JE PROIZVODNJA NEČEGA

[4] "Čini se da jezičke navike potiču navike u razmišljanju. Budući da su govornici mandarinskog jezika pokazivali orijentiranost prema vertikalnoj osi čak i dok su razmišljali na engleskom, čini se da navike iz jezika mogu djelovati na jezik na kojem govornik trenutno razmišlja."

[5] "[Gramatika] određuje koji su aspekti govora obavezni za izražavanje."

[6] "Jezici se razlikuju u onome što *moraju* saopćiti, a ne u onome što *mogu* saopćiti."

VRIJEDNOG prati čovjeka cijeli život te da ono što on proizvodi u jeziku, između ostalog i svoju autorsku ličnost, razumijeva preko koncepata.[7] Nadmetafora navedene konceptualne metafore jeste VERBALNA AKTIVNOST JE VJEŠTINA. Suštinski ovdje se vještina razumijeva kao oblikujuća sila koja ima mogućnost mijenjati fizičko stanje određenog objekta, koji je sirovina u nekom zanatu. Za takvu vrstu "kreacionističke" sile implicitna je uzročnost budući da svojim djelovanjem čini da se materijalno stanje nekog objekta promijeni. Zykova (2019: 239) "zanat" povezuje s idejom bitka. "U okviru mitološkog poimanja svijeta ta se ideja širi na razna područja zanatske djelatnosti podvrgavajući ih procesu sakralizacije i pridajući sveta značenja njihovim određenim aspektima, predmetima (instrumentima, materijalima / sirovinama, proizvodima)" (isto).

Konceptualna metafora VERBALNA AKTIVNOST JE VJEŠTINA i njena podmetafora VERBALNA AKTIVNOST JE PROIZVODNJA NEČEGA VRIJEDNOG ukazuju nam na možda najvažniji aspekt Sapir-Whorfove hipoteze u XXI stoljeću. Riječ je o tome da se u najnovijem razdoblju eksploatacija Sapir-Whorfove hipoteze kreće u smjeru njene kreacionističke implikacije. Budući da se navedena hipoteza najčešće razumijeva u kontekstu posljedice koju stvara neki izvor / ishodište / uzrok, te su jedno drugom kao lik i odraz lika u ogledalu, mentalne kategorije, pozicionirane kao apstraktne (i metafizičke), nužno moraju biti konkretizirane, tj. prevedene u opipljivu kategoriju (fiziku). Drugim riječima, ono što postoji u ljudskom mozgu doživjet će svoju vidljivu opredmećenost najprije u jeziku. To pretapanje mentalnih u verbalne kategorije ontološki se razumijeva preko konceptualne metafore APSTRAKTNO JE KONKRETNO. "Suprotstavljeni", kauzalnom vezom povezani entiteti u Sapir-Whorfovoj hipotezi jesu *misao* i *jezička struktura / jezik*. Takva kauzalna veza daje mnogo mogućnosti za objašnjavanje svijeta koji okružuje čovjeka, a budući da je bit jezika dijaloška, vezana za rješavanje (ili poticanje na) neki konflikt (vanjski ili unutrašnji), jezik se razumijeva u instrumentalnom smislu. On služi kao osnovni instrument, osnovno

[7] Teoriju o spoznajnoj strukturi koju posjeduje svaki čovjek razvili su Lakoff i Johnson 1980. godine u knjizi *Metaphors We Live by* [u prijevodu Anere Ryznar *Metafore koje život znače* (2015)]. Tri su osnovne teze od kojih polaze Lakoff i Johnson. Prvo, metafore su sveprisutne u svakodnevnom govoru i ne smiju se ograničiti samo na književnoumjetnički stil. Drugo, metafore u svakodnevnom jeziku pokazuju visok stepen uvezanosti, što svjedoči o njihovoj sistematičnosti. Treće, metafore nisu samo figure govora nego i način mišljenja. Zbog toga se i nazivaju konceptualnim mehanizmima. U kognitivnoj se lingvistici naročito razlikuju konceptualne i konvencionalne metafore. Konceptualne su metafore nadređene konvencionalnim. Svaka se konvencionalna metafora može podvesti pod neku konceptualnu, a da ne remeti "formulu" te metafore. Sve su one sastavljene od sličnih elemenata, pa je, prema tome, konceptualna nadređena konvencionalnoj. Svim se konceptualnim metaforama pokušavaju apstraktni ili visokoapstraktni pojmovi svesti na objektivne, vidljive, materijalne elemente koji se dovode u vezu asocijativnim putem. To je ono što čini metaforu. O konceptualnoj metafori i metonimiji pisano je i na našim prostorima. Vidjeti npr. Vyvyan – Green (2006), Palić (2016) itd.

oruđe kojim čovjek artikulira sebe i svoje težnje. Fiktivni lik filma Denisa Villeneuvea *Arrival* dr. Louise Banks ulogu jezika razumijeva kao: "[Language is] the foundation of civilisation. It is a glue that holds people together, and it is the first weapon drawn in a conflict",[8] te je i radnja filma očekivano usmjerena prema takvom razumijevanju jezika.

2. SLUČAJ *ARRIVAL*: KINEMATOGRAFSKA ADAPTACIJA SAPIR–WHORFOVE HIPOTEZE

Ultimativni proklamirani cilj čovječanstva jeste mir. Međutim, kao i u slučaju mnogih "svakodnevnih" riječi, treba postaviti pitanje da li se koncept *mira* svugdje razumijeva na isti način? Da li je mir statična ili dinamična kategorija? Upravo zbog toga neki istraživači ističu čovjekovu potrebu da *mir* atribuira: održivi mir, uvjetni mir, lokalni mir, globalni mir, mir u porodici, mir u okruženju i sl. (Umoh, Udoh 2011), što se može povezati s "usitnjavanjem" značenja u savremenom jeziku. Ta opća težnja ka analitičnosti prisutna je i kroz neke oblike gramatikalizacije (npr. nominalizacija verbalnih struktura i sl.). S druge strane, neki istraživači tvrde da je pojam mira u današnjem smislu prisutan tek od novijeg doba (Howard 2001). Pitanje održavanja mira u bliskoj i dalekoj budućnosti osnovna je potka američke ekranizacije *Arrival* (2016), koji je na našim prostorima preveden kao *Dolazak*.[9] Scenarij je pravljen na osnovu knjige *Story of Your Life* Teda Chianga (2000). Naravno, prilikom adaptacije scenarija mnogo je detalja zamijenjeno senzacionalističkim elementima podređenim potrebama kinematografskog tržišta Amerike, koja i u ovom filmu ima ulogu svjetskog policajca. Drugim riječima, nauka kroz metonimijsku vezu lingvistike i fizike u knjizi samo je instrument u rukama onih čije su posljedice djelovanja vidljivije. Riječ je o vojsci koja čuva svjetski mir i odgovorna je za moguću katastrofu koja je pokrenuta nizom nesporazuma prouzrokovanih različitim tumačenjima enigme zašto su heptapodi uopće došli na Zemlju.

U tjelesnoj razlici između tijela čovjeka i heptapoda sadržani su i prvi uzroci mogućeg konflikta. Naprimjer, gotovo sve civilizacije svijeta orijentirane su prema desnoj strani kao "boljoj" strani ljudskog tijela. Prednja strana ljudskog tijela, desna ruka i njen prostor, kao i prostor koji pripada sferi *gore* predstavljaju poželjne sfere, odnosno konceptualne metafore GORE / DESNO JE DOBRO, GORE / DESNO JE POŽELJNO,

[8] "Jezik je temelj civilizacije. On je lijek koji spaja sve ljude, ali je i prvo oružje koje ljude uvlači u konflikt."

[9] Dostupno na http://www.kameli.net/~raimu/rnd/ted-chiang-story-of-your-life-2000.pdf (posjeta 13. 11. 2020).

GORE / DESNO JE NAPREDAK. Također, pozitivne konotacije koje se vežu za *desno* vežu se i za *bijelo* i *svijetlo* i time se posljedice kinestetičkih predodžbi pronalaze i u transponiranim elementima. Za razliku od pozitivne polarizacije preko kinestetičkih predodžbi, budući da su veze među antonimima najjače veze u jeziku, sve što je pozadi, lijevo i dolje, tamno i crno, predstavlja nepoželjnu zonu, pa su ostvarene konceptualne metafore DOLJE / LIJEVO NIJE DOBRO, DOLJE / LIJEVO JE NEPOŽELJNO, DOLJE / LIJEVO JE NAZADOVANJE. Kad su posrijedi indoevropski jezici, već se u latinskom riječ "lijevo" povezivala s nečim zlokobnim. Po principu kontekstualne antonimije – u kulturama se zatim moglo razviti i značenje za desnu stranu. Pojedina istraživanja pokazuju kako se desna strana povezuje s napretkom, sferom koja je iznad, koja je poželjna i, ne tako rijetko, koja je *muška* strana. Za razliku od desne strane, lijeva se strana dovodi u vezu s nazadovanjem, sferom koja je ispod, onom koja je samim tim nepoželjna i koja se povezuje sa *ženskom* stranom, čime se ostvaruje antonimska veza s *muškom stranom*. Nije rijetkost da se ovakva polarizacija svijeta pronalazi i u imenovanju lijevih rukavaca rijeka. Lijevi se rukavci imenuju leksemama koje imaju veze s nečim crnim, koje ima istu konotaciju kao i *ženska* strana, a desni rukavci imenuju se prema *muškoj – bijeloj* strani vrijednosti.[10] Ta "pozitivnost" desne strane mogla je u doba rimske antike trasirati put bilježenju rimskim brojevima, u kojima se u odnosu na centar broja njegova vrijednost podiže dodavanjem s desne strane, a njegova vrijednost snižava oduzimanjem s lijeve strane. S obzirom na činjenicu da je postojanje čovjekovog tijela neporecivo povezano s lokalizovanošću, prostor i njegova trodimenzionalnost imaju veliki značaj za njegovo zdravo funkcioniranje te je neminovno da postoje refleksije te povezanosti i u jeziku. "Čovekova potreba za lokalizovanošću i, pre svega, autolokalizovanošću evidentna je već u činjenici da ona ima poseban fiziološki izraz u senzornom sistemu za ravnotežu (koja je jedan od osnovnih vidova prostorne orijentacije" (Piper 2001: 17). "Većinom se prostor uzima

[10] Naprimjer, Vranje se nalazi na lijevoj obali Južne Morave. Vranjevo se nalazi na lijevoj obali jednog od rukavaca Tise. Aleksandar Belić je, polazeći od općeslavenskog stava prema lijevom i desnom, također konstatirao: "Levi, južni krak, je vran, vranjaš, u značenju staroslovenskog crn i utiče u korito Tise kod današnjeg naselja Vranjeva i Bečeja. Severni ili desni krak označen je sa beo i od njega je postalo ime sela Beodra." I Skok (1971: 617–618) potvrđuje povezanost značenja crn / vran (u konotaciji nepoželjnog) sa značenjem lijevo:

> "vran, f vrana, pridjev, neodređeno vrani, balto-slav., sveslav. i praslav. *огпъ >>mrk<<. Poimeničen u m. r. vren, gen. vrana (Lumbarda)>> 1º gavran, 2º (vran) eufemizam za vrag (odatle vranov vranoski >>đavolski<<)<<, (isticanje A. H. Č.) u ž. R. vrana >>1º corvus, 2º vrsta ribe (Hektorović)<<, također balto-slav., svesla. i praslav. *vorna, s pridjevima na -in (vranin) I na -j vranji; poimeničen na -ic Vranjic (Split), na -aia Vranjača (brdo, Velebit), na - ak (ime biljke) vranjak, gn. -njka >>orchis morio (biljka)<< (v. niže), upor. ime biljke manji luk >> 1º (crveni) gymnodenia conopsea, 2º (modri) muscari comosum, 3º ornithogalum, (bijeli) ornithogalum narbonnense = manji luk (Kosmet) >>ornithogalum<<; poimeničen u sr. r. Vranje (Srbija), na -ov poimeničen u sr. r. Vranovo; deminutiv na -ić vranić (vranie), augmentativ vranetina (…)"

kao općekategorijalni prototip (protokategorija), a ostale, apstraktnije kategorije razumijevaju se kao metaforičke ekstenzije toga prototipa. Tako je prostor temeljna kategorija prema drugima, izvedenima, neprostornima, koje funkcioniraju kao njene varijante, njene metafore" (Palić 2016: 24). To znači da se prostor razumijeva kao (ljudski) primitiv, odnosno da se prostor neminovno pojavljuje kao lingvistički primitiv u prirodnom jeziku.

Prostor i smještenost tijela heptapoda pokazat će se kao esencijalna razlika u odnosu na čovjeka i njegovo razumijevanje jezika. Riječ je o razlici koja tjelesnost heptapoda smješta u kontekst opće simetričnosti njihovih tijela, koja su i vizualno oplemenjena očima koje im daju mogućnost tumačenja svijeta u svim pravcima – istovremeno. Ta simetričnost i cikličnost kognitivni su principi koji artikuliraju osnovnu razliku između heptapoda i ljudi.

S obzirom na činjenicu da čovjek svijet razumijeva kauzalno, u filmu se iznosi romantična teza o uvjetovanosti linearnog / kauzalnog poimanja svijeta koje se najbolje očituje u organizaciji jezika. Kauzalnosti je inherentno kretanje od izvora prema cilju. Ljudski je jezik podijeljen na dvije realizacije: usmenu i pisanu, i među njima uglavnom vlada odnos "ogledala". Ako i ne vlada, konvencija rješava moguće dileme (kao npr. glasovna vrijednost nekog niza fonema u njemačkom ili francuskom jeziku i sl.). Međutim, ono što se u filmu pokazuje kao hrabra implikacija Sapir-Whorfove hipoteze jeste mogući utjecaj prostorne organiziranosti jezika, a naročito pisanog jezika. Drugim riječima, linearnost ljudskog prirodnog jezika utjecala je na to kako čovjek doživljava četvrtu dimenziju, tj. kako doživljava spoj triju prostornih dimenzija i jedne vremenske dimenzije. Tok vremena doživljava se kao linearna crta sastavljena od vremenskih isječaka, od kojih svaka ima svoje pandane u prostornom smislu. Zbog toga se u kognitivnoj lingvistici to razumijeva kroz koncept VRIJEME JE OBJEKT KOJI SE KREĆE, tj. VRIJEME JE PROSTOR.[11]

Dajući primat jeziku kroz premisu da on determinira stvarnost, scenarist i režiser kao tumači Sapir-Whorfove hipoteze pokušali su takvu interpretaciju realizirati u filmskom žanru. Dakle, heptapodski jezik konstruiran je kružno te je linearnost vremena, stoga organiziranost prošlosti, sadašnjosti i budućnosti kako ih čovjek doživljava, potpuno poništena. Heptapodi, prema takvoj ideji, istovremeno doži-

[11] Iako to nije slučaj uvijek, *vrijeme* se u ljudskim jezicima poima kao apstraktna kategorija, tj. neprostorna kategorija, te se najčešće tumači prostornom orijentiranošću, tj. prostornim kategorijama zbog toga što je prostor prihvaćen kao osnovna ″mjera″ postojanja čovjeka. Međutim, i to vjerovatno vrijedi kao posljedica općih procesa koji ujednačavaju vrijeme te ga čine konvencionalnom ″valutom″. U prijevodima Kur'ana npr. možemo konstatirati više translacija vremena u prostor (usp. udaljenost 500 godina hoda; raspon Džibrilovih krila je 700 godina hoda), a i savremeni naučni diskurs fizike koristi vrijeme da iskaže prostor (*svjetlosna godina*).

vljavaju ono što je čovjek segmentirao u odnosu na određenu tačku kao nešto što joj je prethodilo i nešto što će uslijediti nakon nje. To je poništavanje slično sinestetičnom doživljaju odlaska na pijacu u Barseloni, gdje se intenzivnost stapanja čula, prema svjedočenjima sinesteta iz svih krajeva svijeta, poredi sa simfonijskom orkestracijom. Problem nekauzalnosti u filmu pojavljuje se kao problem proistekao direktno iz jezika. Isti fenomen javlja se kao poteškoća prilikom prvog gledanja filma budući da za prosječnog gledaoca kolažiranje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti predstavlja problem u razumijevanju sižea filma. Film jeste namijenjen komercijalnom tržištu, ne teži nužno hermetičkom artizmu, ali slaganje sižea u fabulu ipak traži pažljivijeg gledaoca.

Nakon što prvi put počinje iskušavati efekte uranjanja svog ljudskog mozga u heptapodski jezik, dr. Louise Banks zaključuje da postoji razlika između pisanog i govorenog heptapodskog, kojem daje imena heptapodski A i heptapodski B, što dalje vodi zaključku da je njihovo pismo semasiografsko, a ne glotografsko, kakav je slučaj s ljudskim jezikom, tj. da zapravo operiraju dvama različitim inačicama jezika koji se međusobno gotovo isključuju. U biti, riječ je o posebnom vidu ekonomiziranja sredstvima jezika. Banks predlaže da se grafički prikaz heptapodske rečenice, koja može odgovarati tzv. ″kernel″ rečenicama (usp. Lyons 1977), naziva semagramom. Organiziranost semagrama produkt je cirkularnosti, koja se u heptapodskom poistovjećuje s istovremenosti, te su znakovi kružno postavljeni budući da je krug zatvorena kriva linija u kojoj je svaka tačka u potencijalitetu da bude i početak i kraj.[12]

> "Linguists describe writing like this –" I indicated the printed words " – as 'glottographic', because it represents speech. Every human written language is in this category. However, this symbol –" I indicated the circle and diagonal line "– is 'semasiographic' writing, because it conveys meaning without reference to speech.

[12] Mada u filmu nema takve opaske, ovdje treba reći da se cirkularnost heptapodskog znaka poredi s arapskom kaligrafijom u originalnom tekstu priče iz 2000. godine. Usp.:

> "The other strokes in the sentence also traversed several clauses, making them so interconnected that none could be removed without redesigning the entire sentence. The heptapods didn't write a sentence one semagram at a time; they built it out of strokes irrespective of individual semagrams. I had seen a similarly high degree of integration before in calligraphic designs, particularly those employing the Arabic alphabet. But those designs had required careful planning by expert calligraphers. No one could lay out such an intricate design at the speed needed for holding a conversation. At least, no human could" (Chiang 2000: 23).
>
> "Preostali dijelovi rečenica također su međusobno povezani na više načina tako da ne mogu biti uklonjeni, a da se pritom ne utječe na cjelokupno značenje. Heptapodi nisu napisali rečenicu tako što su pisali po jedan semagram; oni jednopotezno kreiraju rečenice bez obzira na pojedinačne dijelove rečenice. Ovako visok stepen integracije viđala sam u kaligrafskim dizajnima, naročito onim koji su napisani arapskim pismom. Ali ti dizajni zahtijevaju pažljivo planiranje stručnih kaligrafa. Niko ne može jednim potezom iznijeti nešto tako, naročito ne u toku razgovora. Barem to ne može nijedan čovjek."

> There's no correspondence between its components and any particular sounds."[13] (Chiang 2000: 13)

Prostor se u heptapodskoj glosopeji ne javlja kao distinktivan u tom smislu. Prostor se javlja kao indikator vizualne sintakse, koja opet nije slična vizualnosti sintakse rečenice bosanskog jezika; npr. u slučaju heptapodskog riječ je o odnosima horizontalnosti i vertikalnosti u odnosu na centar rečenice, koji onda ukazuju na to da je upotrijebljena imenica agens ili pacijens. Kad je riječ o sintaksi bosanskoga jezika, mogućnosti topikalizacije mijenjaju odnose u rečenici na pragmatičkom nivou te je pomjeranje elemenata rečenice prema naprijed značajan pokazatelj promjene govornikovog fokusa. Banks hrabro zaključuje da je riječ o gramatici zasnovanoj na dvodimenzionalnosti prostora tako da se još jednom pokazuje primat vremenske dimenzije nad prostornom dimenzijom kod heptapoda.

Vrijeme se u heptapodskom formira kao kategorija koja ne dopušta svojim korisnicima da određeno stanje stvari koje je poredano istovremeno sa svim stanjima te iste stvari propozicijski negiraju, tj. iako se cilj jasno vidi iz ugla agensa, heptapodi ne pokušavaju promijeniti tok (svoje) sudbine promjenom rasporeda određenih događaja koji bi mogli utjecati na ishod. To je u filmu prikazano kao mirenje jednog od heptapoda (Abbott)[14] sa svojim nestankom, nebitkom[15], što se u pravilu javlja u svim ekranizacijama koje se igraju pojmom vremena i mogućnošću da se ishod u budućnosti promijeni u svoju korist.[16] Lyons (1977) propozicije definira kao apstraktne entitete koji mogu biti potvrđeni ili negirani sačinjavanjem iskaza. Negiranje se u heptapodskom ne čini kao alternativa te se heptapodi "ne bore protiv vremena", što je svojstveno čovjeku.

To također može značiti da heptapodski ne može inducirati nikakav vid modalnosti, stoga vjerovatno i nema modalnih glagola. Badurina (2020: 50) napominje da Halliday modalnost – te stoga i modalne glagole – razumijeva kao konstruirano područje neizvjesnosti koje se prostire između *da* i *ne*. "Naime – reći će on – između izvjesnosti 'jest' i 'nije' leže relativne vjerojatnosti 'mora biti', 'bit

---

13 "Pisanje je u ljudskim jezicima" – pokazala sam isprintane riječi – "'glotografičko' zato što ono predstavlja govor. Svi ljudski jezici koji imaju pismo pripadaju ovoj kategoriji. Međutim, ovaj je simbol – ukazala sam na krug i dijagonalnu liniju – 'semasiografski' način pisanja zato što omogućava iskazivanje značenja bez povezanosti s govorom. Ne postoji ekvivalentnost između njegovih dijelova i bilo kog dijela govora."

14 U tekstu knjige imena heptapoda su Flapper i Raspberry.

15 U filmu je to prevedeno kao: "Abbott is death process", tj. "Abbott je proces smrti".

16 Ipak treba reći da bi se čovjek XXI stoljeća (možda) mogao početi miriti sa svojom sudbinom koja je u vremenu [usp. novije kinematografsko ostvarenje *Tenet* (2020)].

će', 'može biti'; između konačnog 'učini' i 'nemoj učiniti' leže diskrecijske mogućnosti 'moraš učiniti', 'trebaš učiniti', 'možeš učiniti' (Usp. Halliday 2004: 146–150.)" (isto). S druge strane, Piper (2005: 636) težište upotrebe modalnih glagola u rečenici stavlja na odnos realnosti / irealnosti rečeničnog sadržaja. "Ako je u semantičku strukturu rečenice uključeno značenje nekog modalnog glagola ili sličnog modalnog izraza, ona time dobija kvalifikaciju da se njen denotat ne može uzeti kao nešto realno ili irealno, nego kao nešto što je neutralno prema realnosti / irealnosti iskaza" (isto). Smatramo da je upravo ta govornikova procjena realnosti važan sadržaj rečenice koji ne može biti iskazan u heptapodskom, odnosno da govornik heptapodskog funkcionira kao indiferentni kanal, koji vjerovatno dokida pragmatički aspekt jezika, ali zasigurno ukida bilo kakvu vrstu dvosmislenosti. To se u ostatku filma pokazuje kroz teleološko tumačenje svih pokretača radnji, tj. razumijevanje događaja kroz perspektivu njihove svrhovitosti u konačnom poretku stvari. Drugim riječima, budući da neki entitet postoji, njegova je svrha inherentna njegovom postojanju, što znači da je bilo kakva vrsta ocjenjivanja vanjezičke stvarnosti neinherentna heptapodskom. Teleološko ili kauzalno tumačenje međusobno se, međutim, ne potiru. Teleološko ne nudi utjehu čovjeku i ne okrivljuje ga kao uzrok koji može imati domino-efekt, a kauzalno nudeći utjehu u čovjeku vidi i izvor krivice, što je potvrđeno u mnogim kulturama.[17] Isključivanjem modalnosti iz ljudskih jezika dokinuta bi bila i mogućnost "utjehe", tj. mogućnost nepropozicijskog govornog čina.

Film je ipak tipično američki vedar zato što režiser Denis Villeneuve nedorečenost teksta *Story of Your Life* Teda Chianga u vezi s ciljem dolaska heptapoda na Zemlju prikazuje kroz nerazumijevanje, odnosno dvosmislenost prirodnog ljudskog jezika, koji bez obzira na sve napore teži takvoj vrsti "entropije". Interpretativnost riječi "oruđe" u fokusu je odgovora Abbotta i Costela na pitanje dr. Banks o svrsi njihovog dolaska među ljude. U panici da bi mogli dovesti u pitanje opstanak savremene civilizacije američka vojska intervenira, ali tek nakon što je svrha dolaska heptapoda ispunjena. Naime, mozak dr. Louise Banks uronjen je u cirkularnost, tj. istovremenost heptapodski tumačenog vremena, što će uskoro biti jedini izlaz za spašavanje svjetske populacije od potpunog uništenja.

Navedeno znači da se konceptualna metafora o jeziku VERBALNA AKTIVNOST JE VJEŠTINA i njena podmetafora VERBALNA AKTIVNOST JE PROIZVODNJA NEČEGA VRIJEDNOG, gdje se čovjek svojim uključivanjem razumijeva kao **omogućitelj** postojanja određenog stanja stvari, u heptapodskom više kreće u smjeru VERBALNA AKTIVNOST

[17] Usp. književni opus portugalskog nobelovca Saramaga.

JE SVRSISHODNA AKTIVNOST, koja nosioca jezičke aktivnosti razumijeva **posrednički**. U takvom konceptu nema, dakle, mjesta za tzv. govoreći subjekt koji sam sebe jezikom kreira uključivanjem u interpretaciju vanjezičke stvarnosti, i koji je esencijalno i neporecivo vezan za prostor i kauzalnost, a agensi viđeni kao uzroci situacija, koji direktno utječu (i mogu utjecati) na pojam (i oblik) "postojanja". S druge strane, suštinska povezanost heptapoda s jezikom jeste njihova instrumentalnost u jeziku, tj. usmjerenost cilju čina govorenja, što znači da imaju pandane u prirodnom ljudskom jeziku u obliku entiteta trećeg reda (npr. *kiša*), koji funkcioniraju kao indirektno povezani učesnici u nekom događaju (usp. Lyonsov primjer *The rain has stopped the game*, u kojem se ne očituje fizička veza između kiše i prestanka igre, tj. gdje je kauzalnost sekundarnog tipa). Heptapodi u konačnosti heptapodski shvaćenog vremena u svom su jeziku magično performativni.

3. SLUČAJ *BOJE VIŠNJE:* KNJIŽEVNA ADAPTACIJA SAPIR-WHORFOVE HIPOTEZE

Negdje na početku svog romana *Boje višnje* Enes Karić uvodi lik Hamduke, hrvatskog vojnika iz vremena NDH, čija je karakterizacija ostvarena jednom vrstom tipiziranja jezikom, ali ipak na poseban način. Usp.:

> "- On, evo, ide!
> - Neka ga, nek' ide – uzviknu Podovka u znak pozdrava.
> - More li on sist' na njega, to jes' sećiju, on se sav smrz'o?
> - Bezbeli da more!
> - Al', on je i ogladan!
> - Neka je gladan, oni će ga nahranit'!
> - Nadrobiće mu oni kokuruze, odmah'?!
> - Hoće, nadrobiće mu oni, s draga srca, čim on sidne na sećiju…"
>
> (Karić 2016: 106)

U Hamdukinom govoru javlja se deficit jezičkog označavanja roda, koje je prisutno u bosanskom jeziku (kao i u svim drugim slavenskim jezicima), ali i deficit vladanja sistemom zamjenica, gdje je ipak ovo posljednje snažnije i bolje argumentirano u tekstu romana. Karić, nadalje, nastoji objasniti zašto je pitanje jezika toliko važno za potretiranje Hamduke:

> "U Eminovoj magazi uvijek se pričala jedna i jedina priča o Hamduki, znadu je mnogi u biljanskom kraju, kao i to zašto je Hamduka iz Zagrađa sebe počeo oslovljavati s *on*. Davno se saznalo – dobri i tužni Hamduka iz Zagrađa voli sve ljude koji se prestroje na njegovu čudnu gramatiku, silno ih zavoli, blagosilja i uči dove svima koji u razgovoru s njim ostanu stalno na trećem licu jednine ili množine muškog roda.
>
> "A za to ima i postoji samo jedna i jedina priča, i samo jedno objašnjene, kad se to desilo da se kod Hamduke pobrkao dio njegova bosanskog jezika i govora. Priča kaže da je Hamduka mobiliziran u hrvatsku vojsku, jedna jedinica mladih i dobro naoružanih Gučogoraca Francetića promarširala je s visoko podignutim hrvatskim zastavama 1942. kroz muslimansko selo Zagrađe, u kasnu jesen; sve malo i veliko izišlo je da ih pozdravi, što od straha, što od oduševljenja i nejasne nade, daleke, učinilo im se jedine.
> (…)
> I, onda, jednog dana, u žestokim borbama na Kupresu, kraj Hamduke i drugih domobrana i ustaša iz njegove jedinice, pade velika topovska granata; njegovi su saborci izranjavani ili izginuli, on nije, ako se računa čudna okolnost da je bio ranjen u gramatiku svoga bosanskoga govora i jezika" (Karić 2016: 110).

Pitanje rodne dezorijentiranosti Hamduke sekundarno je jezičko pitanje; to je i kroz ostatak Karićevog romana pokazano. Usp.:

> "Vojni ljekar hrvatske vojske prof. dr. Alojzije Augustinović, visoki specijalist i primarijus, porijeklom iz Travnika, poslao je svojim pretpostavljenim zdravstveni karton Hamduke iz Zagrađa. Posebno je u izvještaju izdvojio činjenicu ili izdaleku sumnju u to da je Hamduki ženski rod nepoznat, i gramatički i stvarno. Prije eksplozije one kupreške granate, Hamduka je podvriskivo na djevojke koje su mu prilazile sa cvijećem. Istina, i nakon eksplozije Hamduka je primjećivao žene, mlađe posebno, ali je prestao na njih podvriskivati. Prof. dr. Alojziju Augustinoviću ovaj je primjetan manjak emocija kod Hamduke ukazivao na manjak (insuficijenciju) gramatike u njegovom bosanskom govoru.
> (…)
> S radošću je primijetio da sada [1944. godine] Hamduka zna umetnuti ono olakšavajuće "to jes", kad je htio ukazati na predmete ženskog ili srednjeg roda" (Karić 2016: 110–111)

S druge strane, poremećenost sistema zamjenica u njegovoj inačici bosanskog jezika pitanje je opće objektivizacije sebe koja je bitan aspekt u karakterizaciji lika i strukturi romana općenito. Time ćemo se podrobnije pozabaviti u ostatku rada. Lične zamjenice mogu se definirati kao sredstva koja se aktualiziraju kroz neki govorni čin,

zbog čega se zamjenicama u pojedinim tradicijama "oduzima" status leksičke kategorije. One se ne odnose na neku vanjezičku stvarnost, tj. nemaju propozicijsku vrijednost na način kako to imaju zajedničke imenice. To zapravo znači da su zamjenice izuzetno kontekstualno uvjetovane i da zavise od govornog čina više nego ostala jezička sredstva.[18] Zamjenice se javljaju kao najočigledniji slučaj deiktičkih riječi, a centralnu kategoriju zamjenica predstavljaju lične zamjenice.[19] Lične zamjenice imaju isključivo deiktičku referenciju, odnosno njima se pridružuje određeno značenje samo u odnosu na učesnike u procesu komunikacije. Polazna tačka u ličnim zamjenicama jeste zamjenica za prvo lice jednine *ja*, koja diktira određivanje i "druge realnosti" i "treće realnosti", tj. realnosti imenica za drugo i treće lice.[20] O odnosu zamjenica za prvo, drugo i treće lice Uspenski (2012: 19) navodi sljedeće:

> "'Ja' označava aktuelnog govornika u aktuelnom diskursu ('ja' – onaj ko govori). 'Ti' označava potencijalnog govornika u aktuelnom diskursu ('ti' – onaj ko može postati govornik u datom dijalogu), 'On', 'ona', 'ono', ako se te reči odnose na lice, označavaju potencijalnog govornika u potencijalnom diskursu (to su oni koji se u datom trenutku nalaze izvan komunikacione situacije, ne učestvuju u dijalogu, ali u principu mogu postati učesnici u njemu)."

U Hamdukinom slučaju, dakle, postoji određena vrsta isključivanja sebe kao aktualiteta i potencijaliteta, što, s druge strane, povlači za sobom status primirene pasivnosti, koja je tipična za zamjenicu za treće lice. Hamduka se nastoji distancirati od sebe kao deiktičkog centra u odnosu na koji se određuju pozicije prvog i drugog lica, tj. nastoji objektivizirati sebe i svoje direktne sagovornike te predstaviti sebe i svoje sugovornike kao pacijense nekog nepoznatog (neželjenog i uklonjenog) agensa. Iako se u samom tekstu romana navodi da se Hamdukino "ranjavanje u gramatiku bosanskog jezika" dovodi u vezu s nepoznanicom ženskog roda, ipak treba reći da njegovi "problemi" započinju u poremećaju deiktičkog centra, tj. u poremećaju lične zamjenice za prvo lice. Prvo lice omogućava da se ostvari direktna korelativnost sa zamjenicom *ti*, a oposredovana korelativnost s imenicama za treće lice. Međutim, budući da je ona izostala iz njegovog govora usljed preživljene traume, pomjeranje

[18] Benveniste (1975) lične zamjenice definira kao prazne entitete.

[19] **Deiksa** ili **deiktička kategorija** predstavlja sve *označivačke* kategorije riječi. Sve se deikse konstruiraju u odnosu na jednu tačku: u odnosu na govornika. Govorniku su dodijeljene tzv. referentne tačke koje se dalje mogu granati na deiksu mjesta i lica. Samo u odnosu na referentnu tačku govornika, ono što je u njegovom govoru *ovdje, tu, ondje i ja, ti, on* dobija onaj smisao koji mu on kao govornik dodjeljuje. V. Trask (2005).

[20] Pozicija zamjenice za prvo lice jednine ima poseban status u monoteističkim religijama. Usp. *Ja sam Onaj Koji jesam,* što se može tumačiti kao predstavljanje Boga kao apsolutnog subjekta.

deiktičkog centra sliči zbunjenosti djeteta zbog pitanja koja je desna ruka njegovog sugovornika ako on sjedi licem okrenut prema djetetu. Tačan odgovor direktno je vezan za pojam egocentrične koordinacije, a zbog nemogućnosti da se odredi deiktički centar, djeca su često zbunjena ovim pitanjem – na isti način kako je i Hamdukina odluka da sistemski entitete označi *neutralnim* (*on* i *oni*) utemeljena zapravo vrlo pragmatično.

Upotreba trećeg lica u Hamdukinom slučaju ne može biti primjer servilnosti budući da se i u romanu napominje da Hamduka ima vrlo izraženu svijest o vlastitoj vrijednosti i jednakosti s drugim učesnicima u komunikaciji. Usp.:

> "Od svih čudnih putnika namjernika, koji su u prvih dvadeset godina socijalizma lutali blatnjavim višnjevskim i drugim biljanskim putevima, Hamduka je jedini tražio da ga saslušaju, da govore kao što i on govori. Biljanski kraj je znao da Hamduka sam sebi govori *on*, i svemu drugom, mušku ili žensku, govori *on* ili *oni*, a i od drugih traži da u razgovoru s njima njemu kažu *on*, ali da i za sebe kažu *on* ili *oni*." (Karić 2016: 108–109)

> "Vojni ljekari su ispitali Hamdukin slučaj. (…) Primijetili su da ne želi da ga ponižavaju ili smatraju manje vrijednim, u svome govoru on glagolska vremena diferencira, ali u skladu sa svojim razlikovanjem imenica i zamjenica, Hamduka sve njih reducira na *on* ili *oni*, *njegov* ili *njegovi*. Za sebe sama on je postao – on. I, kao čudni privrženik ravnopravnosti, i svi drugi, kao i sve druge, za njega su postali – *on* ili *oni.*" (Karić 2016: 110)

> "Usrid vrilog lita 1945. bio je u sedamn'est strojeva od sedamn'est neprijateljskih vojski, svakojakih, iz kojih oni koji budu parni idu striljačkom vodu na rafale. Pa onda na striljanje idu oni koji budu neparni, pa sve tako, par-nepar, nepar-par, cili dan, rafali odjekuju, šume jeku priuzimaju, tice biže dalje, u dubine šume, prema austrijskim, pa onda talijanskim planinama. Kad god su oni prošli stroje u kojem je Hamduka, na njega nije pao parni broj. Nikad. A ni neparni, nikad. K'o da ga brojevi nisu tili. A i da je pao, njega ne bi bilo strah. Na njemu, Hamduki, nikad se oni, to jes' gaće, nisu zatresli, u Hamduke od straha nikad on, to jes' srce, nije zaigrao" (Karić 2016: 113)

Izostanak upotrebe zamjenica za prvo i drugo lice možemo nazvati *pronomina deixis exclusivis* budući da ih Hamduka metonimijski mijenja upotrebom zamjenica za treće lice. Upotreba zamjenica za treće lice implicira njegovo isključivanje iz **trenutnog** mjesta i vremena, tako da se govornim činovima u kojima Hamduka koristi

pronomina deixis exclusivis oduzima deiktička specifičnost, tj. vezanost za trenutni kontekst. To se može tumačiti i kao određena vrsta Hamdukinog ritualnog samoobmanjivanja kako bi, isključivanjem sebe i drugih učesnika iz komunikacije u trenutnom vremenu i prostoru, mogao biti siguran da postoji u svojoj apstraktnosti. Hamdukino isključivanje zapravo je vrlo *inkluzivno* jer uključuje sve što se nalazi u njegovoj neposrednoj blizini. U toj inkluziji svih potencijalnih i aktualnih učesnika i objekata u komunikaciji potire se distanca među njima, ali se događa i pražnjenje od značenja koje su Hamduka i njegovi saborci imali u trenutku kada je njegov gramatički sat prestao kucati. To udaljavanje od mjesta i momenta u kojem i kada je prestao živjeti u "urednom" bosanskom gramatičkom sistemu prouzrokovalo je potpuno konceptualno udaljavanje od mjesnih i prostornih kategorija u ostatku njegovog (jezičkog) života. Hamduka se i vremenski i prostorno i jezički želi udaljiti od sebe; kao da nije siguran da on zaista i postoji te se želi svaki put *objektivno* uvjeriti u svoju i tuđu opipljivost. Dovođenjem sagovornika i predmeta u istu (jezičku) matricu Hamduka ovjerava fundus zajedničkih iskustava s okolinom, tj. vanjezičku stvarnost želi predstaviti iz čiste pasivne (dis)pozicije. Upravo zbog toga Hamduka razgovora samo s onima koji imaju istu presumpciju jednako opažljive stvarnosti, odnosno s onima koji nastoje poštovati Hamdukinu dekonstruiranu gramatiku.

Još je jedno moguće objašnjenje načina na koji Hamduka razumije i jezički artikulira svijet. Animističke predstave kojima se u djetinjstvu kažnjava predmet koji je povrijedio dijete također mogu biti izvor za njegovu gramatiku. Aktualizacija trećeg lica kao predmeta pretpostavlja viši nivo apstrakcije tako da Hamduka aktualizira konceptualnu metaforu KONKRETNO JE APSTRAKTNO polazeći iz suprotne pozicije od uobičajenog ljudskog iskustva. U svakom slučaju, Hamdukina jezička praksa može biti protumačena Sapir-Whorfovom hipotezom budući da je njegovo ponašanje potpuno proisteklo iz determiniranosti dekonstruiranom gramatikom bosanskog jezika.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA – JEZIK JE UTJEHA

Roger Ebert tvrdi da "naš intelekt može biti zbunjen, ali [jezičke] emocije nam nikada neće lagati" (Prema Martin 2013). Sve u ovom radu navedene konstruirane jezičke "realnosti" proistekle su iz ljudske potrebe da jezikom (ili u jezik) pobjegne iz nepodnošljivosti vanjezičke stvarnosti. Zamišljeni dijalog na nekom artificijelnom jeziku ili nekom artificijelnom idiolektu implicira samu bit jezika. Riječ je o nasušnoj ljudskoj potrebi za dijalogom. Taj zamišljeni – idealizirani – dijalog obično je primjer

autokomunikacije i svrha mu je samopotvrđivanje. Čovjek to najčešće pokazuje sebi lokalizovanošću u prostoru, iz kojeg se zatim izvode apstraktnija značenja i kategorije. Sapir-Whorfova hipoteza aplicirana u umjetničkim tvorevinama potvrđuje uvjetovanost stvarnosti jezikom. Kako smo vidjeli, u filmu *Arrival* (2016) Denisa Villeneuvea jezička je cirkularnost uvjetovala kognitivnu istovremenost, a u slučaju romana *Boje višnje* (2016) Enesa Karića jezičko je odmicanje od vremena i prostora uvjetovalo određenu vrstu autističnog ali na svoj način i inkluzivnog društvenog ponašanja. U konačnici, Sapir-Whorfova hipoteza pouzdana je mjera prepoznavanja romantične i eskapističke prirode korisnika jezika.

IZVORI

1. Karić, Enes (2016), *Boje višnje*, Sarajevo, Tugra
2. Chiang, Ted (2000), *Story of Your Life*, dostupno na http://www.kameli.net/~raimu/rnd/ted-chiang-story-of-your-life-2000.pdf (posjeta 13. 11. 2020)

LITERATURA

1. Badurina, Lada (2020), ″O modalnosti – s osobitim obzirom na modalne glagole″, *Zbornik sa Sarajevskih filoloških susreta V*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 47-60.
2. Benveniste, Émile (1975), *Problemi opšte lingvistike*, Nolit, Beograd
3. Boroditsky, Lera (2001), ″Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time″, *Cognitive Psychology, 43*(1), 1-22
4. Brown, Roger, Eric Lenneberg (1954), ″A study in language and cognition″, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 49, 454-462.
5. Christmann, Hans Helmut (1966), ″Beiträge zur Geschichte vom Weltbild der Sprache″, *Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz*, 7, 441-469.
6. Deutscher, Guy (2010), *Through the Language Glass – Why the World Looks Different in Other Languages*, Arrow Books, London
7. Douglas, Martin (2013), ″Roger Ebert Dies at 70; a Critic for the Common Man″, The New York Times, 4. 4. 2013; dostupno na: https://www.nytimes.com/2013/04/05/movies/roger-ebert-film-critic-dies.html
8. Eco, Umberto (2006), *Otprilike isto: iskustva prevođenja*, Algoritam, Zagreb
9. Elffers-van Ketel, Els (1991), *The Historiography of Grammatical Concepts. 19th and 20th-century Changes in the Subject-Predicate Conception and the Problem of their Historical Reconstruction*, Rodopi, Amsterdam
10. Umoh, Ubong Essien, Idara Godwin Udoh (2011), ″The Sapir-Whorf Hypothesis and the Conceptualisation of Peace Using Adjectives″, *Journal of conflictology*, 2 (2), 7-17.
11. Halliday, Michael A. K.(2004), *An Introduction to Functional Grammar*, 3rd edition, revised by Christian M. I. M. Matthiessen, Routledge, London and New York
12. Howard, Michael (2001), *The invention of peace: Reflections on war and international order,* London, Yale University Press

13. Jurak, Karlo (2018), ″Problem konstitucije govorećeg subjekta i mogućnost metalingvistike″, *Fluminensia*, 30/2, 209-228.
14. Lakoff, George (1987), *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*, Chicago, University of Chicago Press
15. Lakoff, George, Mark Johnson (2015), *Metafore koje život znače*, Disput, Zagreb
16. Latkowska, Jolanta (2015), ″How Relevant is the Sapir-Whorf Hypothesis to Contemporary Psycholinguistic Research?″, *Theory and Practice of Second Language Acquisition,* 1 (1), 7-26.
17. Lyons, John (1977), *Semantics*, Vol. 1-2, Cambridge University Press, Cambridge
18. Palić, Ismail (2016), *Genitiv, prostor i prostorne slike* (*leksikon prijedloga)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
19. Pavlenko, Aneta (2016), ″Whorf's Lost Argument: Multilingual Awareness″, *Language Learning*, 66: 3, 581-607.
20. Penn, Julia M. (1972), *Linguistic Relativity versus Innate Ideas: The Origins of the Sapir-Whorf Hypothesis in German Thought*, The Hague, Mouton
21. Piper, Predrag (2001), *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd
22. Piper, Predrag i dr. (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika*. *Prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, Beograd
23. Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
24. Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi,* Školska knjiga, Zagreb
25. Uspenski, Boris (2012), *Ego loquens. Jezik i komunikacioni prostor*, Akademska knjiga, Novi Sad
26. Vorf, Bendžamin Li (1979), *Jezik, misao i stvarnost*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
27. Zykova, Irina (2019), *Konceptosfera kulture i frazeologija*. *Teorija i metode lingvokulturološkog proučavanja*, Srednja Europa, Zagreb

INTERDISCIPLINARITY OF SAPIR-WHORF HYPOTHESIS

Linguistic relativism originally comes from anthropology and linguistics. However, most of the interpretations of linguistic relativism has come a long way considering the beginning of the 20th century – when it was established. One of the reasons for that lies in its interdisciplinary potential. In various arts we find many applications of philosophy of linguistic relativism. In this paper we write about the application of the Sapir–Whorf hypothesis in the American movie *Arrival* (2016) and the novel from Bosnian writer Enes Karić named *Boje višnje* (2016).

Keywords: Sapir-Whorf hypothesis; linguistic relativism; relationship between language and thinking; *Boje višnje*; literature; *Arrival*; cinematography

Adresa autorice
Authors' address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Fahrudin Kujundžić
E. A. POE I F. M. DOSTOJEVSKI: NASTANAK I PREISPITIVANJE KRIMINALISTIČKOG ŽANRA / E. A. POE AND F. M. DOSTOEVSKY: THE ORIGIN AND QUESTIONING OF CRIME FICTION 97

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.97

UDK 82-312.4:82-32

Primljeno: 10. 11. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Fahrudin Kujundžić

E. A. POE I F. M. DOSTOJEVSKI: NASTANAK I PREISPITIVANJE KRIMINALISTIČKOG ŽANRA

Kriminalistički žanr nastaje sredinom XIX stoljeća, u vremenu velikog pozitivističkog povjerenja u mogućnosti ljudskog znanja. Pripovijetke Edgara Allana Poea smatraju se početkom žanra, a njegov Auguste Dupin je prvi moderni književni detektiv. F. M. Dostojevski nije pisao kriminalističke romane jer kod njega prisutni elementi kriminalističkog žanra učestvuju u izgradnji drugačije cjeline. Ipak, u ovome radu će se na primjeru romana "Zločin i kazna", njegovog "najkriminalističkijeg" romana, pokušati detaljnije sagledati ključne razlike Dostojevskog u odnosu prema klasičnim pravilima kriminalističkog žanra. Dublje razumijevanje tih razlika otkriva nam granice žanra, dok se u Dostojevskom može prepoznati jedna od ranih kritika temeljnih principa i slike svijeta koju žanr predstavlja.

Ključne riječi: Edgar Allan Poe; F. M. Dostojevski; kriminalistički žanr; pozitivizam; realizam

1. UVOD

Tri su temeljna izvora na kojima se gradi ovaj rad: *Poetika kriminalističkog romana* (1973) Stanka Lasića, *Književno stvaralaštvo i povijest društva* (1976) Viktora Žmegača, te *Problemi poetike Dostojevskog* (2000) Mihaila Bahtina. Kombinirajući različite pristupe, u radu će se komparirati E. A. Poe i F. M. Dostojevski u kontekstu početnog razvoja kriminalističkog žanra, u želji da se razumije sâm žanr, te pozicije Poea i Dostojevskog prema njemu.

Situacija sa Poeom je pritom mnogo jednostavnija. Općeprihvaćeno je da se njegove pripovijetke o Augustu Dupinu shvataju kao zvanični početak žanra, a Dupin kao prvi moderni detektiv. U pitanju su tri pripovijetke: *Ubistva u ulici Morg* (1841), *Zagonetni slučaj Marie Roget* (1842) i *Ukradeno pismo* (1844), te će o sve tri biti govora u nastavku.

Iako nam Dostojevski nudi više mogućih primjera, ograničit ćemo se na *Zločin i kaznu* (1866), kao "najkriminalističkiji" njegov roman (Lasić 1973: 130), te kao takav najpogodniji za komparaciju. Međutim, odmah treba dodati da Lasić *Zločin i kaznu* zove "najkriminalističkijim" romanom Dostojevskog tek da bi istakao da to zapravo nije kriminalistički roman i da su veze Dostojevskog i kriminalističkog žanra samo "prividne" (Lasić 1973: 129-130). Lasić čak tvrdi da je Dostojevski toliko daleko od kriminalističkog romana, da ga on ne bi svrstao ni u tzv. "anti-kriminalistički roman", pošto pod anti-kriminalističkim romanima podrazumijeva one primjere koji, parodirajući žanr, i dalje "realiziraju bazičnu kompozicionu shemu" kriminalističkog romana (Lasić 1973: 131), dok nasuprot tome Dostojevski očito piše druge tipove romana.

I Žmegač će također u *Književnom stvaralaštvu i povijesti društva* spomenuti vezu između Dostojevskog i kriminalističkog žanra, samo da bi naglasio razliku. Pozivajući se na ruske formaliste, Žmegač ističe da je Dostojevski "elemente kriminalističke pripovijetke uklopio u djela književne umjetnosti" (1976: 159). Kriminalistički žanr se u tom slučaju gleda kao književna vrsta "bez poetološkog digniteta" (isto), kojoj Dostojevski na neki način čini uslugu, uvodeći je u "ozbiljnu književnost".

Sa takvom ocjenom se sigurno ne bi složio Pavao Pavličić, koji u svojim esejima iz knjige *Sve što znam o krimiću* na više mjesta brani kriminalistički žanr od optužbi za nerijetko podrazumijevanu trivijalnost, pronalazeći umjetničku vrijednost i unutar kanona žanra, bez ikakve vanjske pomoći autora poput Dostojevskog. Pavličić pritom Dostojevskog spominje samo usput, tek da napomene kako roman *Zločin i kazna* "nije krimić" (1990: 48), tako da se njime nema ni potrebe dalje baviti.

Moglo bi se, dakle, reći da kao što se već tradicionalno prihvata da pripovijetke E. A. Poea predstavljaju početak kriminalističkog žanra, slično je lako postići saglasnost da ono što Dostojevski piše "nije krimić". Ipak, iz redovne potrebe da se tako nešto naglasi, jasno je i to da neke bitne veze očito postoje.

I ovaj rad također želi pokazati da roman *Zločin i kazna* "nije krimić", ali su naša pitanja još malo ambicioznija: s jedne strane, šta o romanu *Zločin i kazna* saznajemo, analizirajući razloge zašto to nije krimić – te, s druge strane, šta saznajemo o samome kriminalističkom žanru, ako on iz sebe jednoglasno isključuje primjere poput romana

Dostojevskog? Drugim riječima, možda nam pokušaj razumijevanja složenog odnosa između Dostojevskog i klasičnog kriminalističkog žanra ipak može ponuditi nešto više od usputnih napomena o Dostojevskom ili o kriminalističkom žanru. Jer, kao što ćemo pokušati pokazati, Dostojevski nije napisao krimić zato što bi se to suštinski protivilo njegovoj poetici.

Kao što je već istaknuto, na tom putu, dakle, ključnu podršku tražimo od Lasića, Žmegača i Bahtina, tako da se u odnosu prema njima najjasnije otkriva i naš pristup, dok su ostali izvori usputna pomoć, iako nezanemariva. Od Lasića nam mogu koristiti temeljite strukturalističke analize: osnovni elementi i odnosi među njima, modeli, sheme i tipovi, strukturalna geometrija koja precizno razotkriva najvažnije osobine i unutrašnje mehanizme žanra. Međutim, kao što je već odavno primijećeno, nevolja sa strukturalizmom je u tome što je "jezivo nepovijestan" (Eagleton 1987: 123), tako da i Lasićevoj knjizi dosljedno nedostaje bilo koji širi kontekst kao faktor za moguće tumačenje.

Zato će nam kao svojevrsna nadopuna Lasićevim analizama poslužiti Žmegač sa knjigom *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, koja već naslovom ističe ono što Lasić strukturalistički isključuje. Žmegač ne posvećuje poput Lasića čitavu knjigu kriminalističkom žanru, ali njegovo poglavlje *Aspekti romana detekcije* nudi značajan podsticaj za naše razumijevanje ovako postavljene teme. Tek nakon što shvatimo kontekst u kojem se rađa kriminalistički žanr, moći ćemo okvirno razumjeti i stav Dostojevskog prema tom žanru.

Lasić i Žmegač će se, tako, u ovom radu susretati u pokušaju sinteze unutrašnjeg i vanjskog, općih zakona žanra i problema historijskog trenutka. Uz njihovu zajedničku pomoć može se uspostaviti neophodni okvir žanra, koji ćemo pokušati potvrditi i kroz naše konkretne analize Poeovih pripovijetki, uz fokus prvenstveno na lik detektiva, ali povezano s njim podjednako važno na proces istrage i likove krivaca. U skladu s tim, detektiv, istraga i krivac bit će nam također predmeti interesa i kod Dostojevskog.

Iako se Bahtin u *Problemima poetike Dostojevskog* nije bavio odnosom Dostojevskog prema kriminalističkom žanru, pokušat ćemo pokazati da se naš pristup toj temi slaže sa ključnim Bahtinovim tezama. Ulazeći dublje u odnos između Dostojevskog i kriminalističkog žanra, otkrivamo da se ne bavimo nikakvim sporednim tokovima, nego na specifičan način, iz jednog nešto drugačijeg pravca, dolazimo na teren najvažnijih pitanja "ideologije Dostojevskog".

Vrijedi na početku napomenuti i to da nas Poe i Dostojevski u ovome radu ne zanimaju u neposrednoj vezi, bez obzira što postoje dokazi da je Dostojevski zaista

poznavao i na svoj način poštovao Poeov rad. Ovdje će o odnosu između njih dvojice biti govora posredno, preko njihovog odnosa prema žanru. Poe je, dakle, sami početak kriminalističkog žanra, ali već jasno artikulisan primjer koji nam ubjedljivo pokazuje šta će žanr predstavljati u svom klasičnom obliku. Dostojevski je izvan žanra, ali dovoljno blizu da se može uporediti s njim, te da se istovremeno i žanr može uporediti sa Dostojevskim.

2. AUGUSTE DUPIN I POHVALA ANALITIČKOM UMU

Pripovijetka *Ubistva u ulici Morg* započinje kratkim esejem o "analitičkom umu". Dakle, već sami početak prve pripovijetke žanra koji upravo nastaje skreće nam pažnju na jednu od ključnih osobina: u pitanju je svojevrsna intelektualna igra. Kada je posebno razvijen, analitički "mentalni sklop" postaje "izvor najveće radosti", tvrdi Poeov pripovjedač (2020: 281). Analitičar zato "uživanje nalazi čak i u najbeznačajnijim zanimanjima koja uvode u igru njegove talente. Voli zagonetke, mozgalice, hijeroglife; rješavajući ih, on pokazuje svakojake stepene pronicljivosti, koja običnom umu deluje natprirodno" (isto).

Ipak, natprirodnog u kriminalističkom žanru nema. Sve što na prvi pogled djeluje kao nemoguće, dobit će svoja razumska objašnjenja. To je zajednički princip sve tri Poeove pripovijetke: policijska istraga iscrpljuje svoje mogućnosti, čini se da je u pitanju "nerešiva zagonetka" (2020: 295), ali se onda uključuje Auguste Dupin i sa iznenađujućom lakoćom rješava slučajeve.

Prije svojih otkrića, u sve tri pripovijetke Dupin koristi priliku da ukaže na ograničenja u istragama pariske policije. U *Ubistvima u ulici Morg* on im priznaje prvenstveno marljivost i radinost, ali ističe da "kada ti kvaliteti ne pomognu, njihovi planovi propadaju" (Po 2020: 295). To je posebno uočljivo u *Ukradenom pismu*, kada Dupin kaže da su policijske mjere "bile dobre u svojoj vrsti i odlično sprovedene", ali "njihov nedostatak bio je u tome što nisu bile podesne za taj slučaj i tog čoveka": „Da je pismo bilo ostavljeno u domašaju njihovog pretraživanja, ti momci bi ga, van svake sumnje, i našli" (2020: 321). Zato Dupin za prefekta kaže da "stalno promaši zato što je ili suviše dubok ili suviše plitak za stvar koju obrađuje" (2020: 321). U *Ubistvima u ulici Morg* je problem bio što je zločin suviše neobičan, a u *Zagonetnom slučaju Marie Roget* suviše običan (Poe 1996: 150), tako da je policija, uporno kao u *Ukradenom pismu*, tragala u brojnim drugim pravcima, previđajući jednostavno rješenje koje im je sve vrijeme bilo nadohvat ruke.

Ali, kao što kaže pripovjedač na početku *Ubistava u ulici Morg*, "analitičku moć ne treba mešati s običnom pameću; jer dok je analitički um nužno pametan, pametan čovek je često izrazito nesposoban za analizu" (Po 2020: 283). Policija tako služi kao kontrast Dupinovoj vanrednoj pronicljivosti. Pritom, nije samo policija ta koja luta i ne razumije slučaj. Uključuju se redovno također i šira javnost, i mediji, s kojima Dupin posebno rado raspravlja. Sâm lik pripovjedača je uvijek prema svom prijatelju Dupinu postavljen u poziciju divljenja, a i mi čitaoci također imamo sve dostupne informacije koje su potrebne da se riješi slučaj, pa nas Dupin uspijeva iznenaditi.

Svi smo u Dupinovoj sjeni, tako da je već jasno nešto na čemu će žanr i dalje insistirati: detektiv je "jedini glavni lik", koji zapravo "nema takmaca", tako da svi ostali predstavljaju samo "pozadinu na kojoj se on ističe" (Žmegač 1976: 184). Sve je zato i postavljeno tako da se veličaju detektivove natprosječne sposobnosti.

Međutim, ni na ovom planu nemamo posla sa nečim natprirodnim. Tako naprimjer, na početku *Zagonetnog slučaja Marie Roget*, kada se pripovjedač sjeća Dupinovog rješavanja ubistava u ulici Morg, spominje se da je Dupin već stekao ugled u pariskoj policiji, te da "nije nikakvo čudo što se općenito smatralo da je razrješenje toga slučaja bilo gotovo ravno čudu, te da su Dupinove analitičke sposobnosti pribavile mom prijatelju glas vidovnjaka" (Poe 1996: 135). Ali i pripovjedač i mi čitaoci znamo da tu nije bilo nikakvog čuda, zato što nam je Dupin sve potanko objasnio kako je uspio da riješi zagonetku, a pripovjedač dodaje da je Dupin bio otvoren da to objasni i svakome drugom koga bi zanimalo.

Jer Dupin izgleda podjednako uživa i u rješavanju slučajeva, i u objašnjavanju samoga procesa svog saznanja. On uvijek rado otkriva svome prijatelju i nama sve puteve kojima je prošao njegov analitički um. U *Zagonetnom slučaju Marie Roget*, ta Dupinova detaljna objašnjenja možda čak i pretjerano dominiraju, kao da je sve uvedeno, a onda ostavljeno po strani, samo da bismo pratili detektivove vrlo iscrpne analize. Žmegač bi rekao da je to zato što "junaku detekcije pripada glavna, a svakako i završna riječ [...] – rješenje zagonetke" (1976: 185). A kao što je Andre Jolles u svojim *Jednostavnim oblicima* istakao povodom same zagonetke, "rješenje po sebi nije prava i jedina svrha zagonetke, nego *rješavanje*". (1978: 97)

Naglasak na Dupinovom procesu rješavanja zagonetke u Poeovim pripovijetkama ima jednu posebno značajnu posljedicu: pred našim očima se skoro ništa ne dešava, sve se nekad ranije već desilo, preostalo je još samo Dupinovo saznanje i zajedno s njim rasplet.

Dominacijom analize izgubili smo neposredan kontakt sa događajima o kojima je riječ u pripovijetkama.

U sve tri pripovijetke, na početku se detaljno izlaže ono što se zna o slučajevima, sakupljaju se i prezentiraju činjenice, izjave svjedoka, dotadašnji bezuspješni pokušaji tumačenja. Dupin će, doduše, u *Ubistvima u ulici Morg* i sâm obići mjesto zločina. U *Zagonetnom slučaju Marie Roget* već neće biti potrebe ni za tim, dok će u *Ukradenom pismu* izaći samo da uzme pismo, za koje je već ranije shvatio gdje bi se trebalo nalaziti. Skoro sve u pripovijetkama odvija se zapravo u Dupinovom analitičkom umu, dok se svijet povlači pred detektivovim mišljenjem i postaje samo materijal za njegove analize.

Kod Poea se pritom čak ni saznanje ne odvija pred nama, nego je više predstavljeno kao detaljni Dupinov izvještaj o vlastitom otkriću. Uz pomoć svoje metode, detektiv uspostavlja veze između dotad razdvojenih fragmenata priče, sve tajne se razotkrivaju, naizgled besmisleni događaji dobijaju svoj smisao nakon analize.

Po svim dosad evidentiranim osobinama, možemo zaključiti da je klasični kriminalistički žanr započeo kao pohvala ljudskom razumu. Moguće je, doduše, govoriti i o tragovima prethodne epohe romantizma. Jasno je to čim se pogleda šire Poeov opus, u kojem je uporedo sa kriminalističkim pripovijetkama mnogo više primjera žanra horora, "priča strave i užasa" koje su po mnogo čemu tipične za romantičarski duh (Solar 2003: 205). Jasno je to čak i u pojedinim detaljima u pripovijetkama posvećenim Dupinu. Kako je dobro primijetio Pavličić, i ubojica i detektiv u kriminalističkom žanru zaista podsjećaju na romantičarske likove, osamljene i izuzetne pojedince: obojica su "neka vrsta genija", s tim što je ubojica dat "s izrazito demonskim karakteristikama", dok detektiv "obavlja onaj posao za koji je stvoren, i to na opću korist" (Pavličić 1990: 55-56). Dupinovu romantičarsku ekscentričnost ističe i Dejan Milutinović u svojoj doktorskoj disertaciji *Istorijska poetika detektivske priče* (Milutinović 2012: 291).

Međutim, uprkos svim tragovima romantizma, iz cjeline Poeovih pripovijetki Auguste Dupin se nesumnjivo potvrđuje kao lik koji predstavlja jednu od reprezentativnih figura modernog evropskog racionalizma. Za njega jasno vrijedi ono što naglašava Žmegač: "Ključ za spoznaju svijeta (što ovdje znači kriminalističkog slučaja) detektivi ne nalaze, poput romantičarskih likova, u metafizici, mitu ili čuvstvenoj magiji; nalaze ga u stvarnom iskustvu i u racionalnoj analizi činjenica" (1976: 186-187).

Zato Žmegač dodaje da su detektivi, "nema sumnje, djeca poodmakloga devetnaestog stoljeća, junaci pozitivizma" (1976: 187). Iako se Milutinović ne bi složio da se Dupinova metoda u potpunosti svede na pozitivističku, na jednom mjestu

povodom imena Auguste upućuje na vjerovatnu vezu sa Augusteom Comteom, utemeljiteljem pozitivizma (2012: 290)

O značajnim preplitanjima pozitivizma i književnosti XIX stoljeća Žmegač je detaljnije pisao u svojoj *Povijesnoj poetici romana*. Naravno, mnogo više nego o uticaju filozofije na književnost, u ovom slučaju trebali bismo govoriti o "duhu vremena", koji podjednako nalazi svoje manifestacije i u filozofiji, i u književnosti, o pozitivizmu XIX stoljeća kao svojevrsnom vrhuncu modernog povjerenja u ljudsko znanje. Žmegač tim povodom tvrdi kako književna epoha realizma samu mimezu shvata "otkrivački u smislu suvremene znanstvene spoznaje", te dodaje da se zbog toga "moderni romanopisac" sve više približava "kroničaru, povjesničaru, medicinaru, sociologu" (1987: 167). Braća Goncourt, naprimjer, upravo čitajući Poea, ističu kako "maštu prožimlje analiza", te da se "osnova [...] romana pomiče od srca prema mozgu i od strasti prema misli" (prema Žmegač 1987: 186).

Nastajući u takvom kontekstu, kriminalistički žanr svojim brojnim unutrašnjim zakonitostima svjedoči vrhuncima modernog evropskog racionalizma. I Pavličić na svoj način potvrđuje takav pogled na žanr, ističući više puta kako je "krimić dijete znanstvenog doba" (1990: 130), "žanr nastao iz fascinacije znanošću, logikom i egzaktnim mišljenjem" (1990: 45). Zanimljiva je Pavličićeva primjedba da je i "način na koji je krimić građen veoma [...] nalik načinu na koji se objašnjavaju, u popularnoj znanosti, prirodne pojave" (1990: 130). Iz takve konstrukcije strogo je isključena svaka slučajnost (Pavličić 1990: 21-24), jer se sve pokušava potčiniti pravilima ljudskog razuma, što presudno definira i "pogled na svijet" ovog žanra: "Ljubitelji krimića, osim što vjeruju da je istina važna, misle i da je do nje moguće doći ako čovjek prokuži pravila igre, ako je dovoljno pametan i uporan. To je, dakle, izrazito optimistički pogled na stvari. Oni, osim toga, drže da je istina skrivena iza privida po nekome principu i s nekim ciljem. A to ne znači ništa drugo nego to da ljubitelji krimića imaju takav pogled na svijet prema kojem je svijet ustrojen racionalno i ispunjen smislom, samo što je taj smisao skriven, kao u šifriranom tekstu. Ali, i ta se šifra, kao i svaka druga, može razbiti" (Pavličić 1990: 7).

Ipak, veličajući ideale modernog evropskog racionalizma, kriminalistički žanr već na svojim počecima kao da istovremeno razotkriva i njegove duboke paradokse. Žmegač je u *Književnom stvaralaštvu i povijesti društva* lucidno uočio kako se u ogromnom znanju koje inače posjeduju klasični detektivi mogu prepoznati veze sa samim počecima modernog svijeta: "Ako je dopuštena neka usporedba s prošlošću, pretke ćemo detektiva potražiti možda prije nego igdje drugdje među univerzalnim učenjacima renesanse" (1976: 188). Međutim, kao što smo mogli primijetiti u našim

ranijim primjedbama o pripovijetkama o Dupinu, već kod Poea je jasno kolika je cijena formiranja jednog takvog lika: sve što se uvodi u priču postaje tek predmet Dupinovih analiza. Zato je nužno takav i njegov odnos prema čovjeku uopće. Tako je moguće da Dupin u *Ubistvima u ulici Morg* svome prijatelju kaže: "Istraga će nas zabaviti" (Po 2020: 295), dok idu da posjete mjesto gdje su nedavno divljački brutalno ubijene dvije žene. Za Dupina je to tek zagonetka, intelektualni izazov.

Odsustvo empatije prema žrtvama postat će jedno od osnovnih pravila žanra, o čemu govori i Žmegač: "Žrtva nije blijeda samo uslijed gubitka krvi; ona mora biti beskrvna i kao književna figura. Svoju je ulogu uspješno odigrala ako stavi mehanizam istrage u pogon; zatim može iščeznuti ostajući u čitaočevoj svijesti kao posve apstraktan faktor. Što ostavlja, nije dojam, nije sjećanje, nego problem. Detektivski roman prezentira ubojstvo 'po sebi', a ne pruža neku ljudsku sudbinu koja bi mogla izazvati sućut čitaočevu. Uživljavanje bi intelektualnu igru poremetilo na nezgrapan način" (1976: 193).

Isto tako se Dupin odnosi i prema ostalim učesnicima slučaja, prema svjedocima, sumnjivcima i krivcima. Njegov analitički um u svima vidi samo dijelove zagonetke koja se treba riješiti. Zato u *Ubistvima u ulici Morg* ubojica čak nije čovjek nego je orangutan. *Ukradeno pismo* već i naslovom u fokus stavlja predmet, a ne kradljivca. Na kraju *Zagonetnog slučaja Marie Roget* uopće nismo vidjeli hvatanje krivca, nego smo samo dobili konstataciju da je "postignut željeni rezultat" (Poe 1996: 185), u skladu sa prethodno objašnjenim Dupinovim pristupom.

Ali to je dovoljno u kriminalističkom žanru, jer sveznajući detektiv, koji racionalno rješava svaku tajnu, na kraju pretvara i svijet i ljude u puke predmete. Takav odnos prema čovjeku ne samo da je nespojiv sa Dostojevskim, nego je, po Bahtinovom mišljenju, nešto čemu se Dostojevski svojom književnošću snažno suprotstavljao. "Glavni patos čitavog stvaralaštva Dostojevskog", tvrdi Bahtin, "i u pogledu forme, i u pogledu sadržaja, sadržan [je] u borbi protiv opredmećenja čovjeka" (2000: 62).

3. DOSTOJEVSKI I ODBRANA ČOVJEKA

Dostojevski u centar svog romana ne stavlja detektiva nego krivca. Već takva inverzija je po nekim autorima dovoljna da se izađe iz okvira kriminalističkog žanra, jer kako kaže Žmegač, "zločinac u središtu zbivanja, kao nosilac akcije ili psihološki objekt, ukida operaciju s nepoznanicama i tako negira zagonetku, temeljni motiv detekcije" (1976: 184).

Lasić je ipak fleksibilniji, tako da u svojoj klasifikaciji tipova kriminalističkog romana uvodi i "oblik potjere", u kojem "znamo tko je zločinac/ubojica", pa je osnovno pitanje "da li će se zločinac uspjeti spasiti od kazne, da li će pobjeći potjeri, koja je vjerojatno za njim već krenula" (1973: 84). Kako Lasić dobro primjećuje, taj tip kriminalističkog romana ne mora nužno isključivati zagonetku, jer iako znamo ko je počinilac, postepeno se može otkrivati zašto je to učinio. Ako se složimo sa Pavličićem da je ključno pitanje krimića "kako je i zašto zločin izvršen, dok nam je identitet ubojice manje važan" (1990: 159), i Lasićev oblik potjere može ispuniti sve klasične zadatke žanra. Ipak, Lasić ne bi ni tu svrstao *Zločin i kaznu*, jer kako dodaje, kod Dostojevskog zapravo ni "nema potjere, nego Raskoljnikovo sazrijevanje da se treba sam prijaviti" (1973: 130).

Možda bi tačnije bilo reći da potjere ima, ali je mi čitaoci ne pratimo. Pošto u svemu što je u vezi sa zločinom u romanu dominira perspektiva Raskoljnikova, mnogo više su u fokusu njegovi strahovi ili njegove nade, nego ono što se zaista dešava. O stvarnoj istrazi saznajemo tek posredno, preko drugih likova, a i to redovno tek onda kada te nepotpune informacije dobija i sâm Raskoljnikov. Posebno je to uočljivo u Raskoljnikovljevim susretima sa Porfirijem Petrovičem, koje čitalac naglašeno prati na onaj način na koji ih Raskoljnikov doživljava.

Zato je u pravu Lasić kada umjesto potjere ističe sazrijevanje, Raskoljnikovljevu unutrašnju borbu.

U tome se dalje može vidjeti da Raskoljnikov jednostavno ne može biti krivac kakvog zahtijeva klasični kriminalistički žanr, što je problem iz kojeg se dalje razvijaju i mnogi drugi: jer ne samo da je Raskoljnikov previše složen lik za kriminalistički žanr, nego se on još dodatno mijenja kroz roman.

Psihologija u kriminalističkom žanru je u pravilu vrlo površna. Likovi su redovno krajnje pojednostavljeni, tipovi ili čak funkcije. Oni su mnogo više sklopovi pojedinih činjenica nego zaokruženi ljudski karakteri. Pošto ih detektiv posmatra prvenstveno kao figure zagonetke, i njihovi motivi su tek informacije za kojima traga intelekt. Cilj nije dublje razumijevanje neke konkretne ljudske sudbine nego rješavanje slučaja, čista logička kombinatorika.

Pavličić je zanimljivo istakao da je za "dobar krimić" prije svega najvažniji "dobar ubojica", važniji i od zapleta, i od genijalnosti detektiva, i od "neobičnih i slikovitih ambijenata i likova" (1990: 41). Ali Pavličić odmah potom dodaje da je za ubojicu ključna njegova funkcionalnost u priči. "Njegovi razlozi moraju biti jaki", ali se pod tim podrazumijeva prvenstveno da su efektni, jer objašnjenje ubojice u pravilu "dolazi tek na kraju", tako da se mora paziti da odgovori na pitanja "tko" i "zašto" budu

dovoljni da nose prethodnu konstrukciju priče, da opravdaju sav trud pisca i čitaoca na putu prema otkriću. (Pavličić 1990: 44)

Nasuprot tome, ne samo da kod Dostojevskog odmah znamo "tko" je, nego je i to "zašto" mnogo složenije nego što klasičnom kriminalističkom romanu treba. Kao jedan od tipičnih likova Dostojevskog, Raskoljnikov se ne podudara ni sa samim sobom. Kako bi rekao Bahtin, on u sebi ima "nedefinitivno unutrašnje jezgro ličnosti" (2000: 82). U svojoj složenosti, Raskoljnikov je zapravo nezavršen, otvoren, u neprekidnom procesu, tako da sve do kraja romana pratimo njegove iscrpljujuće unutrašnje borbe. Čak i njegovo tijelo se buni protiv njega, on gubi kontrolu nad sobom, pa je ponovo vraća, ali je vrlo rijetko zaista siguran u sebe i zadovoljan sobom. U njemu samom postoji polifonija, koja se onda dodatno usložnjava kroz dijalog sa drugim likovima, vodeći nas i prema brojnim različitim slojevima njegove ličnosti, koji više nisu ni direktno povezani sa samim zločinom.

Raskoljnikov, doduše, u sebi nosi "ideju", koja jeste svojevrsna osnova za njegov zločin. Ali i ideja kod Dostojevskog je neuporedivo složeniji koncept od motiva krivca u klasičnom kriminalističkom žanru. I sama vanredno slojevita, od duboko ličnog do nekog općeg filozofskog plana, ni ta ideja nužno nije do kraja fiksirana i završena. Bahtin je to odlično pokazao na primjeru Raskoljnikovljevog članka, koji je objavljen nekad ranije i u koji čitaoci nigdje u romanu nemaju potpuni uvid (Bahtin 2000: 84-85). Umjesto da to jednostavno posluži kao ključni dokaz protiv Raskoljnikova, kako možemo zamisliti da bi bilo u kriminalističkom romanu, kod Dostojevskog postaje predmet rasprava i propitivanja iz različitih perspektiva, pri čemu je jasno da Raskoljnikova nipošto ne možemo svesti samo na ono što je napisao u članku.

Zato se Raskoljnikov ne može uklopiti u tipologiju ubojica u krimićima, kakvu je ponudio Pavličić (1990: 42). Raskoljnikov nije ni racionalni, ni emocionalni, ni ludi ubojica. Iako ima ponešto od svakog tipa, opet je mnogo više i od nekakve njihove sinteze. Zato je moguća identifikacija čitaoca s njim mnogo dublja nego što bi po Pavličiću smjela biti sa ubojicom u krimiću. Dobro je to formulisao Milivoj Solar u *Suvremenoj svjetskoj književnosti*: "Premda Dostojevski strogo razlikuje između etički pozitivnih i etički negativnih likova, u njegovim romanima etički negativni likovi nisu tek primjeri za način kako ne valja živjeti, nego su redovno životniji, pa čak i prikladniji za neku vrstu identifikacije, od pozitivnih likova" (1997: 108).

Ipak, osim unutrašnje kompleksnosti, a direktno u vezi s njom, još je jedan izuzetno značajan razlog zbog kojeg ni Raskoljnikov, ni drugi likovi Dostojevskog, ne mogu biti akteri klasičnog kriminalističkog romana. Naime, kako je Bahtin

pokazao, likovi kod Dostojevskog otvoreno ne pristaju na definiranje "izvana". Oni to u kompleksnoj polifonijskoj strukturi neće dozvoliti ni samome pripovjedaču, a kamoli nekom drugom liku. Bahtin je kod likova Dostojevskog razvijenu svijest o tome primijetio već kod Devuškina u "Bijednim ljudima", koji je pročitavši Gogoljev "Šinjel", "prepoznao sebe u Akakiju Akakijeviču" i duboko se uvrijedio pristupom: "Devuškin je video sebe u liku junaka *Šinjela*, da tako kažemo, do kraja izbrojanog, izmerenog i definitivno određenog: evo, sav si ovde, ničeg više u tebi nema, i više se nema šta reći o tebi. On je osetio sebe beznadno predodređenim i završenim, kao da je umro pre smrti, a istovremeno je osetio i neistinitost takvog prilaska" (Bahtin 2000: 57). To postaje jedan od temeljnih stavova svih likova kod Dostojevskog: "Tu svojevrsnu 'pobunu' junaka protiv svoje literararne završenosti dao je Dostojevski u svedenim primitivnim oblicima Devuškinove svesti i jezika. Ozbiljan, dublji smisao te pobune može se izraziti ovako: ne može se živ čovek pretvoriti u nemi objekt saznanja koje sa strane konačno definiše i završava čoveka. *U čoveku uvek postoji nešto što samo on može otkriti u slobodnom aktu samosvesti i reči, što se ne podaje prilaženju spolja i sa strane*" (Bahtin 2000: 57-58).

Dok Dupin, kao klasični detektiv, za istinom traga u činjenicama i samoj logici, likovi kod Dostojevskog naglašavaju istinu koja se nalazi u njima, braneći ideju da izvana nije moguće u potpunosti sagledati čovjeka. U *Ubistvima u ulici Morg*, Dupin na osnovu dostupnih informacija i tragova uspijeva da konstruiše lik vlasnika orangutana, koji dotle nigdje nije ni spomenut. U skladu sa logikom priče koju je razotkrio, Dupin svojim analizama dolazi do toga da je neophodno da postoji taj još jedan lik u svemu, te objašnjava po tragovima ko bi to ustvari trebao biti i koji su vjerovatni njegovi postupci i motivi u čitavom slučaju. Tom liku preostaje samo da se pojavi na kraju pripovijetke, kao potvrda da je Dupin bio u pravu, bez potrebe da išta bitno doda Dupinovoj priči. U *Zagonetnom slučaju Marie Roget* to je još radikalnije, jer na kraju zaista i imamo samo Dupinovo objašnjenje, a da krivca nismo ni vidjeli. "Naše će se pretpostavke potvrđivati jedna za drugom, i ući ćemo u trag ubojici" (Poe 1996: 185), govori Dupin nakon svojih analiza. Ne ostavljajući mogućnost ikakve sumnje, pripovijetka tu može i da se završi, ne moramo ni čekati da vidimo konkretnog čovjeka koji će odigrati ulogu koju je već objasnio Dupin. Odsustvo konkretnog čovjeka na kraju ove pripovijetke može se uzeti kao odličan primjer koji upravo ogoljava to da kriminalistički žanr i ne traga za konkretnim čovjekom, nego samo razotkriva logičku koncepciju.

Dostojevski je toliko otvoreno protiv takvog pristupa čovjeku, da su i njegovi likovi svjesni tog otpora. To, naravno, s druge strane, ne znači da će, pošto detektiv

ne može do kraja objasniti krivca, krivac objasniti sâm sebe. Tako bi se samo monolog jednog lika zamijenio drugim, a pogled "izvana" bi se zamijenio pogledom "iznutra". Naprotiv, kako je temeljito dokazao Bahtin, do istine se kod Dostojevskog dolazi dijaloški. Zato su i susreti Raskoljnikova i Porfirija Petroviča veliki dijalozi. U potpunosti u skladu sa konstrukcijom lika Raskoljnikova i Petrovičevim pristupu njemu, umjesto tradicionalnih saslušanja kod Dostojevskog dobijamo složene polifonijske dijaloge.

Bahtin je susrete Raskoljnikova i Petroviča analizirao vrlo detaljno, izdvajajući ih kao poseban tip dijaloga kod Dostojevskog: "Porfirije govori u aluzijama, obraćajući se Raskoljnikovljevom skrivenom glasu. Raskoljnikov se trudi da promišljeno i precizno igra svoju ulogu. Porfirijev cilj je da natera Raskoljnikovljev unutrašnji glas da probije i stvori poremećaj u njegovim promišljenim i vešto igranim replikama. U reči i intonacije Raskoljnikovljeve uloge sve vreme zato upadaju realne reči i intonacije njegovog stvarnog glasa" (2000: 248). Na ovom primjeru možemo možda i najbolje uočiti koliko duboko se kod Dostojevskog razvija polifonija, u dijalogu dva čovjeka, koji u sebi također nose više različitih glasova, koji se dozivaju i suprotstavljaju: "Porfirije, zbog uloge što ju je prihvatio, uloge islednika koji ne sumnja, isto tako ponekad nateruje svoje pravo lice sigurnog čoveka da se pojavi na videlo; a među fiktivnim replikama jednog i drugog sabesednika iznenada se susreću i ukrštaju dve realne replike, dve realne reči, dva realna ljudska pogleda. Usled toga dijalog s vremena na vreme prelazi s jednog plana – igranog – na drugi – realni, ali samo na trenutak. I tek se u poslednjem dijalogu događa efektno razbijanje igranog plana i potpuno i definitivno prelaženje reči na realni plan" (Bahtin 2000: 248).

Tako koncipirani dijalozi jasno pokazuju da je Porfirije svjestan unutrašnje raslojenosti Raskoljnikova. Porfirije zato ne nastupa s visine, ne nameće izvana istinu o slučaju i ne pokušava da objasni Raskoljnikovu njega samog. Kod Dupina nema dijaloga, jer ga ne može ni biti u njegovom monološkom svijetu, pošto mu niko ni blizu nije ravan. Lik pripovjedača mu jeste najbliži prijatelj, ali i on je samo počašćen što ima priliku da mu se divi, dok Dupin izlaže istinu. Nasuprot tome, Porfirije se strpljivo kroz roman trudi da do istine dođe kroz dijalog, da pronađe istinu u samome Raskoljnikovu i da pomogne toj istini da izroni iz Raskoljnikova.

U njihovom posljednjem dijalogu najjasnije možemo vidjeti da je Porfirijev cilj zaista pomoć, a nipošto ne nekakvo lukavo nadmudrivanje, intelektualni užitak u rješavanju slučaja i pobjeda razuma, kao što je to kod Dupina. Ako se Raskoljnikov prijavi sâm, kazna će biti blaža: "Mnogo je vama još ostalo života" (Dostojevski 1991: 437), govori Porfirije i povlači se i prije samoga priznanja. Za razliku od

Dupina, Porfirije nema sve odgovore i u skladu s tim uopće nije taj koji će dati zaključak romanu.

Fokus će i dalje ostati na Raskoljnikovu, na njegovom daljem unutrašnjem putu i u Sibiru, da bi se sve nužno završilo mnogo šire nego što bi mogao podnijeti klasični kriminalistički žanr, sa konačnim zbližavanjem Raskoljnikova i Sonje, koje je "vaskrsla ljubav" (Dostojevski 1991: 522), uz nadu u obnovu i preporod čovjeka.

4. ZAKLJUČNE PRIMJEDBE

Možda može izgledati nepravedno kriminalistički žanr posmatrati u ozbiljnijoj komparaciji sa Dostojevskim, žanr koji se nerijetko uzima tek kao primjer trivijalne, "šablonske" književnosti (Žmegač 1976: 189), nasuprot jednom od najznačajnijih modernih romanopisaca. Ali ovdje nije cilj umjetničko vrednovanje te vrste. Kriminalistički žanr nas zanima prije svega kao reprezentativna književna artikulacija modernog doživljaja svijeta, slavljenje osnovnih modernih racionalističkih ideala. Zato u nekim njegovim unutrašnjim mehanizmima, kao što smo pokušali pokazati, ne treba tražiti samo formalna ograničenja žanra, nego se također mogu prepoznati i dublji problemi samog evropskog racionalizma, na svom vrhuncu u XIX stoljeću. Možda se čak na takvim primjerima ti problemi mogu otkriti još očiglednije.

I Žmegač je lijepo ukazao na neka ključna proturječja, koja smo provjeravali u Poeovim pripovijetkama. "Roman koji se toliko poziva na empiriju – u svojoj šabloni ne mari za nju" (Žmegač 1976: 189). Pretjeranom dominacijom logičkih obrazaca konačno napuštamo "realnost", na kojoj žanr deklarativno počiva. "Usprkos tome što se naselio u realnosti, dosljedno izbjegavajući, na primjer, svaku metafizičku natruhu, detektivski roman ne priznaje realizam" (Žmegač 1976: 189). Sve postaje samo logička konstrukcija, shema, intelektualni podvig otuđenog analitičkog uma. Individualizam zasnovan isključivo na intelektu na kraju dovodi u pitanje sâm individualizam. Pritom, "prave individualnosti", kao što odlično primjećuje Žmegač, nema čak ni detektiv, jer, sveden na svoj natprosječni razum, i on je također "determiniran shemom" žanra (Žmegač 1976: 189).

Nasuprot tome, kao što je Bahtin pokazao, i Dostojevski nesumnjivo jeste bio reprezentativni pisac svog vremena, ali na drugačiji način. U složenoj polemici, njegovi polifonijski romani, šire posmatrano, predstavljaju veliki dijalog njegove epohe, u kojima Dostojevski u potrazi za svojom slikom čovjeka, književno raspravlja sa brojnim drugim pogledima i mogućnostima. U tom smislu stroga racionalistička slika svijeta koja dominira kriminalističkim žanrom za Dostojevskog sigurno nije

dovoljna, i to ne samo zato što Dostojevski i dalje itekako čuva i religiozne slojeve ljudskog identiteta, mada ni to ne treba zanemariti.

Kriminalistički žanr bismo mogli tretirati kao jedan u nizu primjera pojednostavljivanja čovjeka, na koje Dostojevski ne može pristati i čemu se otvoreno protivi u svojim romanima, tragajući za "realizmom u višem smislu" i "dubinama ljudske duše" (Bahtin 2000: 60). Lasićeve primjedbe da se Dostojevski ne uklapa u precizno strukturalistički postavljenu antitezu kriminalističkog romana prihvatamo kao poziv na dodatni oprez u našim komparacijama. Na to bismo, ipak, odgovorili da Dostojevski ne piše anti-kriminalistički roman po Lasićevim kriterijima zato što roman *Zločin i kazna* nije građen tako da bi prvenstveno bio parodija kriminalističkog romana ili svjesno formalno propitivanje žanra. Međutim, to ne isključuje drugačije vidove dijaloga Dostojevskog sa onim što kriminalistički žanr predstavlja, i u odnosu prema osnovnim elementima žanra, a pogotovo u odnosu na sliku svijeta koju žanr promiče.

Bez obzira što se može tvrditi da karakteristike na kojima smo insistirali kod Dostojevskog u odnosu prema kriminalističkom žanru nisu nastale paralelno zbog toga da bi se suprotstavljale tom žanru nego su jednostavno rezultat nekih poetičkih načela Dostojevskog, to ne treba da znači da su uočene razlike između Dostojevskog i kriminalističkog žanra tek slučajne i nevažne.

Bahtin je tvrdio za Dostojevskog da je "posedovao genijalan talenat da čuje dijalog svoje epohe": "On je čuo i dominantne, priznate, jake glasove epohe, to jest dominantne, glavne ideje (zvanične i neznanične), ali i još uvek slabe glasove, ideje koje se nisu još potpuno ispoljile, koje su još skrivene, koje niko osim njega još nije čuo, kao i ideje koje tek što su počele da sazrevaju, embrione budućih pogleda na svet" (2000: 86). Glas koji predstavlja kriminalistički žanr nije sporedan, bez obzira što mu se nerijetko manje ili više opravdano problematizira umjetnička vrijednost. Baš naprotiv, kao što smo željeli pokazati u vezi sa pozitivizmom XIX stoljeća, to je zapravo jedan od dominantnih pogleda na svijet toga vremena.

Dostojevski kao da i u ovom smislu ide korak ispred. Nezadovoljstvo i otpor prema njegovoj epohi i putevima kojim ide moderni svijet uopće, direktno i indirektno odrazit će se i na njegov odnos prema onome što kriminalistički žanr podrazumijeva. Zato se oni njegovi romani koji uspostavljaju veze sa kriminalističkim žanrom mogu tumačiti, između ostalog, i kao svojevrsna najava brojnih različitih preispitivanja tog žanra, koja će ubrzo uslijediti.

A uslijedit će neizbježno, jer se sâm žanr neće moći dugo održati u svom "čistom", klasičnom obliku, kakav je dat na početku kod E. A. Poea. O tome je na svoj način pisao i Žmegač: "... samosvjesno pouzdanje u znanstvene metode, nekoć ideološka

okosnica žanra, podgrizla je sumnja u doseg brižno sistematizirane spoznaje" (1976: 191). To nam se čini kao logična posljedica svih kriza XX stoljeća, koje je iznevjerilo duh u kojem se rodio kriminalistički žanr. Zato je očekivano da će se i unutar samoga žanra početi pojavljivati mnoga odstupanja, detektivi "bez idealizacije", "prljavih ruku", primjeri bez "moralnog junaka staroga kova", dok "inteligenciju potiskuje surovost" (Žmegač: 1976: 190).

Žmegač će, ipak, i u tom kontekstu problematizirati domete umjetničke artikulacije tog odustajanja, tvrdeći da će tradicionalni klišeji i dalje opstajati, zbog potreba "shematske književne proizvodnje": "za volju konfekciji vlada i dalje etika još uvijek dovoljno naivna da podsjeti na etiku bajke" (1976: 190).

Ne slažemo se nužno u potpunosti sa Žmegačevim pogledom na trivijalnost žanra, tako da bismo bili blaži u takvim ocjenama. Međutim, dodali bismo kako je sigurno da ćemo, u svim tim različitim preispitivanjima, teško naći dubinu kritike koja se naslućuje u susretima kriminalističkog žanra i Dostojevskog. Tim prije što se Dostojevski pojavljuje kao sumnja u mnogo optimističnijem vremenu, kada se još uvijek moglo vjerovati u temeljne vrjednosne postavke na kojima je kriminalistički žanr izgrađen.

IZVORI I LITERATURA

1. Dostojevski, Fjodor Mihajlović (1991), *Zločin i kazna*, Svjetlost, Sarajevo
2. Poe, Edgar Allan (1996), *Gavran*, Konzor, Zagreb
3. Po, Edgar Alan (2020), *Izabrana dela*, Vulkan izdavaštvo, Beograd
4. Bahtin, Mihail (2000), *Problemi poetike Dostojevskog*, Zepter Book World, Beograd
5. Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija*, SNL, Zagreb
6. Jolles, Andre (1978), *Jednostavni oblici*, Studentski centar Sveučilišta, Zagreb
7. Lasić, Stanko (1973), *Poetika kriminalističkog romana*, SNL, Zagreb
8. Milutinović, Dejan (2012), *Istorijska poetika detektivske priče*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
9. Pavličić, Pavao (1990), *Sve što znam o krimiću*, Filip Višnjić, Beograd
10. Solar, Milivoj (2003), *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb
11. Solar, Milivoj (1997), *Suvremena svjetska književnost*, Školska knjiga, Zagreb
12. Žmegač, Viktor (1976), *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Liber, Zagreb
14. Žmegač, Viktor (1987), *Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

E. A. POE AND F. M. DOSTOEVSKY: THE ORIGIN AND QUESTIONING OF CRIME FICTION

Summary:

Crime fiction originated in the mid-nineteenth century, at a time of great positivistic confidence in the potential of human knowledge. Edgar Allan Poe's short stories are considered as the beginning of the genre, and his character Auguste Dupin is the first modern literary detective. F. M. Dostoevsky did not write crime novels because the elements of the genre present in his novels participate in the construction of a different kind. However, this paper will try to look in more details at the key differences between Dostoevsky and the classical rules of crime fiction, on the example of the novel "Crime and Punishment". A deeper understanding of these differences reveals the limits of the genre, while in Dostoevsky one can recognize one of the early critiques of the fundamental principles and world picture that the genre represents.

Keywords: Edgar Allan Poe; F. M. Dostoevsky; crime fiction; positivism; realism

Adresa autora
Author's adress

Fahrudin Kujundžić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
fahrudin.kujundzic@ff.unsa.com

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

ANGLISTIKA

vona Šetka, Jelena Ilić Plauc
TODAY'S USAGE OF NEOLOGISMS IN SOCIAL MEDIA COMMUNICATION / DANAŠNJA UPORABA NEOLOGIZAMA U KOMUNIKACIJI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA 115

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.115

UDK 811'373.43:004.738.5

Primljeno: 01. 11. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Ivona Šetka Čilić, Jelena Ilić Plauc

TODAY'S USAGE OF NEOLOGISMS IN SOCIAL MEDIA COMMUNICATION

Referring to a newly formed word that accommodates the usage of a language at a particular time, the term *neologism* presents a relatively recent or isolated term, word, or phrase that may undergo the process of entering everyday usage, but that has not been fully accepted into language. They appear to be strongly influenced by changes in society, especially in culture and technology, and recently by rapid advancements in internet-based communication. However, due to their significant use, they seem to be widely and quickly accepted in social networking sites around the globe (Facebook, Twitter, Instagram and WhatsApp). These social networking sites have had a significant impact on everyone nowadays as they improve and speed up the communication, foster relationships and also boost business ventures. The hypothesis of this paper states that neologisms created by different morphological processes are excessively used in internet-based communication, for which purpose the examples from four most popular social networks have been extracted and compared. The results of the analysis have shown extremely high percentage of the usage of neologisms in social networking sites.

Keywords: neologisms; morphological processes; internet-based communication; social networking sites

1. INTRODUCTION

Recent development of technology and technological advancements in internet-based communication and creation of social networks have shaped and improved the interaction among people. As technology advances rapidly, so do people adapt to these changes and cope with them by combining and creating new words to communicate with each other in the fastest way possible. This new type of communication, i.e., *internet-based communication*, has contributed to the development of a whole new variety, with new words and new terms. Many of them have not been officially established in the dictionaries yet, but they have been widely used and incorporated in everyday interaction between speakers.

Neologisms present new words that differ from already existing words in English vocabulary. As regards to creating new words, different types of morphological processes occur. Peoples' creativity to communicate faster has accelerated the transformation of language rhythm and words. Thus, neologisms keep appearing and expanding the English vocabulary and it is to be claimed that a better and clearer understanding of them guides learners to use the English language in all kinds of ways, gain necessary information, and improve their communication ability (Shahlee & Mustaffa 2019: 1-2).

Needless to say, neologisms are especially useful in denominating inventions, new phenomena, or old ideas that have taken on a new cultural context. In the present research one should adhere to this definition, as it seems to include all the main characteristic features of neologisms. So, this paper will attempt to prove the hypothesis that neologisms created by different morphological processes are excessively used in internet-based communication, for which purpose the examples from four most popular social networking sites (Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp) will be extracted and compared.

Regarding the methodology used, examples of more than 120 neologisms used in internet-based communication taken from four different social networking sites (*Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp*) will also be presented by means of tables so that neologism usage can be more clearly observed according to a type of social networking site (SNS).

Also, the paper will provide the percentages of neologisms used, i.e., the frequency of particular types of neologisms (clip words, blend words, compounds, acronyms and abbreviations). As a conclusion, there will be a useful graph displaying all of the data obtained from four social networking sites providing valuable socio-linguistic

information, like the type of neologisms found in the corpus, the frequency of neologisms, as well as the context they apply to.

However, it is important to emphasize that these findings of neologisms in four different social networking sites (SNSs) do not really represent general results as regards to the use of neologisms in internet-based communication. This paper is a significant endeavor in the field of linguistics, sociolinguistics, semantics, lexicography as well as English language teaching, and it is to be admitted that more such research on neologisms would benefit to the understanding of dynamics of English vocabulary and its expansion on a regular basis.

2. NEOLOGISMS – DEFINITION, HISTORY, DEVELOPMENT

The term *neologism* – first used in 1772 (in a translation from French) is a "practice of innovation in language, the use of new words or old words in new senses". It derives from French *néologisme* (18 c.), from *neo- "new"* + Greek *logos "word"* + *-ism*. The meaning "new word or expression" came later in English, in 1803. Neological usage "characterized by new words or phrases" is attested from 1754 (https://www.etymonline.com/word/neologism).

New words are evidently and constantly entering the lexicon to describe new concepts and technologies and what they mean to us. Conversely, older words become more archaic and continually fall out of use as they decrease in cultural significance. Considering the influence digital technology has had on global society, it is not surprising then that lexicographers have found that science and technology are by far the most prolific sources of neologisms in recent times. Neologisms are frequently generated in the media, advertising and technical domains being described as a 'response to a particular need' e.g., the need to create the (now lexicalized) neologism PC (Personal Computer) arose no sooner than the product-computer became available to the average consumer (https://www.bcu.ac.uk/english/research/english-linguistics/rdues/neologisms-in-journalistic-text).

Neologisms are often directly attributable to a specific person, publication, period, or event and it can also be found in other sciences than linguistics (psychiatry, theology, etc.). Needless to say, in many scientific disciplines, neologisms reflect the essence of the notion as they reveal *something new*. They are especially useful in denominating inventions, new phenomena, or old ideas that have taken on a new cultural context (Usevičs 2012: 1). In the present research one should adhere to this definition, as it seems to include all the main characteristic features of neologisms.

Some critics regarded neologism in literature as analogous to the continuous creation and introduction of new lexical units into the language, and they thought of language change in general as the process of decay. Thus, neologism was condemned on both aesthetic and linguistic grounds and the term was used pejoratively only. This older meaning of neologism, and the attitude it reflects, are still alive today. However, as early as the second half of the 18th century, it became obvious that the vocabulary of literary expression should and perhaps could not be fully limited. Thus, pejorative neologism was given an ameliorative doublet, *neology* which meant that new words entering a language were approved and correct. The old meaning of neologism was regarded synonymous to that of *barbarism*, *Gallicism* (in English), *anglicism* (in French), and even *archaism* (Usevičs 2012: 2).

Regarding a word an archaism or a neologism is an issue that is historically relative. Only by looking at a certain period of social existence of a language could a word be accepted as neologism or treated as an obsolete concept. Words such as 'cable television' (1966), 'CD-ROM' (1988), 'flashback' (1966), 'environment' (1972), 'hip-hop' (1985), or 'piña colada' (1967) were new words in their times; today, however, they are all familiar to the general public.

There are a lot of different viewpoints concerning neologisms and their age. The main problem is to state exactly when the new word becomes a neologism. There are some scholars who claim that a speaker should feel that a word is neologism in order to be named that way, but there are some who claim that the word should not be older than 25 years of age.

In linguistics different parts of speech are studied as well as the functions of words in sentences. However, the question of classification of neologisms has not been settled in linguistics yet as there is no single way of classifying them. What is more, in different classifications there are different aspects of neologism taken into account (Usevičs 2012: 2).

To sum up, neologisms stand for innovation in every language and as they are created every day and expanding within the English lexicon rapidly. As it will be seen in the paper, they generally draw on traditional word formation processes such as affixation and compounding. There are a lot of examples of affixation as well. It is also possible to form neologisms through blending ('Spanglish', 'Slanguage', 'vodkatini') and acronymization ('RAM' – random access memory). It is sometimes a common thing that neologisms are made up through conversion ('to network' (v.), 'to nurse' (v.)) (Usevičs, 2012: 3).

3. MORPHOLOGICAL PROCESSES

The most initial process in creation of neologisms in any language is the one observed through a study of morphology.[1] There are certain mechanisms used to produce neologisms. For instance, neologisms may have been created through some morphological processes such as derivation, back-formation, compounding, conversion, borrowing, abbreviations, clippings, acronyms and onomatopoeia. Nevertheless, it has been discovered that the most commonly used processes in the development of neologisms are those that shorten the existing words, such as clippings, abbreviations and acronyms (Shahlee & Mustaffa 2019: 1-2). It is to be pointed out that morphological processes may alter stems to derive new words. They may change the word's meaning or grammatical function of a word. In addition, there are various types of processes, not all of which are present in all languages[2].

3.1. Compounding

Compounding is the morphological operation that, generally speaking, puts together two or more free morphemes and gives rise to a new word. The importance of compounding stems from the fact that there are probably no languages without having this process recognized, and in some languages (e.g., Chinese) it is the major source of new word formation (Lieber 2009: 44). Some examples of the compounding process are presented below:

- **video-conferencing** – number of people taking part in a conference or conferences by means of video equipment rather than all meeting in one place;
- **break dance –** to dance with acrobatic movements. The composition of this word is break (v.) and dance (v.);

[1] Morphology is a study of word structure. It represents a process of word-formation across or within a language. A morpheme is the smallest meaningful unit of language and therefore the smallest unit of grammatical function. Morpheme may stand on its own or sometimes it needs to combine with at least one other morpheme to form a word.

[2] Analysis of continuous vocabulary developments and understanding the means of entering a language should be regarded as a priority task of describing lexical changes in every language. Modern American media neologisms are recently studied as Internet sphere rapidly reflects new phenomena and thus creates positive environment for new words and thematic groups. Nowadays, Internet resources have become the major and sometimes the only source of news. As English continues to be a language of international communication it is evident that it neologizes rapidly and sets the word-building patterns borrowed into other languages. At the same time, language and style of the texts taken from various American Internet sites have got their distinguishing features which allow us to set them apart from the other language spheres (https://www.etymonline.com/columns/post/sources).

- **dry-clean** – to clean clothes using chemicals instead of water, formed through the combination of dry (adj.) and clean (v.).

3.2. Reduplication

Reduplication is a process of a grammatically functional repetition of a radical element or a part of it occurring usually at the beginning of a word and often accompanied by change of the radical vowel. Sometimes, there is the entire morpheme repeated, but quite often there are some consonant or vowel changes in the repeated element (Lieber 2009: 81). For example, 'bye-bye' (the entire morpheme *bye* is reduplicated), 'ding-dong' (where the base is *ding*), 'chit-chat' (where the base is *chat*), 'criss-cross' (where the base is *cross*), 'knick-knack' (where the base is *knack*).

3.3. Affixation

Affix is understood as a grammatical element that is combined with a word, stem, or phrase to produce derived or inflected forms. There are three main types of *affixes*: prefixes, infixes, and suffixes. To define these briefly, a prefix (such as *anti-*, *dis-*, *hyper-*, *homo-*, *re-*, *tri-*, *uni-*, *under-*, *mis-*) occurs at the beginning of a word or stem (*pre*-determine, *un*-willing, *dis*-connect, *hyper*-tension, *under*-cooked, *mis*-understand), a suffix (such as *-able*, *-acy*, *-er*, *-en*, *-ment*, *-ful*, *-ance*, *-ly*) occurs at the end (wonder-*ful*, depend-*ent*, act-*ion,* wonderfully, plentiful, excitement, import*ance*), whe-reas an infix occurs in the middle (English has no true infixes, but they are mostly found in American Indian languages, Greek, Tagalog, and elsewhere) (Lieber 2009: 35).

3.4. Conversion

Conversion involves pairs or sets of word forms which share both their phonological (and orthographic) form as well as some elements of meaning, but which seem to belong to different word classes. In addition, it is extremely productive and contributes to the word formation in the English lexicon as it proves to be an easy way to create new words from the existing ones. Thus, the meaning is perfectly and easily comprehensible and the speaker can quickly fill a meaningful gap in their language or use fewer words (Lieber 2009: 49). For instance, there are a few new morphemic statuses of the following words, which means that they have changed their word class, but maintained their original form:

a) **Nouns convert to verbs:** *butter, google, email, ship*
Last night I received your ***email*** vs *I* ***emailed*** *you last night*
b) **Adjectives convert to verbs:** *better, clean, empty, open*
Your house is perfectly ***clean*** vs I ***will clean*** my house tomorrow
c) **Verbs convert to nouns**: *desire, guess, love, smell*
You **smell** beautifully vs I can feel a strange ***smell*** in the house

3.5. Abbreviations and Acronyms

Abbreviation represents the word formation process in which a word or phrase is shortened ('PMS' = premenstrual syndrome; 'VIP' = very important person; 'A.M.' = ante meridiem i.e., in the morning). Initialisms are the most common type of abbreviation formed by the initial letters of a word or phrase. Although abbreviation is largely a convention of written language, sometimes abbreviations carry over into spoken language (Lieber 2009: 51).

On the other hand, *Acronyms* are words formed from the initial letters of other words and pronounced as they are spelled, not as separate letters. For example, 'AIDS' - acquired immune deficiency syndrome; 'NATO' - North Atlantic Treaty Organization; 'UNESCO' - United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization; 'SIM' (card) - subscriber identification module (Lieber 2009: 51). Accordingly, there is no much difference between the two, but the two mentioned processes are quite similar.

3.6. Clipping

Clipping is the word formation process in which a word is reduced or shortened without the change in the meaning of the word (Lieber 2009: 52). The most common examples heard everyday are: 'lab' = laboratory; 'sitcom' = situation comedy; 'gas' = gasoline; 'pub' = public house.

3.7. Blending

Blending is a type of word formation in which two or more words are merged into one so that the blended constituents are either clipped, or partially overlap (Lieber 2009: 52). For example:

- **netspeak** (n.) = (internet + speak)

This word is used to refer to the words, idioms, and peculiarities of spelling and grammar that are characteristic of online documents and communication. It can be synonymous with talk, chat or teen talk. Internet slang, online acronyms, net trends, and most internet-related terminology can be regarded as *netspeak* (Massrura 2013: 148).

- **thumbo** (n.) = (thumb + typo)
  The word 'thumbo' refers to an error made while using the thumbs to type, particularly on a mobile device keypad. The word is mainly used by youngsters.

- **flirtationship** (n.) = (flirt + relationship)
  The word refers to a situation in which someone regularly flirts with an acquaintance or friend, but it never goes any farther than that. It is more than a friendship, less than a relationship.

- **frienemy/ frenemy** (n.) = (friend + enemy)
  A friend who acts like an enemy; a fair-weather or untrustworthy friend is known as 'frenemy' (alternately spelled 'frienemy'). It is a portmanteau of *friend* and *enemy* that can refer to either an enemy disguised as a friend, or someone who is both a friend and a rival. The term is used to describe personal, geopolitical, and commercial relationships both among individuals, groups, or institutions (Massrura 2013: 148).

4. ANALYSIS AND RESULTS

This part of the paper describes results of the study and provides a discussion on the analyzed data. It discusses on the issue of neologisms found in internet-based communication taken from four different social networking sites (*Facebook, Twitter, Instagram, WhatsApp*). It will be divided into four different sections – section 1 analysing the data from *Facebook*, section 2 presenting the data from *Twitter*, section 3 being focused on the data extracted from *Instagram*, and finally section 4 identifying the neologisms found on *WhatsApp*. Each section will present the examples of neologisms along with the context they appear in, and within each section there will be also a table with extracted and classified neologism given for a better and clearer understanding. Furthermore, all the extracted examples for all four social networks were collected from 17 July 2020 until 18 July 2020.

4.1. Facebook – extracted data

Facebook has probably been the most popular social networking service in 2020. Online interaction on Facebook relies on posts, comments, a user's status, Facebook groups, pages and similar. The Messenger application is connected to Facebook as well, but it will not be used as a source of neologisms in this study.

a) CLIP WORDS (examples):

1) Make another member an **admin** (administrator) or moderator.
2) Help me out! I have a Hoover Floormate vacuum/mop **combo** (combination).
4) The Facebook **app** (application) Page celebrates how our friends inspire us, support us, and help us...
5) Learn more about Facebook advertising and how you can manage and create **ads** (advertisement) on Facebook.
6) Moisture **perm** (permanent) for medium length.
7) Are you ready for more **info** (information)?
8) Show someone this **vid** (video) and say nothing.
9) Essential weekend **vibe** (vibration).
10) Scroll on our news feed and check out some **merch** (merchandise)!

b) BLEND WORDS (examples):

11) Boris Johnson crashes **Brexit** (Britain + exit) dinner to warn Michel Barmier deal must be done ...
12) I made an **infomercial** (information + commercial) on 8-bit music, ...
13) Your friend used to be a confidante and cheerleader; suddenly she turns into a **frenemy** (friend + enemy)
14) We're collecting smiley face **emoticons** (emotion + icon).
15) Wake up **sheeple** (sheep + people).
16) Meet the widest Android **phablet** yet! (phone + tablet).
17) Please take a look at our upcoming **webinar** topics to see if there is a ... (web + seminar).
18) Breakfast, **brunch**, lunch, late snack; join us 9 - 4 every day (breakfast + lunch).
19) ...Check out my anticipated video with my mom's hair transformation and it was a "Paranormal **Hairtivity** Situation" (hair + activity).

c) COMPOUNDS (examples):

20) I had previously registered to have less junk **snail mail** (snail + mail).

d) ABBREVIATIONS/ACRONYMS (examples):

21) **TBT** → throwback Thursday
22) **OMG**.... that smile. → oh my God
23) **IMHO**, boy and man should also watch this. → in my honest opinion

4.1.1. Facebook – extracted data analysis

The examples presented above are also presented in Table 1 below. A short analysis is provided related to Facebook extracted examples.

Table 1 Clip words, blend words, compounds and abbreviations/acronyms found on Facebook

CLIP WORDS	BLEND WORDS	COMPOUNDS	ABBREVIATIONS /ACRONYMS
admin	Brexit	snail mail	TBT (2)
combo	infomercial		OMG (2)
app	frenemy		IMHO
ad	emoticon		
perm	sheeple		
info	phablet		
vid	webinar (2)		
vibe	hairtivity		
merch			

As can be seen from Table 1, the majority of neologisms found on Facebook consist of *clip words* and *blend words* (40% and 36% respectively). This finding has not been surprising since interaction on Facebook generally takes place in posts and comments where it is quite necessary to type fast and be entertaining. Time is very important and FB users opt for the *sufficient* forms only (for instance, the clip forms – *admin, info*, *ad*, etc.). What is more, blend forms (such as *brunch* and *frenemy*) have become quite popular among young adults on Facebook and the results of this study confirm that not only is it convenient to use such blend words, but is also quite trendy. Younger generations (i.e., the majority of Facebook users) appear to frequently use

neologisms in their online interaction since they are practical, short and succinct in everyday life and communication. It is to be pointed out that only one compound has been found on Facebook (making 4% of the analyzed data on FB), as opposed to abbreviations and acronyms which are obviously widely used there (20%). Indeed, it may be concluded that youth is keen on using shorter words in this type of social media and it is nowadays impossible to imagine youth using the full forms on Facebook. Still, trends change quite often, so do linguistic preferences of younger generations.

4.2. Twitter – extracted data analysis

Twitter is a social networking service where one can find a great number of so-called 'tweets'. Today, it is probably not as popular as Instagram and Facebook are, but it is still one of the most popular social networking sites.

a) **CLIP WORDS (examples):**

1) This past Saturday I had the chance to sit with the wonderful @angelayee and discuss everything... the album, the **doc**, life, love, hardship... everything … (documentary).
2) She's used to breaking boundaries — Sampaio was already the first **trans** model to make the cover of a Vogue edition (transgender).
3) Mini seascape hand painted onto a pebble. A **fab** paperweight or desk art. Comes gift packed with tissue in a hessian bag with coastal quote. £16.95 free shipping (fabulous).
4) Magu have decided to fight back by leaking **memos** that expose Malami's corruption (memorandum).
5) These came in my **veg** box this week but I'm not sure what they are or what to do with them (vegetable).
6) Thank you for checking this **gator** out!! (alligator).
7) They still had a cracking old **chute** there 10 - 15 years ago (parachute).
8) … my first ever update is now live!!!! go check it out, link is in my **bio** … (biography).
9) This place has been part of my summer. I have been taking online google applications trainings and creating several digital notebooks, google **docs**., and google slides (documents).
10) Sounds like an epic time to go to Disney World with the whole **fam**! (family).

b) **BLEND WORDS (examples):**

14) BREAKING: All-Time Blockbuster #Muthu will be **telecast** on @SunTV next Sunday at 6.30 PM. A 25 years old movie gets the primetime slot on the biggest Indian channel (tele + broadcast).
15) Long story short, I must tell **yall** that North Western Engines is, well, currently not exactly cancelled but it will be a long time before something related to it happens. (you + all).
16) Quarantine Update: Being isolated and alone during this quarantine has provided me with very limited social interaction so I decided to send a text to myself inviting myself over for **brunch** (breakfast + lunch).
17) I HATE rain, but it does enhance some things. A fabulous day exploring north Yorkshire **#staycation**#walkmore (stay + vacation).
18) **Italexit** can't come fast enough I would love to see Italy leave the Eurozone and the European Union as soon as possible (Italy + exit).
19) Downfall of breaking the new rules of **Netiquette**, how the daughter in law of a prime minister learned her lesson (network + etiquette).
20) Obviously he knew what was going to happen, back to our regular scheduled **Edutainment** (education + entertainment).
21) **Brangelina**'s back, apparently … (Brad + Angelina).
22) Padma Lakshmi's "Taste the Nation" might seem at first glance like a **travelogue** showcasing America's most beloved dishes. But it's really a sharp indictment of a national cuisine based on betrayal, writes @sophieGG (travel + catalogue).
23) How's **Stagflation** treating everybody? (stagnation + inflation).

c) COMPOUNDS (examples):

24) Did you buy the optional **Pooper Scooper**? (pooper + scooper).

d) ABBREVIATIONS/ACRONYMS (examples):

25) TOO MUCH CUTENESS **OMG** LOVE THIS CONCEPT (OMG → oh my god).
26) **brb** booking a flight for after corona (brb → be right back)
27) some are for distance school learning so it's pretty funny **imo** (imo → in my opinion).
29) **Omw** to send you new songs (omw → on my way).

4.2.1. Twitter – extracted data analysis

The examples presented above are also given in Table 2 below. A short analysis is provided related to Twitter extracted examples.

Table 2 Clip words, blend words, compounds and abbreviations/acronyms found on Twitter

CLIP WORDS	BLEND WORDS	COMPOUNDS	ABBREVIATIONS/ACRONYMS
doc (2)	telecast	pooper scooper	omg
trans	yall		brb (2)
fab	brunch		imo
memo	staycation		omw
veg	Italexit		
ad	netiquette		
gator	edutainment		
chute	Brangelina		
bio	travelogue		
fam	stagflation		

As can be seen, the Twitter results happen to be almost identical to the Facebook results. Both of these social networking sites require as fewer full words as possible and more shorter forms to convey meaning. Table 2 suggests that Twitter users mostly use clip forms (45%) and blend forms (35%). The third place is reserved for abbreviations or acronyms, i.e., 17% of extracted examples, while only one compound has been found (3% of the overall data for Twitter). It is also necessary to stress that it is of high importance to analyze which age groups use this social media. Since the majority of social media users are younger generations, it is logical and natural, one may say, that neologisms used in their interaction reflect new trends, innovations and the fast and modern way of living in a global world.

4.3. Instagram – extracted data analysis

As regards to this globally popular social networking service and this analysis *per se*, it is interesting to mention that Instagram is one of the words that also got

shortened and is already frequently called 'the Gram'. Thus, it can be confirmed that the word Instagram itself has already been a subject to clipping. After its launch a decade ago, Instagram has rapidly gained an enormous popularity offering its users various posting options, including photos and videos, browsing other users' content by tags and locations and viewing trending contents.

In the corpus analyzed for the present paper, there have been 40 examples of neologisms found on Instagram (note that sources of those neologisms are various sections on Instagram – Bio, Description, Comments, etc., including hashtags):

a) CLIP WORDS (examples):

1) **Merch** @vegansavage "(Biography section of the account *vegainstrength*) (merchandise).
2) **Ebook**, Vegan **app** (Biography section of the previously mentioned account) (electronic book, application).
3) If you're trying to lose weight, join my free Facebook group (**bio**) (biography).
4) It's only for the **Gram** (Instagram).
5) #**fave** (favorite).
6) #**celeb** (celebrity).
7) #pantry**inspo** (inspiration).
8) #Coachella **vibes** (vibrations).
9) Can you please tell me which **mic** you are using in this setup? (microphone).
10) **Comfy** simple 100% cotton dress with pockets. (comfortable).
11) #**rona** (corona).
12) #fail**vid** (video).
13) #**delish** (delicious).
15) follow your **ADMIN** (administrator).
16) #pic (picture).

b) BLEND WORDS (examples):

16) **Brunch**: All day, every day!! (breakfast + lunch).
17) We played a live round of **Pictionary** today and it broke up some of the monotony that has settled in, while engaging some of the kids who weren't feelin' it before. (picture + dictionary).
18) Understand how to steer your life!! Coming soon with a **Webinar** Series... Join us! (web + seminar).
19) Get familiar with our brand-new single #**FRENEMY**! (friend + enemy).

20) *Duck **emoticon** inserted here* (emotion + icon).
21) Follow us for daily **crossfit** motivation! (cross training + fit).
22) This isn't just an **infomercial**. (information + commercial).
23) Wake up **sheeple**. (sheep + people).
24) This is a preview of the spread illustration I did for a sport illustrated style haikyuu **fanzine**! (fan + magazine).
25) Meet the new Huawei Mate Xs foldable **phablet**, just announced in Barcelona. (phone + tablet).
26) Try*Checking the network cables, **modem**, and router. (modulator + demodulator).
27) Palm-sized **camcorders**. Large production. (camera + recorder).
28) **Hangry** is a real thing. (hungry + angry).
29) **Cosplay** by me, corset by @nemuro_corsets, ... (costume + play).
30) Happy Sunday **InstaFam**! (Instagram + family).

b) COMPOUNDS (examples):

31) #**hashtag** – (hash + tag).
32) I was only away one night but the **furkids** are showing they missed me by refusing to get off my lap. And I love it! (fur + kid).
33) #**slowfood** (slow + food).
34) #**PhotoBomb** – (photo + bomb).

c) ABBREVIATIONS/ACRONYMS (examples):

35) #**lol** → laughing out loud.
36) #**omg** → oh my God.
37) #**tbt** → throwback Thursday.
38) #**ootd** → outfit of the day.
39) #**mua** → make-up artist.
40) #**dm** → direct message.

4.3.1. Instagram – extracted data analysis

Table 3 below is a clear illustration of the examples obtained from Instagram. A short analysis is also given related to Instagram extracted examples.

Table 3 Clip words, blend words, compounds and abbreviations/acronyms found on Instagram

CLIP WORDS	BLEND WORDS	COMPOUNDS	ABBREVIATIONS /ACRONYMS
merch	brunch	hashtag	lol
ebook	pictionary	fur-kid	omg
app	webinar	slow food	tbt
bio	frenemy	photobomb	ootd
Gram	emoticon		mua
fave	crossfit		dm
celeb	infomercial		
inspo	sheeple		
vibes	fanzine		
mic	phablet		
comfy	modem		
pic	camcorder		
rona	hangry		
vid	cosplay		
delish			
admin			

It is noteworthy to underline once again that today's world is certainly a place where time is highly valued and it is of great importance for a speaker to adjust their way of communication in order to express as many things as possible in the shortest way possible. Moreover, online communication enables and provides speakers with an opportunity to send and receive information faster than ever. Therefore, it is not surprising that users tend to shorten words or to use words which are a combination of words. The results obtained from the Instagram (Table 3) once again reflect the overall and excessive use of clip words, blend words and abbreviations/acronyms (43%, 33% and 14% respectively). Indeed, it would be extremely difficult to imagine everyday communication on Instagram and other SNSs if the users did not use a range of clip words, blend words, compounds, and abbreviations and acronyms.

4.4. WhatsApp – extracted data analysis

WhatsApp Messenger is a messaging service which allows users to send text and voice messages, to make voice and video calls and share different media. It provides simple and fast messaging and calling to its users. It is to be highlighted that texting and calling on WhatsApp is encrypted and that the users' privacy is highly respected.

a) CLIP WORDS (examples):

1) doc
2) veg
3) ad
4) bio

b) BLEND WORDS (examples):

5) hangry
6) yall
7) emoticon
8) webinar

c) COMPOUND WORDS (examples):

9) hashtag
10) photobomb

d) ABBREVIATIONS/ACRONYMS (examples and analysis):

11) omg
12) lol
13) PMS
14) btw
15) imo
16) fyi
17) jk
18) brb
19) tbt

4.4.1. WhatsApp – extracted data analysis

The examples presented above are also given in Table 4 below. A further short analysis discusses WhatsApp extracted examples.

Table 4 Clip words, blend words, compounds and abbreviations/acronyms found on WhatsApp

CLIP WORDS	BLEND WORDS	COMPOUNDS	ABBREVIATIONS/ ACRONYMS
doc	hangry	hashtag	pmg (2)
veg	yall	photobomb (2)	lol (2)
ad	emoticon		PMS
bio	webinar		btw (2)
			imo
			fyi
			jk (2)
			brb
			tbt

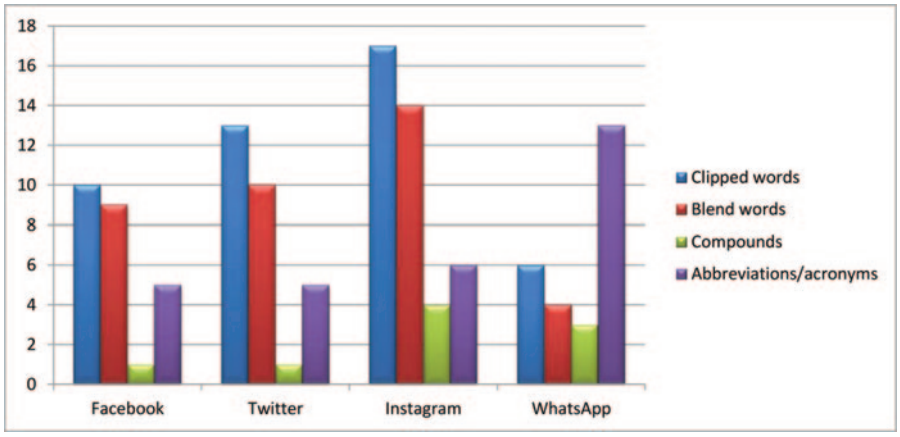
Finally, the results received form WhatsApp data show a somewhat different situation regarding the usage of neologisms in comparison to the results obtained from Facebook, Twitter and Instagram. Needless to say, such results were expected at first since WhatsApp is basically a type of *messenger* where users exchange text messages and calls. It is to be claimed that abbreviations and acronyms play a more dominant role in WhatsApp interaction (i.e., 52% of abbreviation and acronyms are found). Moreover, clip and blend words are also quite common (22% and 15% respectively) and play a significant role for WhatsApp users. However, if compared to Facebook, Instagram and Twitter, WhatsApp presents a different media and 'faster type' of exchanging information, as it is a type of a *messenger*. In other words, it is logical that the results regarding WhatsApp data reflect the mentioned.

4.5. A Comparison: Facebook – Twitter – Instagram – WhatsApp

It is an undisputable fact that neologisms are generated in the media, advertising and technical domains as a 'response to a particular need' and that online communication

on SNSs has been filled with neologisms as a response to a new need of speakers' – to have as quick and efficient type of interaction as possible. Figure 1 below shows such a vigorous usage of neologisms found on SNSs – Facebook, Twitter, Instagram, and WhatsApp. As it can be observed, the obtained results from three types of corpora (Facebook, Twitter and Instagram) are almost identical in the type of neologisms used, with the most frequent types of neologisms being clip words and blend words. Considering the fact that WhatsApp is a type of *messenger*, it is not surprising that there were more abbreviations and acronyms found in the WhatsApp corpus. Generally, it can be concluded that neologisms are enormously important in internet-based communication and that there is a new plethora of neologisms created on a regular basis for the purpose of social networking and communication.

Figure 1 Types of neologisms on Facebook, Twitter, Instagram, and WhatsApp

5. CONCLUSION

Language change has been influenced by various aspects in life; one of them is technology. Modern technology provides all kinds of different social networking services which then provide a special type of communication – online communication. The mentioned interaction has distinctive features which can be also observed through the results obtained from this study. Indeed, the results obtained from the four different SNSs demonstrate this topic being very current and up-to-date signaling innovations in online English and in the English language in general. In addition, they also provide an insight into the use of neologisms in internet-based communication today.

The use of neologisms in internet communication is extremely important as speakers can express many concepts in the shortest way possible. Thus, there are many examples of the neologism use observable in internet communication – a lot of examples of clip words, blend words and abbreviations/acronyms and compounds. There were more than 120 examples of neologisms found in the corpus – examples of specific type of neologisms (clip words, blend words, compounds and abbreviations / acronyms). *Facebook*, *Twitter* and *Instagram* results happen to be almost identical with mostly clip words and blend words being the most frequent. On the other hand, abbreviations and acronyms and compounds were more frequent in the WhatsApp corpus. As for compound, they were the most frequent in the Instagram corpus.

Due to their significant use, neologisms are proven to be widely and quickly accepted in SNSs boosting communication between speakers, fostering relationships and making business ventures possible all over the world. Neologisms created by different morphological processes are mostly used in internet-based communication, especially blend words, clip words, abbreviations and acronyms. New words are created on a daily basis as there exists the inevitable need for fast communication. Needless to say, this study has also some limits since not all types of neologisms were taken for the corpus. In addition, not all existing SNSs were analyzed as well. On a positive note, the results provide readers with an overall insight into neologisms online and inventions in the English lexicon today. Further research on online neologisms is desirable and highly necessary for linguists, sociolinguists and lexicographers to ensure that new words in English are systematically recorded and tracked.

REFERENCES

1. Barnhart, Robert K., Sol Steinmetz (1988), *The Barnhart Dictionary of Etymology*, H. W. Wilson Co., Bronx, NY
2. Liberman, Anatoly (2008), *Analytic Dictionary of English Etymology*, University of Minnesota Press
3. Massrura, Mostafa (2013), ″Trendy Blends: A New Addition to English Lexicon″, *International Journal of Language and Linguistics*, 1 (4), 147-154.
4. Lieber, Rochelle (2009), *Introducing Morphology*, English Department, University of New Hampshire, Cambridge University Press
5. Shahlee, Sakina, Rosniah Mustaffa (2019), ″Neologisms in Social Networking among Youths″, *Toryish International Journal of Multidisciplinary (TIJM)*, 1 (1), 1-9.

6. Usevičs, Sergejs (2012), *Neologisms in British Newspapers*, https://www.semanticscholar.org/paper/NEOLOGISMS-IN-BRITISH-NEWSPAPERS-Usevi%C4%8Ds/1dd8c7e932e8670ccc9ae24cfa90dc809f434c07 ; accessed on 28/6/2020
7. Weekley, Ernest (1921/1967), *An Etymological Dictionary of Modern English*, John Murray, London
8. https://www.merriam-webster.com/dictionary/neologisms, last accessed on 27/6/2020
9. https://www.bcu.ac.uk/english/research/english-linguistics/rdues/neologisms-in-journalistic-text, last accessed on 26/6/2020.

Corpus:

1. https://twitter.com/lillyinstitches, last accessed on 17/7/2020
2. https://twitter.com/liz_or_loz, last accessed on 17/7/2020
3. https://twitter.com/meralee727, last accessed on 17/7/2020
4. https://twitter.com/nygovcuomo/status/1282308149735809024, last accessed on 17/7/2020
5. https://twitter.com/poodyandberty, last accessed on 17/7/2020
6. https://twitter.com/RajiniFC, last accessed on 17/7/2020
7. https://twitter.com/ryomaxim, last accessed on 17/7/2020
8. https://twitter.com/TheAtlantic, last accessed on 17/7/2020
9. https://twitter.com/TheConsciousLee, last accessed on 17/7/2020
10. https://twitter.com/TheDukeyOfSodor, last accessed on 17/7/2020
11. https://twitter.com/VelardePiedad, last accessed on 17/7/2020
12. https://twitter.com/WTF_Bill, last accessed on 17/7/2020
13. https://twitter.com/TheAtlantic, last accessed on 17/7/2020
14. https://www.facebook.com/9gag/, last accessed on 17/7/2020
15. https://www.facebook.com/9gag/?__tn__=%2Cd%2CP- R&eid=ARCgaO9EpiSLwC5PAZJNPbVuBYN1q5njO4et5pE42SQZfiuUySbZjJSybS0qNdN U5QRY NgotxuNvr5ch, last accessed on 17/7/2020
16. https://www.facebook.com/BangTangoOfficial/?__tn__=%2Cd%2CP-R&eid=ARBsk-OC1OsS2LPU4AVYlXaA1uwz_GOnwD1Q4stjEHKOqQvZ3cGEwI3Y4vmk8WOTQVCLJfI e_7rgkgXl, last accessed on 17/7/2020
17. https://www.facebook.com/blackeyedpeas/?__tn__=%2Cd%2CP-R&eid=ARCVXXiQ-9IAU1RIJUzj6KlnZuvR-lNqd_l4SA28EX3RDvHVrHXlzbVnj4CCxYxE5cs79by13hOg8XdG, last accessed on 17/7/2020

18. https://www.facebook.com/business/ads, last accessed on 17/7/2020
19. https://www.facebook.com/pg/facebookapp/about/, last accessed on 17/7/2020
20. https://www.facebook.com/ChapStick/?tn-str=k*F, last accessed on 17/7/2020
21. https://www.facebook.com/events/226579545120477/, last accessed on 17/7/2020
22. https://www.facebook.com/groups/lessstuffmorelife/, last accessed on 17/7/2020
23. https://www.facebook.com/groups/lessstuffmorelife/?ref=bookmarks, last accessed on 17/7/2020
24. https://www.facebook.com/GuyTangHairArtist/, last accessed on 17/7/2020
25. https://www.facebook.com/help/156094839152122/, last accessed on 17/7/2020
26. https://www.facebook.com/help/1686671141596230/?helpref=hc_fnav, last accessed on 17/7/2020
27. https://www.facebook.com/lewishowes/?__tn__=%2CdC-R- R&eid=ARCRu_egIAS8AEOIOs_pNmqtOlSwH0km-1NwPVl2027lqzbHCBYnBQAxYezXMub2UwWbgMtz9GYln7be&fref=nf, last accessed on 17/7/2020
28. https://www.facebook.com/linda.mcdonald.16, last accessed on 17/7/2020
29. https://www.facebook.com/linda.mcdonald.16, last accessed on 17/7/2020
30. https://www.facebook.com/linda.mcdonald.16, last accessed on 17/7/2020
31. https://www.facebook.com/MAMLMR/?__tn__=kCHR&eid=ARCJ1FipMDxSoJ1AbAg79BG0fWPI FD2Znii6OCDBoDdDHVe uDMcWNwflJ8KagQcrKFsOU9yf4WQwk6II&hc_ref=ARQf2Dk WJ4ISFb876E5qhShMx0KO8q10mV_8bNCx2OIJNYkD9X2N_ipvLUEQHavhcvA&fref=nf, last accessed on 17/7/2020
32. https://www.facebook.com/Mustang-Rock-Band-236818533159747/?__tn__=%2Cd%2CP- R&eid=ARDez3t2a_gjoSsISUOnLx5FT-BOmySCWFrIugN- 3nCHB2ppGicHSS6_r2ar0lVlXgRrVvbnxUsYayRQa, last accessed on 17/7/2020 https://www.facebook.com/pg/facebookapp/about/ , last accessed on 17/7/2020
33. https://www.facebook.com/roedeancafeandgolf/?ref=search&__tn__=%2Cd% 2CP- R&eid=ARCWEKt5GighNpXM-uNTs-F8LV4SKEzoN_spyoHTsZBjLbEcmV4o6dUxuisLCqiGeuwi3KJc3znK9EBm, last accessed on 17/7/2020
34. https://www.facebook.com/SailCoach/?__tn__=kC-R&eid=ARDrlh-pci9-ad5J8X- 8KVCjHMzhnBvpssKbZzKdfEIRgtw0c8QupCOW4anQYRM5Qe5sEkETH1JkHT&hc_ref =ART_lrUo X32QolnTOefp9ka RFGOYtBIttF1OBpdZS1Le2vLid0DZXSb5DvVio0i7UXY&f ref=n, last accessed on 17/7/2020

35. https://www.facebook.com/sarah77au/?__tn__=%2Cd%2CP-R&eid=ARBKCmfF3p03hM- xPp7uXKfsJxt17E21Sbgy3eL2f5loocokENViVXCwD Ž 2uxmRl0mPIVk5fDRFbyQri, last accessed on 17/7/2020
36. https://www.facebook.com/thegadgetshow/?__tn__=%2Cd%2CP-R&e id=ARAfD7pmccN498K9Y27kkyurfXOBBE6rn1qkotqCOy3zyf323gSsLF pXVddO5GzJ jKjD3CiyNULAwbrY, last accessed on 17/7/2020
37. https://www.facebook.com/UKUnionVoice/?tn-str=k*F, last accessed on 17/7/2020
38. https://www.facebook.com/WakeUpSheeplePod/, last accessed on 17/7/2020
39. https://www.facebook.com/watch/MMoeCafe/, last accessed on 17/7/2020
40. https://www.instagram.com/alex_reismontel/, last accessed on 18/7/2020
41. https://www.instagram.com/alkcm/?hl=en, last accessed on 18/7/2020
42. https://www.instagram.com/animalpedia20/, last accessed on 18/7/2020
43. https://www.instagram.com/aprimarykindoflife/, last accessed on 18/7/2020)
44. https://www.instagram.com/asiansneverdie/, last accessed on 18/7/2020
45. https://www.instagram.com/ayo.daniels/?hl=en, last accessed on 18/7/2020
46. https://www.instagram.com/biismaehsan/, last accessed on 18/7/2020
47. https://www.instagram.com/breadgar_/, last accessed on 18/7/2020
48. https://www.instagram.com/crossfittersdaily/, last accessed on 18/7/2020
49. https://www.instagram.com/danielalmeidamelo/, last accessed on 18/7/2020
50. https://www.instagram.com/deepathakore.ttwa/, last accessed on 18/7/2020
51. https://www.instagram.com/dhar.mann/, last accessed on 18/7/2020
52. https://www.instagram.com/domarnold_srna/, last accessed on 18/7/2020
53. https://www.instagram.com/emmawatson.vids/, last accessed on 18/7/2020
54. https://www.instagram.com/explore/tags/delish/?hl=en, last accessed on 18/7/2020
55. https://www.instagram.com/extremebeings/, last accessed on 18/7/2020
56. https://www.instagram.com/futuremdvscovid/?hl=en, last accessed on 18/7/2020
57. https://www.instagram.com/horvattamara/, last accessed on 18/7/2020
58. https://www.instagram.com/itsorganized/, last accessed on 18/7/2020
59. https://www.instagram.com/lasiestasanclemente/, last accessed on 18/7/2020
60. https://www.instagram.com/nafisa/, last accessed on 18/7/2020
61. https://www.instagram.com/peanut.draws/, last accessed on 18/7/2020
62. https://www.instagram.com/pokok.kl/, last accessed on 18/7/2020
63. https://www.instagram.com/pradonokusumo/, last accessed on 18/7/2020
64. https://www.instagram.com/riccardoderinaldis/, last accessed on 18/7/2020
65. https://www.instagram.com/rosarita_tawil/, last accessed on 18/7/2020

66. https://www.instagram.com/salemthecatfanpage/, last accessed on 18/7/2020
67. https://www.instagram.com/sarathornh/, last accessed on 18/7/2020
68. https://www.instagram.com/shellyhorton1/, last accessed on 18/7/2020
69. https://www.instagram.com/sira.ushapp/, last accessed on 18/7/2020
70. https://www.instagram.com/sony/, last accessed on 18/7/2020
71. https://www.instagram.com/summerlaneband/, last accessed on 18/7/2020
72. https://www.instagram.com/takitak.kids/, last accessed on 18/7/2020
73. https://www.instagram.com/thelistdaily/, last accessed on 18/7/2020
74. https://www.instagram.com/todailyn/, last accessed on 18/7/2020
75. https://www.instagram.com/tom.and.jerry.meme/, last accessed on 18/7/2020
76. https://www.instagram.com/tonystark_theavenger/, last accessed on 18/7/2020
77. https://www.instagram.com/vegainstrength/, last accessed on 18/7/2020
78. https://www.instagram.com/vegainstrength/, last accessed on 18/7/2020
79. https://www.instagram.com/vegainstrength/, last accessed on 18/7/2020
80. https://www.instagram.com/vogue_dogs_com/?hl=en, last accessed on 18/7/2020
81. http://www.bbc.co.uk/webwise/guides/about-facebook, last accessed on 28/6/2020

DANAŠNJA UPORABA NEOLOGIZAMA U KOMUNIKACIJI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Sažetak

Termin neologizam označava novotvorenicu koja je u jezičnoj uporabi određeno vrijeme i, u biti predstavlja relativno nov i izoliran termin ili frazu koja tek ulazi u proces jezične uporabe, ali još nije u potpunosti prihvaćena. Neologizmi često nastaju sasvim slučajno u društvu, pod utjecajem kulture, tehnologije, a posebice razvoja internetske komunikacije. Međutim, s obzirom na njihovu široku uporabu, uvelike su i opće prihvaćeni u komunikaciji na društvenim mrežama, kao što su: Facebook, Twitter, Instagram and WhatsApp. Navedene društvene mreže imaju značajan utjecaj na svakoga u današnje vrijeme jer čine komunikaciju boljom i bržom, unapređuju odnose među ljudima te uspješnost poslovanja. Hipoteza ovoga rada navodi da se neologizmi nastali različitim morfološkim procesima uveliko rabe u internetskoj kominkaciji, pri čemu su kao korpus za analizu poslužili primjeri preuzeti sa četiri najpopularnije društvene mreže u današnje vrijeme. Rezultati analize su potvrdili iznimno visok postotak uporabe neologizama u internetskoj komunikaciji.

Ključne riječi: neologizmi; morfološki procesi; internetska komunikacija; društvene mreže

Adresa autorica
Author's address

Ivona Šetka Čilić
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
ivona.setkacilic@ff.sum.ba

Jelena Ilić Plauc
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
jelena.ilic@untz.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRAVNA MISAO

Enis Omerović
KRIVIČNA ODGOVORNOST DRŽAVA U MEĐUNARODNOME PRAVU: *RETHINKING* ILI TRAJNO NAPUŠTANJE KONCEPTA? / CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES IN INTERNATIONAL LAW: *RETHINKING* OR PERMANENT ABANDONMENT OF THE CONCEPT? 143

Nežla Borić
PARIŠKI SPORAZUM O KLIMATSKIM PROMJENAMA: PRAVNO--POLITIČKO PITANJE / PARIS AGREEMENT ON CLIMATE CHANGE: A LEGAL AND POLITICAL ISSUE 169

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.143
UDK 341.48

Primljeno: 07. 09. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Enis Omerović

KRIVIČNA ODGOVORNOST DRŽAVA U MEĐUNARODNOME PRAVU: *RETHINKING* ILI TRAJNO NAPUŠTANJE KONCEPTA?

Odgovornost država i međunarodnih organizacija predstavlja suštinsko pitanje suvremenoga međunarodnoga prava. Čini se da se na ovo pitanje nadovezuju sve ostale rasprave u ovoj grani prava. Zapravo, kada god neka država povrijedi svoju međunarodnu obavezu, pojavi se pitanje odgovornosti takve države. No, osim što je suštinsko, ovo pitanje predstavlja i izuzetno politički osjetljivo područje, budući da su samo neke države, rukovođene poglavito poštivanjem i traženjem poštivanja svoga teritorijalnoga suvereniteta i načelom jednakosti svih država, spremne prihvatiti sve konsekvence takvog svog ponašanja u međunarodnome općenju s drugim subjektima međunarodnoga prava, dok će one jednakije od drugih (primus inter pares), velike svjetke sile, biti uglavnom nevoljne prihvatiti pravnu odgovornost za svoje protupravne čine, a posebno za izvršenje međunarodnih zločina u užem smislu, u koju skupinu ubrajamo zločin genocida, zločine protiv čovječnosti, ratne zločine i zločin agresije. Kod međunarodnih organizacija problemi su u ovome smislu možda još i veći.

U radu ispitujemo smisao daljnje opstojnosti koncepta krivične odgovornosti država i međunarodnih organizacija, želeći istovremeno ispitati pojam i određenje krivične odgovornosti transnacionalnih korporacija na međunarodnome planu, dok u drugome dijelu članka nastojimo osvijetliti i određenje političko-pravne odgovornosti. Pored toga što je vjerovatno međunarodnopravno neodrživ, čini se da je pristup zalaganju za krivičnu odgovornost države, pa i međunarodne organizacije, i nepotreban. Otuda bi trebalo raditi na izgradnji i temeljitoj razradi koncepta međunarodne odgovornosti države i međunarodne organizacije u uvjetima

međunarodnih zločina stricto sensu, odnosno teških povreda obaveza koje proizilaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava. Na ovaj bi se način, bez stvaranja pravno neodrživih konstrukcija, postigao u suštini isti cilj.

Ključne riječi: međunarodni zločini u užem smislu; država; međunarodna organizacija; krivična odgovornost; krivična odgovornost pravnih osoba; političko-pravna odgovornost

1. UVODNE POSTAVKE

U radu ćemo obuhvatiti samo najosnovnije postavke učenja koje se suštinski sastoji u tome da poglavito država, kao organizirani političko-pravni entitet, može biti krivičnopravno odgovorna u uvjetima izravnoga činjenja najtežih međunarodnih zločina, odnosno zločina *stricto sensu*, poput genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina i agresije. No, prije prelaska na raspravu o krivičnoj odgovornosti države te, s ovim u vezi, o eventualnoj projiciranoj krivičnoj odgovornosti međunarodnih organizacija, dat ćemo pregled i kritički osvrt na odgovornost pravnih osoba, posebno onu krivičnu, i posebno na međunarodnopravnome nivou, odnosno iz međunarodnopravnoga (krivičnoga) ugla promatranja ove problematike. Nakon rasprave o krivičnoj odgovornosti pravnih osoba na međunarodnoj razini, prelazimo na pregled osnovnih postavki učenja o krivičnoj odgovornosti država u uvjetima činjenja međunarodnih zločina, a potom nastavljamo s prikazom perspektiva i naravi takve odgovornosti, odnosno je li takva odgovornost uopće podržana i održiva. U pravu o odgovornosti država, čl. 19. prijašnjega Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine predviđao je razlikovanje međunarodnih zločina i delikata, dok je s konačnim Nacrtom Pravila iz 2001. ova dioba napuštena. Jednako tako, ni Nacrt Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija za međunarodne protupravne čine iz 2011. ne predviđa ovu terminološku razliku. Da li bi valjalo ustvrditi da je u suvremenome međunarodnome pravu koncept međunarodne odgovornosti država i međunarodnih organizacija bez teoretskoga i praktičnoga osnova? Na kraju ćemo pokušati načiniti prikaz osnova pravno-političke odgovornosti država i vidjeti u čemu je razlika u odnosu na sadržinu i posljedice krivične odgovornosti navedenih subjekata međunarodnoga prava.

U radu polazimo od glavne hipoteze da je krivična odgovornost država, pod uvjetom da je ikada i postojala u međunarodnome pravu, danas napuštena. Ili ona, kao takva, u praksi nikada nije ni podržana. Iako postoje primjeri međunarodne

sudske prakse u smjeru krivične odgovornosti transnacionalnih društava u kontekstu činjenja međunarodnih zločina, takav je koncept danas, mada u teoriji postoje zagovornici ove vrste odgovornosti, za glavne međunarodnopravne subjekte ostao izvan primjene.

U dolasku do znanstvenih spoznaja, koristimo se pravnodogmatskom metodom, analizom sudske prakse, odnosno metodama analize i sinteze, ali i elementima induktivne i deduktivne metode. Rad je postavljen na način da nam predočava međunarodnopravni, i teoretski i praktični, presjek stanja u jednoj oblasti s kritičkim osvrtom na temeljni predmet istraživanja – postojeće međunarodnopravno uređenje, a sve s ciljem propitivanja i eventualnoga potvrđivanja odnosne hipoteze u tekstu.

2. (KRIVIČNA) ODGOVORNOST PRAVNIH OSOBA

U ovome dijelu analiziramo učenje o (krivičnoj) odgovornosti pravnih osoba (Vyver 1999: 297-298) [posebno multi(trans)nacionalnih korporacija][1] u nacionalnim pravnim sistemima (Stoitchkova 2010: 7-11) ali i u međunarodnome pravu[2], odnosno na međunarodnoj razini (Stoitchkova 2010: 12-18). Potreba takvog pravnog uređenja koje se ogleda prvenstveno u tome da nedržavni akteri (eng. *non-state actors*), osobito „korporacije i oružane opozicijske skupine, imaju obaveze po međunarodnome pravu“ (Clapham 2008: 899), posebno u međunarodnome krivičnome pravu, i to poglavito glede činjenja zločina genocida i zločina protiv čovječnosti (*Ibid*: 926), proistekla je dijelom iz nemogućnosti potpune pravne kontrole ovakvih korporacija[3], što predstavlja jedan od velikih izazova suvremenoga krivičnoga, međunarodnoga, ali i međunarodnoga krivičnoga prava. Ovakve tendencije proširivanja primjene međunarodnoga krivičnoga prava izvan pojedinaca pojavile su se i iz razloga prepoznavanja uloge i odgovornosti korporativnih entiteta kao svojevrsnih saučesnika u činjenju međunarodnih zločina (Clapham 2008: 899).[4] Takva promišljanja protivna

[1] Usp. s porijeklom i razvojem teorije o sličnome konceptu koji je predstavljen u izrazu *state-corporate crime,* čija se suština ogleda u zajedničkome djelovanju države i korporacije u činjenju krivičnoga djela (Kramer, Michalowski i Kauzlarich 2002: 263-282).

[2] Na pitanje koliko je krivična odgovornost pravnih osoba postala dijelom međunarodnoga, a posebno dijelom međunarodnoga krivičnoga prava, ponegdje se među pravnim piscima naznačuje da je krivična odgovornost pravnih osoba odista „dio međunarodnoga prava i kao takva dio prava naroda u širem smislu, a njezina budućnost i sveobuhvatnost primjene tek dolazi” (Savić 2013: 236).

[3] „Corporations have neither bodies to be punished, nor souls to be condemned, they therefore do as they like.“ Edward, Lord Thurlow, preneseno iz Kelly (2012: 339).

[4] Naprimjer, tipično korporativno saučesništvo u genocidu involvira opskrbu pojedinca, izvršitelja, s nužnom opremom ili podrškom radi izvršavanja zvjerstva (Kelly 2012: 340). Kod ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, korporacije imaju čak i aktivniju ulogu – zapravo, privatne vojne kompanije, koje su uključene u direktnu

su stajalištu da suvremeno međunarodno krivično pravo nalazi svoju primjenu isključivo glede pojedinaca, da samo subjekti međunarodnoga prava imaju međunarodne obaveze te da se, slijedom stare maksime *societas delinquere non potest*, isključuje počinjenje međunarodnoga zločina, u ovome smislu, od strane privrednih subjekata (Clapham 2008: 899-900).

„Analiza primjene krivičnoga prava na pravne osobe u međunarodnome kontekstu, odnosno u kontekstu međunarodnih organizacija ili supranacionalnih tvorevina kao što je Europska unija, vrlo je šarolika" (Savić 2013: 225). Osnovni problem jest izostanak ujednačenoga stava među državama o tom pitanju – no, unatoč tom problemu postoji trend sve većega prihvatanja krivične odgovornosti pravnih osoba, i to naročito u pogledu korporativnih subjekata, ali i „pobunjeničkih skupina, paramilitarnih formacija i političkih stranaka" (*Cf.* Clapham 2008: 919 *et seq*.), te je očekivati da će uslijed sveopće globalizacije i ovo pitanje s vremenom dobiti globalne razmjere" (Savić 2013: 225).

Vijeće Europe (Spalević 2011: 71-81) imalo je važnu ulogu u kreiranju jedinstvenoga uređenja krivične odgovornosti pravnih osoba u europskim državama (Savić 2013: 233). Tako je unutar ove međunarodne organizacije usvojeno nekoliko međunarodnih konvencija koje izravno ili neizravno imaju veze s odnosnom problematikom, a među tim ugovorima valja izdvojiti Konvenciju o zaštiti okoliša kroz krivično pravo iz 1998.[5], Krivičnopravnu konvenciju o korupciji iz 1999.[6] i Konvenciju o kibernetičkome kriminalu iz 2001.[7], u kojim je uvedena krivična odgovornost za pravne osobe, „jer se na taj način pravnim osobama izražava veći prijekor za počinjeno djelo, nego što bi to bilo uvođenjem prekršajne ili neke druge odgovornosti" (Savić 2013: 233).

Valja se obazrijeti na vrlo zanimljivo promišljanje koje datira iz posljednje decenije XX. stoljeća, a u vezi je s obrazovanjem stalnoga Međunarodnoga krivičnoga suda. Naime, države na međunarodnoj diplomatskoj konferenciji u Rimu nisu mogle postići konsenzus po pitanju utvrđivanja primjenjivih načela koja bi dozvolila da se korporativnim tijelima sudi na ovome Sudu.[8] Čini se da je ovo naznaka pokušaja priznavanja krivične odgovornosti pravnim osobama, odnosno „korporativne krivične

borbu, možda su najozloglašenije u smislu činjenja zločina (*Ibid*: 341).

5 ETS – No. 172.

6 ETS – No. 173.

7 ETS – No. 185.

8 Za šire v. *Report of the Working Group on Penalties,* UN Doc. A/CONF.183/C.1/WGP/L.14/Add 1 od 7. jula 1998. Pripremni odbor za rad na nacrtu Statuta Međunarodnoga krivičnoga suda čak je bio izradio nacrt odredaba o kaznama za pravne osobe. Nav. prema Schabas (2000: 442).

odgovornosti“ (Stoitchkova 2010: 20) na razini i prema međunarodnome pravu, s obzirom da nemali broj nacionalnih pravnih sistema za pravne osobe predviđa krivičnu odgovornost te tako, posljedično tome, primjenu odgovarajućih krivičnih sankcija na pravne osobe kao takve. Kako ovaj prijedlog nije dobio potrebnu većinu s ciljem njegova inkorporiranja u Statut ovoga Suda[9], to ovo međunarodno sudište danas, a prema važećemu Statutu, sudi isključivo pojedincima (Vyver 1999: 297).

Međutim, postoje promišljanja da Rimski statut posjeduje i omogućava dovoljno prostora za manevar, tako da krivnja i konstrukcija pravne odgovornosti na strani privrednih subjekata ne moraju biti odvojene od konačnoga statutarnoga okvira (Stoitchkova 2010: 138). Ovo iz razloga postojanja potrebe za širim tumačenjem nužnih elemenata *mens rea* i *actus reus*, što se može opravdati referiranjem na jedinstvenu narav korporacija i njihova uključenja u međunarodne zločine – ovakav pristup bi podrazumijevao da Međunarodni krivični sud izvrši analizu koja je slična onoj o utvrđivanju individualne odgovornosti u kontekstu kolektivnoga kriminaliteta, no, svakako, na drukčijoj ravni (*Ibid*). No, ovakav pristup nekima može biti radikalan, posebno u svjetlu nedavnih trendova ograničavanja, tj. sužavanja doktrina o odgovornosti koje su široko postavljene, a koje nalaze svoju primjenu u međunarodnome krivičnome pravu (*Ibid*).

I D. Scheffer glede pitanja može li korporacija počiniti zločin genocida, zločine protiv čovječnosti i ratne zločine, i, s tim u vezi, može li se protiv takve korporacije provesti istraga i procesuiranje pred Međunarodnim krivičnim sudom, piše da je odgovor uvjetno afirmativan u odnosu na korporativne dužnosnike koji su odgovorni za kriminalno ponašanje svoje kompanije (2016: 35). Ipak, istraga i procesuiranje korporacija kao pravnih osoba zahtijevali bi kompleksne amandmane na Rimski statut (*Ibid*).

Valjalo bi istaknuti da je jedno drugo međunarodno krivično sudište, čini se, razriješilo dilemu oko pitanja mogu li korporacije biti (krivično) odgovorne u međunarodnome pravu. Naime, naslanjajući se na inherentne ovlasti Tribunala, Žalbeni panel Specijalnoga tribunala za Libanon (STL) odlučio je u dva predmeta *New TV S.A.L.* i *Akhbar Beirut S.A.L.* da Tribunal ima nadležnost nad korporacijama u pogledu djela nepoštivanja suda (eng. *contempt*). Žalbeni panel je donio takve odluke uprkos činjenici da ne postoji jasna odredba koja bi eksplicitno garantirala takvu nadležnost. (*Cf.* Bernaz 2015: 313-330). Ovo je odista prvi put da jedan međunarodni krivični tribunal u suvremenome međunarodnome pravu izvrši

[9] Kontrasta radi, prvi glavni tužitelj Međunarodnoga krivičnoga suda L. M. Ocampo podržao je ideju tzv. korporativne odgovornosti za krivične povrede međunarodnoga prava (nav. prema Kelly 2012: 362).

jurisdikciju nad pravnim osobama.[10] Unatoč tome što su ove sudske odluke ograničene u svome obimu, one zasigurno predstavljaju odluke od velikoga značaja, budući da su na međunarodnoj razini prisutne tendencije u smjeru nužnosti sveobuhvatnije korporativne odgovornosti (Opširnije u Bernaz 2015: 313-330).[11]

Nadalje, činjenica da se kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava uglavnom procesuiraju na nacionalnim i međunarodnim krivičnim sudištima nikako ne znači da za ove povrede ne može postojati i građanska odgovornost. Stoga se u pravnoj literaturi istražuje i koncept građanske odgovornosti korporacija koje su uključene u kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava (Mongelard 2006: 665-691).

3. KRIVIČNA ODGOVORNOST DRŽAVE

„Kršenje međunarodnih obaveza ustanovljenih u interesu međunarodne zajednice kao cjeline (obaveze *erga omnes*), rodilo je i ideju o *međunarodnoj krivičnoj* odgovornosti države“ (Kreća 2008: 200). Ovo pitanje „već dugi niz godina zaokuplja kako teoriju[12] tako i praksu međunarodnoga prava, djeleći je u najmanje dva suprotstavljena ″tabora″“ (Majić 2005: 196). Još je M. Bartoš naučavao da:

> „...odgovornost države može biti i krivična. Krivična odgovornost je dvojaka: ili se predviđaju sankcije Ujedinjenih nacija po odluci Vijeća sigurnosti protiv države koja grubo povrijedi međunarodno pravo u slučaju ugrožavanja ili povrede mira, ili se kažnjavaju određene osobe (ratni zločinci, izvršitelji genocida, itd). Otuda odgovornost države može biti: politička, za naknadu štete i krivična. Pitanje krivične odgovornosti države ili njezinih organa koji su izvršili povredu međunarodnoga prava bilo je

[10] Žalbeni panel STL je 23. januara 2015. potvrdio da posjeduje nadležnost nad pravnom osobom, medijskom kućom *Akhbar Beirut S.A.L*. iz Libanona, za djelo nepoštivanja suda, jer je ova medijska kompanija objavila imena svjedoka Tribunala koja su trebala ostati zaštićena za javnost. Žalbeni panel STL je u ranijoj svojoj odluci istovjetno odlučio u pogledu medijske kompanije New TV S.A.L. Za šire, v. https://www.stl-tsl.org/en/the-cases/contempt-cases (prist. 3. oktobra 2020.), kao i: http://www.rightsasusual.com/?p=917 (prist. 3. oktobra 2020.).

[11] M. J. Kelly isto tako ustvrđuje da dolazi do povećanja priznanja u smislu da bi korporacije trebale snositi veću odgovornost za svoja djela, mada se mora priznati da pravo u ovome dijelu još uvijek evoluira. Naime, ovaj autor se zalaže za priznavanje odgovornosti korporacija za zločin genocida u međunarodnome pravu, te, na koncu, zaključuje da međunarodno pravo kao takvo ne sprječava procesuiranje korporacija za saučesništvo u ovome zločinu (prema Kelly 2012: 341, 365). U prilog svojoj tezi poziva se na učenje da su korporacije subjekti međunarodnoga prava (*Ibid*: 343-345), subjekti Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. (*Ibid*: 345-347), te da su sposobne formirati nužnu genocidnu namjeru (*Ibid*: 357-361). Ako je Međunarodni sud u Den Haagu 2007. mogao zaključiti da države mogu biti počiniteljice genocida, otuda bi priznanje da i korporacije također mogu biti odgovorne za ovo djelo, predstavljalo logičan korak naprijed (*Ibid*: 366). Jednako tako v. Kelly (2011).

[12] Tako Gilbert (1990: 345); Brownlie (1983: 32 *ets eq*); Brownlie (1963: 152-154); Shaw (1986: 407-408); Marek (1978/79: 460-485).

neodređeno sve do kraja Prvoga svjetskoga rata. Tek versajski sistem ugovora [V. Vučinić 1999: 50] uvodi standardnu klauzulu o krivičnoj osudi izazivača rata. Ugovorom se konstatira krivnja i proglašava odgovornost države kao krivca da putem reparacija pruži naknadu štete, kao i da izda u ugovoru određene osobe pobjednicima da bi im se sudilo kao ratnim zločincima. Ovaj pokušaj imao je više moralni nego stvarni učinak, jer do efektivnoga suđenja nije ni došlo" (Bartoš 1954: 304-305).

Z. Vučinić se naslanja na ovo učenje i polazi od činjenica koje su vezane za problem krivične odgovornosti pravnih osoba (1999: 55-63). D. Stoitchkova u izgradnji svojih teza o potrebi priznanja krivične odgovornosti korporacija u međunarodnome krivičnome pravu, te, s tim u vezi, nužnosti premošćivanja prepreka u dovođenju međunarodnih korporacija pred Međunarodni krivični sud, želi ukazati na veću važnost modela *kolektivne*[13] i *korporativne* krivične odgovornosti na međunarodnopravnom nivou (*Cf.* Savić 2013: 240). Ona polazi od konceptualizacije korporativnoga kriminala (Stoitchkova 2010: 24-28) i razvija svoju argumentaciju u raspravi preko problematiziranja pitanja *krivnje* i *kažnjavanja kolektiviteta* (*Ibid*: 33-42), odnosno *kolektivne odgovornosti*[14]. Korporativna odgovornost za činjenje najtežih međunarodnih zločina izvlači se tako iz nirnberškoga pravnoga nasljeđa, osobito iz doktrine urote (zavjere ili udruživanja radi izvršenja protupravnoga čina) (Stoitchkova 2010: 44-46) te samoga koncepta kriminalnih, odnosno zločinačkih organizacija. (*Ibid*: 46-50)[15].

[13] „U doba imperijalizma uvoznici kapitala u slabo razvijene zemlje konstruirali su tezu o kolektivnoj odgovornosti stanovništva zajedno s državom za slučaj ako stranim povjeriteljima ne bude bio plaćen ugovoreni dug. Otada je bilo više slučajeva upotrebe sile protiv države zaostale u reguliranju svojih javnih dugova, tzv. finansijskih intervencija [...]" (Bartoš 1954: 303).

[14] Zanimljivo je stajalište koje u ovome smislu iznosi Z. Vučinić: „Čak i pasivan odnos stanovništva prema zločinačkim postupcima njegove države ne može skinuti s njega krivičnu odgovornost jer se takvo ponašanje može tumačiti i kao odobravanje zločina. Kada bi se narod efektno suprotstavio državnim organima, malo je vjerovatno da bi oni mogli sprovesti zločinačke aktivnosti. Uostalome, praksa obiluje dokazima da stanovništvo ima mogućnosti da svoje nezadovoljstvo državnom politikom manifestira na različite načine, pa i radikalnim putem. Svježiji primjer je slučaj koji se dogodio u Indoneziji, sredinom 1998., kada je nakon masovnih i višednevnih demonstracija građana ove zemlje njezin predsjednik Suharto sišao s vlasti. To pokazuje da narod ima mogućnosti da se pobuni i protiv one državne politike na međunarodnome planu koja u sebi sadrži zločinački karakter [...]. Prema tome, u slučaju međunarodnoga zločina države i njezino stanovništvo bi trebalo tretirati odgovornim u krivičnopravnome smislu [...]. Razumije se, to treba učiniti onda kada ono zaista pokaže solidarnost sa zločinačkom politikom svoje države." (Vučinić 1999: 80). No, da li je ovakvo učenje zaista realno, praktički ostvarivo i, nadasve, pravično?

[15] Čl. 9. Statuta Međunarodnoga vojnoga tribunala u Nirnbergu predviđao je da Tribunal može proglasiti, još za vrijeme suđenja, jednu grupu ili organizaciju – zločinačkom. (Zločinačkim organizacijama ili grupama proglašene su tek četiri, velikim dijelom, marginalne skupine. Usporedbe radi, Međunarodni vojni tribunal za Daleki Istok u Tokiju *nije imao nadležnost,* kao njegov pandan u Europi, voditi sudski postupak protiv organizacija,

Z. Vučinić, nadalje, raspravlja:

> „[...] činjenica da država može učiniti međunarodni zločin i da se ta mogućnost sankcionira međunarodnim pravom, čini logičnim pitanje: zašto onda ne može da bude i krivično odgovorna za isto i da snosi krivične posljedice. Protivnici takve mogućnosti smatraju da je to zato što država ne može biti uračunljiva i vina, tj. da posjeduje subjektivne atribute krivične odgovornosti. Ako bismo prihvatili ovakvo gledište došli bismo u proturječnu situaciju da država može učiniti međunarodni zločin, ali da za njega ne može snositi krivičnu odgovornost, već samo političku i građansku[...]"(Vučinić 1999: 68).

političkih stranaka ili skupina). Kritičari ove odredbe bit će stava da je ovo izravni atak na osnovno načelo u krivičnome postupku – načelo presumpcije nevinosti i da se *a priori* etiketiraju određene osobe, odn. organizacije. Interesantna je činjenica, kojoj pripisujemo rezolutni i rigidni karakter, da, kada Tribunal javno proglasi jednu organizaciju ili grupu za zločinačku – ovakvo proglašenje smatra se konačnim, odn. već dokazanim *per se,* te više ne može biti osporavano. S ovim u vezi, Statut Tribunala u Nirnbergu sadržavao je pravni koncept tzv. delegirane, nedirektne ili suptitutivne odgovornosti koja ima svoju suštinu u kažnjavanju osobe za djela koja ta osoba nije izvršila, ali za koja se ona drži odgovornom *zbog njezina članstva* u nezakonitim planovima i urotama, odnosno organizacijama, jedino ukoliko se ispune određeni kumulativni uvjeti. Bitno je naglasiti da se pred Tribunalom nije sudilo organizaciji u konvencionalnome smislu, odn. ona se nije mogla naći na optuženičkoj klupi *per se.* Postupak pred Tribunalom, glede ovoga pitanja, išao je u smjeru istraživanja rada i djelovanja organizacije, a ne njezina suđenja, osuđivanja i kažnjavanja, kako se to *prima facie* može činiti. Čl. 9. Statuta napose je priznavao distinkciju između proglašavanja grupe ili organizacije za kriminalnu i „sudskoga postupka protiv svakog pojedinoga člana". Nadležnost Tribunala, u ovome smislu, ležala je u sudskome procesuiranju pojedinaca, jer Statut u svojim odredbama ne proširuje izraz „pojedinac" na druge osobe u pravu, tako da se protiv organizacija ili grupa, koje su navedene u *Optužnici v. Hermann Goering et al,* nije vodio krivični postupak. Tribunal nije bio nadležan da izrekne krivičnu sankciju protiv organizacije ili grupe, niti je Tribunal *via facti* bio nadležan osuditi pojedinca zbog njegove pripadnosti određenoj organizaciji ili grupi. U situacijama kada je Tribunal *proglasio* neku skupinu ili organizaciju zločinačkom – „nadležna državna vlast svake od potpisnica Sporazuma imat će pravo izvesti pojedinca, zbog pripadništva toj organizaciji, pred građanski, vojni ili okupacioni sud". U tome smislu zapažamo da Statut Tribunala nije zahtijevao sprovođenje dodatnoga krivičnoga postupka pred Tribunalom protiv određenih osoba, pripadnika zločinačke organizacije ili grupe, nego je osiguravao da nadležne nacionalne vlasti imaju pravo da izvedu pojedince pred sud zbog članstva u njima (Omerović 2011: 322-324). *A fortiori,* i u nacionalnim zakonodavstvima toga vremena bilo je predviđeno da se određene organizacije proglase za izvanpravne. Naprimjer, Kongres Sjedinjenih Američkih Država izglasao je Zakon od 28. juna 1940., koji je, *inter alia,* predviđao da će se smatrati protuzakonitim za svaku osobu organiziranje ili pomaganje u organiziranju bilo kojega društva, grupe ili udruženja osoba koje podučavaju, podržavaju ili ohrabruju obaranje ili uništavanje bilo koje vlade u Sjedinjenim Američkim Državama silom ili nasiljem; ili da su članovi ili da postanu pripadnikom bilo kojega društva, grupe ili udruženja osoba, znajući za njihove ciljeve. Jedan od prvih zakona u engleskome pravu koji, jednim dijelom i na određeni način, obuhvata ili je obuhvatao materiju bespravnih organizacija i kažnjavanja pripadnika tih organizacija, jeste Zakon britanske Indije br. 30, od 14. novembra 1836., kao i Zakon o protupravnim organizacijama iz 1799., Zakon o revolucionarnim okupljanjima iz 1817. i 1846., kao i Zakon o javnome redu iz 1936. U njemačkoj pravnoj historiji, tokom Njemačkoga carstva i Vajmarske republike, jurisprudencija je davala veliku pozornost deklariranju pojedinih organizacija za kriminalne. Među statutarne primjere svakako spadaju: njemački Krivični zakon, donesen 1871., Zakon protiv paramilitarnih organizacija od 22. marta 1921., kao i Zakon protiv organizacija koje imaju za cilj urušavanje ustava Reicha od 21. jula 1922. (Omerović 2011: 324). Usp. Vyver (1999: 297-298).

Prema tome, pošto je odgovornost vezana za izvršenje međunarodnoga zločina, a ne političkoga delikta, ona stoga ne može biti tretirana političkom – već krivičnom (*Ibid*: 80). Primjera radi, kod zločina genocida, podsjećamo, postavlja se pitanje kako dokazati genocidnu namjeru kod država i/ili međunarodnih organizacija? D. Stoitchkova nalazi da su primjeri u praksi gdje se multinacionalne korporacije uključuju u činjenje zločina s ciljem uništenja ili diskriminiranja rasne, etničke, nacionalne ili vjerske skupine možda rijetki, no nisu nemogući (Stoitchkova 2010: 133). Glede dokazivanja genocidne namjere ovakvome pravnome subjektu radije bi se trebao uzeti konstruktivni metod, koji se fokusira na korporativni stav kao manifestaciju organizacijske *mens rea* (*Ibid*). Kao što i W. A. Schabas ustvrđuje, rasprave o specifičnoj namjeri u kontekstu kolektiviteta su „iskrivljene zbog našega fokusa na individualnu odgovornost" (2008a: 964-965). Slijedom ove logičke matrice, isti autor postavlja pitanje je li uopće odgovarajuće koristiti izraz „specifična namjera" kod organiziranih entiteta te tako poentira relevantnost elementa politike koji bi se trebao dokazivati u kontekstu odgovornosti takvih entiteta za zločin genocida (*Ibid*).[16]

Nadalje, u pravnoj se literaturi krivična odgovornost države opravdava i dodirnim tačkama između pojedinih krivičnih i međunarodnih sankcija, kada se ističe da sankcije u međunarodnome pravu pokazuju da „međunarodna zajednica ne ostaje indiferentna prema onim aktima država koja su protivna međunarodnome pravnome poretku. Navedene mjere [...] pokazuju da je njihova „misija" u načelu istovjetna s „misijom" mjera, tj. sankcija kojima država reagira prema građanima u slučajevima njihova protupravnoga ponašanja" (Vučinić 1999: 88). Zapravo, ono što je zajedničko krivičnim sankcijama i sankcijama po međunarodnome pravu jeste cilj koji se njima želi postići. „Taj cilj je da se prekršitelj prava natjera da poštuje pravo, odn. da se izloži određenoj patnji, tj. trpljenju zbog protupravnoga ponašanja" (*Ibid*). Ovim se, dakle, dokazuje da i sankcije međunarodnoga prava imaju u svojim materijalnim obilježjima krivičnopravne elemente, budući da im je cilj *kazniti* počinitelja međunarodnoga zločina.

Krivična odgovornost države u uvjetima *međunarodnih zločina* pokušava se dokazati i historijskim iskustvima kolektivnoga kažnjavanja za zločine (*Ibid*: 94-99), činjenicama koje su vezane za međunarodnu zajednicu kao univerzalnu vrijednost, odnosno time što međunarodni zločini napadaju vrijednosti zaštićene međunarodnim pravom, ali i činjenicom da međunarodna zajednica država i međunarodnih organizacija u cjelini ima biti pravno zaštićena *per se*, odnosno njezin

[16] Također, v. Schabas 2008b:953-982.

međunarodnopravni poredak (Jørgensen 2000). S ovim u vezi je gledište da svjetski mir i sigurnost čovječanstva svojim aktivnostima u prvome redu ugrožavaju same države, a ne pojedinci (Jovanović 1962: 67-85; prema Jovašević 210: 170). To ugrožavanje mira proizilazi iz moći države, pa stoga sve mjere koje bi bile uperene isključivo protiv pojedinaca ne bi dovele do stvarnih i željenih rezultata (Jovašević 2010: 170).

Također se nalazi razmišljanje da koncept krivične odgovornosti i, sljedstveno tome, njegova primjena ne bi bili protivni načelu suvereniteta država, budući da je suverenitet države odavno izgubio svoj apsolutni karakter[17] s obzirom da ga je razvoj međunarodnoga prava sve više sužavao i to kroz uvođenje brojnih obaveza i zabrana određenih ponašanja (Vučinić 1999: 126). Uostalom, i suvremeni sistem međunarodnih sankcija, posebno onih na koje ovlašćuje Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija temeljem glave VII Povelje Ujedinjenih nacija predstavlja, u znatnoj mjeri, čimbenik ograničenja suvereniteta države, jer dejstvo takvih sankcija pogađa ne samo državu, već i sve njezine građane (Usp. Vučinić 1999: 126)[18]. S druge strane se ističe argument da ako bi se protiv države i međunarodne organizacije primjenjivale krivične sankcije, koje su po svojoj naravi usmjerene isključivo prema pojedincu, a ne prema kolektivitetu, tada bi ovakve kazne neminovno pogađale sve članove jedne zajednice, što je u krivičnome pravu nedopustivo (Majić 2005: 197). No, ne čini li se da i određene međunarodne sankcije idu u tome smjeru? Njih će u državi prema kojoj su primijenjene itekako osjetiti cjelokupno stanovništvo, ili bar veći njegov dio.

Na koncu, sve navedeno ide u prilog tvrdnji

> „[...] da je izvršenje međunarodnoga zločina od države zapravo jedan kompleksan mehanizam postupanja različitih subjekata, koji u većem ili manjem obimu ostvaruju udio u međunarodnome zločinu, pa time i u sistemu krivične odgovornosti. Upravo ti razlozi daju dovoljno osnova i inspiracije za preispitivanje održivosti sistema isključive individualne krivične odgovornosti u međunarodnome pravu“ (Vučinić 1999: 81).

U skladu sa prethodnim, krivična odgovornost države u svome specifičnome obliku ne bi isključila krivičnu odgovornost pojedinaca, niti bi, obratno, krivična odgovornost pojedinaca spriječila ispitivanje i utvrđivanje krivične odgovornosti

[17] Doktrina apsolutnoga i nedjeljivoga (neodvojivoga) suvereniteta država jednostavno ne može biti primjenjiva na sadašnju praksu budući da na temelju njihova pristanka i u skladu sa svojim vlastitim interesima države prihvataju ograničenja u pogledu svojih suverenih prava putem običajnoga prava i prava ugovora (Boczek 2005: 118).

[18] No, L. C. Green je gledišta da glava VII Povelje Ujedinjenih nacija ne sadrži nikakvu primjenu krivičnoga prava protiv države prekršiteljice, već sadrži odredbu o primjeni ekonomskih i, čak, vojnih sankcija (1981: 16).

države. Upravo „istovremena primjena oba ova koncepta [...] bila bi veća garancija da će se ispuniti ciljevi međunarodne represije i spriječiti ponavljanje zločina, čime bi se efikasnije zaštitila međunarodna zajednica kao opće dobro svih država“ (*Ibid*: 126). Zapravo, smatra se da država, kao i osobe koje djeluju u njezino ime, snose krivičnu odgovornost za teške povrede međunarodnoga prava koje se, s obzirom na njihovu težinu, svirepost i nipodaštavanje ljudskoga života, svrstavaju u kategoriju krivičnih djela prema općem shvatanju prava prosvijećenih država – stoga se ne može dopustiti da država ostane nekažnjena za najteže oblike međunarodnih zločina jer se u države udružuju pojedinci i na taj način neizmjerno povećavaju mogućnosti za nanošenje zla (Marković 1968: 545-550).

Kako je u međunarodnome krivičnome pravu danas općeprihvaćeno načelo individualne krivične odgovornosti, tako više nije sporno ni u pravu o odgovornosti da države i međunarodne organizacije trebaju biti, ali i jesu, pravno odgovorne za međunarodne protupravne čine. Čini se da nema više mjesta ni pitanju da li za učinjena međunarodna krivična djela, odnosno međunarodne zločine država i/ili međunarodna organizacija, kao međunarodnopravni subjekti, mogu odgovarati po međunarodnome pravu.[19] U prilog ovom stajalištu je i tvrdnja da je takva odgovornost država i opravdana budući da se najčešće međunarodni zločini i vrše „za vrijeme rata, oružanoga sukoba ili okupacije koji se upravo poduzimaju u ime i za račun neke države“ (Jovašević 2010: 169). Stoga se i ističe da je logično i opravdano da pored pojedinca za najteže zločine kojim se krše norme međunarodnoga prava, kao što su zločini protiv mira i zločini protiv čovječnosti, treba da odgovaraju i države (Jørgensen 2000: 112-135) budući da u najvećem broju slučajeva međunarodne zločine nije moguće izvršiti bez, makar i prešutne podrške države, a najčešće je ova uloga i daleko značajnija (*Ibid*: 208-233). Otuda, „postojanje građanske i političke odgovornosti države, proizašle iz protupravnoga djelovanja ″njezinih organa″[20], danas u međunarodnome pravu nije sporno“ (Majić 2005: 195). „Organi države djeluju u njezino ime i država praktički preko njih i postoji, tako da u ovom slučaju nema spora o odgovornosti koja je ″direktna″“ (*Ibid*).[21]Tako oblici odgovornosti države mogu

[19] Godine 1999. u teoriji je bilo sporno da li za učinjena međunarodna krivična djela treba odgovarati i država (kao kolektivitet). Usp. Seršić (1999a: 731-750).

[20] Vidjeli smo da je danas „van spora da država odgovara za svoje organe“ (Bartoš 1954: 305).

[21] Slijedom ovakvoga učenja, smatramo da nema sporenja da i odgovornost međunarodnih organizacija u ovome smislu bude, po svome obliku, direktna. S druge strane, prisjetimo se da od izravne, direktne, originarne odgovornosti države (*oblik* odgovornosti za akta njezina državnoga aparata, odnosno njezinih vlastitih organa) valja razlikovati tzv. namjesničku ili vikarnu odgovornost, tj. *Oblik* odgovornosti države za akte privatnih osoba izvršenih na njezinoj teritoriji, a predstavljaju izvjesnu povredu međunarodnoga prava. „Vikarna ili namjesnička odgovornost se tiče odgovornosti države za radnje ili propuste pojedinaca, grupa pojedinaca ili pravnih osoba,

dovesti i do političke odgovornosti koja može biti sankcionirana kroz međunarodnu osudu ili izolaciju, ili *međunarodne građanske odgovornosti* države, gdje je središnje pitanje – pitanje naknade (Majić 2005: 196). Neophodna je stoga jasna distinkcija između

> „[...] odgovornosti države po osnovu povrede bilo koje međunarodne obaveze, kao što su naprimjer obaveze iz dvostranih trgovinskih ugovora, i odgovornosti proizašle iz povrede fundamentalnih obaveza, kao što su zabrana vođenja agresivnoga rata (počinjenja agresije), kršenja Ženevskih konvencija ili, pak, Konvencije o genocidu. Prema njima, za razliku od prvih, gdje bi se mogao zadržati klasični institut međunarodne „civilne" odgovornosti države, povrede ovih, fundamentalnih obaveza predstavljaju zločine države, koji zahtijevaju njezinu krivičnu odgovornost" (Ibid: 198).

Ipak, svjedoci smo još uvijek različitih tumačenja odgovornosti, osobito država, i to u uvjetima međunarodnih zločina, posebno glede njezine pravne prirode i karaktera. Stoga toliko i ne čude teorijska razmatranja pitanja*političke*, *građanske*, *međunarodnopravne* (usp. Seršić 1999b: 5-22), ali i *krivične* odgovornosti države za međunarodna krivična djela[22], pored odgovornosti pojedinaca (Jørgensen 2000: 45-

koje ne djeluju u ime države, a pričine štetu [povrijede pravo] stranoj državi ili njezinim fizičkim ili pravnim osobama. Klasično međunarodno pravo je odgovornost države za protupravne akte fizičkih osoba vezivalo za ideju saučesništva države. Država je smatrana odgovornom ukoliko je bila svjesna da pojedinac namjerava počiniti zločin protiv druge države ili njezinih državljana a ne spriječi ga u toj namjeri, ili ukoliko država pruži zaštitu takvoj osobi odbijanjem izručenja ili propuštajući da ga kazni. Smatra se da na taj način država prešutno odobrava akt pojedinca, uspostavlja vezu solidarnosti s njegovim protupravnim aktom, odnosno da krši obavezu da spriječi subjekte pod svojom nadležnošću da čine povrede prava druge države. Iz ovakvoga shvatanja proizilazi i sam izraz „vikarna ili namjesnička odgovornost". Pozitivno međunarodno pravo dopušta odgovornost države za akte privatnih osoba ili grupa osoba koje ne djeluju u njezino ime pod uvjetom da je propustila izvršiti svoju međunarodnu obavezu sprečavanja nezakonitoga akta ili ukoliko, nakon što je akt počinjen, nije poduzela odgovarajuće zakonske mjere prema počinitelju. Drugim riječima, država ne odgovara za radnje pojedinaca *per se*, već za sopstveni propust, odsustvo dužne pažnje nadležnih državnih organa. Stoga, i sam izraz „vikarna odgovornost" nije precizan i odgovarajući, budući da izražava koncepciju saučesništva države. Umjesto njega valja koristiti izraz „odgovornost države za akte privatnih osoba" (Kreća 2008: 211-212). Za korektnu formulaciju ovoga izraza, v. *Yearbook of the ILC,* 1972, vol. II, 126. Posebno se pitanje odgovornosti države za akte privatnih osoba problematizira u uvjetima djelovanja neregularnih, paramilitarnih oružanih skupina (grupa, snaga), odnosno *non-state actors*. (Usp. Majić 2005: 195-196; Avramov i Kreća 1990: 83-84; Bartoš 1954: 301.) U ovome dijelu rasprave o odnosnom obliku odgovornosti države neizostavna je presuda Međunarodnoga suda u predmetu *Corfu Channel case, Judgment of April 9th, 1949: I.C.J. Reports 1949, p. 4*, ali i gledište prema kojem postoji pravo svake države na posjedovanje teritorijalnoga suvereniteta, kojem pravu odgovara posljedična obaveza da države „zaštite unutar svoga područja prava drugih država, naročito njihova prava na integritet i nepovredivost u miru i ratu" (izraženo u: Permanent Court of Arbitration, *Island of Palmas Case (United States v. The Netherlands),* 4. april 1928, UNRIAA, vol. II (2006) New York: United Nations, 839).

[22] Krivična odgovornost države se posebno pominje u svjetlu *najtežih* zločina po međunarodnome običajnome pravu (Vyver 1999: 296).

58). Međutim, gornje predodžbe krivične odgovornosti država trebalo bi temeljitije kritizirati, budući da se radi o kolektivnoj krivnji. Ako bi postojala (krivična) odgovornost jednoga naroda, onda bi bili krivično odgovorni svi pojedinci koji čine jedan takav narod, makar oni bili protiv zločinačke politike svoje države. U tim bi uvjetima svi njegovi pripadnici morali dokazivati svoju nevinost, što bi bio potpuni besmisao, s obzirom da se u sudskome postupku dokazuje vinost, jer se polazi od presumpcije nevinosti, a ne nedužnost. Jednako tako, čini se da institut individualne krivične odgovornosti stoji protiv svake kolektivne krivnje. [O ovom institutu ili načelu više u Sliedregt (2012); Shaw (2014: 285 *et seq*); Klabbers (2017: 149-153); Etinski *et al* 2017: 409 *et seq*).]

Uporedo s raspravama o krivičnoj odgovornosti države u literaturi sve su prisutnija naučavanja i o, kako smo vidjeli ranije u radu, krivičnoj odgovornosti multinacionalnih korporacija u međunarodnome (krivičnome) pravu, osobito glede međunarodnih zločina (Bernaz 2015: 313-330).

4. PERSPEKTIVE KONCEPTA KRIVIČNE ODGOVORNOSTI DRŽAVE

I pored doista brojnih razloga koji bi, uvjetno rečeno, mogli opravdati krivičnu odgovornost države[23], ali otuda i krivičnu odgovornost međunarodnih organizacija, prvenstveno za činjenje međunarodnih zločina *stricto sensu*, odnosno teških povreda obaveza koje proizilaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava, „ipak na današnjem stepenu razvoja društvene zajednice, takav oblik (vrsta) odgovornosti nije prihvaćen“ (Jovašević 2010: 170-171)[24]. Slijedom stare rimske maksime *societas delinquere non potest*, suglasno kojoj pravne osobe, pa time i država ne mogu biti subjekti krivičnoga djela, pa tako ni krivično odgovorni, protivnici krivične odgovornosti država ističu da je za svrhe dokazivanja ovakve odgovornosti nužno dokazati i subjektivni element kod počinitelja – *krivnju ili vinost*, a to je kod države odista nemoguće.[25] „Država ne može biti krivac u smislu krivičnoga prava, budući da pojam krivnje podrazumijeva subjektivni element (umišljaj ili nehat) koji se ne može pripisati apstraktnome biću kakav je država [...]“ (Kreća 2008: 201). Zapravo,

---

23 Za *argumentum in favorem* krivičnoj odgovornosti država u međunarodnome pravu v. Marek (1978-79: 467-471).

24 Jednako tako, V. Đ. Degan primjećuje da odgovornost države nije kaznene naravi – ona se kao takva može vezivati jedino za odgovornost pojedinca (Degan 2008: 80).

25 Tako Jovašević (2010:171); Majić (2005: 196); Avramov, Kreća 1990: 83 et seq; Janković (1981: 132-136).

pristalice krivične odgovornosti države načelu subjektivne odgovornosti pojedinca, prema kojoj se traži dokazivanje krivnje za svrhe individualne krivične odgovornosti, pretpostavljaju načelo objektivne odgovornosti u slučaju zločina države (Majić 2005: 199)[26]. Čini i zaključak iz Nirnberga, „da zločine protiv međunarodnoga prava vrše ljudi a ne apstraktna bića“[27], koliko god bio neprihvatljiv u smislu mogućnosti *izravne odgovornosti* država i međunarodnih organizacija za međunarodne zločine *stricto sensu*, ipak ide u prilog nijekanju postojanja i uopće opravdanosti teoretskoga bitisanja, ali i eventualne praktične primjene koncepta krivične odgovornosti država i međunarodnih organizacija.

Povrh svega, čini se da koncept krivične odgovornosti države nema dovoljno opravdanja, da je ovakva vrsta odgovornosti država naprosto neodrživa, zbog čega ju je i nemoguće adekvatno pravno uobličiti. Da je to tako, možda najbolje govori činjenica „da i pored brojnih pokušaja i zalaganja u ovome pravcu, ni jednim međunarodnim dokumentom, ovaj vid [vrsta] odgovornosti nije eksplicitno predviđen[a], a izgleda da se od koncepta ″zločina države″ (*Cf.* Seršić 1999a: 731-750) definitivno odustalo“ (Majić 2005: 200) i u Nacrtu Pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine 2001. (napuštanjem čl. 19), dok ranije verzije, ali i ona konačna iz 2011. Nacrta Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija nisu uopće radile distinkciju *međunarodnih delikata* i *međunarodnih zločina* međunarodnih organizacija. Ovome svjedoči i činjenica da „u praksi ne postoje primjeri da je neka država bila oglašena krivično odgovornom: jedine kazne koje su ikada nametnute državama nakon sudskoga postupka bile su [tzv.] građanske kazne

---

[26] Međutim, kako spoznajemo na temelju odluke Međunarodnoga suda u predmetu *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Presuda, I.C.J. Reports 2007,* p. 43, Sud je za svrhe dokazivanja odgovornosti države za međunarodni zločin genocida zahtijevao da se državi dokaže subjektivni element ili *mens rea* genocida, a koja se ogleda u specifičnoj genocidnoj namjeri. Prema odnosnoj Presudi, odgovornost države za međunarodni zločin je prije subjektivne negoli objektivne naravi i karaktera. S druge strane, ovakvo stajalište i pravni rezon je donekle protivan rješenjima iz Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine iz 2001., odnosno Nacrtu Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011., u kojima se nalazi da je odgovornost država i međunarodnih organizacija za međunarodne protupravne čine prvenstveno objektivna. Kao prilog raspravi u ovome domenu držimo da je najispravnije odrediti svojevrsnu *mješovitu* odgovornost država i međunarodnih organizacija u međunarodnome pravu, s obzirom da praksa pokazuje da odgovornost odnosnih međunarodnopravnih subjekata nije ni čisto objektivna, niti čisto subjektivna. No, jednako tako, valja se referirati na čl. 55. *(lex specialis)* Nacrta Pravila iz 2001., u kojem se stipulira: „Ovi se članovi ne primjenjuju tamo gdje i u mjeri u kojoj su uvjeti za postojanje međunarodnoga protupravnoga čina ili sadržaj ili provođenje međunarodne odgovornosti države uređeni posebnim pravilima međunarodnoga prava.“ U ova se posebna pravila vjerovatno može ubrojiti i Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. Šire u Crawford *et al* (2010); usp. Gaeta (2007: 631-648).

[27] Presuda Međunarodnoga vojnoga tribunala u Nirnbergu od 1. oktobra 1946. (prema Petrović, Bisić i Perić 2011: 523).

[...] unutar okvira prava Europske unije“ (Crawford 2006: 13). Stoga sa stanovišta pozitivnoga međunarodnoga prava krivična odgovornost države predstavlja samo doktrinarnu koncepciju, pravilo *de lege ferenda* (Kreća 2008: 201), ili napušten koncept koji pripada pravnoj historiji.

Opravdana težnja i nastojanja da se donekle razdvoje *pravni režimi*[28] odgovornosti država i međunarodnih organizacija za međunarodna protupravna djela u općem smislu i odgovornosti odnosnih entiteta s međunarodnopravnom osobnosti za teške povrede obaveza koje proizilaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava[29] ne smije se ni u kom slučaju miješati s *pravnom prirodom* odgovornosti navedenih subjekata, niti je pohvalno u područje međunarodnoga prava o odgovornosti uvoditi, pod svaku cijenu, domaće krivičnopravne pojmove, institute, postavke, logičnosti i zakonitosti, odnosno razumijevati i tumačiti međunarodno pravo o odgovornosti kroz ili uz pomoć međunarodnoga krivičnoga prava ili nacionalnih krivičnopravnih nauka.[30]

Na kraju, pored toga što je vjerovatno međunarodnopravno neodrživ, čini se da je ovakav pristup zalaganja za krivičnu odgovornost države, pa i međunarodne organizacije, i nepotreban.[31] Prema M. C. Bassiouni, „krivična odgovornost države ne bi bila ništa drugo do simbolička manifestacija svjetske zajednice s ciljem stigmatiziranja međunarodnoga prekršiteljskoga ponašanja, neovisno o sadržini ili učinku takve stigmatizacije prilikom sprječavanja ili kontroliranja međunarodnoga prekršiteljskoga ponašanja“ (prema Vyver 1999: 296). Otuda bi trebalo raditi na izgradnji i temeljitoj razradi koncepta *međunarodne odgovornosti* države i međunarodne organizacije u uvjetima međunarodnih zločina *stricto sensu*, odnosno teških povreda obaveza koje proizilaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava. Na ovaj bi se način, „bez stvaranja pravno neodrživih konstrukcija“ (Majić 2005: 200), postigao u suštini isti cilj.

---

28 I A. Cassese zastupa tezu o postojanju dva pravna režima odgovornosti – *ordinary responsibility i aggravated responsibility* – obična i teža odgovornost. Svaka od njih ima svoja posebna obilježja [Cassese 2005: 245-262 (obična) i 262-277 (teža odgovornost)].

29 L. C. Green naznačuje da se krivična odgovornost ne predviđa čak i kada povreda, za koju je država izravno ili neizravno odgovorna, očigledno predstavlja zločin po međunarodnome pravu. Jednako tako, međunarodna zajednica je daleko od priznavanja krivične odgovornosti država (Green 1981: 24, 39).

30 S ovim u vezi, K. Marek naglašava da ne postoji način da se kanaliziraju koncepti krivičnoga prava u međunarodno pravo u odsustvu svih onih uvjeta koji su nužni za takav transfer (Marek 1978/79: 463).

31 S. Rossene tako piše da „nema potrebe dalje baviti se pitanjem da li je odgovornost države ‘građanska’ ili ‘krivična’, ili da li maksima *societas delinquere non potest* ima svoje mjesto u današnjem međunarodnom pravu“ (Rossene 1996: 106).

5. UMJESTO ZAKLJUČKA: POLITIČKO-PRAVNA ODGOVORNOST?

Krivičnu odgovornost ne bi trebalo miješati s organiziranim i sustavnim mjerama ili protumjerama koje međunarodna zajednica oličena u Ujedinjenim nacijama ili drugim međunarodnim organizacijama, osobito Organizaciji Sjevernoatlantskoga sporazuma (NATO), ili povrijeđene države pojedinačno ili grupno (u savezu ili koaliciji)[32] na političkoj osnovi poduzimaju protiv države koja je počinila protupravni akt. „Radi se o fenomenu svojstvenom političkim odnosima uopće, pa prema tome, i za odnose država u primarno političkoj zajednici kakva je suvremena međunarodna zajednica, koji bi u kontekstu u kome raspravljamo uvjetno mogli nazvati političkom odgovornošću“ (Kreća 2008: 201).

> „Kažemo uvjetno „političkom odgovornošću“, s obzirom na to da institut odgovornosti kao pravni institut predstavlja korelat precizno utvrđenih prava. U osnovi, politički odnos ne pretpostavlja precizno utvrđena prava, tako da politička odgovornost proizilazi iz političke odluke zasnovane na interesima i odnosu snaga. Zbog toga se i akcije koje Vijeće sigurnosti UN poduzima na osnovu glave VII Povelje protiv države ili grupe država koje narušavaju međunarodne obaveze kvalificira u članovima 41. i 47. Povelje kao ″mjere″ a ne kao ″sankcije″[33]. Da je riječ o političkim a ne pravnim mjerama rječito ilustrira faktička i pravna nemogućnost da se ove mjere poduzmu protiv velike sile – stalne članice Vijeća sigurnosti – poduzimanje takvih mjera je pravno gotovo nemoguće s obzirom na pravo stalnih članica Vijeća sigurnosti da negativnim glasom spriječe donošenje jedne takve odluke, a ukoliko bi se i donijela ona bi značila rat pod drugim imenom” (Schwarzenberger 1950: 263)[34].

[32] Nasuprot sistemu kolektivne sigurnosti koji je svojevrsno institucionaliziran u okviru Ujedinjenih nacija, nalazi se decentralizirani sistem odgovora povrijeđene države ili skupine njih putem tzv. protumjera (eng. *Counter measures*), koje su priznate kao pravo i mogućnost prema pravu o odgovornosti u međunarodnome pravu. „To su zapravo mjere koje bi inače bile u suprotnosti s međunarodnim obavezama povrijeđene države glede odgovorne države da nisu poduzete od prve kao odgovor na međunarodno protupravno djelo od druge s ciljem osiguranja prekida i dobijanja zadovoljenja. Protumjere su sadržaj decentraliziranoga sistema putem kojih povrijeđene države mogu tražiti da odbrane svoja prava i da ponovno uspostave pravni odnos s odgovornom državom koji je bio prekinut međunarodnim protupravnim djelom“ (Crawford 2002: 281). S ovim u vezi, v. posebno čl. 49. (objekt i granice protumjera), čl. 50. (obaveze na koje ne utječu protumjere), čl. 51. (srazmjernost), čl. 52. (uvjeti koji se odnose na upotrebu protumjera), čl. 53. (prestanak protumjera) i čl. 54. (mjere koje poduzimaju države koje nisu povrijeđena država) Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodne pro tupravne čine iz 2001. Usp. s čl. 51-57. (protumjere) Nacrta Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011.

[33] Za raspravu o mjerama i/ili sankcijama u sistemu kolektivne sigurnosti Ujedinjenih nacija, pobliže u B. Simma (2002: 701-759); Dimitrijević *et al.* (2012: 283-285).

[34] Nav. prema Kreća (2008: 202). Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija je prepušteno da u svakome konkretnome slučaju odluči što predstavlja prijetnju miru, narušenje mira ili čin agresije. To je „veoma široko ovlaštenje političkome organu koji svoje odluke donosi na temelju glasanja predstavnika država. Oni se u tome prvenstveno

Vansudsko rješavanje sporova u političkoj zajednici nekada može implicirati „politički element koji, ovisno od odnosa snaga i oportuniteta, može poprimiti i penalni karakter“ (Kreća 2008: 202). No, čini se pogrešnim poistovijetiti penalni element sadržan u političkim odlukama s krivičnom odgovornošću države. Zapravo, moglo bi se odrediti da penalni karakter ili elementi penalnoga karaktera političkih mjera, koje se u takvim slučajevima mogu poduzeti protiv države koja je počinila međunarodni protupravni akt, predstavljaju *kvazikrivičnu odgovornost države* (*Ibid*).

I neki drugi autori ustvrđuju da postoji i politička odgovornost države (Krivokapić 2010: 682)[35]. A. Cassese navodi da postoji posebna odgovornost države za zločin agresije (2007: 841-849)[36]. B. M. Janković ističe da država može snositi političku odgovornost (1974: 132). Na ovome tragu može biti i pravno rasuđivanje Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, sadržano u njegovoj odluci 1997., kada nalazi da valja razlikovati odluku nekog međunarodnoga sudišta od

> „[...] zaključaka do kojih može doći neko tijelo za utvrđivanje činjeničnoga stanja na zahtjev Vijeća sigurnosti, ili *a fortiori* neko političko ili kvazi-političko tijelo. Zaključci takvih političkih tijela mogu neosporno predstavljati meritoran izvještaj o situaciji na određenome polju koje je od interesa za Vijeće sigurnosti. Takav izvještaj može sadržavati mišljenje relevantnoga tijela o tome da li je određena država prekršila međunarodne standarde. K tomu, zaključci gore navedenih tijela mogu sadržavati sugestije ili preporuke Vijeću sigurnosti o mjerama koje bi trebalo poduzeti. Naprotiv, Međunarodni sud [u ovome slučaju tribunal] (tj. raspravno vijeće, sudija ili predsjednik) provodi pravi sudski postupak: postupajući u skladu sa svim načelima i pravilima sudskoga kodeksa ponašanja, Sud [tribunal] ispituje ponašanje određene države kako bi formalno utvrdio je li ta država prekršila svoju međunarodnu obavezu suradnje s Međunarodnim sudom [tribunalom][36]. Nadalje, konstatacija Međunarodnoga suda [tribunala] ne smije sadržavati nikakve preporuke ili sugestije Vijeću sigurnosti o mjerama koje bi se mogle

vode interesima vlastitih zemalja, a tek potom interesom održanja mira. Uz to, Vijeće je sigurnosti po svome sastavu i načinu donošenja odluka nedemokratski organ. U njemu nisu zastupljene sve države članice Ujedinjenih nacija, dok stalni članovi imaju mogućnost da svojim negativnim glasanjem spriječe donošenje bilo kakve odluke, čak kada se radi i o flagrantnim slučajevima agresije. U praksi toga organa nakon 1945. sve se to pokazalo istinitim. Velike su sile, bilo preglasavanjem ili ulaganjem veta, uspjele gotovo svaki put paralizirati kolektivnu akciju svjetske organizacije kada su same počinjale agresiju, ili su to činili njihovi saveznici pod njihovom zaštitom. Od 1954. one su bile još vještije u tome da takva pitanja skidaju s dnevnoga reda Vijeća sigurnosti bez donošenja odluke, ili da ih uopće ne stavljaju na dnevni red. Tako se npr. sukob u Indokini i u Vijetnamu, u svojim različitim fazama, od kraja 1946. nije nikada razmatrao ni pred Vijećem sigurnosti ni Generalnom skupštinom“ (Degan 2011: 243). Također, usp. poglavlje „Moć u Ujedinjenim nacijama: kontrolirana ili nekontrolirana?“, u Račić (2010:177-189).

35 Usp. Popović i Turčinović (2007: 213); Seizović (2007: 29).

36 Usp. Degan (2011: 233-289, osobito na 257-259); Seršić (2007: 271-290).

> poduzeti slijedom rečene sudske konstatacije. Kao što je već rečeno, Međunarodni sud [tribunal] ne može se uplitati u ovlasti Vijeća sigurnosti da izriče sankcije, koje se temelje na glavi VII Povelje Ujedinjenih nacija."[37]

Na temelju razmatranih predmeta pred Međunarodnim sudom, posebno slučaja *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*[38]*,* kao i na osnovu shvatanja Suda u predmetu *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, kada je Međunarodni sud našao da nema zapreke za ovaj Sud da raspravlja o pitanju koje je u isto vrijeme predmet rješavanja u Generalnoj skupštini ili Vijeću sigurnosti,[39] odnosno da to neće odvratiti Sud da raspravlja o stvarima koje su iznijete pred njega[40], te analizom odluke Suda u predmetu *Lockerbie*[41], a posebno izdvojenoga mišljenja sudije Weeramantry[42], smatramo da bi bilo nesporno ustvrditi da nema zapreke, a shodno Statutu Suda, da i Međunarodni sud u nekome pravnome sporu zaključi da je neka država *povrijedila svoju međunarodnu obavezu* u pogledu prijetnje silom, upotrebe sile ili čina (zločina) agresije. Sljedstveno takvome gledištu, i Vijeće sigurnosti UN[43], kao izvršno-politički organ, temeljem glave VII Povelje[44], ali i Međunarodni sud, kao glavni sudski organ

---

37 ICTY, *Tužitelj v. Tihomir Blaškić,* Žalbeno vijeće, Odluka po zahtjevu Republike Hrvatske za preispitivanje odluke Raspravnoga vijeća II od 18. jula 1997, 29. oktobar 1997, IT-95-14, par. 35, 36.

38 Usp. posebno: *Application instituting Proceedings, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda),* 23. juni 1999.

39 ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004,* p. 136.

40 Odista, „prema čl. 24. Povelje Vijeće sigurnosti ima „primarnu odgovornost za održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti", te u tome duhu ono može nametnuti državama „eksplicitnu obavezu da se povinuju ukoliko, naprimjer, ono izda naredbu ili komandu [...] prema Glavi VII" i može, u tome cilju, „zahtijevati izvršenje prinudnim akcijama"" (ICJ, *Certain Expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1962,* p. 163). Međutim, Sud nalazi „da čl. 24. referira na primarnu, ali ne nužno i na isključivu nadležnost" (ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004,* p. 136, 148, par. 26. Kurziv dodan.) u odnosu na staranje o međunarodnome miru i sigurnosti.

41 *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Lybian Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1998,* p. 9. Također v. dio „Slučaj Lokerbi: propuštena mogućnost da se Međunarodni sud pravde izjasni o granicama nadležnosti Vijeća sigurnosti", u Račić (2010: 81-83).

42 *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Lybian Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Provisional Measures, Order of 14 April 1992*, I.C.J. Reports 1992, p. 3, Dissenting Opinion by Judge Weeramantry.

43 Usp. Simma (2002: 701-759); *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996,* p. 226.

Ujedinjenih nacija, temeljem svoga Statuta, imaju pravno uporište i ovlaštenje, svako u skladu sa svojim procedurama i pravilima postupka, donositi odluke s ovim u vezi.[45]

Upravo bi se na osnovu prikazanih slučajeva[46] dalo zaključiti da u međunarodnome pravu postoji *međunarodnopravna odgovornost* države i međunarodne organizacije, koja se utvrđuje sudskim ili kvazisudskim putem po pravilima ove grane prava (kod država – Međunarodni sud), i ona *međunarodnopolitička*, *uvjetna politička* ili *političkopravna* odgovornost države (utvrđuje ju Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija), ali otuda i međunarodne organizacije, a što je naročito primjetno kod zločina agresije. Zapravo, kod zločina agresije najviše i dolazi do izražaja odnos dualiteta odgovornosti, i to njegova specifičnoga oblika, koji se ogleda u *krivičnoj odgovornosti* pojedinca i *političkopravnoj odgovornosti* države u isto vrijeme. Naime, prema *de lege lata*, samo država može izvršiti zločin agresije, a ne pojedinci u svome vlastitome svojstvu – stoga, „*akcesornu* krivičnu odgovornost mogu snositi samo najviši donositelji odluka u državi agresoru, a ne obični vojnici koji sudjeluju u agresivnome ratu" (Degan 2011: 258). Slijedom potonjega razložno je razumjeti da je odgovornost države kod ovoga međunarodnoga zločina glavna, a, uvjetno iskazano, sporedna ili akcesorna ona najvišega dužnosnika u takvoj državi.

Valjalo bi na koncu odrediti da je političkopravna odgovornost države, ali i, bar teoretski, međunarodne organizacije, s penalnim ili kaznenim elementima, zapravo kvazikrivična odgovornost. Ona ni u kom slučaju ne može biti čisto krivičnopravne naravi i obilježja.

* * *

U našem smo istraživanju uočili tendencije u smjeru sveobuhvatnije međunarodne krivične odgovornosti te uključenja u taj koncept i međunarodnih korporacija.

---

44 O osnovama prisilnih mjera međunarodnih organizacija v. Hurd (2011: 6-13. O ulozi Ujedinjenih nacija, poglavito Vijeća sigurnosti o staranju i ponovnom uspostavljanju međunarodnoga mira i sigurnosti v. *Ibid* (107, 133 *et seq*).

45 Primjera radi, „u većini rezolucija koje posljednjih godina usvaja, Vijeće sigurnosti utvrđuje da je došlo do *prijetnje miru,* a ne do *narušavanja mira* ili *agresije*, dakle, do situacije koja objektivno ukazuje na najniži stepen opasnosti za očuvanje međunarodnoga mira i sigurnosti. Pored toga, radi se o utvrđivanju koje, upravo zbog toga što istovremeno uključuje odlučivanje na osnovu *objektivnih* elemenata situacije i *subjektivnu* procjenu namjera njezinih aktera. Također, konstatacijom da se radi o situacijama koje predstavljaju prijetnju miru, najlakše se obuhvataju unutrašnji oružani sukobi u najširem smislu te riječi" (Račić 2010: 64). Vijeće sigurnosti tako djeluje i u situacijama unutrašnjih oružanih sukoba, humanitarnih kriza, državnih udara, međunarodnoga terorizma (*Ibid*: 64-70).

46 Za šire bi zahtijevalo raditi novu znanstvenu raspravu glede odnosa dva organa Ujedinjenih nacija, Vijeća sigurnosti i Međunarodnoga suda kod utvrđivanja čina agresije.

Primjetno je širenje opsega krivične odgovornosti pravnih osoba, o kojima se sada raspravlja i na međunarodnoj ravni. Iako se vjerovatno stječe dojam afirmiranja ove vrste odgovornosti u međunarodnome pravu, to, ipak, nije slučaj s odgovornosti država i međunarodnih organizacija za međunarodne zločine u užem smislu, budući da na sadašnjem stepenu razvoja, shvatanja i tumačenja pravila međunarodnoga prava, koncept iz čl. 19. Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine (napuštenoga konačnim tekstom 2001.), u kojemu se pravila razlika između međunarodnih zločina i međunarodnih delikata, ne može se shvatiti u smislu podržavanja krivične odgovornosti navedenih subjekata međunarodnoga prava. Jednako tako, postojanje dva pravna režima međunarodne odgovornosti država i međunarodnih organizacija, i to odgovornosti za tešku povredu obaveza koje proizilaze iz imperativnih normi općega međunarodnoga prava i odgovornosti za povredu svih drugih međunarodnih obaveza, ne znači različitu prirodu i karakter odgovornosti odnosnih subjekata. U obje se situacije radi o *međunarodnoj* odgovornosti.

Na temelju svega iznijetoga, držimo da smo dokazali polaznu tvrdnju s početka istraživanja u smislu da je krivična odgovornost država, pod uvjetom da je ikada i postojala u međunarodnome pravu, danas napušten koncept.

LITERATURA

1. *Application instituting Proceedings, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, 23. juni 1999
2. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43
3. Avramov, Smilja, Milenko Kreća (1990), *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd
4. Bartoš, Milan (1954), *Međunarodno javno pravo. I knjiga. Opšti deo. Izvori. Subjekti,* Kultura, Beograd
5. Bernaz, Nadia (2015), ″Corporate Criminal Liability under International Law: The *New TV S.A.L*. and *Akhbar Beirut S.A.L*. Cases at the Special Tribunal for Lebanon″, *Journal of International Criminal Justice*, 13, 2, 313-330.
6. Boczek, Boleslaw A. (2005), *International Law: A Dictionary*, Scarecrow Press, Inc., Lanham

7. Brownlie, Ian (1963), *International Law and the Use of Force by States*, Clarendon Press, Oxford
8. Brownlie, Ian (1983), *System of the Law of Nations: State Responsibility*, Part I, Clarendon Press, Oxford University Press, New York
9. Cassese, Antonio (2005), *International Law*, Oxford University Press, Oxford
10. Cassese, Antonio (2007), ″On Some Problematical Aspects of the Crime of Aggression″, *Leiden Journal of International Law*, 20, 4, 841-849.
11. Clapham, Andrew (2008), ″Extending International Criminal Law beyond the Individual to Corporations and Armed Opposition Groups″, *Journal of International Criminal Justice* 6(5), 899-926.
12. *Corfu Channel case, Judgment of April 9th, 1949: I.C.J. Reports 1949, p. 4*
13. Crawford, James (2002), *The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*, Cambridge University Press, New York
14. Crawford, James (2006), State Responsibility, u: *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, dostupno na: https://spacelaw.univie.ac.at/fileadmin/ user_upload/p_spacelaw/EPIL_State_Responsibility.pdf;pristupljeno-24. 10. 2020.
15. Crawford, James, *et al* (eds.) (2010), *The Law of International Responsibility*, Oxford University Press, Oxford
16. Degan, Vladimir Đ. (2008), ″Zločin genocida pred međunarodnim sudištima″, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58 (1-2), 77-95.
17. Degan, Vladimir Đ. (2011), ″Odgovornost za zločin agresije u svim njezinim vidovima″, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, 48=510*, 233-289.
18. Dimitrijević, Vojin, *et al*. (2012), *Osnovi međunarodnog javnog prava*, 3. izd, Beogradski centar za ljudska prava - Dosije studio, Beograd
19. Etinski, Rodoljub, Sanja Đajić, Bojan Tubić (2017), *Međunarodno javno pravo*, 7. izd, Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Novi Sad
20. Gaeta, Paola (2007), ″On What Conditions Can a State Be Held Responsible for Genocide?″, *European Journal of International Law*, 18, 4, 631-648.
21. Gilbert, Geoff (1990), ″The Criminal Responsibility of States″, *International and Comparative Law* Quarterly, 39, 2, 345-369.
22. Green, Leslie C. (1981), ″New Trends in International Criminal Law″, u: Y. Dinstein (ed.) *Israel Yearbook on Human Rights*, 11, 9-40.
23. http://www.rightsasusual.com/?p=917 (pristupljeno 3. 10. 2020.)

24. https://www.stl-tsl.org/en/the-cases/contempt-cases (pristupljneo 3.10. 2020.)
25. Hurd, Ian (2011), *International Organizations. Politics, Law, Practice*, Cambridge University Press, New York
26. ICJ, *Certain Expensesof the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter), Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1962*, p. 163.
27. ICJ, *Legal Consequencesof the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004*, p. 136.
28. ICTY, *Tužitelj v. Tihomir Blaškić*, IT-95-14, Žalbeno vijeće, Odluka po zahtjevu Republike Hrvatske za preispitivanje odluke Raspravnoga vijeća II od 18. jula 1997, 29. oktobar 1997.
29. Janković, Branimir M. (1974), *Međunarodno javno pravo*, 3. izd, Naučna knjiga, Beograd
30. Janković, Branimir M. (1981), *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd
31. Jørgensen, Nina H. B. (2000), *The Responsibility of States for International Crimes*, Oxford University Press, New York
32. Jovanović, Ljubiša (1962), ″Krivična odgovornost pojedinca u međunarodnom pravu″, *Pregled*, br. 1-2, 67-85.
33. Jovašević, Dragan (2010), *Međunarodna krivična dela: odgovornost i kažnjivost*, Pravni fakultet u Nišu – Centar za publikacije, Niš
34. Kelly, Michael J. (2011), ″Ending Corporate Impunity for Genocide: The Case Against China's State-Owned Petroleum Company in Sudan″, *Oregon Law Review*, 90, 2, 413-448.
35. Kelly, Michael J. (2012), ″Prosecuting Corporations for Genocide Under International Law″, *Harvard Law & Policy Review*, Vol. 6, 339-367.
36. Klabbers, Jan (2017), *International Law*, 2. izd, Cambridge University Press, Cambridge
37. *Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948*
38. Kramer, Ronald C., Raymond J. Michalowski, David Kauzlarich (2002), ″The Origins and Development of the Concept and Theory of State-Corporate Crime″, *Crime & Delinquency*, 48, 2, 263-282.
39. Kreća, Milenko (2008), *Međunarodno javno pravo I*, 2. izm. i dop. izd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu - Službeni glasnik, Beograd
40. Krivokapić, Boris (2010), *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd

41. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996*, p. 226.
42. Majić, Miodrag (2005), *Ratni zločin u međunarodnom krivičnom pravu*, Tehnička knjiga, Beograd
43. Marek, Krystyna (1978/79), ″Criminalizing State Responsibility″, *Revue Belge de Droit International,* 14, 461-485.
44. Marković, Milan (1968), ″Pitanje odgovornosti za zločine protiv čovječnosti kao povrede najbitnijih ljudskih prava″, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 4.
45. Mongelard, Eric (2006), ″Corporate Civil Liability for Violations of International Humanitarian Law″, *IRRC*, 88, 863, 665-691.
46. *Nacrt Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011*
47. *Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine iz 2001*
48. Omerović, Enis (2011), ″Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu. Pravnohistorijski pristup″ (I dio), *Glasnik*, vol. LXXIII, br. 3-4.
49. Permanent Court of Arbitration, *Island of Palmas Case (United States v. The Netherlands)*, 4. april 1928, UNRIAA, vol. II (2006) United Nations, New York
50. Petrović, Borislav, Mustafa Bisić, Velimir Perić (2011), *Međunarodno kazneno sudovanje (pregled sudske prakse i relevantnih dokumenata),* Privredna štampa, Sarajevo
51. Popović, Vitomir, Filip Turčinović (2007), *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, Banja Luka
52. *Povelja Ujedinjenih nacija iz 1945.*
53. *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Lybian Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1998,* p. 9.
54. *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Lybian Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Provisional Measures, Order of 14 April 1992, I.C.J. Reports 1992*, p. 3, Dissenting Opinion by Judge Weeramantry
55. Račić, Obrad (2010), *Ujedinjene nacije. Između moći i prava*, Službeni glasnik - Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd
56. Rosenne, Shabtai (1996), ″War Crimes and State Responsibility″, u: Dinstein, Yoram; Tabory, Mala (eds.), *War Crimes in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 65-106.

57. Savić, Vanja-Ivan (2013), *Razumjeti kaznenu odgovornost pravnih osoba*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
58. Schabas, William A. (2000), *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge
59. Schabas, William A. (2008a), ″Discussion: Corporate Liability and State Criminality″, *Journal of International Criminal* Justice, 6, 5, 947-979.
60. Schabas, William A. (2008b), ″State Policy as an Element of International Crimes″, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 98, 3, 953-982.
61. Scheffer, David (2016), ″Corporate Liability under the Rome Statute″, *Harvard International Law Journal*, vol. 57, 35-39.
62. Schwarzenberger, Georg (1950), ″The Problem of an International Criminal Law″, *Current Legal Problems*, 3, 1, 263-296.
63. Seizović, Zarije (2007), ″Naličje „Svjetske pravde“ – Presuda Međunarodnoga suda pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore″, *Društvena istraživanja – Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, I, 1, 25-30.
64. Seršić, Maja (1999a), ″Međunarodni zločini država: posebna kategorija protupravnih čina?″, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 49, 6, 731-750.
65. Seršić, Maja (1999b), ″Međunarodnopravna odgovornost država: pitanje krivnje i dužne pažnje″, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 49, 1, 5-22.
66. Seršić, Maja (2007), ″Agresija, samoobrana i anticipatorna samoobrana″, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 57, 2, 271-290.
67. Shaw, Malcolm N. (1986), *International Law*, 2. izd, Grotius Publications, Cambridge
68. Shaw, Malcolm N. (2014), *International Law*, 7. izd, Cambridge University Press, Cambridge
69. Simma, Bruno (ed.) (2002), *The Charter of the United Nations. A Commentary*, 2. izd, vol. I, Oxford University Press, New York
70. Sliedregt, Elies van (ed.) (2012), *Individual Criminal Responsibility in International Law*, Oxford University Press, Oxford
71. Spalević, Žaklina (2011), ″Krivična odgovornost pravnih lica″, *Pravo – teorija i praksa*, 28, 7-9, 71-81.
72. *Statut Međunarodnog krivičnog suda iz 1998.*
73. Statut Međunarodnog vojnog tribunala u Nirnbergu iz 1945.
74. Stoitchkova, Desislava (2010), *Towards Corporate Liability in International Criminal Law*, School of Human Rights Research Series, vol. 38.

75. Vyver, Johan D. van der (1999), ″Prosecution and Punishment of the Crime of Genocide″, *Fordham International Law Journal*, 23, 2, 286-356.
76. Vučinić, Zoran (1999), *Krivična odgovornost države u međunarodnom pravu*, Službeni list SRJ, Beograd
77. *Yearbook of the ILC*, 1972, vol. II

CRIMINAL RESPONSIBILITY OF STATES IN INTERNATIONAL LAW: *RETHINKING* OR PERMANENT ABANDONMENT OF THE CONCEPT?

Summary:

The responsibility of states and international organizations is an essential issue of contemporary international law. All other debates in this branch of law seem to follow up on this issue. In fact, whenever a state violates its international obligation, the question of the responsibility of such a state arises. However, in addition to being essential, this issue is also an extremely politically sensitive area, as only some states, guided mainly by demand for respect for their territorial sovereignty and the principle of equality of all states, are willing to accept all the consequences of such behavior in international relations with other subjects of international law, while those that consider themselves more equal than others (*primus inter pares*), particularly the great world powers, will be largely reluctant to accept legal responsibility for their illegal acts, and especially for the commission of international crimes in the narrow sense, which includes the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes and the crime of aggression. With international organizations, the problems in this regard are perhaps even greater.

In this paper we examine the meaning of further survival of the concept of criminal responsibility of states and international organizations, wanting to examine the concept and definition of criminal responsibility of transnational corporations at the international level, while in the second part of the article we try to shed a light on political-legal responsibility. In addition to the fact that this concept is probably unsustainable under international law, it seems that the approach to advocating for the criminal responsibility of the state, as well as international organizations, is unnecessary. Therefore, we should work on building and thoroughly elaborating the concept of *international* responsibility of the state and the international organization in the conditions of international crimes *stricto sensu*, in other words, serious breaches of obli-

gations arising from peremptory norms of general international law. In this way, without creating legally unsustainable constructions, essentially the same goal would be achieved.

Keywords: international crimes in the narrow sense; State; international organization; criminal responsibility; criminal responsibility of legal entities; political-legal responsibility

Adresa autora
Author's address

Enis Omerović
Univerzitet u Zenici
Pravni fakultet
enis.omerovic@unze.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.169

UDK 341:551.583

Primljeno: 24. 11. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Nežla Borić

PARIŠKI SPORAZUM O KLIMATSKIM PROMJENAMA: PRAVNO-POLITIČKO PITANJE

Ovaj rad predstavlja kritički osvrt na Pariški sporazum o klimatskim promjenama u svjetlu pravnih i političkih aspekata. Također, izložena je i analiza efekata Pariškog sporazuma kao važnog međunarodnog ugovora u kontekstu međunarodnopravne regulacije posljedica klimatskih promjena i obaveza država, te novih društveno-političkih odnosa koje uspostavljaju. U radu je sadržan i pregled reakcija na Pariški sporazum od strane analitičara i eksperata međunarodnog klimatskog prava. Preispitana je već poznata činjenica da klimatske promjene utiču na ljudska prava te kako određena država može biti odgovorna za međunarodne posljedice uzrokovane klimatskim promjenama proizašlim iz aktivnosti pod jurisdikcijom te države. Pokazano je i kako ljudska prava predstavljaju zajednički imenitelj u pristupu klimatskim promjenama i pravnim rješenjima koja se na njih odnose. Na kraju, prikazan je uticaj međunarodnog prava na odgovornost država da sarađuju u osmišljavanju adekvatnih međunarodnih akcija u pogledu trenutne ekološke krize, nastale kao posljedica klimatskih promjena.

Ključne riječi: Pariški sporazum o klimatskim promjenama; međunarodno klimatsko pravo; ljudska prava i klimatske promjene; međunarodna saradnja država

1. UVOD

Ovaj članak predstavlja kritičku analizu pravno-političkih aspekata Pariškog sporazuma, s posebnim osvrtom na gotovo oprečne reakcije kada je u pitanju preovladavajuće mišljenje u medijima i pokretima za klimatsku pravdu. Pariški

sporazum je važan međunarodni ugovor čiji je značaj iznimno velik u kontekstu pooštravanja i konkretiziranja međunarodnopravnih obaveza država u svrhu smanjivanja štetnih posljedica klimatskih promjena. Pariški sporazum ukazuje na potrebu da se međunarodno pravo životne sredine promatra na način koji uzima u obzir produktivne efekte međunarodnih sporazuma, kao i potrebu da se ispitaju njihovi distributivni efekti i novi društveno-politički odnosi koje uspostavljaju. Osim spomenutog sporazuma u vezi s međunarodnopravnom regulacijom posljedica klimatskih promjena i obaveza država, ukazuje se i na UN-ovu Okvirnu konvenciju o klimatskim promjenama i Kyoto protokol. Također, u članku se izlaže uvid u obavezu država da sarađuju na polju ublažavanja negativnih posljedica klimatskih promjena, ali i bolje i sistematičnije primjenjuju ljudska prava u tom procesu.

Pariški sporazum je, očekivano, privukao značajnu akademsku pažnju kako u javno dostupnim na društvenim mrežama objavljenim osvrtima u danima nakon sklapanja Sporazuma, tako i u akademskim časopisima. Časopisi kao što su *Review of European*, *Comparative and International Environmental Law*, *Global Environmental Politics* i *Climate Law* posvetili su čitava izdanja toj temi. Objavljeni članci su se prije svega usredotočili na objašnjenje posebnih aspekata i odredbi Pariškog sporazuma ili na ocjenu njegovog sadržaja, pružajući pregled rasprava koje su dovele do usvajanja određenih odredbi.

Ove su analize, iako proučene prema različitim aspektima Sporazuma, uglavnom pretpostavile da Pariški sporazum predstavlja najbolje čemu se moglo nadati u datim okolnostima, istovremeno priznajući i njegova ograničenja, te skrenule pažnju na specifična politička ograničenja koja su predstavljala prepreku konsenzusu. Pravni analitičari općenito prihvaćaju pragmatičnu ulogu promatrača koji može u moderiranim tonovima govoriti o ekonomskoj i ekološkoj nužnosti, istovremeno održavajući vjeru u obećanje napretka. Uz to, pravna analiza često se zasniva na minimalističkom kriteriju „uspjeha“, koji odaje priznanje samom uspostavljanju pravnih, regulatornih i institucionalnih mehanizama a ne ulazi u detalje u vezi sa njihovom adekvatnošću. Zapravo, daje se preveliki značaj samoj činjenici da je neki sporazum postignut, iako postoji opća saglasnost da su mnoge odredbe Sporazuma neadekvatne za postizanje ciljeva koje sam Sporazum postavlja. Ostaje i značajno pitanje koliko je i u kom smislu Pariški sporazum učinio vezano za prava pojedinaca i zajednica na koje utiče svojim odredbama.

2. ANALIZA PRAVNO-POLITIČKIH ASPEKATA PARIŠKOG SPORAZUMA

U decembru 2015. godine međunarodna je zajednica formulirala obavezujući univerzalni pravni sporazum o klimatskim promjenama, koji se odnosi na period nakon 2020. godine. Nakon što je 2016. godine postao otvoren za potpisivanje zainteresiranih država, Sporazum stupa na snagu u novembru iste godine, te predstavlja historijsku prekretnicu u području klimatskih promjena i postignuće u međunarodnopravnoj regulaciji posljedica klimatskih promjena i obaveza država u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih naroda o klimatskim promjenama koja je stupila na snagu 1994. godine. Osnovni zahtjev Sporazuma je da njegovoj ratifikaciji pristupi najmanje 55 država koje u ukupnoj emisiji stakleničkih gasova učestvuju s 55%. Sporazum je potpisan od strane 197 država potpisnica te do sada ima 160 ratifikacija (Salaj 2017). Značajan preokret u tom smislu se dogodio nakon što je za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država izabran Donald Trump, obećavajući zapravo prestanak djelovanja u pravcu ublažavanja uticaja klimatskih promjena, te objavom američke administracije da će se povući potpis na Pariški sporazum, što je ubrzo i uslijedilo. To samo po sebi ne poziva na kritiku Sporazuma i njegovih rezultata, već prije na kritičku analizu trendova u razvoju međunarodnog klimatskog prava koji su svakako problematični u pogledu ostvarivanja klimatske pravde.

Kao pravni dokument, Pariški sporazum sadrži značajne odredbe vezane za smanjenje zagađenja (član 4), ponore i spremnike stakleničkih gasova i šume (član 5), izbjegavanje dvostrukog računanja (član 6), prilagodbe (član 7), minimiziranje i štetu (član 8), klimatske finansije (član 9), prijenos tehnologija (član 10), izgradnju kapaciteta (član 11), podizanje svijesti i učestvovanja javnosti (član 12), transparentnost djelovanja (član 13), mehanizme „globalnog pregleda stanja“, te nesuparnički i nekažnjavajući mehanizam provedbe (član 15).

Ako se vratimo nekoliko godina unazad, nakon što je Vijeće za okoliš ratificiralo Pariški sporazum, atmosfera je opisana kao „euforična“, a priopćenje za medije ga je proglasilo „historijskim sporazumom namijenjenim borbi protiv negativnih klimatskih promjena i stavljanja u pogon aktivnosti i investicija usmjerenih na niskougljeničnu, postojanu i održivu budućnost“ (UNFCCC 2015). Iz ovog razloga Sporazum se s pravom slavi kao historijsko postignuće multilateralne diplomatije koje pokazuje kako političku volju, tako i značajne ustupke. Ipak, ostaje pitanje je li postizanje konsenzusa dovoljan kriterij uspjeha i, alternativno, jesu li drugi kriteriji možda prikladniji. Svoje gledište dijeli i Global Justice Now, organizacija

demokratske socijalne pravde sa sjedištem u Londonu (UK), opisujući Sporazum kao tekst koji „podriva prava najranjivijih zajednica na svijetu i ne nudi gotovo ništa obavezujuće kako bi osigurao sigurnu i naseljivu budućnost budućim generacijama" (Global Justice Now 2015). Ovakve različite reakcije povlače za sobom nekoliko značajnih pitanja za kritičke analitičare međunarodnog ekološkog prava. Prije svega, postavlja se pitanje: Čija perspektiva će se uzeti u obzir i čiji glas će se čuti, a čiji zanemariti u javnim i pravnim debatama o međunarodnoj ekološkoj vladavini i klimatskoj politici? Zatim, tu je i pitanje s čije tačke gledišta će se pravno-politička analiza izvršiti. Naime, čini se da su upravo oni koji su na prvim linijama klimatskih promjena i u prvim redovima pokreta klimatske pravde najglasniji u osudi Sporazuma. Stav je da se u razvoju kritičkog pogleda na međunarodno ekološko pravo, kao osnova analize što hitnije treba uzeti stav onih koji su najviše pogođeni ekološkom nepravdom. Moramo biti u stanju odrediti postavke, temelje analize koju provodimo da bismo kao rezultat dobili nepristrasnu i realnu sliku. Dakle, nužno je orijentirati se na zajednice i pojedince koji su najviše pogođeni posljedicama globalnih klimatskih promjena.

Pokret za klimatsku pravdu je napravio obiman analitičan i snažno potkrijepljen kritički osvrt na različite aspekte međunarodnog klimatskog prava. Međutim, u svrhu razvijanja kritičkog pristupa međunarodnom klimatskom pravu i međunarodnom ekološkom pravu, metodološki je neadekvatno samo ponavljati argumente koje izlažu socijalni pokreti. Jer, iako socijalni pokreti daju kritički osvrt na neke ključne nedostatke Sporazuma – bilo da se oni odmjeravaju u odnosu na ciljeve koje sam Sporazum zacrtava, klimatske naučne grane ili na imperativ klimatske pravde – njihove analize nude tek ograničeno objašnjenje korijenskih uzroka tih nedostataka. Detaljnije ispitivanje tih uzroka zahtijeva historijski i politički informiran naučni pristup koji je u stanju da sagleda polje međunarodnog klimatskog prava u kontekstu značajnijih promjena i zaokreta u globalnoj političkoj ekonomiji. Na primjer, takva jedna analiza trebala bi biti u stanju pokazati na koji način kompromisi liberalnog environmentalizma (ekoloških prava) utiču kako na sadržaj, tako i na formu međunarodnih ekoloških sporazuma, prije svega putem povećane marketizacije ekološke vladavine (Newell 2008). Također, postoji potreba za kritičnijom analizom koja uočava ključne pretpostavke međunarodnog ekološkog prava (a time i njegove sporazume), uključujući ispitivanje kako neka konkretna razumijevanja i pretpostavke o prirodi podupiru vladajući režim.

3. KRITIČKI PRISTUP MEĐUNARODNOM KLIMATSKOM PRAVU

Čak i analiza koja se kritički osvrće na nedostatke Pariškog sporazuma se često povinuje pretpostavkama koje postavljaju progresivne promjene prava kao kvaziteleološku neizbježnost. Kao što objašnjava Thomas Skouteris (2010), prikaz i procjena napretka se produciraju i reproduciraju u i kroz međunarodne pravne diskurse. Njegov rad pokazuje kako su međunarodni pravni diskursi strukturirani i narativima međunarodnog prava kao napredak, a narativima razvoja prava kao progresivna sila u svijetu i stalni napredak u okviru međunarodnog prava. Međutim, bez obzira na to koliko bili verbalno privlačni ovi narativi o progresivnoj promjeni, oni također mogu biti i veoma opasni – naročito u klimatskom kontekstu – jer mogu zatomiti osjećaj hitnosti, naročito u odsudnim trenucima. Uz to, takvi narativi o progresivnoj promjeni prava također imaju ključnu ulogu u „održavanju vjere u obećanje univerzalne pravde koje leži u osnovi projekta međunarodnog prava" (Storr 2016), iako je ovu klimatsku krizu bolje posmatrati kao katalizator preispitivanja ovih pretpostavki i odnosa između prava, napretka i vremenskih okvira. Takva bi jedna analiza mogla staviti u prvi plan ulogu prava u emisiji stakleničkih gasova i pravljenju ekološke štete, a ne samo njihovu ulogu u poboljšanju i popravci nastale štete. Takav pristup zagovara i Alexander Gillespie (2001), tvrdeći kako se fundamentalni mehanizmi, ideali i paradigme koji sačinjavaju temelj međunarodnog ekološkog prava i politike moraju preispitati prije nego se ostvari bilo kakav realan i opipljiv uspjeh na tom polju. Potrebno je, dakle, obratiti posebnu pažnju na one strukture i mehanizme međunarodnog ekološkog prava, i međunarodnog prava uopće, koji predstavljaju prepreku u promjeni štetnih obrazaca u odnosu čovječanstva prema svijetu prirode. Očekivano, takav pristup stvara otpor kod nekih, ili većine pravnika i stručnjaka u oblasti međunarodnog klimatskog prava. Jedan od ciljeva, koje sam Pariški sporazum navodi, ističe kako se „nastoji u kontekstu održivog razvoja i nastojanja za iskorjenjivanje siromaštva pojačati globalni odgovor na opasnost od klimatskih promjena"[1], što upravo ukazuje na činjenicu da ekonomski razvoj ostaje najistaknutiji prioritet političkog režima. Imajući to u vidu, prirodno se nameće kritika paradigme „održivog razvoja" u smislu da je održivi razvoj strukturalno nesposoban da se nadmeće s logikom ekonomskog rasta i upornog nagomilavanja koje uzrokuje ekološku krizu.

Analiza dominantnih pravnih reakcija na Pariški sporazum pokazuje kako u njima preovladava općenito pragmatičan ton, ali i priznavanje trajnog jaza između onoga kako

[1] Član 2 Pariškog sporazuma, b/h/s verzija.

jeste i onoga što bi trebalo biti. Ipak, ono što im je uglavnom zajedničko, čak i onima koje predstavljaju izraženiji kritički osvrt na međunarodno klimatsko pravo, jeste naglašavanje marginalne pozicije ove discipline u odnosu na svjetske ekonomske sile, te time i njene relativne slabosti. Iako kao nepobitna istina i dalje stoji da je opća tendencija međunarodnog prava ekonomska ekspanzija čak i po cijenu ekološkog propadanja, postoji zabrinutost da ova pozicija slabosti, koja se zauzima kad se predstave takvi pravni ishodi kao što je Pariški sporazum i koja se ogleda u izjavama kao što su „to je najbolje čemu se možemo nadati" ili „izabrali smo manje od dva zla", omogućava izbjegavanje preuzimanja odgovornosti za posljedice i uticaj takvih međunarodnih ekoloških sporazuma i djelovanja međunarodnog ekološkog prava u svijetu.

Uz međunarodno ekološko pravo, poseban i značajan dio međunarodnog prava koji se odnosi na klimatske promjene predstavljaju ljudska prava. Ovakvog je stava i Wendy Brown, čija se analiza ne zadržava na uobičajenom kriticizmu i frazama kako bi ljudska prava trebala ponuditi više, već preispituje da li je politika ljudskih prava zaista tako minimalistička kakvom se najčešće prikazuje. Ona podsjeća kako je „u prirodi svakog značajnog političkog projekta da ustalasa i ono što se nalazi izvan njegovih zacrtanih ciljeva i djelovanja" te da „niti jedan efikasan projekat ne proizvodi samo one posljedice koje ima za cilj" (Brown 2004: 452–453). Brown, dakle, svoju analizu ne usmjerava na ono što režim ljudskih prava ne čini, već na kritičku ocjenu potencijalnih posljedica diskursa ljudskih prava, što joj omogućava da se odijeli od pragmatičkog minimalizma i pobliže ispita moć političkog konteksta i političkog diskursa. Takav jedan metodološki pristup u analizi klimatskog režima navodi pravnike da ne analiziraju samo brojna ograničenja pravnih reakcija na klimatsku krizu, već i da kritički sagledaju potencijalne produktivne efekte specifičnih međunarodnih klimatskih politika. Obraćanje pažnje na to kako pravni okviri i sporazumi mogu uticati na reorganizaciju društvenih odnosa i na uspostavljanje novih oblika vlasti ili novih mehanizama moći može baciti svjetlo na rad i djelovanje koje međunarodno klimatsko pravo ima u svijetu. Upravo ovakva distributivna analiza pomaže u procjeni kako i koliko sporazumi kao što je Pariški sporazum mogu favorizirati interese jednih nauštrb interesa drugih i zahtijeva od svojih analitičara da zauzmu mnogo ozbiljniji pristup u sagledavanju posljedica djelovanja zakonodavnih organa, a ne samo njihovih ograničenja.

4. LJUDSKA PRAVA I KLIMATSKE PROMJENE

Akademski članci na temu Pariškog sporazuma općenito govore o tome kako pravna forma i sadržaj Sporazuma predstavljaju zaokret u paradigmi u odnosu na Protokol

iz Kyota, budući da odredbe Sporazuma koje se odnose na smanjenje zagađenja zahtijevaju od svake od država potpisnica da razvije svoje vlastite „nacionalno određene doprinose" globalnim naporima, zasnovane na vlastitim sposobnostima, okolnostima i mogućnostima. Općenito, pravni stručnjaci ovu transformaciju klimatskog režima posmatraju kao pozitivnu pojavu, ili zato što smatraju da će omogućiti veću fleksibilnost i inovacije, ili zato što se ovaj zaokret u pravnoj formi doživljava kao nužan i neizbježan, imajući u vidu neuspjeh tradicionalnijih formi međunarodnog procesa donošenja odluka i osmišljavanja i uspostavljanja zakonskih normi. U svojim razmatranjima fokus stavljaju na to kako forma pravnog režima može povećati efektivnost u povinovanju normama i potaći na dalju akciju. Ipak, većina analiza koje provodi glavna struja zanemaruje distributivne posljedice ove transformacije pravne forme, iako je to pitanje jedno od ključnih za građansko društvo danas.

Ideja Protokola iz Kyota, koji od država zahtijeva da uklone ugljični dioksid iz atmosfere sađenjem šuma i promjenama u načinu eksploatacije zemljišta te redukcijom na planu onečišćenja atmosfere ugljičnim dioksidom, čini se na prvi pogled jednostavnom i dobrom. Međutim, činjenica je da niko nije u stanju izmjeriti koliko šume i ostale biljke apsorbiraju ugljični dioksid, niti što se događa s ugljikom nakon što šume izrastu i nestanu. Budući da je sistem mjerenja zamršen, on pruža i sasvim realne mogućnosti za prevare na tom polju. Zapravo, prema mišljenju autora bit će vrlo teško procijeniti koliko pojedina država uopće poštuje potpisani Protokol (Dominis 2005).

U tom smislu predlaže se pristup u kojem svaka zemlja treba uložiti napore da uradi sve što je u njenoj moći glede smanjenja zagađenja, a ne samo svoj „fer udio" koji predstavlja etički minimum. Zauzimanje pravca ka nacionalno određenom obavezivanju omogućava moćnim i dobro razvijenim zemljama da ponude neadekvatne planove i ciljeve u pogledu smanjenja zagađenja koji ne odgovaraju njihovim stvarnim mogućnostima, čime izbjegavaju svoju moralnu obavezu da se angažuju na rješavanju problema klimatskih promjena i tako se zapravo još više naglašava postojeća klimatska nepravda. Bez obzira na stavove kao što su „zajedničke ali različite odgovornosti", „protokoli", „pravni instrumenti", „dogovoreni ishod", smatramo da Sporazum neće donijeti vidljive promjene nabolje dok se ne promijeni politika određenih zemalja. Velika opasnost, dakle, leži u samom zaokretu koji je napravio Pariški sporazum, pri čemu upravo ta nova pravna forma i sadržaj omogućuju državama najviše odgovornim za emisiju ugljika da izbjegnu svoju odgovornost i konkretne akcije u pogledu ublažavanja ove globalne krize. Pri tome

bi Sporazum mogao zapravo sakriti prebacivanje tereta odgovornosti i time još više naglasiti kobne nejednakosti koje odlikuju ovu klimatsku krizu. Retorika Sporazuma i stvarno djelovanje država mogli bi se naći u oštrom kontrastu, koji se ne bi mogao lako uočiti a još manje sankcionirati odredbama samog Sporazuma (Carlarne, Colavecchio 2019).

Također, potrebno je napraviti analizu obaveze država članica Pariškog sporazuma da u procesu ublažavanja negativnih posljedica klimatskih promjena posebnu pažnju obrate na poštovanje ljudskih prava. Takve pravne obaveze, zajedno s principima općeg međunarodnog prava, mogu poslužiti kao temelj u određivanju odgovornosti svake od država. Međunarodna tijela koja sprovode zaštitu ljudskih prava mogu takve obaveze interpretirati i primijeniti na specifične situacije, ali je nužno da takva interpretacija i primjena uključuje opću dužnost da se spriječi kršenje tih prava i kompenzira u slučaju njihovog kršenja. Država koja se ne povinuje svojim međunarodnim pravnim obavezama koje se odnose na temeljna ljudska prava i slobode čini međunarodni protupravni akt i čak se može okarakterisati kao *hostis humanitis generis* – prijetnja međunarodnoj zajednici.

Postojanje pravnih obaveza također daje vrijednost i integritet političkim procesima jer se o ljudskim pravima ne može pregovarati niti ih se može ugrožavati kao obične političke vrijednosti. Međunarodno vijeće za politiku ljudskih prava objašnjava da se pristup temeljen na ljudskim pravima u kontekstu klimatskih promjena zasniva na nizu pozadinskih etičkih pretpostavki koje predstavljaju osnovu jednakog tretmana za sve (International Council on Human Rights Policy 2008: 9). Dakle, primjena pristupa na temelju ljudskih prava u sprječavanju i reagiranju na negativne efekte klimatskih promjena ima ulogu da opunomoći pojedince i grupe kao aktivne aktere promjena, a ne samo kao pasivne žrtve.

Obaveza države da se poštuju ljudska prava ne prestaje stupanjem u pravni prostor nekih drugih, privatnih aktera. Na primjer, odgovornost privatnog sektora prema nivou emisije stakleničkih gasova ne umanjuje odgovornost koju, kada su ljudska prava u pitanju, ima država po međunarodnom pravu. Precizni pravni propisi koji mogu uputiti na konkretne obaveze svake države navedeni su u različitim sporazumima, te potvrđeni i razjašnjeni kako u okviru nacionalne, tako i internacionalne jurisprudencije.

To omogućava da se međunarodni standardi ljudskih prava primjenjuju univerzalno i što dosljednije. Što se tiče klimatskih promjena, čitav niz ljudskih prava je potencijalno ugrožen njihovim negativnim efektima i na to je potrebno obratiti posebnu pažnju. Podsjećanja radi to su sljedeća ljudska prava:

- pravo na život – država ima obavezu da primjenom pozitivnih mjera eliminiše potencijalne uzroke smrti, uključujući i smrt uzrokovanu okolišnim faktorima, te da svakog pojedinca zaštiti od određenih ekoloških prijetnji po život;
- pravo na adekvatan standard života – država ima obavezu da svakom pojedincu omogući adekvatnu hranu, odjeću i životni prostor, tj. životne uvjete;
- pravo na zdravlje – uživanje u najvišem mogućem standardu fizičkog i mentalnog zdravlja jedno je od temeljnih prava svakog ljudskog bića, što obavezuje državu na poboljšanje svih aspekata okolišne i industrijske higijene, prevenciju, liječenje i kontrolu epidemijskih i drugih oboljenja, te na stvaranje uvjeta koji će osigurati sve dostupne medicinske usluge u slučaju bolesti;
- pravo na razvoj – država je u obavezi osigurati uvjete za razvoj pojedinca, zajednice i same države;
- pravo na samoopredjeljenje – država je u obavezi da svakom pojedincu omogući progresivni razvoj različitih institucija koje podržavaju samoopredjeljenje, itd.

Osim nepovoljnog efekta razaranja ozonskog sloja ustanovljeno je da pare rashladnih i drugih medija i plinovi nastali izgaranjem raznovrsnih goriva (najopasniji je ugljični dioksid) uzrokuju tzv. efekt staklenika (greenhouse effect), tj. povišenje Zemljine temperature za oko 0,3 % u desetogodišnjem razdoblju (Dominis 2005).

Jedna od najznačajnijih pravnih obaveza koja predstavlja dio pristupa utemeljenog na ljudskim pravima je dužnost saradnje. Ova dužnost nalaže da jedna razvijena država mora poduzeti mjere smanjivanja zagađenja (emisije stakleničkih gasova) te finansijski podržati mjere ublažavanja i adaptacije u zemljama u razvoju, u skladu sa svojom odgovornošću u uzrokovanju štetnih klimatskih promjena i svojim kapacitetom da pruži pomoć drugim državama. Dužnost saradnje svoj pravni osnov ima u Povelji UN-a. Član 1 Povelje UN-a navodi četiri cilja Ujedinjenih nacija, od kojih je jedan: „Ostvarenje međunarodne saradnje rješavanjem međunarodnih problema ekonomske, socijalne, kulturne ili humanitarne prirode [...]“[2] Korištenje svih kapaciteta koje određena država ima u svrhu ublažavanja posljedica emisije stakleničkih gasova podrazumijeva i resurse koji su joj stavljeni na raspolaganje putem međunarodne pomoći. Iako konkretne aktivnosti potrebne da se izbjegnu negativne posljedice nisu precizno definirane, postoji politički i naučni konsenzus da su nužni veliki globalni rezovi u procesima koji rezultiraju emisijom stakleničkih gasova kako bi se izbjeglo pogubno ljudsko miješanje u globalni klimatski sistem.

[2] Povelja Ujedinjenih nacija (1945.), član 1(3).

Sam Pariški sporazum uviđa i izravno navodi neke od negativnih posljedica klimatskih promjena te naglašeno obraća pozornost na one zemlje koje su posebno osjetljive na negativne utjecaje klimatskih promjena, poput malih otočnih država u razvoju (Salaj 2017).

5. ZAKLJUČAK

Iz Pariškog sporazuma o klimatskim promjenama proizlaze vrlo zanimljiva pravna i politička pitanja, te stoga ovaj članak nastoji predstaviti angažman međunarodnog prava u pogledu međunarodnih ugovora i sporazuma te potrebu da se preispita njihov učinak. Pokušalo se ukazati na neusaglašenost koja postoji između slavljeničke i kritičke procjene Sporazuma, ukazujući time da sama ova podjela već podiže temperaturu u vezi sa ishodom: čiji stav će preovladati i čija perspektiva će se uzeti u obzir u pravno-političkoj analizi i provedbi međunarodnog klimatskog prava? Namjera je bila, također, ukazati na značaj produktivnih efekata međunarodnih sporazuma i na potrebu da se ispitaju i njihovi distributivni efekti: kakve nove društveno-političke odnose oni uspostavljaju i stabiliziraju, te kako se moć i vlast reorganiziraju na temelju usvojenih odredbi takvih sporazuma.

Ozbiljno razmatranje djelovanja međunarodnog klimatskog pravnog režima potiče kritičke analitičare da razmišljaju o međunarodnom klimatskom pravu ne samo u isključivosti suprotstavljenih mišljenja: kao o instrumentu koji omogućuje progresivnu promjenu ili kao o kamenu spoticanja. Potrebno je da razumiju kako je i međunarodno ekološko pravo obuhvaćeno odnosima moćnih sila koji istovremeno i odražavaju dinamiku nejednake moći, ali ga ti odnosi također mogu i osnažiti. Analiza iz ove perspektive je možda i najpotrebnija u sadašnjem historijskom trenutku. Jer, kako međunarodno ekološko pravo sve više poprima formu orijentiranu na tržište, pri čemu se imperativi zaštite koriste kako bi se opravdala veća privatizacija okoliša, nužno je postaviti pitanje da li je i samo međunarodno ekološko pravo dio problema, ne samo zbog svojih jasnih ograničenja već i zbog svojih općih produktivnih efekata.

Od suštinskog je značaja naglasiti da se ljudska prava nalaze u samom temelju svih drugih propisa, pravila i zakona, te da uspješna rješenja bilo kakve, a naročito globalne problematike počivaju na opreznom i odmjerenom razmatranju temeljnih ljudskih prava i sloboda. Na ovu temu je moguće postaviti i dodatna pitanja vezano za uslove pod kojima se ovakvi sporazumi postižu i predstavljaju kao „rješenje“ ili

„uspjeh". Moglo bi se postaviti i pitanje čemu će Pariški sporazum u budućnosti voditi i održivost ovog rješenja. Vrijeme koje je pred nama će pokazati je li Sporazum održiv kao stvarno rješenje odnosa međunarodnih propisa i globalnog tržišta.

Na kraju, potrebno je istaći i jedan pozitivan rezultat, iako neizravan, koji proističe iz potpisivanja Pariškog sporazuma o klimatskim promjenama. Širom svijeta, uočljiv je aktivizam i organiziranje okupljanja i protesta od strane socijalnih pokreta koji su okupili i značajan broj organizacija UN-a, uprkos represivnim policijskim mjerama i zabranama. Iako su povjerenje u Pariški sporazum i nada da UN može spasiti klimu udaljeni od sveopćeg osjećanja, pružanje otpora globalnoj klimatskoj nepravdi i nejednakostima koje na svjetskom nivou okuplja čovječanstvo je više nego ohrabrujuća činjenica. Takav aktivizam ne samo da predstavlja ultimativan način bavljenja velikim izazovom klimatskih promjena i zagađenja, već povećava izglede i za korigiranje i dopunjavanje, a moguće i ponovno kreiranje međunarodnog klimatskog prava kao jednog od esencijalnih dijelova međunarodnog prava uopće.

LITERATURA

1. Brown, Wendy (2004),"The Most We Can Hope For Human Rights and the Politics of Fatalism", *South Atlantic Quarterly*, 103, 2/3, 452-453.
2. Carlarne, Cinnamon Piñon, J. D. Colavecchio (2019), "Balancing Equity and Effectiveness: The Paris Agreement & The Future of International Climate Change Law", *New York University Environmental Law Journal*, 27 (2), 107-182.
3. Dehm, Julia (2018), "Reflections on Paris: Thoughts Towards a Critical Approach to Climate Law", *Revue Quebecoise de Droit International* (Special Issue), 61-92.
4. Dominis, Željko (2005), "Posljedice stupanja na snagu Protokola iz Kyota", *Naše more* 53, 3–4, 125-139.
5. Gillespie, Alexander (2001), *The Illusion of Progress: Unsustainable Development in International Law and Policy,* Earth Scan Publications, London
6. Global Justice Now (2015), *Final COP 21 text a disaster for the world's most vulnerable and future generations*, https://www.globaljustice.org.uk/news/2015/dec/12/final-cop-21-text-disaster-worlds-most-vulnerable-and-future-generations (pristupljeno 18. aprila 2020)
7. Huang, Jennifer (2017), "Climate Justice: Climate Justice and the Paris Agreement", *Journal of Animal & Environmental Law*, 9 (1), 23-59.

8. International Council on Human Rights Policy, (2008), *Climate Change and Human Rights: A Rough Guide*, International Council on Human Rights Policy, Versoix, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/ClimateChange/Submissions/136_report.pdf(pristupljeno 18. aprila 2020).
9. Jayasuriya, Sisira, Peter McCawley (2010) *The Asian Tsunami: Aid and Reconstruction after a Disaster*, Asian Development Bank and Edward Elgar, Cheltenham
10. Jolly, Stellina, Nafees Ahmad (2015), ″Climate Refugees under International Climate Law and International Refugee Law: Towards Addressing the Protection Gaps and Exploring the Legal Alternatives for Criminal Justice″, *ISIL Year Book of International Humanitarian and Refugee Law*, 14, 216-248.
11. Koch, Hans-Joachim, Doris Kӧnig, Joachim Sanden, Roda Verheyen (2015), *Legal Regimes for Environmental Protection: Governance for Climate Changeand Ocean Resources*, Brill - Nijhoff, Leiden
12. Kosor, Maja (2012), ″Kyotski protokol s posebnim osvrtom na pregovore Republike Hrvatske o 'baznoj' godini″, *Pravnik*, 46 (1), 81-103.
13. Kovačević, Braco, Irina Kovačević (2018), *Klimatske promjene (mit ili realnost),* Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka
14. Newell, Peter (2008),″The Marketization of Global Environmental Governance: Manifestations and Implementations″, u: Jacob Park, Ken Conca, Matthias Finger (ur), *The Crisis of Global Environmental Governance: Towards a New Political Economy of Sustainability*, Routledge, New York, 77-95.
15. OECD (2001), Glossary of statistical terms, https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=2074 (pristupljeno 17. februara 2020).
16. *Pariški sporazum* (2016), *Službeni list Europske unije* L 282, https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:22016A1019(01)&from=HR#d1e692-4-1 (pristupljeno 20. marta 2020)
17. Salaj, Zrinka (2017), ″Međunarodno pravo i izazovi održivog razvoja: klimatske promjene, države koje tonu i migracije″, *Zagrebačka pravna revija,* 6 (2), 203–227.
18. Shishlov, Igor, Romain Morel, Valentin Bellassen (2016), ″Compliance of the Parties to the Kyoto Protocol in the first commitment period″, *Climate Policy*, 16 (6), 768-782.
19. Skouteris, Thomas (2010), *The Notion of Progress in International Law Discourse,* T.M.C. Asser Press, The Hague

20. Soltau, Friedrich (2009), *Fairness in International Climate Change Law and Policy*, Cambridge University Press, Cambridge
21. Storr, Cait (2016), ″Islands and the South: Framing the Relationship between International Law and Environmental Crisis″, u: Shawkat Alam, Sumudu Atapattu, Carmen G. Gonzalez, Jona Razzaque (ur.), *International Environmental Law and the Global South,* Cambridge University Press, Cambridge, 519-521.
22. UNFCCC (2015), *Historic Paris Agreement on Climate Change: 195 Nations Set Path to Keep Temperature Rise Well Below 2 Degrees Celsius*, https://unfccc.int/news/finale-cop21 (pristupljeno 14. aprila 2020)
23. Ujedinjene nacije (UN) (1992), *Framework Convention on Climate Change*, https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf (pristupljeno 25. marta 2020)
24. Ujedinjene nacije (UN) (1945), *Povelja Ujedinjenih nacija* http://www.mvep.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/ugovori/povelja_un_hr.pdf (pristupljeno 25. aprila 2020)
25. Verheyen, Roda (2005), *Climate Change Damage and International Law: Prevention Dutiesand State Responsibility*, Brill, Leiden
26. Wewerinke, Margreet, Curtis F. J. Doebbler (2011), ″Exploring the Legal Basis of a Human Rights Approach to Climate Change″, *Chinese Journal of International Law*, 10 (1), 141-160.
27. World Meteorological Organization (2013), *The global climate 2001–2010 a decade of climate extremes: summary report,* Geneva

PARIS AGREEMENT ON CLIMATE CHANGE: A LEGAL AND POLITICAL ISSUE

Summary:

This paper presents a critical review of the Paris Agreement on Climate Change in the light of legal and political aspects. There is also an analysis of the effects of the Paris Agreement, as an important international agreement in the context of international legal regulation of the consequences of climate change and the obligations of states, and the new socio-political relations they establish. The paper also contains an overview of reactions to the Paris Agreement by analysts and experts in international climate law. The well-known fact that climate change affects human rights and how a country can be held responsible for the international consequences of climate change resulting from activities under that country's jurisdiction has been re-examined. It has also been shown that human rights are a common denominator in the approach to climate change and the legal solutions that apply to it. In the end, the paper presents the impact of international law on the responsibility of states to cooperate in devising adequate international action, in relation to the current environmental crisis, caused by climate change.

Keywords: Paris Agreement on Climate Change; international climate law; human rights and climate change; international cooperation of states

Adresa autorice
Authors' address

Nežla Borić
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet
n.boric@pfsa.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Kristijan Popović
FAKTORSKA STRUKTURA SKALE INTERKULTURALNE OSJETLJIVOSTI / FACTOR STRUCTURE OF THE INTERCULTURAL SENSITIVITY SCALE 185

Kristina Prkić-Palavra, Izet Pehlić
VRIJEDNOSNE OSOBENOSTI SEVDALINKE I TURBO-FOLK MUZIKE KAO MUZIČKIH IZRAZA / VALUE CHARACTERISTICS OF SEVDALINKA AND TURBO-FOLK AS MUSICAL GENRES 207

Smiljana Zrilić, Antonija Jadrijević Tomas
ZADOVOLJSTVO RODITELJA DJECE S TEŠKOĆAMA PARTICIPACIJOM POMOĆNIKA U NASTAVI / SATISFACTION OF PARENTS OF CHILDRENWITH DIFFICULTIES WITH PARTICIPATION OF TEACHING ASSISTANTS 223

dhs
društvene i humanističke studije

Nedim Čirić
POLOŽAJ STUDENATA I UNIVERZITETSKIH NASTAVNIKA U DIDAKTIČKO--METODIČKOJ DETERMINACIJI VISOKOŠKOLSKE NASTAVE IZ ASPEKTAKIBERNETIČKO-INFORMACIONE DIDAKTIČKE TEORIJE I TEORIJE KURIKULUMA /POSITION OF STUDENTS AND UNIVERSITY TEACHERS IN DIDACTIC METHODICAL DETERMINATION OF HIGHER EDUCATION FROM ASPECT OF CYBER INFORMATION DIDACTIC THEORY AND CURRICULUM THEORY 241

Filduza Prušević, Sefedin Šehović
DRUŠTVENI I MATERIJALNI STATUS NASTAVNIKA IZ PERSPEKTIVE STUDENATA UČITELJSKOG FAKULTETA U BEOGRADU / SOCIAL AND MATERIAL STATUS OF TEACHERS FROM THE PERSPECTIVE OF TEACHER EDUCATION STUDENTS 257

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.185

UDK 316.722:37.03
37.017:316.7

Primljeno: 17. 10. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Kristijan Popović

FAKTORSKA STRUKTURA SKALE INTERKULTURALNE OSJETLJIVOSTI

Cilj ovog rada bio je utvrditi faktorsku strukturu Chen i Starostine samoopisne skale interkulturalne osjetljivosti. Primijenjena skala se zasnivala na samoprocjenama ispitanika koju čine 24 stava sa petostepenom skalom Likertovog tipa. Obavljeno je grupno ispitivanje na uzorku 621 učenika završnih razreda osnovne škole. Faktorskom analizom izolovano je pet faktora koji obuhvataju interkulturalnu osjetljivost učenika: zadovoljstvo u interakciji, povjerenje u interakciji, pažnja u interakciji, poštovanje kulturnih razlika i angažovanje u interakciji. Skala je solidno predstavljena glavnim komponentama koje objašnjavaju varijansu sa 49,18% ispitivane pojave. Koeficijent pouzdanosti skale na našem uzorku je prihvatljiv i iznosi α=0,820. Kaiser-Meyer-Olkinov pokazatelj adekvatnosti uzorka imao je vrijednost indeksa K=0,85, a Bartlettov test sferičnosti je statistički značajan $\chi 2$=3684,968; df=276; p<.000. Analiza dobijenih rezultata pokazala je potrebu za dodatnim poboljšanjem skale, a istraživanje svakako predstavlja skroman doprinos standardizaciji skale interkulturalne osjetljivosti, pa zato ukazujemo na primjenjivost i korisnost Chen i Starostine skale interkulturalne osjetljivosti na različitim uzorcima.

Ključne riječi: interkulturalna osjetljivost; učenici; faktorska struktura; dimenzije faktora

1. UVOD

Koncept interkulturalizma nastao je sedamdestih godina prošlog vijeka, povećanjem broja imigranata i pojavom novih kulturnih različitosti na području Evrope (Perotti 1995). Nastojala se izgraditi filozofija uvažavanja, prihvatanja i razumijevanja

pripadnika drugih kultura, a osnovna polazišta postavio je francuski sociolingvista Luis Porcher. Kulturne promjene nastale masovnim migracionim kretanjima danas su veoma izražene, tako da jedan od zahtjeva koji nam se nameće jeste istraživanje ovog fenomena u postojećoj multikulturalnoj klimi. Kontekst interkulturalnosti pored interkulturalne kompetentnosti (Banks 2006), interkulturalne komunikacije (Byram i Feng 2004; Chen i Starosta 1996), interkulturalne interakcije (Bennett i Bennett 2004), interkulturalnog identiteta (Banks 2006), kulturne inteligencije (Tomas i Inkson 2011) obuhvata još jedan vrlo važan pojam, a to je interkulturalna osjetljivost (Bennett 1993; Chen i Starosta 1997, 2000). Upravo interkulturalna osjetljivost ili senzitivnost posljednjih godina pojavom globalizacije postaje za svakog pojedinca sve važnija.

U literaturi postoji više teorijskih modela koji nastoje pokazati kako se odvija proces interkulturalnog razvoja. Tako izdvajamo: model kulture kao ledenog brijega, Banksovu tipologiju etničkog identiteta, bihejvioralne komponente kulture Edward i Mildred Hall, Hofstedov model kulturnih dimenzija i Bennettov razvojni model interkulturalne osjetljivosti (Banks 2006; Bennett 1993; Bennett i Bennet 2004; Chen i Starosta, 2000; Perry i Southwel 2011; Petrović 2014; Popović i Mikanović 2019).

Interkulturalnu osjetljivost možemo posmatrati na dva načina: a) kao afektivni aspekt interkulturalne komunikacije (Chen i Starosta 2000) i b) kao subjektivno iskustvo u kulturnim različitostima (Bennett 1993). Ovakva shvatanja pokazuju da je ona važan element interkulturalne kompetencije (Hammer, Bennett i Wiseman 2003), pri čemu veći stepen interkulturalne osjetljivosti dovodi do većeg stepena interkulturalne kompetentnosti.

Posebnu pažnju zaslužuje model interkulturalne osjetljivosti (*Developmental Model of Intercultural Sensitivity – DMIS*) Miltona Bennetta kojim je opisao stadijume kroz koje prolaze pojedinci i društva u interakciji sa kulturno drugačijima i to: od poricanja postojanja razlika, odnosno krajnosti etnocentrizma, ka stadijumu uočavanja i prihvatanja istih, odnosno etnorelativizma (Bennett 1993). Ovim modelom Bennett objašnjava kako ljudi razumijevaju i posmatraju kulturne razike u vlastitoj društvenoj sredini, a interkulturalnu osjetljivost određuje kao „iskustvo kulturne razlike“, odnosno iskustvo koje zavisi od načina na koji osoba posmatra kulturne razlike (Bennett 1993). Nedostatak ovog modela ogleda se u tome što on pretpostavlja da pojednici razvijaju interkulturalnu osjetljivost idući korak po korak, a ignoriše mogućnost da se pojedinci kreću unazad kroz njegove faze (Perry i Southwel 2011).

Za razliku od njegovog shvatanja Chen i Starosta zastupaju jednostavnije koncepte interkulturalne osjetljivosti koju su odredili kao sposobnost razvijanja pozitivnih osjećanja prema kulturnim razlikama koja podstiče prikladno i efikasno ponašanje tokom interkulturalne komunikacije (Chen i Starosta 1996, 1997, 2000). Chen i Starosta smatraju da se interkulturalna osjetljivost treba ograničiti na afektivni aspekt interkulturne kompetencije „kako bi se razlikovala od interkulturalne svijesti", zatim na kognitivni aspekt i „interkulturalnu spretnost", te bihejvioralni aspekt interkulturalne kompetencije (Chen i Starosta 2000: 5).

Slično njihovom shvatanju Danijela Petrović pod interkulturalnom osjetljivošću podrazumijeva „samomotivisanje za razumevanje, uvažavanje i prihvatanje kulturnih razlika, kao i želju za razvijanjem pozitivnih ishoda interkulturalne interakcije" (Petrović 2014: 167), dok za Elvi Piršl interkulturalna osjetljivost predstavlja „sposobnost uočavanja i prepoznavanja postojanja različitih pogleda na svijet, koji nam omogućuju prihvatanje i priznavanje ne samo vlastitih kulturnih vrijednosti, već i vrijednosti kulturno drugačijih osoba" (Piršl 2007: 283). Bhawuk i Brislin (1992) zagovaraju da je interkulturalna osjetljivost presudna za uspješnu interakciju sa pripadnicima drugih kultura. Tako smatraju da bi pojedinci bili „učinkoviti u drugoj kulturi, oni moraju biti zainteresovani za druge kulture, te dovoljno osjetljivi da primijete kulturalne razlike, a zatim da budu spremni prilagoditi svoje ponašanje kao pokazatelj poštovanja prema ljudima iz drugih kultura" (Bhawuk i Brislin 1992: 416).

Prema tome, da bi pojedinac razvio interkulturalnu osjetljivost to zahtijeva preispitivanje duboko ukorijenjenih stavova, uvjerenja, kao i razvijanje sposobnosti posmatranja iz perspektive kulturno drugačijih (Olson i Kroeger 2001; Perry i Southwel 2011). Teoretičari smatraju da je iskustveno učenje o kulturi efikasnije od učenja koje je ograničeno na učionicu (Byram i Feng 2004; Olson i Kroeger 2001). Tako interakcija između pripadnika različitih kultura doprinosi poboljšanju kulturnog razumijevanja i prihvatanja. Sva ova tumačenja saglasna su u tome da ne možemo interkulturalnu osjetljivost posmatrati kao urođenu ljudsku osobinu, jer je potrebno da se ona nauči i razvije pod odgovarajućim okolnostima.

Prihvatajući prethodna shvatanja, zapažamo da obrazovanje usmjereno ka razvijanju interkulturalne osjetljivosti u društvenoj sredini postaje nezaobilazan aspekt savremene škole. Tako stvaranju interkulturalno osjetljivih škola svakako doprinose interkulturalno osjetljivi učenici i nastavnici (Rodriguez-Valls 2016; Scoffham 2018; Popović 2019). Zato bitna oblast istraživanja na polju interkulturalnosti odnosi se na analizu postojećih i konstrukciju novih instrumenata za mjerenje interkulturalne osjetljivosti (Davis i Finney 2006; Greenholtz 2005). Ovakva

istraživanja imaju i teorijski i praktični značaj. Sa teorijskog aspekta pomažu da se identifikuju pedagoške i psihološke dimenzije koje unapređuju naše razumijevanje ovog složenog i sve više aktuelnog fenomena. U praktičnom smislu, instrumenti kojima se obuhvata interkulturalna osjetljivost omogućavaju praktičarima da kreiraju adekvatne programe obuka za nastavnike i učenike (Petrović 2014). Zato ćemo u nastavku rada fokusirati se na analizu faktorske strukture Chen i Starostine skale interkulturalne osjetljivosti.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Predmet i cilj istraživanja

U okviru ovog rada *predmet* istraživanja bila je analiza Chen i Starostine samoopisne skale interkulturalne osjetljivosti. Na osnovu definisanog predmeta istraživanja odredili smo cilj istraživanja i konkretizovali istraživački zadatak. Osnovni *cilj* ovog istraživanja je utvrđivanje strukturnih faktora Chen i Starostine skale za mjerenje interkulturalne osjetljivosti. Zatim smo formulisali sljedeći zadatak koji glasi: utvrditi faktorsku strukturu skale interkulturalne osjetljivosti učenika izdvajanjem faktora interakcije. Ove metodološke postavke omogućile su nam utvrđivanje potrebnih podataka, interpretaciju utvrđenih rezultata, kao i izvođenje određenih zaključaka.

2.2.Uzorak i postupak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno na uzorku učenika završnih razreda osnovne škole iz Bosne i Hercegovine (N=621) od čega je 324 (52,2%) muškoga i 297 (47,8%) ženskoga pola. Istraživanje je realizovano u osam osnovnih škola u četiri opštine, odnosno po dvije osnovne škole u Banjaluci, Doboju, Derventi i Prnjavoru. Uzorak je imao karakteristike prigodnog uzorka, jer su birane škole iz multietničkih sredina, a izbor škola je bio prilagođen mogućnostima istraživača. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske ovaj uzorak čini 20,7% populacije učenika završnih razreda ovog entiteta, te ga smatramo reprezentativnim.

Pored pisanog uputstva na svakom od primijenjenih instrumenata, prije početka ispitivanja ispitanicima su objašnjeni značaj i svrha istraživanja, te način upotrebe rezultata. Procedura ispitivanja je realizovana na početku časova kada su učenici odmorniji. Ispitivanje je bilo grupno, anonimno i nije bilo vremenski ograničeno, a u prosjeku je trajalo oko 20 minuta.

2.3. Istraživački instrument

U skladu sa istraživanim fenomenom, za potrebe mjerenja interkulturalne osjetljivosti koristili smo najpoznatiju Skalu interkulturalne osjetljivosti[1] (*Intercultural Sensitivity Scale – ISS*) koju su kreirali Chen i Starosta (Chen i Starosta 2000). Konstrukcija originalnog instrumenta, odnosno Skale interkulturalne osjetljivosti obuhvatala je prvobitno izradu 73 ajtema kojima se procjenjuje šest elemenata interkulturalne osjetljivosti i to: samopoštovanje, samopraćenje, otvorenost uma, empatiju, uključenost u interakciju i suspendovanje prosuđivanja. Nakon realizovanog pilot istraživanja (N=168) i statističke obrade podataka te baždarenja instrumenta, a zatim na novom istraživanju (N=414) ponuđena su 44 ajtema američkim učenicima. Chen i Starosta su putem eksplorativne faktorske analize izdvojili pet faktora koji objašnjavaju 37,3% varijanse: angažovanje u interakciji, poštovanje kulturnih razlika, samopouzdanje u interakciji, zadovoljstvo u interakciji i usredsređenost (pažnja) u interakciji. Originalnu skalu smo preveli i jezički prilagodili potrebama uzorka. Primijenjenu verziju skale zasnovana na samoprocjenama ispitanika čine 24 varijable sa petostepenom skalom Likertovog tipa: 1= nimalo se ne slažem; 2= ne slažem se; 3= neodlučan sam; 4= slažem se; 5= u potpunosti se slažem. Koeficijent pouzdanosti ove skale na uzorku američkih učenika kretao se između α=0,86 i α=0,89 (Chen i Starosta 2000), a na uzorku bosanskohercegovačkih učenika koeficijent pouzdanosti bio je α=0,820.

Tabela 1. Prevod stavova skale prema autorima Chen i Starosta (2000)

Stavovi
1. Uživam u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
2. Mislim da su ljudi iz drugih kultura uskogrudni.
3. Siguran/na sam u sebe u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
4. Teško mi je govoriti pred ljudima iz drugih kultura.
5. Znam šta reći u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
6. U interakciji s ljudima iz drugih kultura mogu biti druželjubiv/a.
7. Izbjegavam susrete sa ljudima iz drugih kultura.
8. Poštujem vrijednosti ljudi iz drugih kultura.
9. U interakciji s ljudima iz drugih kultura lako se iznerviram.

[1] Autor ima saglasnost vlasnika autorskih prava za korišćenje instrumenta.

10. Osjećam se sigurno u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
11. Ne formiram uvjerenja i stavove na osnovu prvog utiska o sagovornicima iz drugih kultura.
12. Malodušan/a sam kad sam u društvu ljudi iz drugih kultura.
13. Ljudima iz drugih kultura pristupam bez predrasuda.
14. Pažljiv/a sam u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
15. Osjećam se beskorisnim/om u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
16. Poštujem načine na koji se ponašaju ljudi iz drugih kultura.
17. Nastojim dobiti što je moguće više informacija u interakciji s ljudima iz drugih kultura.
18. Ne prihvatam mišljenje ljudi iz drugih kultura.
19. Osjetljiv/a sam na nejasna značenja u interakciji sa sagovornikom/icom iz druge kulture.
20. Mislim da je moja kultura bolja od drugih kultura.
21. U interakciji sa sagovornikom/icom iz druge kulture dajem sigurne odgovore.
22. Izbjegavam situacije u kojima bih imao/la posla s ljudima iz drugih kultura.
23. Pokazujem svoje razumijevanje verbalnim ili neverbalnim znakovima sagovorniku/ici iz druge kulture.
24. Uživam u razlikama između mene i sagovornika/ice iz druge kulture.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

Interkulturalna osjetljivost učenika osnovne škole, kao složena istraživačka varijabla, sačinjena je od niza užih dimenzija koje se dalje mogu razložiti u veći broj indikatora. S obzirom na to da su podaci mjereni na Likertovoj skali, pristupili smo faktorskoj analizi kao skupu statističkih postupaka koji omogućuju otkrivanje faktora između mnoštva posmatranih varijabli koje su određene u instrumentu (Cohen, Manion, Morison 2007). Korelacionu matricu prije faktorizacije smo podvrgnuli statističkim testovima značajnosti, te smo u tu svrhu primijenili dva testa: Kaiser-Meyer-Olkinov pokazatelj adekvatnosti uzorka (*Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy, KMO*) i Bartlettov test sferičnosti (*Bartlett`s Test of Sphericity*). Za primijenjenu skalu kojom smo procjenjivali interkulturalnu osjetljivost učenika KMO testom smo utvrdili vrijednost indeksa K=0.886, a Bartlettov test pokazao se statistički značajnim (χ^2=3684,968; df=276; p<.000). Dobijene vrijednosti ukazuju da je skala pogodna za primjenu faktorske analize, odnosno, testovi pokazuju da je veliki dio varijanse ispitivanih varijabli uslovljen zajedničkim faktorima.

Primjenom faktorske analize izdvojili smo određen broj dimenzija koje učestvuju u varijansi mjerne skale (Cohen, Manion, Morison 2007). Istovremeno smo tretirali sve varijable i ispitanike u istraživanju kako bismo dobili jedinstven skup međusobno povezanih podataka (Fajgelj 2020).

Faktorsku analizu sproveli smo koristeći metodu glavnih komponenti. Kriterijumi za ekstrakciju broja faktora bili su Kaiser-Gutmanov kriterijum za vrijednost karakterističnog korijena (vrijednost najmanje 1), Kattellov test odrona sa što manjim brojem faktora i Hornova paralelna analiza. Rezultat primjene ovih kriterijuma i naknadnih rotacija jeste nekoliko modela koji zadovoljavaju osnovne statističke uslove. Kaiser-Gutmanovim kriterijumom smo izdvojili pet faktora, kao i Kattellovim testom odrona, dok je Hornova paralelna analiza pokazala postojanje šest faktora. Težeći istom broju faktora kao u izvornom Chen i Starostinom istraživanju, odlučili smo se za petofaktorski model. Korelacijska matrica sa 24 varijable prikazana je u tabeli 2.

Tabela 2: Faktorska struktura značajnih faktora

	Inicijalna vrijednost			**Poslije rotacije**		
	Svojstvena vrijednost	**Postotak objašnjenje varijanse**	**Kumulativni prosjek varijanse**	**Svojstvena vrijednost**	**Postotak objašnjenje varijanse**	**Kumulativni prosjek varijanse**
1	5.292	22.049	22.049	4.172	17.382	17.382
2	3.188	13.284	35.333	2.318	9.660	27.042
3	1.250	5.210	40.543	1.933	8.054	35.096
4	1.072	4.467	45.010	1.874	7.808	42.904
5	1.002	4.177	49.187	1.508	6.284	49.187
6	.974	4.057	53.244			
7	.918	3.825	57.069			
8	.908	3.781	60.851			
9	.852	3.551	64.402			
10	.803	3.344	67.746			
11	.752	3.131	70.877			
12	.701	2.920	73.797			
13	.679	2.830	76.628			
14	.640	2.667	79.295			
15	.604	2.518	81.812			
16	.572	2.383	84.195			
17	.547	2.281	86.476			
18	.533	2.221	88.697			
19	.505	2.105	90.803			
20	.492	2.050	92.852			
21	.471	1.964	94.817			
22	.443	1.845	96.661			
23	.417	1.739	98.401			
24	.384	1.599	100.000			

Na osnovu dobijenih rezultata izolovane su dimenzije interkulturalne osjetljivosti kod učenika, odnosno dobili smo svojstvene vrijednosti, postotke i kumulativne postotke za svaku pojedinačnu dimenziju. Iz rezultata prikazanih u tabeli 2 vidimo da je prema ovom kriterijumu izdvojeno pet dimenzija: prva dimenzija u inicijalnoj vrijednosti ima svojstvenu vrijednost 4,172 dok mu je postotak objašnjene varijanse 17,38%; druga dimenzija po redu ima svojstvenu vrijednost 2,318 a postotak varijanse 9,66%; zatim treća dimenzija ima svojstvenu vrijednost 1,933 i postotak varijanse 8,05%; četvrta dimenzija ima svojstvenu vrijednost 1,874 i postotak varijanse 7,80% i peta dimenzija ima svojstvenu vrijednost 1,508 i postotak varijanse 6,28%. Kumulativni prosjek objašnjene varijanse za sve dimenzije iznosi 49,18%. Zanimljivo je da su Chen i Starosta u njihovom izvornom istraživanju izolovali pet dimenzija koji objašnjavaju 37,3% ukupne varijanse (Chen i Starosta 2000).

Tabela 3: Matrica strukture faktora poslije varimax rotacije

Varijable	Faktori				
	1	2	3	4	5
7	**.727**				
12	**.711**				
15	**.696**				
9	**.689**				
4	**.637**				
22	**.623**				
18	**.529**				
2	**.502**				
19	**.435**			-.315	
3		**.729**			
5		**.639**			
21		**.536**		.354	
1			**.628**		
20	.374		**.612**		
10		.424	**.574**		
24			**.488**		.415
14				**.737**	
16			.354	**.548**	
17		.327	.323	**.543**	
8	.395			**.441**	.332
23					**.714**
13					**.451**
6	.363	.313		.305	**.366**
11				.344	**.362**

S obzirom da inicijalna matrica (sa oblimin rotacijom) ne pokazuje obilježja jednostavne strukture, sproveli smo ortogonalnu rotaciju faktora kojom se mijenja odnos između varijabli i dimenzija. Kako bismo dobili pojednostavljene stupce u matrici faktorske strukture primijenili smo metodu varimax rotacije faktora (Pallant 2009). Faktorska opterećenja unutar dobijene matrice i rotirane faktorske težine nam ukazuju na važnost svake varijable za pojedinačnu dimenziju.

Uočavamo da većina varijabli ima relativno visoke faktorske težine: za prvi faktor opterećenja se kreću od 0,727 do 0,435; za drugi faktor od 0,729 do 0,536; za treći faktor u rasponu od 0,628 do 0,488; za četvrti faktor od 0,737 do 0,441; dok za peti faktor opterećenja se kreću od 0,714 do 0,362. Kod ovog posljednje izolovanog faktora dvije od četitri varijable pokazuju nisko faktorsko opetrećenje (oko 0,36). Da bismo dobijene rezultate mogli porediti sa izvornim rezultatima Chen i Starostine skale odlučili smo zadržati svih 24 varijable. Takođe uočavamo da pojedine varijable koreliraju sa nekoliko faktora, a analiza izolovanih faktora pokazuje da je prvi faktor određen visokim faktorskim opterećenjem i najvećim broja varijabli.

Prema rezultatima u tabeli 4 uočavamo da prvi faktor, koji je ujedno i najbrojniji po grupisanim varijablama, ima zadovoljavajuću pouzdanost (α=0,739), dok ostali faktori imaju nisku i veoma nisku pouzdanost (u rasponu od α=0,548 do α=0,440). Ovo nam ukazuje da dio faktora mjeri zasebne dimenzije u odnosu na ispitivanu pojavu. Naime, slične rezultate ovim, prilikom provjere pouzdanosti faktora Chen i Starostine skale utvrdili su Fritz, Mollenberg i Chen (2002) na uzorku njemačkih učenika u Mannheimu. U njihovom istraživanju pouzdanost pojedinačnih faktora se kretala od α=0,580 do α=0,790.

Na osnovu pet izvojenih faktora i njihovih faktorskih opterećenja, a prema sadržinskim kriterijumima pojedinačnih stavova interakcije imenovali smo dimenzije interkulturalne osjetljivosti. Radi lakše analize nastojali smo zadržati nazive dimenzija kao u Chen i Starostinom istraživanju. Prvu dimenziju smo nazvali *zadovoljstvo* u interkaciji, jer interkulturna osjetljivost obuhvata (ne)zadovoljstvo u interakciji sa pripadnicima različitih kultura. U našem slučaju može se reći da ova dimenzija najčešće pokazuje da se radi o negativnom stavu prema drugim kulturama. Do nezadovoljstva najčešće dolazi „pod uticajem predrasuda i stereotipa koji nerijetko stvaraju prepreke u komunikaciji sa kulturno drugačijima“ (Popović i Mikanović 2016: 29). Ova dimenzija podrazumijeva i razvijenu svijest o mogućim negativnim uticajima pojedinih kulturnih orijentacija. Druga dimenzija – *povjerenje* u interakciji odnosi se na posjedovanje pouzdanja i samopouzdanja u interakciji i saradnji sa ljudima iz drugih kultura. Za ovakav pristup kulturi karakteristično je izbjegavanje

Tabela 4: Grupisanje varijabli (stavova) i faktorska opterećenja

Stavovi	Faktorska opterećenja
Faktor 1 (α=0,739)	
7. Izbjegavam susrete sa ljudima iz drugih kultura.	.727
12. Malodušan/a sam kad sam u društvu ljudi iz drugih kultura.	.711
15. Osjećam se beskorisnim/om u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.696
9. U interakciji s ljudima iz drugih kultura lako se iznerviram.	.689
4. Teško mi je govoriti pred ljudima iz drugih kultura.	.637
22. Izbjegavam situacije u kojima bih imao/la posla s ljudima iz drugih kultura.	.623
18. Ne prihvatam mišljenje ljudi iz drugih kultura.	.529
2. Mislim da su ljudi iz drugih kultura uskogrudni.	.502
19. Osjetljiv/a sam na nejasna značenja u interakciji sa sagovornikom/icom iz druge kulture.	.435
Faktor 2 (α=0,532)	
3. Siguran/na sam u sebe u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.729
5. Znam šta reći u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.639
21. U interakciji sa sagovornikom/icom iz druge kulture dajem sigurne odgovore.	.536
Faktor 3 (α=0,468)	
1. Uživam u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.628
20. Mislim da je moja kultura bolja od drugih kultura.	.612
10. Osjećam se sigurno u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.574
24. Uživam u razlikama između mene i sagovornika/ice iz druge kulture.	.488
Faktor 4 (α=0,440)	
14. Pažljiv/a sam u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.737
16. Poštujem načine na koji se ponašaju ljudi iz drugih kultura.	.548
17. Nastojim dobiti što je moguće više informacija u interakciji s ljudima iz drugih kultura.	.543
8. Poštujem vrijednosti ljudi iz drugih kultura.	.441
Faktor 5 (α=0,548)	
23. Pokazujem svoje razumijevanje verbalnim ili neverbalnim znakovima sagovorniku/ici iz druge kulture.	.714
13. Ljudima iz drugih kultura pristupam bez predrasuda.	.451
6. U interakciji s ljudima iz drugih kultura mogu biti druželjubiv/a.	.366
11. Ne formiram uvjerenja i stavove na osnovu prvog utiska o sagovornicima iz drugih kultura.	.362

konflikata, isticanje pozitivnih međuljudskih odnosa, kao i prihvatanje i uvažavanje drugih kultura. Treća dimenzija – *pažnja* u interakciji uključuje sigurnost i razumijevanje u interakciji koja se ostvaruje sa pripadnicima drugih kultura ili pojedinih kulturnih orijentacija. S obzirom na kulturno nasljeđe, u takvim situacijama učesnici trebaju biti vrlo oprezni u interakciji kako ne bi došlo do nesporazuma u komunikaciji. Četvrta izdvojena dimenzija – *poštovanje* kulturnih razlika se ispoljava interesovanjem prema kulturnom porijeklu i percipiranju kulturnih vrijednosti i razlika, te nastojanju da se sagovornik razumije i poštuje. Peta dimenzija – *angažovanje* u interakciji obuhvata pristupanje učesnika interkulturalnoj komunikaciji bez predrasuda i stereotipa, sa razumijevanjem i prijateljskom naklonošću prema sagovorniku.

Uvažavajući složenost izdvojenih dimenzija interkulturalne osjetljivosti očekivati je da će zastupljenost jedne dimenzije dominirati kod nekog ispitanika, za razliku od drugih dimenzija koji istovremeno zastupaju suprotnu orijentaciju ispitanika. Na osnovu svih analiza sprovedenih sa ciljem da se utvrdi broj dimenzija u instrumentu, možemo konstatovati da rezultati podržavaju prihvatanje petofaktorskog rješenja skale za ispitivanje interkulturalne osjetljivosti, što je u saglasnosti sa originalnim instrumentom.

3.1. Poređenje faktorskih dimenzija

Autori skale interkulturalne osejtljivosti Chen i Starosta (2000) su u svojoj studiji o interkulturalnoj osjetljivosti dobili rezultate faktorskih dimenzija grupisane u pet fakotra interakcije koje su nazvali: povjerenje u interakciji, zadovoljstvo u interakciji, poštovanje kulturnih razlika, angažovanje u interakciji i pažnja u interakciji.

Faktorskom analizom, uz korištenje istovjetnog instrumenta, u našem istraživanju takođe smo izolovali pet dimenzija interkulturalne osjetljivosti, čime smo potvrdili faktorske dimenzije koje su opisali u svojoj studiji Chen i Starosta.

Tabela 5: Poređenje faktorskih dimenzija prema Chen i Starosti i našem istraživanju

Rezultati istraživanja Chen i Starosta		**Rezultati našeg istraživanja**	
Zadovoljstvo	9, 12, 15	Zadovoljstvo	2, 4, 9, 7, 12, 15, 18, 19, 22
Povjerenje	3, 4, 5, 6, 10	Povjerenje	3, 5, 21
Pažnja	14, 17, 19	Pažnja	1, 10, 20, 24
Poštovanje	2, 7, 8, 16, 18, 20	Poštovanje	8, 14, 16, 17
Angažovanje	1, 11, 13, 21, 22, 23, 24	Angažovanje	6, 11, 13, 23

Naime, uvažavajući kulturološki kontekst našeg istraživanja, odnosno kulturno-istorijska obilježja naše zemlje, kulturnu različitost, obrazovne politike i praksu obrazovnog sistema (Drandić 2015), zapažamo različitosti u strukturi naših faktora u odnosu na faktorske strukture Chena i Staroste. Prisutne su razlike u grupisanju stavova i redoslijedu izdovojenih dimenzija po faktorima.

Zanimljivo je da su u Njemačkoj istraživači Fritz, Mollenberg i Chen (2002), zatim u Hrvatskoj Drandić (2015), kao i u susjednoj Srbiji istraživači Petrović, Starčević, Chen i Komnenić (2015) takođe u svojim istraživanjima potvrdili slične petofaktorske dimenzije kao i u izvornom Chen i Starostinom istraživanju. S obzirom na poređenje rezultata istraživanja faktorskih dimenzija nije uočena značajna razlika u opisivanju

između faktorskih dimenzija dobijenih u našem istraživanju i dimenzija interkulturalne osjetljivosti prema drugim istraživanjima.

Pored svega, potrebno je još spomenuti da prema analizi Matsumotoa i Hwangove skala interkulturalne osjetljivosti Chena i Staroste zadovoljava samo dva (upotreba kriterijskih varijabli i konkurentna validnost) od deset kriterijuma ekološke validnosti (Matsumoto i Hwang 2013).

Uvažavajući složenost izdvojenih dimenzija i kulturološki aspekt (Greenholtz 2005) u kome se istraživanje interkulturalne osjetljivosti sprovodi, očekivati je da će zastupljenost jedne dimenzije dominirati kod nekog ispitanika (Hambleton i Patsula 1998), za razliku od drugih dimenzija koje istovremeno zastupaju suprotnu orijentaciju ispitanika. Na osnovu svih analiza sprovedenih sa ciljem da se provjeri broj dimenzija u instrumentu, možemo konstatovati da rezultati podržavaju prihvatanje petofaktorskog rješenja skale za ispitivanje interkulturalne osjetljivosti, što je u saglasnosti sa originalnim instrumentom.

4. ZAKLJUČAK

Analiza dostupnih instrumenata za procjenu interkulturalne osjetljivosti pokazuje da su instrumenti za mjerenje ovog kompleksnog fenomena najčešće kreirani za praktične potrebe. Na našim prostorima nismo pronašli konstruisane instrumente u domenu interkulturalne osjetljivosti sa ciljem višestruke upotrebe. Kako je naš zadatak bio analiziranje faktorske strukture Chen i Starostine skale interkulturalne osjetljivosti na populaciji učenika završnih razreda osnovne škole u cilju provjere mogućnosti njegove primjene u našoj sredini, možemo da zaključimo da je on ispunjen. Faktorskom analizom 24 varijable potvrđeno je petofaktorsko rješenje skale interkulturalne osjetljivosti kao u Chen i Starostinom istraživanju. Na osnovu pripadajućih varijabli za svaki pojedini faktor odredili smo pet dimenzija interkulturalne osjetljivosti učenika prema Chen i Starostinom istraživanju: zadovoljstvo u interakciji, povjerenje u interakciji, pažnja u interakciji, poštovanje kulturnih razlika i angažovanje u interakciji. Koeficijent pouzdanosti ove skale na našem uzorku je prihvatljiv i iznosi α=0,820, dok pojedinačne dimenzije osim prve (zadovoljstvo u interakciji) imaju znatno nižu pouzdanost. Svakako ove dimenzije intekulturalne osjetljivosti zajedno doprinose unapređivanju saradnje, međusobnog uvažavanja i prihvatanja različitih kulturnih orijentacija, kako među učenicima, tako i među ostalim učesnicima obrazovnog procesa.

Iako utvrđeni rezultati ukazuju na potrebu dodatnog poboljšanja skale, svakako preporučujemo primjenu Chen i Starostine skale interkulturalne osjetljivosti u različitim obrazovnim ustanovama i institucijama. Potencijalnim istraživačima sugerišemo u budućim istraživanjima tematsko i jezičko prilagođavanje skale specifičnostima ciljne grupe, zatim dodavanje više stavova za postojeće dimenzije, uključivanje novih varijabli, kao i primjenu skale na različitim uzorcima.

5. LITERATURA

1. Banks, James (2006), *Cultural Diversity and Education – Foundations*, Curriculum and Teaching, Pearson, Boston
2. Bennett, James (1993), "Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity (revised) ", In: R. M. Paige, eds., *Education for the Intercultural Experience*, Yarmouth, Intercultural Press, Maine, 21-71.
3. Bennett, Janet, Milton Bennett (2004), "Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity", In: Dan Landis, Janet Bennet, James Bennet, Eds., *Handbook of Intercultural Training*, Thousand Oaks, Sage Publications, Inc, California, 147-165.
4. Bhawuk, Dhram, Richard Brislin (1992), "The measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism", *International Journal of Intercultural Relations*, 16(4), 413-436.
5. Byram, Michel, Anwei Feng (2004), "Culture and language learning: teaching, research and scholarship", *Language Teaching*, 37(3), 149-168.
6. Chen, Guo-Ming,William Starosta (1996), "Intercultural communication competence: A synthesis", *Communication Yearbook*, 19, 353-384.
7. Chen, Guo-Ming, William Starosta (1997), "A review of the concept intercultural sensitivity scale", *Human Communication*, 1, 16–50.
8. Chen, Guo-Ming, William Starosta (2000), "The development and validation of the intercultural sensitivity scale", *Human Communication*, 3, 1-15.
9. Cohen, Louis, Lawrence Manion, Keith Morison (2007), *Research Methodes in Education*, 6th Edition, Routlegde Falmer, London
10. Davis, Susan, Sara Finney (2006), "A factor analytic study of the cross-cultural adaptability inventory", *Educational and Psychological Measurement*, 66(2), 318-330.

11. Drandić, Dijana (2015), ″Interkulturalna osjetljivost nastavnika – rezultati istraživanja faktorskih dimenzija interakcije″, *Pedagogijska istraživanja*, 12 (1-2), 117-132.
12. Fajgelj, Stanislav (2020), *Metode istraživanja ponašanja,* VII dopunjeno izdanje, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
13. Fritz, Wolfgang, Antje Mollenberg, Guo-Ming Chen (2002), "Measuring intercultural sensitivity in different cultural context", *Intercultural Communication Studies*, 11, 165-176.
14. Greenholtz, Joe (2005), "Does intercultural sensitivity cross cultures? Validity issues in porting instruments across languages and cultures", *International Journal of Intercultural Relations*, 29(1), 73-89.
15. Hambleton, Ronald, Liane Patsula (1998), "Adapting tests for use in multiple languages and cultures", *Social Indicators Research*, 45, 153-171.
16. Hammer, Mitchell, Milton Bennett, Richard Wiseman (2003), "Measuring intercultural sensitivity: The intercultural development inventory", *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 421-443.
17. Hrvatić, Neven (2007), "Interkulturalna pedagogija: nove paradigme", *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), 241-254.
18. Matsumoto, David, Hyisung Hwang (2013), "Assessing cross-cultural competence: a review of available", *Journal od Cross-Cultural Psychology*, 44(6), 849-873.
19. Olson, Crista, Kent Kroeger (2001), "Global competency and intercultural sensitivity", *Journal of Studies in International Education*, 5(2), 116-137
20. Pallant, Julie (2009), *SPSS priručnik za preživljavanje: postupni vodič kroz analizu podataka pomoću SPSS-a za Windows*, Mikro knjiga, Beograd
21. Perotti, Antonio (1995), *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Educa, Zagreb
22. Petrović, Danijela (2014), *Interkulturalna interakcija i razvoj interkulturalne osetljivosti*, Institut za psihologiju, Beograd
23. Petrović, Danijela, Jelena Starčević, Guo-Ming Chen, Darko Komnenić, (2015), "Intercultural sensitivity scale: Proposal for a modified Serbian version", *Psihologija*, 48(3), 199-212.
24. Piršl, Elvi (2007), "Interkulturalna osjetljivost kao dio pedagoške kompetencije", u: Vlatko Previšić, Nikša Nikola Šoljan, Neven Hrvatić, ur., *Pedagogija – prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja*, Hrvatsko pedagogijsko društvo, Zagreb, 275-291.

25. Popović, Kristijan (2019), "Interkulturalna osjetljivost nastavnika osnovne škole", *Sinteze - časopis za pedagoške nauke, književnost i kulturu*, 8(16), 37-52.
26. Popović, Kristijan, Brane Mikanović (2016), "Interkulturalna osjetljivost učenika osnovne škole", *Naša škola*, 1-2, 23-38.
27. Popović, Kristijan, Brane Mikanović (2019), *Interkulturalne kompetencije nastavnika i učenika*, Filozofski fakultet, Banja Luka
28. Rodriguez-Valls, Fernando (2016), "Pedagogy of the immigrant: a journey towards inclusive classrooms", *Teachers and Curriculum*, 16(1), 41-48.
29. Scoffham, Stephen (2018), "Global learning: A catalyst for curriculum change", *International Journal of Development Education and Global Learning*, 10(2), 135-146.
30. Tomas, David, Ker Inkson (2011), *Kulturna inteligencija: živeti i raditi globalno*, Clio, Beograd

FACTOR STRUCTURE OF THE INTERCULTURAL SENSITIVITY SCALE

Summary:

The aim of this study was to determine the factor structure of Chen and Starost's self-descriptive scale of intercultural sensitivity. The applied scale was based on the self-assessments of 24 attitudes with a five-point Likert scale. A group examination was performed on 621 students in the final grades of primary school. Factor analysis isolated five factors that include students' intercultural sensitivity: interaction enjoyment, interaction confidence, interaction attentiveness, respect of cultural differences, and interaction engagement. The scale is solidly represented by the main components that explain the variance with 49.18% of the examined phenomenon. The reliability coefficient of the scale on our sample is acceptable and amounts to α=0.820. The Kaiser-Meyer-Olkin sample adequacy index had an index value of K=0.85, and the Bartlett sphericity test was statistically significant $\chi 2$=3684,968; df=276; p <.000. The analysis of results showed the need for further improvement of the scale, and the research certainly represents a modest standardization to the validation of the intercultural sensitivity scale, and we point out the applicability and usefulness of Chen and Starost intercultural sensitivity scale on different samples.

Keywords: intercultural sensitivity; students; factor structure; factor dimensions

Adresa autora
Authors' address

Kristijan Popović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
kristijan.popovic@ff.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.201

UDK 784.4:78.08
821.163.4(497.6):398.8

Primljeno: 18. 10. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Kristina Prkić-Palavra, Izet Pehlić

VRIJEDNOSNE OSOBENOSTI SEVDALINKE I TURBO-FOLK MUZIKE KAO MUZIČKIH IZRAZA

U radu se pošlo od činjenice utemeljene na uvidima u relevantne naučnoteorijske izvore da kontekstualni pristup muzici potcrtava da značenje u muzici nikad nije u potpunosti „čisto“, te se naglašavaju njezina funkcionalna vrijednost i osobenosti. Cilj ovog istraživanja bio je da se kroz komparativnu analizu tekstova sevdalinki i autorskih pjesama napisanih u duhu sevdalinke te tekstova pjesama turbo-folk muzike ustanove osobenosti i razlike ovih muzičkih izraza. U istraživanju se pošlo od pretpostavke da su osobenosti sevdalinke i turbo-folk muzike kao muzičkih izraza vrlo različite. Od istraživačkih metoda u radu su korišteni metod teorijske analize i metod analize sadržaja, a istraživački korpus činilo je 8 reprezentativnih pjesama sevdalinki i autorskih pjesama nastalih po uzoru na svedalinku te 8 pjesama turbo-folk muzike, koje su analizirane za potrebe izvođenja zaključaka. Rezultati istraživanja pokazali su kako sevdalinke i pjesme turbo-folk muzike promoviraju različite vrijednosti. Izveden je zaključak kako bi pozitivne vrijednosti koje promovira sevdalinka bi trebalo u većoj mjeri koristiti u odgojne svrhe.

Ključne riječi: sevdalinka; turbo-folk; osobenosti; poruke; vrijednosti

UVOD

Danas je muzika dio životne svakodnevnice gotovo svakog čovjeka. S muzikom smo prirodno povezani, te čak i kada bismo htjeli ne bismo mogli izbjeći slušanje muzike. Muzika nije nužna za čovjekov život, ali nas na različite načine aficira. Najčešće

nismo ni svjesni koliko muzika može da bude važna, te na koje sve načine može da utječe na nas same. Važnost muzike prepoznata je još od prvobitne zajednice, te se ona na različite načine i u različite svrhe koristila. O tome koliko je muzika danas aktuelna govori činjenica da na društvenoj mreži YouTube, čija je svrha promoviranje i slušanje muzike i različitih videozapisa, muzički videozapisi imaju po nekoliko milijardi pregleda.

Sve veći je interes naučnika za odnos muzike sa okruženjem koje je sluša (North i Hargreaves 1997). Već sredinom dvadesetog stoljeća slušanje muzike kod mnogih postaje dio svakodnevnog života. Iako ljudi i dalje često sjede i namjerno slušaju muziku, sve je prisutnije slušanje muzike usputno, tokom nekih drugih aktivnosti, poput vožnje, kupovine ili obavljanja kućanskih poslova. To ima važne implikacije, jer sugerira da ako želimo cjelovito razumijeti svakodnevni život ljudi, neophodno je razumijeti i ulogu muzike u njemu. Poseban pristup odnosu muzike i okruženja koje je sluša odnosio se na učinke muzike na subjektivnu percepciju vremena i stvarno vrijeme čekanja (North i Hargreaves 1997). Nekoliko studija (Eysenck i Eysenck 1985; Chamorro-Premuzic i Furnham 2005; Chamorro-Premuzic i sar. 2009) pokazalo je da muzika može utjecati na količinu stvarno provedenog vremena u određenom okruženju, a ovaj nalaz ima očite komercijalne implikacije u vezi s korištenjem muzike u trgovinama ili dok su ljudi na čekanju u toku telefonskog poziva.

Različiti muzički sistemi imaju različite strukture i načine iskazivanja značenja muzike. Jedno stajalište je da iskustvo emocija zavisi o tome jesu li ispunjena ili kršena kulturno osviještena muzička očekivanja, što implicira da bi slušatelji trebali pokazati pristrasnosti koje favoriziraju muziku njihove rodne kulture (Meyer 1956). Uistinu, slušatelji bolje primjećuju osjećaje prenesene u muzici vlastite kulture nego u nepoznatoj muzici (Balkwill, Thompson i Matsunaga 2004). Slušanje muzike iz strane kulture najčešće je manje emocionalno rezonantno od slušanja nama poznate muzike.

Kada je u pitanju odgojni utjecaj muzike, zanimljive su spoznaje o tome koji su to aspekti upotrebe muzike u svakodnevnom životu. Dosadašnja istraživanja (Meyer 1956; Little i Zuckerman 1986; North i Hargreaves 1997; Gordy 1999; Kronja 2001; Juslin i Sloboda 2001; Kiossev 2002; Rentfrow i Gosling 2003; Juslin i Laukka 2003; Grujić 2009; Chamorro-Premuzic i sar. 2009) ispitala su više aspekata upotrebe muzike u svakodnevnom životu. Fokusirala su se na pitanja gdje, kada i zašto ljudi slušaju muziku. Iz svakodnevnog života i ličnog iskustva svi mogu da svjedoče različitim motivima upotrebe muzike. Nekada muziku slušamo da bismo popravili svoje raspoloženje, nekada je slušamo da nas utješi, a ponekad muziku slušamo

mahinalno ili uporedo sa obavljanjem drugih aktivnosti. Prema istraživanjima, motivi za slušanje muzike su podijeljeni u tri glavne kategorije:

1. manipulacija ili regulacija emocija (emocionalna upotreba);
2. racionalno ili intelektualno vrednovanje muzike (kognitivna upotreba);
3. muzika kao pozadina za rad, proučavanje, druženje ili izvršavanje drugih zadataka (Chamorro-Premuzic i sar. 2009).

U odnosu na osobnost, ustanovljeno je da emocionalna upotreba muzike pozitivno korelira s neuroticizmom, što je objašnjeno u kontekstu veće emocionalne osjetljivosti među onima koji su visoko u neuroticizmu (Juslin i Sloboda 2001; Juslin i Laukka 2003). Nadalje, ustanovljeno je da pozadinska muzika pozitivno korelira s ekstraverzijom, u skladu s nalazom da su ekstraverti nerazvijeni u odnosu na introverte te imaju veću toleranciju pozadinskih podražaja (Eysenck i Eysenck1985). Konačno, ustanovljeno je da kognitivna upotreba muzike pozitivno korelira s otvorenošću u smislu veće intelektualne znatiželje i potrebe za spoznajom, kao i pozitivne veze između otvorenosti i samoprocjene i psihometrijski odmjerene inteligencije (Chamorro-Premuzic i Furnham 2005).

Koliko nam je muzika važna, pored istraživanja, dokazuje i ljudska svakodnevnica, odnosno činjenica da na ulici veliki broj ljudi sluša muziku koristeći slušalice, muzika se sluša u vožnji automobilima ili javnom prijevozu, nose se majice sa natpisima citata i slikama omiljenih muzičkih izvođača, dijele se njihovi sadržaji po društvenim mrežama. Također, muzika današnjice predstavlja način da se ljudi međusobno povežu, da kreiraju pozitivnu atmosferu u prostoru u kojem provode vrijeme. Tako se na osnovu muzičkih preferencija može dosta zaključiti i o tome kakve smo ličnosti. Jedna od najranijih studija o muzičkim sklonostima je *I.P.A.T. Music Preference test*, koja je faktore preferenci tumačila kao nesvjesnu refleksiju specifičnih osobina ličnosti. Od tada su se istraživanja fokusirala na jasnije veze između muzičkih sklonosti i osobnosti (Cattell i Anderson 1953). Naprimjer, Little i Zuckerman (1986) ustanovili su pozitivnu vezu između traženja senzacije i sklonosti rocku, heavy metalu i punk muzici.

Rentfrow i Gosling (2003) svojim istraživanjima doprinijeli su spoznaji u području povezanosti identifikacije sa muzikom. Pri istraživanju, postavljali su dva važna pitanja: da li svi na isti način razmišljamo kada je riječ o vezi muzike i ličnosti, te da li muzički žanr opisuje ljude koji ga slušaju. Oni su naznačili da bi se muzičke sklonosti mogle organizirati iz 14 žanrova u četiri nezavisne dimenzije: reflektivna i složena, intenzivna i buntovna, uzbudljiva i konvencionalna te energetska i ritmička.

U naučnoj analizi ustanovljene su veze između svake dimenzije i tipičnih osobina ličnosti (Rentfrow i Gosling 2003: 1248). Pomenuti autori, između ostalog, došli su do zaključka da je muzika kao predmet analize, odnosno sredstvo za zaključivanje o nečijoj ličnosti, često informativnija u odnosu na druge karakteristike koje govore o ličnosti, kao što su video snimci ili fotografije. Pa tako, muzičke preferencije pružaju više informacija o emocionalnoj stabilnosti i otvorenosti pojedinca. Pokazalo se i da je manje informativna kada se zaključuje o ekstraverziji i savjesnosti. Ova studija je prva predložila jasnu, robusnu i smislenu strukturu na kojoj se temelje muzičke postavke. Međutim, autori ističu da bi se buduća istraživanja trebala proširiti na druge dobne skupine i kulture kako bi se potvrdila utvrđena struktura.

Osobenosti sevdalinke

Riječ sevdalinka potiče od riječi *sevdah* što znači ljubavni žar, čežnja, ljubavni zanos. Također, turska riječ *sevda* znači ljubav, dok arapska riječ *sävdā* znači crna žuč. Crna žuč je jedna od četiri osnovne supstance, koje se po shvatanju starih arapskih, odnosno grčkih ljekara, nalaze u ljudskom organizmu. Pošto je ljubav često uzrok melanholičnog raspoloženja i razdraženosti, dovedena je u vezu sa crnom žuči koja je navodno uzročnik takvog raspoloženja, pa je i sama ljubav nazvana *sävdā.* Turci su preuzeli tu riječ od Arapa, a mi smo joj dali „h“ i tako je nastala riječ sevdah (Škaljić 1966). Sevdalinke su bosanske gradske pjesme koje se obično povezuju s Bošnjacima, mada su pjesme bile popularne i među ostalim etničkim skupinama u Bosni i bivšoj Jugoslaviji. Tekstovi se često tiču historijskih događaja, bosanskih plemića, raznih gradova u Bosni i drugdje na Balkanu. Najčešće teme su neuzvraćena ljubav i ljubavna čežnja, tj. sevdah, nakon čega je žanr tako i nazvan (Eschker 1971). Prema Bajtalu (2012), sevdalinka, kao pjesma koja je nastala iz bola i koja je stvarana tako da ne samo opjeva taj bol, nego da pokuša i pomoći, počinje djelovati kao neki univerzalni lijek, panacea, koja jedina izlazi nakraj s ljubavnim jadom, odnosno sa sevdahom. Međutim, budući da je tako lijepa i tako privlačna, sevdalinka je počela da se širi i izvan Bosne i Hercegovine. Brojni su autori pisali pjesme po uzoru na narodnu sevdalinku, a neki od najpoznatijih su Aleksa Šantić, Mustafa Mujezinović, Rade Jovanović, Dragiša Nedović, Ismet Mulalić, Jozo Penava, Jovica Petković, Nikola Stoljković, Musa Ćazim Ćatić, Rade Dubljević, Safet Delbašagić i drugi (Bajtal 2012). Sevdalinke se obično pjevaju uz pratnju muzičkog instrumenta zvanog saz, koji je perzijskog porijekla a prilagođen je bosanskom ukusu, jeziku i karakteru.

Svaka izvedba sevdalinke može se smatrati otkrićem i otkrovenjem (Talam i Karača Beljak 2012).

Pojava sevdalinke (Krnjević 1973; Karača Beljak 2004; Petrović 2012; Bajtal 2012, Efendić 2015) vezana je za teritoriji Bosne i Hercegovine, a zatim se bilježi njeno prisustvo na prostorima gotovo cijele bivše Jugoslavije, naročito na prostorima Srbije i Hrvatske, ali i šire u Makedoniji, kao i Bugarskoj i Turskoj. Davor Petrović (2012) piše da se razvoj sevdalinke, bez obzira na to što je njen naziv relativno novijeg datuma, odvijao sporo i kontinuirano gotovo 500 godina, ali se to dugo trajanje u osnovi može podijeliti na tri glavna perioda: osmanski koji je trajao od sredine XV stoljeća do 1878. godine, austrougarski do 1918. godine i jugoslavenski do 1992. godine. Govoreći o sevdalinci, JasminaTalam i Tamara Karača Beljak (2015) konstatutuju da su u urbanim sredinama žene stvarale, njegovale i prenosile sasvim određene oblike pjevanja, te da se muzička praksa u svijetu žena odvijala 'daleko od očiju javnosti', a da je repertoar bio ograničen na oblike koji su se smatali 'umjerenim'.

O društvenom okviru života jednog od vidova bošnjačke lirske usmene pjesme, osim autora poput Giljferdinga i Bašagića, posvjedočili su i zapisi hrvatskog putopisca Ferde Hefele (Efendić 2015), koji je 1894. godine na putu za Carigrad prošao kroz ovu zemlju. Hefele je prvi zabilježio podatak o pjevanju ljubavne pjesme – za koju je kasnije ustaljen naziv sevdalinka – javno na teferičima ili u kafanama uz instrumentalnu pratnju (Efendić 2015). Svjedočanstvo o ovoj vrsti ljubavnih pjesama ostavio je i austrijski novinar Heinrich Renner (1897), koji je pred sami kraj 19. stoljeća došao u Bosnu i Hercegovinu sa austrougarskim trupama. On je bio oduševljen ljubavnom pjesmom koju je slušao, a ustanovio je da ovdašnji narod dijele različite religije, ali da ih zajednička pjesma objedinjava: "Uz ašikluk čuju se slatke ljubavne pjesme, koje ne zaostaju za najljepšim zvucima zapadnjačkim. Narod u Bosni, makar da je vjerom rascjepkan, u ljubavnim pjesmama nije razdijeljen, jer ženske i ljubavne pjesme iste su u muhamedovaca i u kršćana" (Renner 1987: 87).

Određivanje i datiranje historijskog razvoja sevdalinke te njena obilježja, obradili su brojni autori, a neki od njih su Muhsin Rizvić, Esad Bajtal, Vehid Gunić, Hamid Dizdar te Munib Maglajlić. Prema Bajtalu (2012), sevdalinka je nastala negdje u 16. stoljeću. Zabilježen je i jedan kuriozum: motiv za jednu od prvih sevdalinki nastao je izvan Bosne i Hercegovine – u Splitu, gdje se jedan mladi Bošnjak zaljubio u neku, kako je ta pjesma zove, 'bidnu Maru'. Njihova idila je, naravno, propala prema običajima toga vremena nju nije bilo moguće ostvariti njihovu ljubav, ali je taj mladić, u svom ljubavnom bolu, erotski ponesen, propjevao i otpjevao sevdalinku. Prvom

zabilježenom sevdalinkom smatra se pjesma *Tuga za dragim* (u današnjem repertoaru se izvodi pod naslovom *Kiša pada, trava raste*) koja se nalazi u Erlagenskom rukopisu iz XVIII stoljeća.

Munib Maglajlić (1983) razmatra pitanje sredine i vremena nastanka ove pjesme, te ističe da je sevdalinka kao jedan od najreprezentativnijih žanrova naše usmene književnosti i naše narodne umjetnosti općenito mogla nastati kada su istočnjački oblici življenja bili potpunije prihvaćeni u onom dijelu stanovništva Bosne koje je primilo islam, kada su se oblikovale specifične gradske sredine sa svim potrebnim institucijama, kada su se potpuno izgradile gradske četvrti, mahale, u kojima su kuće, prema mogućnostima domaćina, imale potrebne prostore: ograđenu avliju sa kapidžikom, bašču sa čardakom, ašik-pendžer i drugo. Dakle, kada se život počeo odvijati u onom ambijentu koji čini dobro poznatu pozadinu zbivanja u sevdalinci. To se moglo zbiti pedesetak godina nakon osmanskog osvojenja Bosne. A kako se u načinu života nije ništa bitno mijenjalo sve do okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, može se smatrati da zlatno doba života sevdalinke traje do ovog datuma. Sevdalinka se tada još uvijek ne gasi, ali se narušava cjelovitost životne podloge iz koje se ova pjesma rađala, jer prodorom zapadnjačke kulture življenja počinju iščezavati neki od ovih oblika života iz kojih je ona nicala, pa se gube i okolnosti u kojima se mogla nesmetano dalje obnavljati. Ipak, mnoge autorske pjesme nastale po uzoru na sevdalinku dosta vjerno čuvaju njen izvorni umjetnički identitet.

Osobenosti turbo-folk muzike

Teško je pobrojati i prokomentirati sve definicije, objašnjenja i kontroverze oko upotrebe termina turbo-folk i svih žanrovskih klasifikacija i debata povodom njih koje su pratile intelektualne, medijske i svakodnevne diskusije na temu kulturne politike u Srbiji (Gordy 1999; Kronja 2001; Grujić 2009). Osebujnu definiciju turbo-folk muzike i naziv tom muzičkom žanru dao je crnogorski rock pjevač i tekstopisac Antonije Pušić alias Rambo Amadeus – folk je narod, turbo je sistem za ubrizgavanje goriva pod pritiskom u cilindar motora sa unutrašnjim sagorijevanjem. Turbo-folk je gorenje naroda. Svako pospješivanje tog sagorijevanja je turbo-folk. Razbuktavanje najnižih strasti kod homosapiensa. Muzika je miljenica svih muza, harmonija svih umjetnosti. Turbo-folk nije muzika, turbo-folk je miljenica masa, kakofonija svih ukusa i mirisa. Beogradski muzički kritičar Petar Luković (1994; prema Cvitanović 2009: 326) opisao je turbo-folk kao „odvratnu mješavinu hip-hopa, techno ritmova,

staromodne disko muzike, arapskog zavijanja i bosanskih ljubavnih pjesama". Iako mobiliziran u političke svrhe turbo-folk je prije svega nominalno nekonfliktna muzika koja izbjegava takvu tematiku, pa se u mnoštvu pjesama isključivo spominju motivi naglašenog uživanja zabave, strasti i fatalizma (Cvitanović 2009: 327).

Za turbo-folk se često vezuje ideologija brzog površnog života, agresivnih zvukova, politički nekorektnih tekstova, seksističkih imidža i nacionalističko-šovinističkih tendencija (Gordy, 1999; Kronja, 2001). Turbo-folk je nastao u Srbiji u vrijeme rata devedestih godina prošlog stoljeća, navodno da zabavi stanovništvo i „odvuče" misli od ratnih strahota. Postoji i druga strana koja kaže da je turbo-folk upravo podsticao na rat. Ovaj muzički žanr se vrlo brzo probio na prostore cijelog Balkana, pa je sada jedan i danas od najslušanijih muzičkih žanrova na ovim prostorima. Eric Gordy (1999) i Alexander Kiossev (2002) pisali su o turbo-folku ranih devedesetih. Obojica ga smatraju nesumnjivo autohtonom „balkanskom" pojavom[1], no Gordy se fokusira na ekspanziju ovog žanra u Srbiji i njegovo širenje povezuje s dolaskom zločinačkog režima Slobodana Miloševića na vlast. Milošević je koristio nacionalistički potencijal turbo-folka za dobijanje podrške kod velikog broja glasača koji su napuštali sela i doseljavali se u gradove (Gordy 1999). Ubrzo je, kako zapaža Katarina Luketić, „taj i takav neofolk kao eskapistička, masovna i zabavljačka kultura (...) postao najsnažnija ″podkultura rata″. Upravo zbog načelne političke neangažiranosti i slavljenja bijega od stvarnosti, turbofolk je bio kultura koja prihvaća sve, pa i ratne kriminalce i profitere, ubojice i nacionaliste i poništava svaki upliv etičnosti. Mačistički obrasci i tradicionalizam, koji su njemu promovirani, savršeno su se uklapali u dominantnu patrijahalnost Balkana tijekom devedesetih, u kulturu ratništva, herojstva, nove hajdučije i oružja. U turbofolk-oazama, među seksiplinim pjevačicama i publikom u transu, mogli su se odmarati novi ratni junaci, u pauzama svojih akcija čišćenja, silovanja, protjerivanja i ubijanja. Tu su njihovi ratni podvizi i amblemi bili pošteđeni svake moralne ili kritičke procjene, svake moguće osude; tu se moglo zaboraviti na stvarnost i prepustiti se životu kakav slave stihovi turbofolk pjesama" (2013: 402-403). Gordy, također, turbo-folk i njegovu publiku stavlja u kontrast s urbanim rockom i njegovim asocijacijama uz Zapad i zapadne vrijednosti. Kiossev (2002) se nadovezuje na ovo suprotstavljanje balkanskog turbo-folka i zapadnih vrijednosti, te primjećuje kako je u Bugarskoj

[1] Autohtonost pri tome treba razumjeti kao socio-kulturnu a ne umjetničku karakteristiku turbofolka. „... riječ je o kulturi *trasha* nastaloj na podlozi narodnjačke kulture iz vremena Jugoslavije na koju su se nakalemili novi pop, dance ili rock ritmovi, zapadnjačka produkcija, glamurozni, naglaženo seksipilni imidž, konzumerističke navike i nove tranzicijske vrijednosti. (...) ... ona je tek balkanski kič i eklekticizam sastavljen od sterotipnih elemenata, a ne balkanska autentičnost ili umjetnička originalnost" (Luketić 2013: 399, 415).

chalga (svojevrsna bugarska verzija turbo-folka) zamijenila ne samo stare socijalističke načine zabave već i američku i englesku muziku u disko klubovima.

METOD

Predmet ovog istraživanja bile su osobenosti sevdalinke i turbo-folk muzike kao muzičkih izraza. Cilj istraživanja bio je da se kroz komparativnu analizu tekstova sevdalinki odnosno pjesama nastalih po uzoru na sevdalinku i pjesama turbo-folk muzike ustanove osobenosti jednog i drugog muzičkog izraza. U istraživanju se pošlo od pretpostavke da su osobenosti sevdalinke i turbo-folk muzike kao muzičkih izraza izrazito različite.

Od istraživačkih metoda korišteni su metod teorijske analize u oblikovanju teorijskog dijela i metod analize sadržaja u komparativnoj analizi. Istraživački korpus činilo je 8 reprezentativnih pjesama sevdalinke i autorskih pjesama nastalih po uzoru na sevdalinku te 8 pjesama turbo-folk muzike, koje su analizirane za potrebe izvođenja zaključaka.

Pjesme koje su u korpusu sevdalinki i umjetničkih autorskih izabrane za analizu (*Zaplakala stara majka Džafer-begova*, *Vezak vezla Adem kada*, *Bosno moja, divna, mila, Svu noć mala kraj pendžera stajala, Emina, Sve djevojke mirisno su cvijeće, Jesam li ti govorila dragi, Na pr'jestolu sjedi sultan*) po svome sadržaju imaju različite motive i opisuju različite događaje, pa je to omogućilo bolju generalizaciju te dalo širu sliku pri samoj analizi.

Kada je riječ o pjesmama turbo-folk muzike, odabrano je također 8 pjesma (Dijamant Bend - *Sve kafane su mi dom,* Aco Pejović – *Alkohola poplava,* Maja Berović – *Alkohol,* Jelena Karleuša – *Žene vole dijamante,* Mile Kitić – *Erotski dinamit,* Mile Kitić – *Halteri bele boje,* Svetlana Ražnatović – *Maskarada,* Funky G – *Dala bih sve*). Neke od njih su nastale još u periodu kada se turbo-folk muzika tek pojavila, a neke su novijeg datuma.

Zajedničko za sve odabrane turbo-folk pjesme je veliki broj pregleda na društvenoj mreži Youtube, što implicira njihovu veliku slušanost među publikom. Pjesme oba korpusa birane su tako da imaju iste ili slične motive kako bi ih se objektivnije moglo porediti. Izdvojeni su oni istraživački rezultati koji najjasnije svjedoče osobenosti sevdalinke i turbo-folk muzike kao muzičkih izraza.

REZULTATI

Sevdalinka

Sevdalinka i balada potencijalno su moćan su instrument odgajanja najčešće u bošnjačkoj porodici kojim se gradi identitet generacije koju odgajamo uz stihove nosioce vrijednosti bošnjačke zajednice, pri čemu se se i sam odgajatelj odgaja iznova ga koristeći kao korektiv (Maglajlić 1983). Riječi, stihovi i muzika prate čovjeka kroz cijeli život, a posebno važnu ulogu imaju u onim graničnim trenucima ljudskog života, kao što su rođenje i smrt. Prvu faza ljudskog života u tradicionalnim kulturama obilježile su uspavanke čiji je osnovni motiv *majka* koja odgaja, voli, te proizvodi diskurs naglašene etičnosti i estetičnosti. Samo moralna majka može moralno odgajati, a uspjeh majčinog moralnog odgoja dolazi do izražaja sa punoljestvom djece i njihovom ženidbom i udajom. U tom kontekstu majka može zauzeti moralno neprikladan stav kao u sevdalinkama *Zaplakala stara majka Džafer-begova* i *Vezak vezla Adem kada*, kada istvremeno čujemo moralnu poruku mlade Adem kade *Tvoja majka, dobra žena, o zlu govori*. Sevdalinka upečatljivo pjeva o odgovornosti majke za greške koje napravi u moralnom odgoju djeteta opisujući ih stihom:

Vidi majko tvoga grijeha, tvoga i moga,
više tvoga nego moga, tako mi Boga.

Sevdalinka, dakle, može poslužiti kao moralni korektiv majkama koje odgajaju i djeci koja se odgajaju, formalno i neformalno prenoseći vrijednosti matične kulture (Zukić 2013).

Hanifa Krnjević (1973) bilježi da je osjećanje ljubavi kao intenzivnog bola i patnje naročito iskristalizirano u sevdalinkama i da je jedno od glavnih obilježja sevdalinki upravo sevdah, tj. osjećanje gorčine zbog uskraćene ali i strasno željene ljubavi. Neke su sevdalinke išle drugim tokom i erotski su naglašenije. Ljubav se u njima oslobađa u neskrivenoj čežnji koja zna biti dovedena do goruće strasti (Krnjević 1973).

Sevdah nikad nije podrazumijevao samo ljubav između žene i muškarca, ljubav je u ovim pjesmama nerijetko oprostorena i povezana sa bosanskim planinama, rijekama, domovinom u cjelini. Kao motiv često se provlači i domoljublje. Naprimjer u pjesmi napisanoj i komponovanoj u duhu sevdalinke *Bosno moja, divna, mila* čiji je autor Jovica Petković:

Bosno moja, mila, divna
Lijepa, gizdava, haj
U tebi je Sarajevo
Puno sevdaha
U tebi su gore mnoge
Gore visoke
I studene izvor vode
Bosne ponosne

Bosno moja, mila, divna
Lijepa, gizdava
U tebi je Banja Luka
Uzdah momaka

Sevdalinka vjerodostojno prikazuje ljubav svog doba ali i univerzalne aspekte ljubavnih osjećanja i stanja, bol zbog toga što ljubav nema mogućnosti zadovoljenja i ispunjenja, jer pred njom stoji, jedanput prostor i vrijeme, kao zid i neprohodnost, drugi put prepreka individualne, društvene, porodične, tradicionalne ili prosto emocionalno-psihološke prirode.

Jesam li ti govorila, dragi
Ne ašikuj, ne veži sevdaha
Od sevdaha goreg jada nema,
ni žalosti od ašikovanja.
Na žalost će i komšija doći,
al' za jade niko i ne znade,
osim Boga i sevdaha moga!

Danas sevdalinka priziva slike, mirise i senzualnost iščezlog egzotičnog svijeta, nekadašnjeg bosanskog života utemeljenog na estetskim i moralnim vrijednostima starije tradicije. Reafirmacija živih elemenata te tradicije ukazuje na sofisticiranu i obrazloženu odluku da se vrati vrijednostima koje dokazano pružaju ispunjenje i sklad u svakodnevnom životu. Sevdalinka jasno i živahno reprezentuje duhovnu tradiciju i različite aspekte života bosanskih ljudi. Vrtovi s fontanama, bosanske kuće s njihovim "selamlucima", buđenje i postepeni razvoj ljubavi, "ašik-pendžeri" – formirali su okruženje u kojem je sevdalinka sredstvo za izjavljivanje ljubavi. Motiv pendžera je posebno interesantan, jer ističe ljepotu platonskog odnosa i čiste ljubavi, baš kao što je to predstavljeno u pjesmi *Svu noć mala kraj pendžera stajala:*

Svu noć mlada kraj pendžera staja'
čekajući hoće l' dragi doći.
Kad sarhoši iz mejhane pojdu,
svaki nosi ruku na saruku,
a moj dragi ruku na srdašcu.
Bože mili, šta li mi ga boli,
il' je žedan vinca rumenoga,
il' je željan lišca bijeloga?
Da je znadem da on para nema,
dala bi' mu struku ispod vrata,
nek' je pije, nek' se na me smije.

Emina Alekse Šantića je jedna od poznatih autorskih pjesama napisanih po uzoru na sevdalinku. Primjećujemo izraze privlačnosti i mladenačke ljubavi koja je više izraz strasti i strahopoštovanja na pozadini bosanskih vjersko-kulturalnih datosti, nego nekih dubokih i stalnih osjećanja. U pjesmi se jasno uočava utjecaj evropskog orijentalizma, s tjelesnim motivima opisanim kao putenim, ali i duševne čežnje kao produkt probuđenih čula.

Sinoć kad se vraćah iz topla hamama,
Prođoh pokraj bašče staroga imama.
Kad tamo u bašči, u hladu jasmina

Pa još kada šeće i plećima kreće,
Ni hodžin mi zapis više pomoć' neće!

Ja joj nazvah selam. Al' moga mi dina,
Ne šće ni da čuje lijepa Emina,
Već u srebrn ibrik zahvatila vode,
Pa niz bašču đule zaljevati ode.

S grana vjetar puhnu, pa niz pleći puste
Rasplete joj njene pletenice guste.
Zamirisa kosa, k'o zumbuli plavi,
S ibrikom u ruci stajaše Emina.

Ja kakva je pusta! Tako mi imana,
Stid je ne bi bilo da je kod sultana.
A meni se krenu bururet u glavi!

Malo ne posrnuh, mojega mi dina,
Al' meni ne dođe lijepa Emina.
Samo me je jednom pogledala mrko,
Niti haje, alčak, što za njome crko'!

Umro stari pjesnik, umrla Emina
Ostala je pusta, bašča od jasmina.
Salomljen je ibrik, uvelo je cvijeće
Pjesma o Emini, nikad umrijet neće.

U ovim pjesmama ženama se pridaje posebna vrijednost i pažnja, te je izraženo divljenje njihovoj ljepoti. Vanjska ljepota analogijama i metaforama ukazuje na ljepotu unutarnjih moralnih i karakternih osobina. Sevdalinka ne pjeva o ženi, čarobnoj ili plemenitoj gospođi na apstraktan način kao što su činili patriciji i trubaduri. Pjevač sevdalinke žudi za zagrljajem one kojoj pripada cijela njegova duša.To dokazuje i sevdalinka *Sve djevojke mirisno su cvijeće*:

Sve djevojke mirisno su cvijeće,
sve mirišu, al' ko draga nisu!
Jer je draga ruža tek razvita
pa u kitu sa ljiljanom svita.
Kad bih junak zakitit' se htio,
sve bih cvijeće redom mirisao,
mirisao, al' ga ne bih brao.
Rumen ružu samo bih ubrao,
uzabrao, slatko mirisao.

U sevdalinkama muškarci su kavaljeri koji se žrtvuju zbog ljubavi. Sevdalinka promovira ne samo tradicionalni način udvaranja, nego i predanost, lojalnost i odgovornost muškarca. To ilustrira i u duhu sevdalinke napisana pjesma Safvet-bega Bašagića *Na pr'jestolu sjedi sultan:*

Na pr'jestolu sjedi sultan, silni Ekber-car,
a do njega mlad vezire, mladi Behmen-han.
"Kazuj meni, mlad vezire, imena ti tvog,
ko ti dade zlatne ključe od harema mog?"
"Dala mi ih seja tvoja i poljupca dva,
a do zore kol'ko bješe ni sam ne znam ja!"
"Znaš li bolan, mlad vezire, snašao te jad,
da će dželat glavu tvoju odrubiti sad?"
"Čekaj malo, saslušaj me, ja sam svemu kriv,
ljubljah, ljubim, ljubit ću je sve dok budem živ!
A sad čini šta ti drago, na volju ti baš,
ili da mi seju dadeš ili samrt daš!

Sevdalinka je umjetnički oblik u kojem se susreću strast i razum, hedonizam i mistika. „Sretan je čovjek koji može iskusiti bogatstvo i melodičan zvuk sevdalinke, jedne od najcjenjenijih i najdramatičnijih ljubavnih pjesamaa na svijetu" – tako je Skender Kulenović, jedan od najvećih pjesnika bosanskog jezika, opisao sevdalinku (Durić: 2020).

Iz navedene analize tekstova može se zaključiti da se sevdalinka po svojoj izdvaja među drugim književnim i muzičkim žanrovima osobenošću svoga jezika, jednostavnošću stila, specifičnom dinamikom i sofisticiranošću poetske ljubavne poruke te etičkim i svjetonazorskim vrijednostima koje promovira. Sa svim navedenim konvergentne su i muzičko-melodijske karakteristike sevdalinke koje blagotovorno djeluju na emocionalno-psihološka stanja slušalaca.

Turbo-folk

Turbo-folk je jedan izrazito antievropski fenomen jer teži kulturnoj izoliranosti, posredno ali efikasno afirmira kriminal, deplasira norme civiliziranog ponašanja i podriva sistem moralnih vrijednosti. Doveo je do dezintegracije kulturnog miljea i vrijednosnog sistema, koji su postojali prije devedesetih, a zatim proveo reintegraciju pojedinih njihovih elemenata, ali u jedan konstrukt koji je razarajuće djelovao po mentalno tkivo naroda.

Kako bismo na pravi način došli do vrijednosti turbo-folk muzike, neophodno je osim samog teksta i onoga što se njime promovira, sagledati širu pozadinu ovog muzičkog pravca, što smo predstavili u poglavlju ″Osobenosti turb-folk muzike″. Ovdje je još potrebno ukazati na odlike ove muzičke proizvodnje kao što su

pojednostavljenost muzičkog izraza, široka dostupnost konzumentima, korištenje savremenih tehničkih i medijskih resursa u produkciji i dstribuciji. Turbo-folk nudi otvorenu seksualnost sa polunagim izvođačima, banalnim ljubavnim pričama i sugestivnim tekstovima prodorne i lake receptibilnosti. Najčešća reprezentacija izvođača turbo-folk scene je izgled žena agresivnog seksipila koji se ogleda u prenaglašenim seksualnim atributima žene i gotovo vidljivo groteskne odjeće. Model ponašanja ovakvih žena želi se nametnuti kao najpoželjniji model uspješne ženske egzistencije. „... prototip takve ″pjevačice-obične žene″ bila je i još jest Lepa Brena – nekad seks-bomba, danas uzorna supruga, majka i uspješna poslovna žena. Dakle, premda su izgled, ponašanje i imidž pjevačica turbofolka naglašeno seksualizirani, oni ne podrazumijevaju društvenu provokaciju, subverzivnost ili otpor prema patrijarhalnosti“ (Luketić: 2013: 405).

Iako u turbo-folk tekstovima, kako smo naglasili, rijetko ima direktnih aluzija na ratne, uobičajene političke i nacionalističke diskurse, turbo-folk kultura, ipak, kroz konvencionalno veličanje aktuelnih imperativa zajednice, kao što su heteronormativnost i „spremnost“ žena da u svakom slučaju budu određene i „verificirane“ prema tome koliko su poželjne i funkcionalne u odnosu na muškarca, učvršćuje ideju kolektivne, odnosno u ovom slučaju nacionalne društvene homogenosti (Grujić 2009).

Tekstovi turbo-folk muzike primijetno se koncentraciju oko nekoliko udarnih motiva. Prvi motiv koji ćemo ramotriti jeste motiv *kafane*. Stihovi pjesma turbo-folk muzike naglašavaju *kafanu* i *klubove* kao prostor u kojem se sluša muzika, konzumira alkohol, koji je i sam čest motiv, ali prije svega kao centralne pozornice, gravitacione tačke i identitetska jezgra cijele turbo-folk kulture.

Tako Dijamanti Bend pjeva:

Sve kafane su mi dom
ja sam uvek svoj na svom
svi bi kući a ja tek sam počeo
Kad u zoru dodam gas
tebe dozivam na glas
tražim oči što sam nekad voleo

Na ovaj način *kafani* se pridaje metafizički status, ona se, upoređujući je sa istinom i sudbinom, promovira u esencijalnu vrijednost. Metonimijski uz motiv *kafane* povezan je *alkohol.* U nekim tekstovima o turbo-folk muzike nailazimo na poređenje ovo supstance sa „gorivom“ koje, na tragu Amadeusovih zapažanja, pomaže ″gorenju naroda″. Nasuprot naučno utvrđenim činjenicama (Petz 2005) o dugotrajnom i prekomjernom konzumiranju alkoholnih pića, koje dovodi do niza promjena u

doživljavanju i ponašanju, te šteti zdravlju i onemogućuje zadovoljavanje socijalno-ekonomskih zahtjeva koje društvo pred pojedinca postavlja, *alkohol* je trubo-folk u pjesmama kao sredstvo koje liječi tugu i očaj zbog neuspjele ljubavi. Tako Aco Pejović pjeva:

Alkohola poplava
A ja sam još na nogama
Znam da negde posle tri
Nosiće me drugovi
Pile maleno
Ti me koštaš papreno
U svakoj noći tražim spas
Luksuz je da ne mislim na nas.

Na sličan način motiv *alkohola* predstavlja i Maja Berović u istoimenoj pjesmi:

Alkohol postoji, znam
Da se ničeg ne sjećam
Kad mi sutra bude bilo teže
Svako pati kako zna
Zato duplo piću ja
Zbog ravnoteže.

Žena se u ovim pjesmama karakterizira na različite načine, nekada u pozitivnom, a nekada u negativnom kontekstu. Ovdje ćemo izdvojiti one najzanimljivije tekstove koji nam daju uvid u „vrijednosti“ žene koje se kroz tekstove promoviraju. Tako se u pjesmi Jelene Karleuše žene generaliziraju atributima materijalnog bogatstva i pohlepe:

Najviše volim dijamante
To su mi najbolji drugovi
Devojke vole dijamante
Samo su oni večiti.

Identitet žene u turbo-folk kulturi uvijek je spoj pornografskih i patrijarhalnih elemenata. Ženska prenaglašena seksualnost uvijek ide uz „muški, frajerski, potencijalno ratnički imidž“ (Luketić 2013: 404). Ilustrativni primjeri za to su tekstovi pjesama Mileta Kitića:

Ni jedna nije k'o što je ona
Uzmi joj brate broj telefona
Pa nek nam igra i noć i dan
Čija će biti noćas ne znam ni sam
Ona je tvoja, ona je naša
Jer mi smo prava balkanska braća
Ona je zvezda, ona je hit
Ona je brate moj erotski dinamit.

Također, Mile Kitić pjeva:

Za ljubav stvorena, na život mirišeš
Kakva romantika, halteri bele boje
Skandal u vazduhu, mašte pokvarene
Kakva romantika, halteri bele boje
Ti gasiš svetlo, u glavi drama
Tvoja je štikla među mojim nogama
Zanos bez fola, igraj do bola.

Navedeni stihovi nedvosmisleno svjedoče o ustrojenosti turbo-folk imaginarija prema muškim fantazijama, ali i bijega od krute patrijarhalnosti u neku vrstu raskalašene patrijarhalnosti. Pjevačice pak mogu pjevati i o „varanju, otimanju tuđih muškaraca ili svojoj seksualnosti, ali tu je riječ samo o fingiranoj emancipaciji, jer su i dalje žene sasvim određene tradicionalnom ulogom prema muškarcima“ (Luketić 2013: 404). U skladu s muškom vizijom optimizacije ženskog identiteta potisnut je očaj ženskih izvođača a naspram toga se uvodi motiv moćne žene. U taj lažni feminizam potpuno se uklapa dominantna figura snažnog muškarca čija se moć veoma često iskazuje kroz kriminalne radnje, skupocjene automobile i drogu. Gordy (2004: 562) kao jedan od prvih turbo-folk hitova spominje pjesmu *200 na sat* u izvedbi Ivana Gavrilovića. Pjesma izražava navodnu hrabrost protagoniste i njegovu želju za brzom vožnjom i brzim životom što je izraženo u stihovima poput: „Vozač bez mane ne zna za strah“ (Gordy 2004: 562). I u pjesmi *30 dana robije* srpskog sastava Twins također se govori o hrabrosti protagoniste kojem nije problem što će biti lišen slobode zbog tuče i nelegalnog posjedovanja oružja, ali negoduje zbog toga što će biti udaljen od djevojke tih 30 dana, a u spotu pjevač Nebojša Kostrešević pleše s revolverom u društvu dvojice snažnih muškarca. Zadržava se i motiv novca, te se često insistira na finansijskoj naspram emocionalne stabilnosti. Muški izvođači ističu i sponzorski odnos prema mladim djevojkama, svoju karijernu uspješnost, ljepotu mlade žene i razliku u godinama koja ih odvaja. Oni, pak, tekstovi o ženama koji ostavalju dojam ženske bespomoći imaju mazohistički prizvuk i prikazuju zavisnost, kao naprimjer tekst pjesme *Maskarada* Svetlane Ražnatović:

Živ se čovek na sve navikne
pa valjda ću ja ako Bog da, ako Bog da
Da se pravim da te ne čujem
kad opsuješ me,
da spasim bar to što spasiti se da
Da ne proklinjem dan kad sam rekla ti da,
decu što sam ti rodila
I da foliram sve da se ne nerviram
što sam s drugom te videla

Ili tekst pjesme grupe Funky G:

Dala bih sve što želiš ti
za jednu mrvu tvoje ljubavi
ali to malo je
jer ti moj nikad nećeš postati.

Iz navedene analize može se izvesti konstatacija kako je turbo-folk muzika po svojoj osobenosti, porukama i vrijednostima koje promovira u potpunosti različita od sevdalnike i poruka i vrijednosti koje ona promovira.

ZAKLJUČCI

Uvidi u relevantne naučno-teorijske izvore pokazali su izuzetan značaj i mjesto muzike u čovjekovom životu kroz povijest. Utvrđeno je da je razlika između muzike i "nemuzike" u konačnici društveni konstrukt, koji je oblikovan društvenim uređenjem i kulturnim pretpostavkama. Također, kontekstualni pristup muzici tvrdi da značenje u muzici nikad nije u potpunosti „čisto", te se naglašavaju njezina funkcionalna vrijednost i odgojne osobenosti.

Iz analize tekstova sevdalinki i pjesama napisanih u duhu sevdalinke mogu se izvesti sljedeći zaključci:

- da je osjećanje ljubavi kao intenzivnog bola i patnje naročito iskristalizirano u sevdalinkama i da je jedno od glavnih obilježja sevdalinki upravo sevdah, tj. osjećanje gorčine zbog uskraćene ali i strasno željene ljubavi;
- da sevdah nikad nije podrazumijevao samo ljubav između žene i muškarca; kao motiv često se provlači i domoljublje;
- da se ovim pjesmama ženi pridaje posebna vrijednost i pažnja, da je izraženo divljenje njihovoj ljepoti, te izrazito poštovanje;
- da ženu u sevdalinkama, obično, osim ljepote karakteriziraju i visoke etičke vrijednosti;
- da se muškarci u sevdalinkama obično predstavljaju kao snažni patrijarhalni identiteti; promovira se tradicionalni način udvaranja, kao i predanost i odgovornost muškarca.

Iz analize tekstova pjesama turbo-folka mogu se izvesti sljedeći zaključci:

- da je najčešća reprezentacija izvođača turbo-folk scene izgled žena agresivnog seksipila koji se ogleda u prenaglašenim seksualnim atributima i tobožnjoj samosvjesnosti odlučne osobe koja životne tokove trži pod kontrolom, a zapravo je riječ o neopatrijarhalnom konstruktu proizašlom iz muškog imaginarija, te da baš ovakav model ponašanja žena postaje najpoželjniji model uspješne ženske egzistencije na području Balkana;
- da se esencijalna vrijednost daje kafani, te se ona promovira u gotovo metafizičku kategoriju uporeĎivanjem sa istinom i sudbinom;
- da se alkohol kao motiv u turbo-folk pjesmama, koje inače karakterizira niska metaforička implikativnost, sredstvo kojim se liječi tuga i očaj zbog nauspjele ljubavi;
- muški izvođači u turbo-folku često ističu sponzorski odnos prema mladim djevojkama;
- da se na tragu lažnog feminizma potiskuje očaj ženskih protagonista, naspram toga se uvodi motiv moćne žene kreirane prema standardima muškog imaginarija;
- da se ističu motivi snažnog muškarca čija se moć veoma često iskazuje kroz razne kriminalne radnje, skupocjene automobile i drogu;
- da se ističe i motiv novca, te se često insistira na finansijskoj nasparm emocionalne stabilnosti.

Ovi komparativni uvidi pokazuju izuzetno suprotstavljene osobenosti sevdalinki i pjesama turbo-folk muzike, te možemo zaključiti kako je u potpunosti potvrđena polazna pretpostavka da su vrlo različite odgojne osobenosti sevdalinke i turbo-folk muzike kao muzičkih izraza. Rezultati komparativne analize to su nedvosmisleno potvrdili. Nameće se zaključak kako sevdalinke promoviraju vrijednosti koje bi na prikladan način i u većoj mjeri trebalo koristiti u odgojne svrhe.

Ograničenost ovih istraživačkih spoznaja jeste u tome što su samo rezultat analize tekstova odabranih pjesama. S ciljem potpunije i utemeljenije naučnoistraživačke spoznaje bilo bi dobro uraditi i terensko empirijsko istraživanje na relevantnom uzorku među konzumentima ova dva muzička izraza, te njihove stavove o muzici dovesti u vezu s određenim varijablama koje bi potpunije opisale ovaj naučnoistraživački problem.

LITERATURA

1. Bajtal, Esad (2012), *Sevdalinka alhemija duše*, Rabic, Sarajevo
2. Balkwill, Laura-Lee, William Forde Thompson, Ria Matsunaga (2004), ″Recognitionof emotion in Japanese, Western, and Hindustani music by Japanese listeners″, *Japanese Psychological Research*, 46, 337-349.
3. Cattell, Raymond B., Jean C. Anderson (1953), ″The measurement of personalityand behavior disorders by the IPAT Music Preference Test″, *Journal of Applied Psychology*, 37(6), 446-454.
4. Chamorro-Premuzic, Tomas, Adrian Furnham (2005), *Personality and intellectual competence.* Lawrence Erlbaum Associates Publishers
5. Chamorro-Premuzic, Tomas, Viren Swami, Adrian Furnham, Ismail Maakip (2009), ″The big five personality traits and uses of music: A replication in Malaysia using structural equation modeling″, *Journal of Individual Differences,* 30(1), 20-27.
6. Cvitanović, Marin (2009), ″(Re)konstrukcija balkanskih identiteta kroz popularnu glazbu″. *Migracijske i etničke teme*, 25 (4), 317-335.
7. Durić Rašid (2020), *Tradicionalna bosanska pjesma Sevdalinka kao estetski, glazbeni i filološki fenomen*, Dostupno na: http://www.preporod-srebrenik.ba/index.php/knitu/318-rasid-duric-tradicionalna-bosanska-pjesma-sevdalinka-kao-estetski-glazbeni-i-filoloski-fenomen, Pristupljeno: 21. 09. 2020.
8. Efendić, Nirha (2015). *Bošnjačka usmena lirika. Kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Zemaljski muzej BiH i Slavistički komitet BiH, Sarajevo
9. Eschker, Wolfgang (1971) *Untersuchungen zur Improvisation und Tradierung der Sevdalinkaanhand der sprachlichen Figuren*, Slavische Beiträge, band 53, Verlag Otto Sagner, München
10. Eysenck, Hans J., Michael Eysenck (1985), *Personality and Individual Differences: A natural science approach*, Plenum Press, New York
11. Gordy, Eric D. (1999), *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA
12. Gordy, Eric D. (2004), *Democracy from above in Serbia: The experience so far*, University of California

13. Grujić, Marija (2009), *Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-Folk in Post-Yugoslav Serbia*, CEU, Budapest
14. Juslin, Patrik N., John A. Sloboda (Eds.) (2001), *Music and emotion: Theory and research,* Oxford University Press, New York
15. Juslin, Patrik N., Petri Laukka (2003), *Emotional expression in speech and music: Evidence of cross-modal similarities*, New York Academy of Sciences, New York
16. Karača Beljak, Tamara (2004), ″Može li sevdalinka biti bosanska solo pjesma″, u: Golemović, Dimitrije O. (ur.), *Dani Vlade Miloševića*, Zbornik radova Akademija umjetnosti, Banja Luka, 55–63.
17. Karača Beljak, Tamara (2017), ″How was the Myth Created: Why Do We Love Sevdalinka Sung with Accompaniment of an Accordion, Tamburitza and Folk Orchestra″, u: Jähnichen, Gisa (ur.) *Studia instrumentorum musicae popularis (new series)*, *SIMP*5*, Series of the ICTM Stady Group on Musical Instruments, 161-171.
18. Karača Beljak, Tamara, Jasmina Talam (2015), *Žene nositeljice narodne muzičke prakse Bosne i Hercegovine*, Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu i ICTM Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine, Sarajevo
19. Kiossev, Alexander (2002), ″The dark intimacy: Maps, Identities, Acts of Identification″,u: Bjelić, D.,& Savić, O. (eds.), *Balkan as a Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, MIT Press, Cambridge, 165-191.
20. Krnjević, Hatidža (1973), *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo
21. Kronja, Ivana (2001), *Smrtonosni sjaj: masovna psihologija i estetika turbo folka*, Tehnokratia, Beograd
22. Little, Patrik, Marvin Zuckerman (1986), ″Sensation seeking and music preferences″, *Personality and Individual Differences*, 7, 575-577.
23. Luketić, Katarina (2013), *Balkan: od geografije do fantazije*, Algoritam, Zagreb/Mostar
24. Maglajlić, Munib (ur.) (1978), *101 sevdalinka*, Prva književna komuna, Mostar
25. Meyer, Leonard B. (1956), *Emotion and meaning in music*, Chicago University Press, Chicago, IL
26. North, Adrian C., David Hargreaves (1997), ″Music and consumer behaviour″, In: Hargreaves, D. J., & North, A. C. (eds.), *The social psychology of music*, Oxford University Press, 268-289.

27. Petrović, Davor (2012), ″Četiri okvira za jednu pesmu: kratka biografija sevdalinke″, *Etnološko-antropološke sveske*, 19(8), 25-46.
28. Petz, Boris (2005), *Psihologijski rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko
29. Renner, Henrich (1897), *Durch Bosnien und der Hercegovina kreuz und quer*, Dietrch Reimer, Berlin
30. Rentfrow, Peter J., Samuel D. Gosling, (2003), ″The do re mi's of everyday life: The structure and personality correlates of music preferences″, *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 1236-1256.
31. Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
32. Talam, Jasmina, Tamara Karača Beljak (2012), ″Bosna Hersek'teki şehir mùziği geleneği: sevdalinka ve saz″, *Journal of Music and Dance Studies*, 2, Special Issue on Organology, 85-93.
33. Zukić, Melisa (2013), *Komparacija kvalitete odgojne uloge majke u bošnjačkoj potpunoj i nepotpunoj porodici*, magistarski rad, Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica

VALUE CHARACTERISTICS OF SEVDALINKA AND TURBO-FOLK AS MUSICAL GENRES

Summary

This paper has started from the fact that contextual analysis of song lyrics underlines that the meaning in lyrics is never completely clear, and its functional value and peculiarities are emphasized. This fact is based on insight into the relevant scientific and theoretical sources. The aim of this research was to establish the peculiarities and differences between sevdalinka and turbo-folk genres through a comparative analysis of sevdalinka lyrics and songs written in the spirit of sevdalinka, and turbo-folk songs lyrics. The research started from the assumption that the features of sevdalinka and turbo-folk music as musical genres are very different. The research methods used were the method of theoretical analysis and the method of content analysis, and the dataset consisted of 8 representative sevdalinka songs and songs based on the model of sevdalinka, and 8 turbo-folk songs, which were analyzed for conclusions. The results of the research showed how sevdalinka and turbo-folk songs promote different values. It was concluded that the positive values promoted by sevdalinka songs should be used to a greater extent for educational purposes.

Key words: sevdalinka; turbo-folk; characteristics; messages; values

Adresa autora
Authors' address

Kristina Prkić-Palavra
Osnovna škola Eenstock, Hamburg (Njemačka)
kristinaprkicpalavra@gmail.com

Izet Pehlić
Univerziteta u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
izet.pehlic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.223

UDK 376:616.899

Primljeno: 29. 10. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Smiljana Zrilić, Antonija Jadrijević Tomas

ZADOVOLJSTVO RODITELJA DJECE S TEŠKOĆAMA PARTICIPACIJOM POMOĆNIKA U NASTAVI[1]

U radu se navode relevantne pretpostavke uspješnog provođenja inkluzivnog odgoja i obrazovanja s posebnim osvrtom na ulogu pomoćnika u nastavi[2]. Zbog izrazito zahtjevne uloge učitelja u složenom konceptu inkluzivnog odgoja i obrazovanja neophodno je uključiti pomoćnika. To je jedan od ključnih preduvjeta kvalitetne inkluzije, kako u ustanovama ranog i predškolskog odgoja, tako i u školi. Suočeni s izazovima inkluzivnog odgoja i obrazovanja, učitelji u prekobrojnim razrednim odjelima ne mogu kvalitetno provoditi inkluziju bez pomoćnika. Međutim, nije rijedak slučaj kako izostaje kvalitetna komunikacija učitelja i pomoćnika, roditelja i stručnih suradnika.

U ovom radu istražit ćemo koliko su roditelji, kao značajni dionici uspješne inkluzije zadovoljni participacijom pomoćnika u nastavi, koji su razlozi zadovoljstva ili nezadovoljstva, što smatraju pozitivnim kod uvođenja pomoćnika, te što bi promijenili. Iako je istraživanjem obuhvaćen mali broj ispitanika, pa je teško donositi generalne zaključke, naglašavamo kako još uvijek nije zakonski postavljen kompetencijski profil pomoćnika u inkluziji, te svako istraživanje na ovu temu može biti značajan doprinos u realizaciji istog.

Ključne riječi: pomoćnik u nastavi; inkluzivni odgoj i obrazovanje; učenik s teškoćama; učitelji; roditelji

[1] U Republici Hrvatskoj uobičajen je termin *pomoćnik u nastavi.* U drugim zemljama najčešće se koristi termin *asistent u nastavi* (npr. Malta), ali i *asistent posebnih potreba* (Irska), *asistent učeniku s posebnim potrebama* (Njemačka), *asistent nastavniku* (Španjolska). U stranoj literaturi spominju se nazivi *teaching assistant (TA), learning support assistant (LSA), welfare assistant i specialneeds assistant.*

[2] Projekt „Asistent u nastavi" pokrenula je udruga roditelja djece s posebnim potrebama – PUŽ (Put u život) – 2005. godine na natječaju Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, uz suglasnost Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa.

UVOD

Rad se bavi inkluzivnim odgojem i obrazovanjem i istraživanjem uloge pomoćnika u nastavi. Pretpostavka uspješne realizacije nastave u inkluzivnoj školi je, osim materijalnih uvjeta, kompetentnih učitelja, svakako i angažman pomoćnika u nastavi. Projekt je uspješno zaživio u mnogim školama u Hrvatskoj, ali se one i danas susreću s brojnim problemima. Postavlja se pitanje kakva je, uopće, uloga pomoćnika. Pomaže li učenicima u socijalnoj inkluziji ili im rješava školske i domaće zadaće.

U kontekstu suvremene škole, kvaliteta obrazovanja trebala bi ujedno podrazumijevati i kvalitetu inkluzivnog obrazovanja usmjerenog na isticanje dobrobiti procesa inkluzije za sve učenike s teškoćama i njihove vršnjake u razredu. Učitelji u školama sve se više suočavaju s izazovima organiziranja i izvođenja nastave prilagođene učenicima s različitim teškoćama kao i preuzete odgovornosti za učenje i postignuća. U inkluzivnoj školi, svako dijete ima jedinstvene karakteristike, interes, sposobnosti i potrebe za učenjem. Uspješna implementacija obrazovne inkluzije u velikoj mjeri ovisi o osiguranju materijalnih i financijskih preduvjeta, ali i o profesionalnom razvoju učitelja i stručnjaka vezanih za rad s djecom s teškoćama, njihovim stečenim kompetencijama te spremnosti na dodatan angažman i učenje. Kvaliteti inkluzije značajno pridonose i pomoćnici u nastavi. Osnovna uloga pomoćnika u nastavi pružanje je pomoći i podrške učenicima s teškoćama u razvoju kako bi se što uspješnije uključili u razrednu zajednicu te svladali socijalno-psihološke prepreke i nastavne sadržaje. Prije nego što se djetetu odobri pomoć u nastavi, potrebno je precizno utvrditi teškoću kako bi mu se omogućilo obrazovanje u skladu s njegovim potrebama i mogućnostima. U sklopu hrvatskog modela podrške edukacijskom uključivanju djece s teškoćama u redoviti sustav odgoja i obrazovanja moraju biti zadovoljeni sljedeći uvjeti kako bi se pomoćnik mogao uključiti u izravan rad u razredu: odobrenje škole za rad pomoćnika, suglasnost roditelja, imenovani koordinator škole za pomoćnike, osigurani članovi mobilnog stručnog tima za kontinuiranu podršku učiteljima i pomoćniku, redovna supervizija članova mobilnog stručnog tima te redovna supervizija pomoćnika[3].

Iako je uloga pomoćnika u nastavi u prvome redu pružanje podrške učeniku s teškoćama, on također ima ulogu pružanja podrške učitelju, roditeljima, školi i kurikulumu. Na uzorku od 152 pomoćnika u nastavi Drandić (2017) je ustanovila kako je ulogu pomoćnika u nastavi moguće opisati kroz sedam faktorskih dimenzija: odgojno-obrazovna uloga; suradnja s ostalim sudionicima u inkluziji; poticanje socija-

[3] Superviziju i/ili grupno savjetovanje vode iskusni stručnjaci škole – imenovani koordinatori (primjerice edu kacijski-rehabilitator, psiholog, pedagog).

lizacije; spremnost na dodatnu edukaciju; spremnost na dodatni angažman; izgradnja međusobnog povjerenja te doprinos inkluzije dobrobiti za sve učenike.

U relevantnoj suvremenoj literaturi prepoznata je aktualnost i značenje koncepta pomoćnika u nastavi. Bentham i Hutchins (2006) obrazlažu temeljne uloge pomoćnika u nastavi: davanje i pojašnjavanje uputa; motiviranje i poticanje učenika; uspostava toplog i podržavajućeg odnosa s drugom djecom; promicanje i poticanje djetetova samopouzdanja i neovisnosti; poticanje učenikova postavljanja vlastitih ciljeva i samoprocjene, te pomoć učeniku u učenju i praćenju nastave. McConkey i Abbott (2011) upozoravaju kako bi u programima osposobljavanja pomoćnika u nastavi naglasak trebao biti na specifičnim ulogama i dužnostima pomoćnika te specifičnostima rada u odnosu na teškoću koje dijete ima[4].

Romstein i Velki (2017) ukazuju na probleme u implementaciji projekta pomoćnika u nastavi: uključivanje pomoćnika u nastavi se nerijetko shvaća kao mjera smanjenja stope nezaposlenosti; čestom izmjenom pomoćnika u nastavi ne ostvaruje se kontinuitet potpore i stalnosti osobe; ograničeno vremensko razdoblje angažmana pomoćnika u nastavi; nemotiviranost i izloženost stresu pomoćnika za rad zbog neizvjesnosti angažmana u sljedećoj školskoj godini; neuređenost zakonske regulative zbog čega se pomoćnici u nastavi dodjeljuju učenicima kojima je utvrđena teškoća u razvoju, ali i onima za koje postoji sumnja na teškoću u razvoju; problemi u osposobljavanju pomoćnika u nastavi. Istraživanja upućuju i na neke druge negativne učinke ovog modela podrške. Pomoćnik u nastavi može u suradnju između učitelja i pomoćnika te ulogu jednog i drugog unijeti zbunjenost (Tews i Lupart 2008). Nerijetko su učenici koji imaju pomoćnika u nastavi izolirani od odnosa s učiteljima jer uloga asistenta postaje dominantna i na taj način se unutar procesa inkluzije događa separacija (Giangreco i Doyle 2002). Također, njegova uloga ponekad dovodi i do izolacije djece od vršnjaka i djeca s teškoćama ne uče kako samostalno obavljati zadatke koje mogu obavljati, nego se oslanjaju na pomoćnika (Tews i Lupart 2008) i sl.

[4] Osobe koje se zapošljavaju kao asistenti u nastavi u Hrvatskoj najčešće su studenti apsolventi pedagogije, psihologije, edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta i učiteljskog fakulteta te nezaposleni pedagozi, psiholozi i edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci. Uz navedene stručne kvalifikacije, osobe koje žele biti asistenti u nastavi trebale bi imati izražene i određene osobine ličnosti kao što su empatija, tolerancija, sklonost ka radu s djecom s posebnim potrebama te spremnost na suradnju s ostalim članovima odgojno-obrazovnog sustava. Nažalost, zbog vrlo slabog nagrađivanja, pomoćnici u nastavi su i mladi sa srednjom stručnom spremom, koji završavaju jednotjedni tečaj. U Hrvatskoj se program osposobljavanja za pomoćnika u nastavi provodi prema dva modela kroz kratke programe edukacije: uvođenje u rad pomoćnika u nastavi u trajanju od 20 sati, te Program osposobljavanja za obavljanje poslova pomoćnika u nastavi u radu s djecom s teškoćama kroz 90 sati teorijske nastave, 24 sata vježbi i 104 sata praktične nastave. Elaboriranje istog prelazi okvire ovog rada.

Bez obzira na nedostatke koji su navedeni, pomoćnici u nastavi značajni su dionici inkluzije, a pozornost trebamo usmjeriti na njihovo obrazovanje i stalni angažman u školi. Iako smo još daleko od toga, treba ići u smjeru njihovog statusa zaposlenika škole i izobrazbe u vertikali visokog obrazovanja, gdje bi ishodi učenja bili usmjereni njihovim kompetencijama za rad s učenicima s teškoćama.

OD POČETKA INTEGRACIJE DO INKLUZIVNE ŠKOLE

Još ne tako davno problem obrazovanja djece s teškoćama rješavao se smještajem u posebne ustanove, npr. u specijalne škole za gluhe i slijepe, ili u posebna odjeljenja, ako je riječ o blažim smetnjama. Neke teškoće (hiperaktivnost, specifične teškoće učenja) nisu ni detektirane kao takve, djeca su smatrana neposlušnima, lijenima, nezainteresiranima za školu i slično. *Specijalne škole* djecu s teškoćama u razvoju osposobljavaju za život u grupama sebi sličnim. Takvo odvajanje djece s teškoćama u razvoju od ostalih ima niz negativnih posljedica i na djecu urednog razvoja koja, odrastajući i živeći u grupama sebi sličnih, ne nauče prepoznavati i uvažavati različitosti, prepoznavati vrijednosti osoba s teškoćama u razvoju. Naprotiv, iz neznanja, formiraju prema njima niz predrasuda, te se uvijek ističu područja na kojima nisu uspješna, ne uvažavajući tako njihove posebne potrebe, ali i posebne potencijale u područjima gdje mogu biti uspješni.

Učenici s teškoćama dugi niz godina bili su institucionalizirani i marginalizirani u društvu. Pravo na obrazovanje u redovitim školama, tj. integracija ozakonjena je 1980. odredbama kojima se jamči pravo školovanja učenicima s teškoćama u redovitim razrednim odjelima. (Zakon o odgoju i osnovnom obrazovanju, Narodne novine, br. 4., 1980). Kao krajnji oblik integracije daljnjim se napretkom razvija pokret inkluzije. Ova dva termina često se koriste kao sinonimi, iako to nisu. Integracija naglašava potrebe djece s teškoćama, a inkluzija njihova prava. Isto tako u integraciji je isti odnos prema svim učenicima, gdje je naglasak na procesu, a inkluzijom svako dijete dobiva podršku koja mu je potrebna da bi maksimalno razvio svoje potencijale, a naglasak je na rezultatima. Za razliku od integracije, inkluzija podrazumijeva: uravnotežene intervencije prema djeci s teškoćama, ranu intervenciju u području socijalne kompetencije, prihvaćanje i uvažavanje različitosti, razvoj tolerancije, jačanje osobnosti djece s teškoćama u razvoju itd.

Inkluzija sama po sebi ne podrazumijeva izjednačavanje svih učenika, nego uvažavanje njihovih različitosti. U tome i jest njena vrijednost, jer nam kroz razvoj opće

tolerancije prema individualnim razlikama i potrebama omogućava širenje spoznaja i obogaćivanje iskustava. Inkluzija svakom pojedincu pruža mogućnost odlučivanja o vlastitom životu i preuzimanja odgovornosti. To je pristup u kojem se naglašava da je različitost u snazi, sposobnostima i potrebama prirodna i poželjna. Ona zahtijeva razvoj osjetljivosti i stvaranje uvjeta za artikulaciju i zadovoljavanje različitih individualnih potreba. Daniels i Stafford (2003) ističu važnost inkluzije za socijalizaciju djece s teškoćama. Obrazovanjem i odrastanjem u školskoj sredini s djecom koja nemaju teškoća, djeca s teškoćama lakše sklapaju prijateljske odnose i usvajaju pozitivne društvene vještine. Sva djeca su sposobna učiti i obrazovati se, iako postoje razlike u načinu na koji ona uče. Nekima treba više vremena, neki imaju različite stilove učenja, a nekima je potrebna dodatna pomoć kako bi mogli doživjeti iskustva dostupna svim učenicima (Halliwell 2003). Farrell, Balshaw i Polat (2000) smatraju kako sve veći broj pomoćnika u nastavi i proširenje njihove uloge u redovnim školama jednim dijelom odražava i rastući pokret u svijetu koji teži ka tome da se obrazovni sustavi što više približe učenicima i učine škole inkluzivnima. Slično tome, Bentham i Hutchins (2006) ističu kako su pomoćnici u nastavi od ključne važnosti za proces inkluzije i kako se bez njih inkluzija ne može u potpunosti provoditi.

Rezultati pojedinih istraživanja pokazuju kako su pomoćnici u nastavi jedan od ključnih čimbenika potrebnih za uspješnu inkluziju djece s teškoćama (McConkey, Abbott 2011; Bentham, Hutchins 2006). S druge strane, postoje istraživanja koja ukazuju i na negativan učinak pomoćnika na rad s djecom s posebnim potrebama, upozoravajući kako učenici postaju preovisni o njegovoj pomoći (McConkey, Abbott 2011; Krampač–Grljušić i sur. 2010).

PARTNERSTVO POMOĆNIKA U NASTAVI I RODITELJA UČENIKA S TEŠKOĆAMA

Pomoćnik u nastavi treba poznavati osnovne informacije o djetetu s kojim radi i njegovom obiteljskom okruženju te biti upoznat s ciljevima i očekivanjima roditelja. Ukoliko je potrebno može davati i upute roditeljima za aktivnosti s djecom kod kuće kako bi se poboljšao proces učenja. Zajedno s učiteljem pomoćnik pruža informacije roditeljima o napredovanju djeteta, a može nazočiti i susretima učitelja i roditelja na informacijama i roditeljskim sastancima. Pomoćnik i roditelj najčešće komuniciraju putem komunikacijske bilježnice u koju pomoćnici zapisuju roditelju sve bitne informacije vezane za učenikov rad u školi. Moran i suradnici (2004) navode trostruke

pozitivne ishode partnerskih odnosa s roditeljima: ishodi za dijete (pozitivno ponašanje, emocionalni razvoj i edukacijska postignuća), ishodi za roditelje (roditeljske vještine, roditeljski stavovi i uvjerenja, roditeljska znanja i razumijevanja te emocionalno i mentalno zdravlje roditelja) te ishodi za dijete i roditelja (pozitivni odnosi djece i roditelja). Rano, pravovremeno i kontinuirano pružanje potpore obiteljima djece s teškoćama polučit će dugoročnim pozitivnim ishodima. McWayne i suradnici (2004) su ukazali na pozitivnu povezanost između uključenosti roditelja u partnerske odnose s odgojno-obrazovnom ustanovom i djetetovih socijalnih i školskih postignuća. Asmussen i suradnici (2007) navode neke od razloga zbog kojih se roditelji nisu voljni uključiti u suradničke odnose: prezaposlenost i nedostatak vremena, negiranje problema i potrebe za suradnjom, nedostatak znanja o važnosti uspostave suradničkih odnosa, sram i nesigurnost te prijašnje loše iskustvo u suradnji sa školom. U ovakvim situacijama pomoćnici preuzimaju inicijativu. Roditelj dobiva povratne informacije o radu djeteta u školi, a pomoćnik treba inzistirati na povratnim informacijama o radu djeteta kod kuće. Često se roditelji teško suočavaju s činjenicom da dijete ima teškoću, ali još teže se suočavaju s time da njihovo dijete ne može biti poput ostale djece i svladati gradivo u tolikoj mjeri i brzinom poput ostale djece. Vrlo je važno da roditelji prihvate postojeću situaciju i osvijeste postojeće stanje. Od velikog je značaja i pristupiti na pravilan način i imati razumijevanje za roditelje te im pokušati na što jednostavniji i pristupačniji način objasniti što je najbolje za njihovo dijete. Otvoreni razgovori, razmjena iskustava, naglašavanje dobrih osobina i postupaka djeteta itekako ohrabruje roditelje i daje im samopouzdanje za daljnji trud i rad. Važno je naglasiti dobre stvari kod djeteta, a ublažiti one manje dobre jer neka djeca s teškoćama nisu svjesna svojih ponašanja te ne mogu odgovarati za svoje postupke.

EMPIRIJSKI DIO ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja bio je dobiti povratne informacije o zadovoljstvu roditelja djece s teškoćama participacijom pomoćnika u nastavi. Istraživanje je provedeno anketiranjem 32 roditelja djece s teškoćama (18 dječaka i 14 djevojčica u dobi od 8 do 12 godina) koji imaju pomoćnika u nastavi u 5 osnovnih škola: OŠ Fra Pavla Vučkovića, OŠ Ivana Lovrića i OŠ Marka Marulića iz Sinja, te dvije škole iz Zadra, OŠ Stanovi i OŠ Zadarski otoci. Pitanja su bila otvorenog tipa, dosta teško ih je bilo obraditi, te je analiza deskriptivna. Teškoće koje djeca imaju su različite, a najviše je djece sa specifičnim teškoćama učenja (disleksija i disgrafija), zatim ADHD, snižene intelektualne sposobnosti, te jedan učenik s poremećajem iz autističnog spektra.

Deskriptivna analiza odgovora roditelja:

1. Smatrate li dobrim uvođenje pomoćnika u nastavu za rad s djecom s teškoćama?

Svi ispitanici su odgovorili potvrdno. Najučestaliji razlozi zašto smatraju dobrim uvođenje pomoćnika u nastavu su: „integracija djeteta u redovnu školu i u razred, vidljivi su pomaci u učenju, radu i svladavanju nastavnih sadržaja i odgovarajućeg programa, dijete sustavno prati gradivo i manje je opterećeno vikendom jer sve stigne u školi, djeca su samostalnija i prate nastavu; djeca su motivirana i zadovoljna sama sobom, jača im samopouzdanje te je uvijek netko uz njih komu se mogu obratiti za pomoć; pomoć u kretanju i prilagodba uvjeta u razredu/školi; pomoćnici su velika pomoć učiteljima te svu pozornost mogu posvetiti učeniku; dijete provodi vrijeme sa svojim vršnjacima, a i roditelji su sigurniji kada znaju da dijete ima podršku u razredu; svaka pomoć dobro dođe."

2. Koliko dugo vaše dijete ima pomoćnika u nastavi?

Koliko dugo dijete ima pomoćnika u nastavi ovisi o tome koji razred dijete pohađa, najkraće vremensko razdoblje u kojem dijete ima pomoćnika je pola godine, a to se najčešće odnosi na učenike prvih razreda ili na učenike kod kojih su se javile teškoće u višim razredima osnovne škole pa im je potrebna pomoć u svladavanju gradiva iz nekih područja. Najduže razdoblje u kojem dijete ima pomoćnika u nastavi je 4 godina, tj. dijete ima pomoćnika od prvog razreda osnovne škole. Djeca s teškoćama ne mijenjaju često pomoćnike u nastavi. Najčešće su imali jednog pomoćnika u nastavi koji je bio s njima sve do kraja školovanja. Dva pomoćnika imalo je nešto malo manje učenika, a tri ili više najmanje učenika.

3. Kako su izgledali prvi susreti Vašeg djeteta i pomoćnika u nastavi?

Prvi susreti pomoćnika u nastavi i djece s teškoćama prema najučestalijim odgovorima roditelja izgledali su ovako: „dobro/slažu se, uz objašnjenja da je bila potrebna prilagodba i upoznavanje, bez većih problema ili teškoća, dijete je odmah prihvatilo pomoć, pomoćnik je bio susretljiv, komunikativan, pristupačan, osjećajan; jako dobro / lijepo / prekrasno / uspješno /odlično, uz objašnjenja velika posvećenost pomoćnika radu te ostvarenje kvalitetnog odnosa, dijete je shvatilo da mu je potrebna pomoć te je našao oslonac u pomoćniku i što je vrijeme dalje išlo ostvarili su odličnu suradnju, prijateljski odnos." Neki roditelji navode da je dijete bilo „suzdržano, radoznalo, plaho, javljalo se nepovjerenje u početku, a kasnije veliko povjerenje i zadovoljstvo jer je dijete vidjelo napredak u radu".

4. **Prihvaća li dijete suradnju s pomoćnikom ili odbija? Objasnite.**

Djeca s teškoćama prihvaćaju suradnju s pomoćnicima u nastavi jer vide da im je potrebna pomoć te roditelji navode da djeca prihvaćaju pomoć u potpunosti /jako dobro/ vrlo dobro/ uglavnom, vole svoje pomoćnike i osjećaju se sigurnije uz njih te se lijepo snalaze u radu. Određeni broj djece surađuje ovisno o situaciji, kada vide da mogu sami nešto odraditi to i odrade pa odbijaju pomoć, ponekad odbijaju suradnju zbog umora, nesuglasica u školi, lošeg raspoloženja, tj. ovisno o trenutnom raspoloženju; neka djeca pokušavaju zaobići pravila i riješiti probleme na kraći način odbijajući pomoć i pružajući otpor ili ako ne žele raditi taj dan u potpunosti će odbiti suradnju i odraditi će to neki drugi dan. Neka djeca žele biti poput vršnjaka i pokušavaju što bolje sami savladati određeno gradivo, a kada ne uspiju u nekim područjima tada prihvaćaju pomoć jer shvaćaju koliko im je potrebna u napretku. Veliku ulogu u prihvaćanju ili neprihvaćanju pomoćnika i suradnje s njim igra mijenjanje pomoćnika u nastavi pa jedan roditelj navodi kako je dijete jako loše prihvatilo novog pomoćnika koji nema razumijevanja za dijete i pružanje potrebne potpore u radu.

5. Kako Vaše dijete prihvaća mijenjanje pomoćnika u nastavi?

Veći je broj djece koja odmah dobro prihvate mijenjanje pomoćnika u nastavi. Roditelji djece koja odmah prihvate novog pomoćnika navode da dijete dobro / jako dobro prihvaća promjene i da nije bilo problema. Roditelji djece koja teško prihvaćaju promjene navode da to nije dobro, da je djeci teško zbog toga jer se teško prilagođavaju, potrebno je dugo razdoblje prilagodbe. Dobar dio roditelja navodi kako to ovisi o pomoćnicima, neki pomoćnici nemaju dobar pristup djetetu, tj. ne znaju na koji način pomoći djetetu s teškoćama ili nemaju razumijevanja i potrebna znanja. Petero roditelja je navelo da dijete dosad nije mijenjalo pomoćnika u nastavi i da to nije dobro za dijete pa se nadaju da se neće ni mijenjati pomoćnik u nastavi.

6. Nabrojite 5 prednosti pomoćnika u nastavi Vašeg djeteta.

Roditelji su naveli mnoge prednosti pomoćnika u nastavi njihove djece, Neki roditelji naveli su više prednosti od 5, a neki manje. Roditelji su kao prednosti pomoćnika svoje djece navodili: rasterećenje roditelja, pristupačnost, ozbiljnost, pouzdanost, osjećaj sigurnosti i zaštite djeteta od okoline jer je drukčije od ostale djece.

7. Nabrojite 5 nedostataka pomoćnika u nastavi Vašeg djeteta.

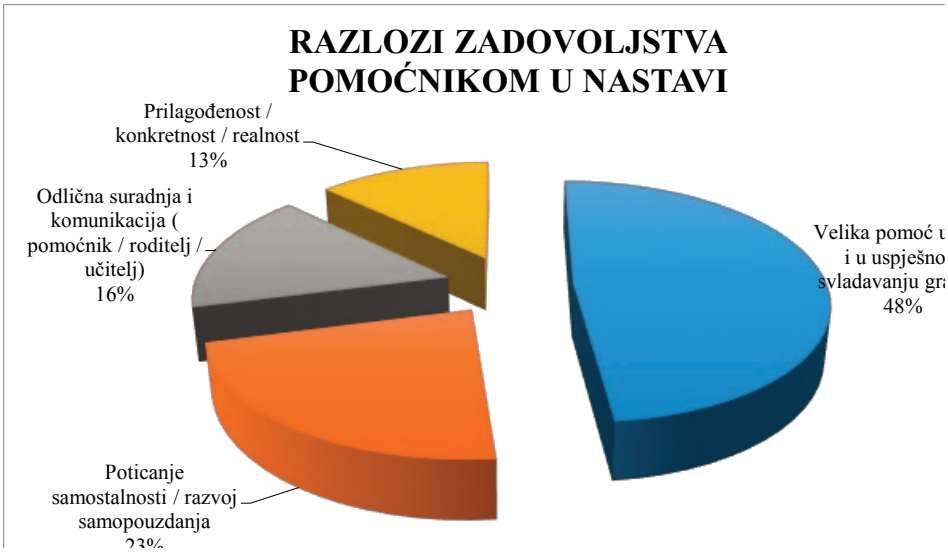
Skoro 50 % roditelja navodi da pomoćnik njihova djeteta nema nedostataka, a roditelji koji navode da pomoćnici imaju nedostatke u radu daju iste ili slične odgovore.

Roditelji su nezadovoljni i time što se ponekad na dijete vrši pritisak kada nije zainteresirano za rad i ima nedostatak koncentracije, isto tako pomoćnici su nezainteresirani za svoj posao i nalaze se uz učenika samo da odrade svoj radni dan i nakon toga idu kući. Roditelji su nezadovoljni što se djetetu ne daju upute za vrijeme pisanja ispita i na taj način mu se olakša pisanje.

8. Jeste li zadovoljni načinom rada pomoćnika Vašeg djeteta[5]?

Većina roditelja djece s teškoćama je zadovoljna načinom rada pomoćnika u nastavi, dok mali dio ostalih nije zadovoljan ili ne zna.

Grafikon 1. Razlozi zadovoljstva pomoćnikom u nastavi

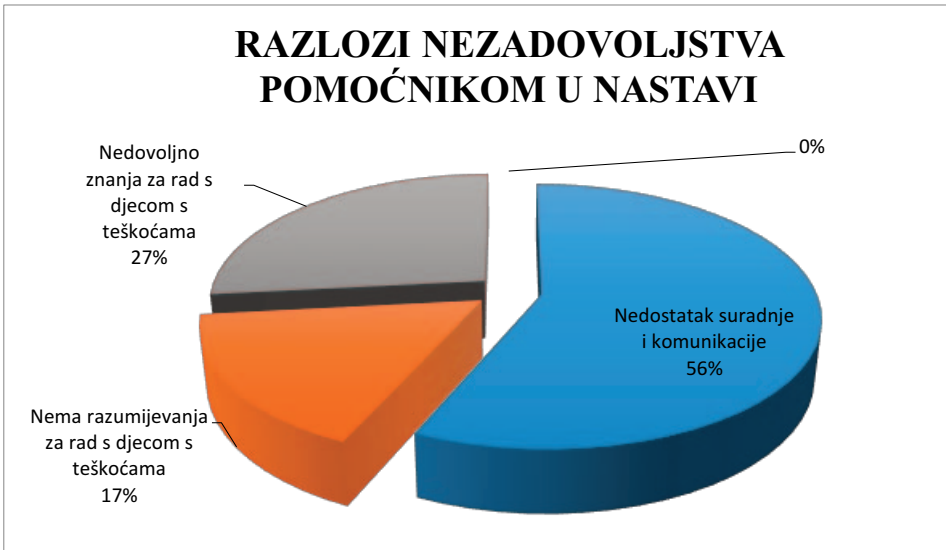

Razlozi zbog kojih su roditelji zadovoljni načinom rada pomoćnika su ti što je pomoćnik velika pomoć njihovom djetetu. Dijete uz pomoć napreduje i ostvaruje dobre rezultate zbog čega su zadovoljnija sobom i osjećaju se poput druge djece. Isto tako roditelji su zadovoljni jer se ostvaruje dobra komunikacija koja također doprinosi napretku djece. Djeca s vremenom stječu veliko povjerenje u svog pomoćnika i vide oslonac u njemu te razvijaju veliko samopouzdanje i motivaciju, a to pokazuju postizanjem dobrih rezultata te ulaganjem truda i neodustajanjem u težim situacijama.

[5] Odgovori na pitanja o zadovoljstvu i nezadovoljstvu, razlozima, te područjima napretka djeteta daju najjasniju sliku trenutne situacije oko pomoćnika u nastavi, te stavova roditelja o istom, pa donosimo uz ova pitanja i grafikone.

Roditelji su jako zadovoljni zbog dobre i kontinuirane suradnje, dobivanja povratnih informacija, otvorenosti, iskrenosti i sl.

Grafikon 2. Razlozi nezadovoljstva pomoćnikom u nastavi.

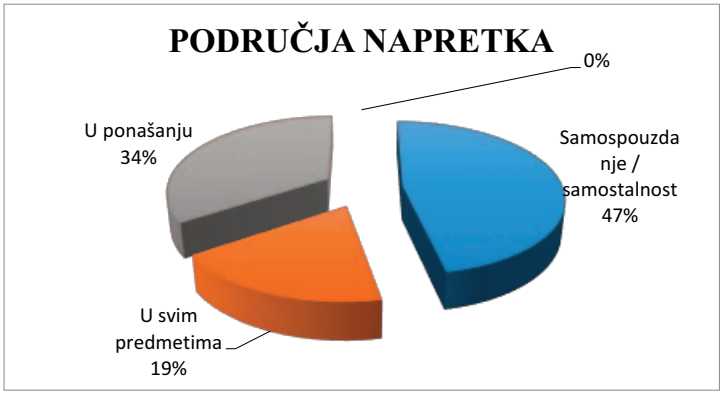

Najčešći razlozi nezadovoljstva radom pomoćnika su što roditelji smatraju da pomoćnici nisu dovoljno kompetentni za rad s djecom s teškoćama. Isto tako nemaju dovoljno razumijevanja i osjećaja za djecu te ne znaju na koji način pružiti potrebnu pomoć djetetu. Često zbog svog „neznanja" ometaju učiteljicu u radu, ali i ostalu djecu u razredu, ponekad pomoćnik radi bez odobrenja učiteljice pa idu u krivom smjeru, pomoćnik ponekad ne sudjeluje u radu i nema razumijevanja za dijete s teškoćama, nema dobar pristup djetetu i ne zna objasniti gradivo. Često se kod učenika s teškoćama javlja otpor kad imaju pomoćnika u kojima ne vide potrebnu pomoć i oslonac pa odbijaju raditi i postaju nezadovoljni.

9. Vidite li napredak kod svog djeteta?

Na pitanje vide li napredak kod svoga djeteta, 30 od 32 roditelja se izjasnilo da vidi napredak, dok dva roditelja ne smatraju da je potreban pomoćnik njegovom djetetu i ne vidi napredak.

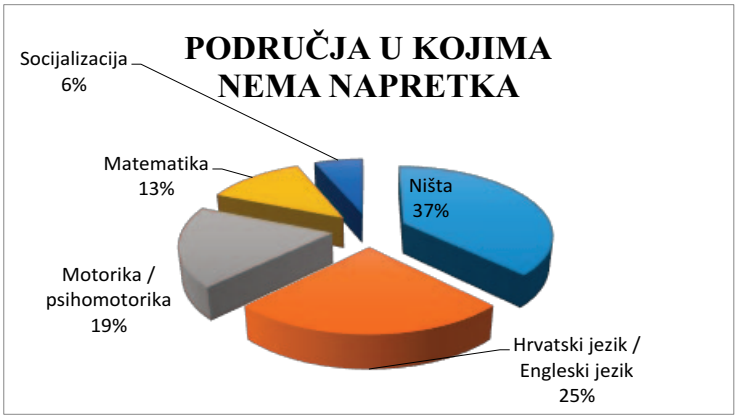
Grafikon 3. Područja napretka učenika

a) U kojim područjima vidite napredak?

Roditelji su na različite načine shvaćali postavljeno pitanje pa su tako i davali odgovore. Neki roditelji su odgovorali vezano uz školske predmeta, dok su neki roditelji odgovore usmjerili na ponašanje djeteta. Djeca s teškoćama su pokazala napredak u pojedinim područjima ili više njih, ovisno o teškoći. Neka djeca su napredovala samo u nastavnim predmetima, a neka su razvila samopouzdanje, postali su odgovorniji, počeli su samostalno planirati, socijalizirali su se te se kod nekih počelo razvijati apstraktno mišljenje. Kod neke djece se razvijao govor i počeli su više razgovarati te su postali bolji u čitanju i pisanju. Kod neke djece se javio napredak u kontroli ponašanja te su se počela prilagođavati postojećim situacijama, prihvaćati pravila i sl. Navedeni odgovori bili su kombinirani i višestruki.

Grafikon 4. Područja u kojima nema napretka kod učenika.

b) U kojim područjima nema napretka?

Područja u kojima nema napretka najčešće su nastavni predmeti i razvoj motorike pa roditelji smatraju da bi pomoćnici trebali biti osposobljeni i za pružanje fizioterapeutske pomoći. Neki roditelji smatraju da je napredak u određenim područjima vrlo spor (npr. u razvoju psiho-motorike). Kod djece nema napretka u pisanju i čitanju dok neka djeca imaju teškoće sa socijalizacijom. Djeca se teško privikavaju na okolinu, a i druga ih djece ne prihvaćaju pa su nesretni u školi i zatvaraju se u sebe što otežava i rad u školi u svladavanju gradiva te postizanju rezultata.

10. Jeste li upoznati s radom svog djeteta u vrijeme nastave?

Četiri roditelja su se izjasnila da nisu upoznati s radom svoga djeteta u vrijeme nastave dok su ostali roditelji naveli da su upoznati. Roditelji su upoznati kroz razgovor, komunikacijske bilježnice, domaće zadaće, odlazak na obavijesne razgovore. Pojedini roditelji od pomoćnika svoje djece na kraju tjedna dobivaju i liste s ocjenama. Roditelji su se izjasnili da odlično surađuju s pomoćnicima, čak i s učiteljima te da su detaljno obaviješteni o radu svoga djeteta, netko svaki dan dobiva povratne informacije o radu djeteta, a netko rjeđe.

11. Obavještava li Vas pomoćnik o radu Vašeg djeteta za vrijeme nastave, na koji način Vam pruža potrebne informacije o napretku djeteta?

Pomoćnici uglavnom redovito obavještavaju roditelje o napretku njihova djeteta. Najčešće roditelji dobivaju potrebne informacije svaki dan, uglavnom razgovorom nakon nastave. Manji broj roditelja ostvaruje kontakt s pomoćnikom uz prisustvovanje razrednice ili putem elektroničke pošte. Neki roditelji su povremeno u kontaktu s pomoćnicima svoje djece dok dobar dio roditelja pomoćnici jako loše obavještavaju o napretku njihove djece te ostvaruju lošu komunikaciju, a taj dio odradi razrednik umjesto pomoćnika. Pojedini pomoćnici na kraju tjedna roditeljima šalju i listu s ocjenama djeteta.

12. Jeste li u kontaktu s pomoćnikom Vašeg djeteta za vrijeme školskih praznika?

Na pitanje održavaju li roditelji kontakt s pomoćnicima u nastavi za vrijeme školskih praznika potvrdno je odgovorilo 18 roditelja, 14 roditelja je odgovorilo da ne održavaju kontakte s pomoćnicima. Na pitanje u kojem je trebalo objasniti kako surađuju u vrijeme školskih praznika, roditelji su dali odgovore da održavaju kontakte telefonski ili putem *sms* poruka dok se neki roditelji sastaju s pomoćnicima u nastavi.

Roditelji održavaju kontakte ponekad, ako smatraju da je to uistinu potrebno. Na pitanje zašto roditelji nisu u kontaktu s pomoćnicima u nastavi za vrijeme školskih praznika, odgovori su bili višestruki. Roditelji najčešće nisu razgovarali o tome s pomoćnicima, niti su razmišljali o tome. Jedan dio roditelja je surađivao s pomoćnicima, ali kad su došli novi pomoćnici, suradnja se više nije održavala i bili su nezadovoljni time. Pojedini roditelji su nezadovoljni time što su pomoćnici nezainteresirani za suradnju, a voljeli bi da se kontakti održavaju u vrijeme školskih praznika. Roditelji također smatraju da je posao pomoćnika vrlo težak i zahtjevan te da zaslužuju odmor u vrijeme praznika.

13. Surađuje li dijete nakon nastave i drugih školskih aktivnosti sa svojim pomoćnikom (npr. kratki susreti, zajedničko druženje, volonterski rad i sl.)?

Veliki broj roditelja se izjasnio kako, nažalost, ne surađuju s pomoćnicima nakon nastave i drugih školskih aktivnosti te su naveli kako im je žao zbog toga. Razlozi su uglavnom jer pomoćnik nije zainteresiran za suradnju nakon škole i dijete se ne snalazi s pomoćnikom. Roditelji su naveli da su neki pomoćnici surađivali, a neki ne, ovisi je li novi pomoćnik za suradnju ili nije. Roditelji smatraju da je podrška roditeljima i djeci potrebna i van škole te da je odlična ideja da roditelji i pomoćnici surađuju nakon nastave i drugih školskih aktivnosti.

14. Što biste Vi kao roditelj promijenili u radu pomoćnika Vašeg djeteta?

Većina roditelja u radu pomoćnika svoga djeteta ne bi promijenili ništa uz objašnjenja da su zadovoljni načinom rada pomoćnika, suradnjom i komunikacijom i kako im je žao što uvođenje pomoćnika u nastavu prije nije zaživjelo u školama. Roditelji su vrlo zahvalni pomoćnicima na trudu, radu, upornosti, ljubavi. Navode da je potrebna veća potpora pomoćnicima (npr. razmjena iskustava, dodatna edukacija, seminari, uređenje radno-pravnog sustava i sl.). Roditelji su uglavnom zadovoljni i dobivaju sve potrebne informacije o djetetu i radu s djetetom. Neki roditelji su se izjasnili da ne bi dopustili rad pomoćnicima koji nemaju pedagoški smjer te da tu ne mogu puno očekivati od rada pomoćnika. Isto tako, roditelji bi rado bili malo više informirani o radu svoga djeteta te da postoji malo više komunikacije, tj. „otvorenog“ razgovora i suradnje, zatim da je pomoćnik njihovog djeteta malo stroži, da je više uključen u rad i da se više trudi s djetetom za vrijeme nastave. Također, roditelji su nezadovoljni pristupom pomoćnika djetetu i nedostatkom razumijevanja za djecu s teškoćama, navode kako pomoćnik kaže djetetu kako nešto ne zna te dijete gubi volju za radom, a

još teže im je kada su bili jako zadovoljni pomoćnikom u nastavi pa u novoj školskoj godini dođe novi pomoćnik.

ZAKLJUČAK

Prihvaćanje načela inkluzije i promjene u hrvatskom zakonodavstvu u pogledu odgoja i obrazovanja djece s teškoćama otvorile su put uvođenju novog modela podrške djeci s teškoćama, a to je angažiranje pomoćnika u nastavi. Pomoćnik u nastavi može biti svaka osoba koja ima završeno srednje obrazovanje pa se javlja pitanje koliko su takvi pomoćnici kompetentni u području kojem rade i jesu li spremni za takav posao. Posao pomoćnika je vrlo zahtjevan, požrtvovan te zahtijeva puno truda, razumijevanja i suradnje jer pomoćnici su most između roditelja, učitelja, učenika, stručne službe škole. Mnogi smatraju da je to vrlo lagan posao jer se radi samo s jednim učenikom, odradi se nekoliko sati u školi i nakon toga se ide kući. Stvari nisu onakve kakvima se čine. Posao pomoćnika traži veliku predanost radu, pripreme kod kuće, prilagodbe učeniku, razumijevanje, uzajamnu suradnju s roditeljima i učiteljima. Ako se želi raditi kako treba i odrađivati svoj posao u potpunosti, potrebna je priprema i suradnja izvan nastave i ostalih školskih aktivnosti. Upravo to najčešće roditelji i navode u svojim odgovorima u anketama: najviše nedostaje suradnje izvan škole, komunikacije, nedovoljno truda i zainteresiranosti kod pomoćnika njihove djece. Vrlo je važno suočiti roditelje sa stvarnom situacijom i na temelju toga raditi na napretku djeteta u granicama u kojima postojeća teškoća dopušta. Dijete je u središtu procesa i radi se za njegovu dobrobit pa je zato vrlo važno ostvariti uspješnu komunikaciju. Nažalost, ne ostaje uvijek isti pomoćnik uz dijete što predstavlja određene probleme, dužu prilagodbu ili čak neprihvaćanje. Svi koji sudjeluju u krugu odgoja i obrazovanja djece s teškoćama, trebaju češće organizirati sastanke i održavati suradnju jer vrlo brzo i vrlo često dođe do nesuglasica do kojih ne bi trebalo doći. Teško je uskladiti različita mišljenja i osobnosti pa je ponekad potrebno naći neku sredinu kako bi se došlo do uspješnog rješenja. Komunikacija je najvažnija u ovome poslu i treba je što uspješnije održavati kako bi što rjeđe dolazilo do problema.

Odgovori roditelja su negdje ujednačeni, a negdje u potpunosti različiti. Neki su upoznati sa svim situacijama u školi, a neki pomoćnici ih manje izvještavaju i manje su zainteresirani. Ono što roditelji primjećuju jeste da pomoćnicima nedostaje stručnosti i da su im potrebne dodatne edukacije. Neki roditelji su se izjasnili da ne bi dopustili rad pomoćnicima koji nemaju pedagoški smjer te da tu ne mogu puno očekivati

od rada pomoćnika. Stoga je na kraju važno naglasiti još jednom da se pomoćnici trebaju obrazovati sustavno, kako bi njihov posao bio i profesija.

LITERATURA

1. Asmussen, Kirsten, Judy Corlyon, Hanan Hauari, Vincent La Placa (2007), *Supporting Parents of Teenagers*, Policy Research Bureau, Nottingham
2. Avramidis, Elias (2010), ″Social relationships of pupils with special educational needs in the mainstream primary class: peer group membership and peer-assessed social behaviour″, *European Journal of Special Needs Education*, 25(4), 413-429.
3. Bentham, Susan, Roger Hutchins (2006), *Practical Tips For Teaching Assistants*, Routledge, New York
4. Bouillet, Dejana (2010), *Izazovi integriranog odgoja i obrazovanja*, Školska knjiga, Zagreb
5. Daniels, Ellen R., Kay Stafford (2003), *Kurikulum za inkluziju: razvojno-primjereni program za rad s djecom s posebnim potrebama*, Udruga roditelja Korak po korak, Zagreb
6. Drandić, Dijana (2017), ″Uloga pomoćnika u nastavi u provođenju inkluzivnog obrazovanja″, *Napredak*, 158(4), 439-459.
7. Farrell, Peter, Maggie Balshaw, Filiz Polat (2000), *The Management, Role and Training of Learning Support Assistants*, Crown Copyright, Manchester
8. Halliwell, Marian (2003), *Supporting Children with Special Educational Needs: A Guide for Assistants in Schools and Pre-schools*, David Fulton Publishers, New York:
9. Krampač-Grljušić, Aleksandra; Anamarija Žic-Ralić, Natalija Lisak (2010), ″Što djeca s teškoćama misle o podršci asistenta u nastavi″, *8. kongres s međunarodnim sudjelovanjem: Uključivanje i podrška u zajednici*, Varaždin, 181-194.
10. Mc Conkey, Roy, Lesley Abbott (2011), ″Meeting the professional needs of learning support assistants for pupils with complex needs″, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15, 1419-1424.
11. McWayne, Christine, Virginia Hampton, John Fantuzzo, Heather L. Cohen, Yumiko Sekino (2004), ″A Multivariate Examination of Parent Involvement and the Social and Academic Competencies of Urban Kindergarten Children″, *Psychology in the Schools*, 41(3): 363-377.

12. Moran, Patricia, Deborah Ghate, Amelia van der Merwe (2004), *What works in Prenting Support? A Review of the Interantional Evidence*, Policy Research Bureau, Nottingham
13. *Pravilnik o pomoćnicima u nastavi i stručnim komunikacijskim posrednicima* (2018), dostupno na: *https://www.azoo.hr/userfiles/materijali_prezentacije/Pravilnik_o_pomocnicima_u_nastavi.pd*
14. Romstein, Ksenija, Tena Velki (2017), ″Pomoćnici u nastavi: problemi u praksi i percepcija vlastite uloge u nastavnom procesu″, *Život i škola*, 63(1), 151-158.
15. Zrilić, Smiljana, Kristina Brzoja (2013), ″Promjene u pristupima odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama″, *Magistra Iaderina*, 8 (1) , 141-153.
16. Zrilić, Smiljana, Tamara Buterin (2016), ″Teaching assistants as support to inclusive upbringing and education in the Republic of Croatia″, *Technics technologies Education Management*, 11(2), 132-143.
17. Zrilić, Smiljana, Diana Nenadić Bilan (2019), ″Percepcija uloge pomoćnika u nastavi″, u: Jurjevčić, M. (ur.): *Modern Approaches to Teaching the Future Generations*, Zbornik konferencije EDU vision, Ljubljana, 84-94.

SATISFACTION OF PARENTS OF CHILDREN WITH DIFFICULTIES WITH PARTICIPATION OF TEACHING ASSISTANTS

Summary:

The paper presents the relevant assumptions for the successful implementation of inclusive education with special reference to the role of teaching assistants. In the extremely demanding role of teachers in the complex concept of inclusive education, it is necessary to include an assistant. This is one of the key prerequisites for quality inclusion, both in early and preschool education institutions and in school. Faced with the challenges of inclusive upbringing and education, teachers in overcrowded classrooms cannot implement inclusion well without assistants. However, it is common not to have quality communication between teachers and assistants, parents, and professional associates.
In this paper, we will explore how parents, as significant participants in successful inclusion, are satisfied with the participation of teaching assistants, which are the reasons for satisfaction or dissatisfaction, what they consider positive in introducing assistants, and what they would change. This research covers a small number of respondents, which makes it difficult to draw general conclusions. Despite that, we emphasize that the competence profile of the assistant in inclusion is not yet legally established, so any research on this topic can have a significant contribution to its implementation.

Keywords: teaching assistant; inclusive education; a student with disabilities; the teachers; parents

Adresa autorica
Authors' address

Smiljana Zrilić
Sveučilište u Zadru
szrilic@unizd.hr

Antonija Jadrijević Tomas
OŠ Fra Pavla Vučkovića Sinj
antonijajadrijevictomas@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.241

UDK 378:371.214

Primljeno: 02. 11. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Nedim Čirić

POLOŽAJ STUDENATA I UNIVERZITETSKIH NASTAVNIKA U DIDAKTIČKO-METODIČKOJ DETERMINACIJI VISOKOŠKOLSKE NASTAVE IZ ASPEKTA KIBERNETIČKO--INFORMACIONE DIDAKTIČKE TEORIJE I TEORIJE KURIKULUMA

U nastavnom procesu odnos studenata i univerzitetskih nastavnika predstavlja važnu determinantu kvalitetnog procesa učenja i podučavanja. Koncepti didaktičkih teorija pružaju drugačiji pristup didaktičko-metodičkoj determinaciji nastave, te položaju studenata u naučno-nastavnom procesu u odnosu na koncepciju stare škole i tradicionalne pedagogijske paradigme poučavanja. Student se posmatra i doživljava kao saradnik, partner u učenju, napuštaju se autoritarni stilovi vođenja nastave, razvija se demokratski usmjerena komunikacija i interakcija, uz međusobno uvažavanje, toleranciju i poštovanje svih učesnika nastavnog procesa. U radu je korištena analitičko-deskriptivna metoda, komparativna analiza i analiza sadržaja. Prikazan je odnos i položaj studenata i univerzitetskih nastavnika u nastavnom procesu kroz prizmu didaktičkih teorija čiji su zagovornici Christina Möller i Felix von Cube. Razmatrana su pitanja selektivnosti, kooperativnosti i kompetitivnosti kao polazišta za definiranje položaja studenata u nastavi, svrhe i ciljeva učenja, zasnovanih na savremenoj pedagogijskoj paradigmatskoj orijentaciji „društva koje uči“, te je ponuđena analiza pozicije i položaja studenata i univerzitetskih nastavnika kroz prizmu kibernetičko-informacione didaktičke teorije i teorije kurikuluma.

Ključne riječi: visokoškolska nastava; didaktičke teorije; položaj studenata; kvaliteta učenja i poučavanja

UVODNA RAZMATRANJA

Odnos između studenata i univerzitetskih nastavnika u svjetlu didaktičkih teorija najčešće se analizira iz aspekata ostvarenja njihove pozicije i uloge u nastavnom procesu. Takav odnos se razmatra sa stanovišta komunikacije i interakcije, pripreme, planiranja, realizacije, evaluacije nastavnih sadržaja, aktivnosti, upotrebe adekvatnih metoda i oblika rada, sistema i modela nastave. Svaka teorija, u užem značenju, predstavlja sintezu više naučnih postulata, dokazanih i provjerenih hipoteza u ulozi i s namjenom objašnjavanja relevantnih činjenica, pojava i pojmova. Ukoliko teorija objašnjava više činjenica iz oblasti na koju se odnosi, utoliko je ona i vrednija. Prema *Pedagoškom rečniku* (1967: 436) teorija se definiše kao intelektualna konstrukcija kojom se rješava jedan ili više problema iz neke oblasti naučnih istraživanja, ili naučno objašnjenje određenih pojava, činjenica i pojmova koji su u naučnoj upotrebi. Tubić (1974: 587) teoriju definiše kao sistem znanja o nekoj pojavi ili grupi pojava zasnovan na uočavanju njihove bitne zakonomjernosti, a Kačapor, Vilotijević, Krulj i Kulić je definišu kao „skup pravila koja služe za predviđanje i objašnjavanje posmatranih pojava“ (2002: 277). Vilotijević (1999) didaktičku teoriju određuje kao ukupno mišljenje koje sadrži ocjenu o didaktičkoj praksi i prijedloge kako da se ona poboljša. S tim u vezi, uočava se da je funkcija didaktičke teorije u naučnom promišljanju didaktičke prakse radi njenog istraživanja i unapređivanja. U didaktičko-metodičkom kontekstu, ona predstavlja naučnu ocjenu zasnovanu na propitivanju tekućih zbivanja u nastavi, otkrivanju zakonitosti, uočavanju šta je dobro a šta loše, davanju prijedloga za poboljšanje kvaliteta naučno-nastavnog procesa i metoda učenja. Ovakvo pojmovno određenje didaktičke teorije smatramo prihvatljivim jer didaktička teorija sadrži mišljenje i ocjenu o naučno-nastavnoj praksi, te nudi prijedloge kako da se ona poboljša i unaprijedi. S obzirom da prema Musić (2009: 19) organiziranje nastavnog procesa, osmišljavanje, pripremanje i planiranje nastave predstavlja “projektiranje, modeliranje i strukturiranje nastave s posebnim akcentom na prostorne uslove, opremu, vrijeme, nosioce aktivnosti, programske sadržaje, aktivnosti, ciljeve i zadatke koje treba ostvariti”, sasvim je opravdano govoriti o prosuđivanju, ocjeni i preispitivanju pedagoških postupaka u zbivanjima nastavne stvarnosti, naročito iz pozicije didaktičkih teorija.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovom radu se nastojalo utvrditi poziciju, položaj i ulogu studenata i univerzitetskih nastavnika u didaktičko-metodičkoj determinaciji nastave, iz aspekta didaktičkih teo-

rija čiji su zagovornici Felix von Cube i Christina Möller. Korištena je analitičko-deskriptivna metoda, metoda komparativne analize i postupak analize sadržaja. Analiziran je teorijski sadržaj i elementi koncepcije kibernetičko-informacione didaktičke teorije Felixa von Cubea, kao i didaktičke teorije kurikuluma koje zastupa Christina Möller, a kroz prizmu pozicije, uloga i odnosa studenata i univerzitetskih nastavnika u nastavnom procesu.

Upoređivana je pozicija i uloga studenata i univerzitetskih nastavnika u didaktičko-metodičkoj determinaciji nastavnog procesa, kroz pojedine didaktičko-metodičke elemente nastavnog procesa kao što su planiranje nastave, obrazovne strategije i sl. Ključni pokazatelji u vrsti odnosa, pozicije i uloga studenata i univerzitetskih nastavnika tretirani su kroz njihova učešća u pojedinim aspektima i dimenzijama didaktičko-metodičke determinacije unutrašnje strukture nastavnog procesa.

Sadržajna analiza odnosila se na pozicioniranje studenata i nastavnika u odnosu na konceptualne postavke ovih didaktičkih teorija. Korištena je relevantna literatura za objašnjavanje i elaboraciju problema pozicije i uloge studenata i univerzitetskih nastavnika u navedenim didaktičkim teorijama. U radu se pošlo od pretpostavke da je demokratizacija odnosa kada su u pitanju pozicije i uloga studenata i univerzitetskih nastavnika dovela do potiskivanja rigidnosti i krutosti u naučno-nastavnom radu svojstvene tradicionalnoj paradigmi pedagogije s fokusom na „društvo znanja“ i modelom tradicionalne škole, ograničenog pristupa, koju zamjenjuje nova paradigma pedagogije fokusirane na „društvo koje uči“, model savremene škole, otorene za sve kao i interaktivni participativni pristup studenata i univerzitetskih nastavnika u nastavi.

POZICIJA STUDENT – UNIVERZITETSKI NASTAVNIK U DIDAKTIČKIM TEORIJAMA

U težnji da se temeljitije objasne rezultati i dometi visokoškolskog obrazovanja krajem XX vijeka nastali su mnogi didaktički pravci, škole, sistemi, teorije i projekti. Njemački didaktičar Herwig Blankertz, prema Ilić (2002: 82), razvrstao je didaktičke teorije u četiri grupe: didaktiku kao teoriju obrazovanja, didaktiku kao teoriju informacija, didaktiku kao teoriju učenja i didaktiku kao teoriju nastavnog plana i programa. Istražujući nastavu, Petersen je krajem 60-tih i početkom 70-tih godina XX vijeka izdvojio didaktičke teorije na slijedeći način: didaktika kao teorija obrazovanja, didaktika kao teorija usmjerenog pristupa, didaktika kao teorija poučavanja i učenja, didaktika kao teorija informacija i didaktika kao teorija komunikacija. Kurikularnu

didaktiku tretirao je kao pokret koji se odrazio na transformaciju pojedinih didaktičkih teorija, pod čijim uticajem je došlo do prerastanja didaktičkih pravaca koji su se pojavili 60-tih i 70-tih godina u teorije i pravce koji se javljaju 80-tih godina XX vijeka.

Posmatrajući poziciju i ulogu studenata i univerzitetskih nastavnika u nastavi, Friedrich Kron, na nivou školskog sistema, ali je primjenljivo i na visokoškolskoj razini, vrši klasifikaciju didaktičkih pravaca na: *objektivističke i pozitivističke* (strukturalna, kibernetičko-informaciona, sistemna didaktika – učenik kao objekat), *instrumentalističke i materijalističke* (komunikativna, kritičko-komunikativna didaktika – učenik kao subjekat), *individualističke i interakcionističke* (teorija obrazovanja, teorija planiranja, teorije učenja, teorija aktivnosti i iskustva, teorija odnosa, realistička i interakcionistička didaktika – učenik kao subjekat).

Osamdesetih godina XX vijeka pojavile su se kritičko-konstruktivna didaktika (W. Klafki), Hamburška didaktička škola (W. Schulz) informaciono-kibernetička didaktika (F. v. Cube.), kritičko-komunikativna didaktika (R. Winkel.) i didaktika kao teorija nastavnog plana i programa (kulikularna didaktika C. Möller). Odnose između studenata i univerzitetskih nastavnika u ovom radu sagledavamo kroz prizmu didaktičkih teorija čiji su zagovornici Christine Möller i Felix von Cube.

POZICIJA STUDENT – UNIVERZITETSKI NASTAVNIK U KIBERNETIČKO-INFORMACIONOJ DIDAKTIČKOJ TEORIJI

Iz okvira bihevioristične paradigme, utemeljene na psihološkom empirizmu i sociološkom pozitivizmu, razvila se kibernetičko-informaciona didaktička teorija Felixa von Cubea. Pozitivistička orijentacija ove teorije zasnovana je na konceptu optimalnog upravljanja, idejama logičkog pozitivizma i kvantifikaciji onoga što je mjerljivo. U definisanju odgoja Cube polazi od principa stalne korekcije, pa odgoj i obrazovanje definiše kao proces tokom kojeg adresati, uz stalnu korekciju, bivaju vođeni prema odgojnom ili obrazovnom cilju (Gudjons i dr. 1994: 62).

Promjene u ponašanju (izgradnji kompetencija) adresata (studenata) valja postići učenjem i stalnim korekcijama upravljanja tj. izmjenama procesa nastave u čijoj dinamici studenti podliježu nepredvidivim vanjskim i unutrašnjim uticajima. Student se prepoznaje kao produkt filogeneze i socijalne sredine, čije potrebe, motive, predodžbe o ciljevima i sl. treba ciljno i usmjereno voditi ka izgradnji kompetencija, a ishod je radna efektivnosti i efikasnost u profesionalnoj ulozi.

Obrazovna strategija predstavlja slijed planiranih mjera koje univerzitetski na-

stavnik, kao regulator, mora provesti s ciljem dovođenja studenta do određenog obrazovnog cilja. Strategija uvijek ovisi o postavljenom cilju, psihofizičkoj zrelosti studenta, idejnoj kreativnosti nastavnika i mediju koji je uključen u proces naučno-nastavnog rada. Univerzitetski nastavnik planira tokove nastavnog procesa u cilju postizanja zadanog cilja, dok obrazovna strategija predstavlja plan za postizanje cilja (izgradnje kompetencija). Izvršni članci su definisani kao personalni i nepersonalni (tehnički) mediji koji služe univerzitetskom nastavniku u provođenju strategije, a mjerna osjetila služe kontroli učenja sa zadatkom da brzo i tačno odrede na kojem stadiju-nivou u procesu učenja se student nalazi. Ukoliko se postignuti i zadani ciljevi ne poklapaju, započinje novi proces upravljanja.

Planiranje nastavnih sadržaja odvija se u tri koraka. Na prvom koraku nastavnik se služi općim strategijama kombinujući ih sa konkretizovanim nastavnim sadržajima s ciljem da studenti stiču znanja, razvijaju vještine i sposobnosti. Drugi korak podrazumijeva upotrebu prikladnih medija odnosno materijalno-tehničke osnove, a treći određivanje tzv. didaktičkih kontrolnih postaja na putu prema zadanom cilju (izgradnji kompetencija). To su vrijednosne tačke-platoi na kojima univerzitetski nastavnik dobija povratnu informaciju o napredovanju studenata (kolokvij, parcijalne provjere, eseji, kvizovi i sl.).

Cube u svojoj teoriji kibernetički oblikuje nastavni proces. Razrađuje didaktički model učenja i poučavanja u nastavi koji sadrži sljedeće varijable: cilj, sadržaj, algoritam učenja, nastavna sredstva i psihosocijalna struktura. Ova didaktička teorija je model jednog upravljačkog kruga čija usmjerenost ka učeniku (studentima) se ispoljava optimizacijom procesa učenja (Kačapor, Vilotijević, Krulj, Kulić 2002: 290). Učenje je svedeno na jedan oblik upravljanog ponašanja i na preradu informacija. Svi ciljevi detaljno su razrađeni, data su detaljna upustva koja studenta usmjeravaju da apsorbuje, usavaja zahtijevane sadržaje, pri čemu su zanemareni doživljaji. Izuzeta reakciju na draž ovu teoriju i model učenja čini bihejvioralno zasnovanim. Posmatrajući položaj studenta i univerzitetskog nastavnika, kako se najčešće i gleda na nastavne sisteme u didaktici, uočava se da je student u ovom didaktičkom konceptu instrumentalizovan i potčinjen, posebno u programiranoj i kompjuterskoj nastavi. Može se reći da isto vrijedi i za niže razine institucionalnog školstva, gdje se prema Banđur (1991: 120) učenik pojavljuje kao "subsistem" i objekat u sistemu nastave. Nedovoljno je posvećena pažnja studentovim psihofizičkim sposobnostima i mogućnostima, potrebama, navikama, uslovima i kreativnosti i sl. Univerzitetski nastavnik je u poziciji da planira, programira, odabire sadržaje, vrši njihovu selekciju, diktira tempo i brzinu rada studenata, vrednuje postignuto, odabira adekvatne metode, oblike

i nastavna sredstva za postizanje predviđenih ciljeva. Ukratko rečeno, univerzitetski nastavnik je neposredni faktor nastave koji dominira u svim njenim fazama, dok je student u poziciji objekta.

Iako se kao proklamovani cilj ove didaktičke teorije ističe prevazilaženje rigidnosti starog sistema obrazovanja zasnovanog na koncepciji tradicionalne pedagogijske paradigme, zatim modernizacija sredstava, oblika i metoda rada, prilagođavanje interesovanjima sadržaja nastave i uspješnije rješavanje problema koje je sa sobom je donijela, moderna tehnologija, elektronizacija i digitalizacija naučno-istraživačkih činjenica, postavlja se pitanje koliko je doista u praksi njome pokrenuto prevazilaženje hijerarhijskog odnosa između sudionika u nastavi. Po ovoj teoriji, zahtijeva se jasno i konkretno postavljanje ciljeva, raščlanjivanje nastavnih sadržaja na manje cjeline (korake), apsolutna sistematičnost, da bi se kao rezultat dobio željeni ishodi učenja i humaniji odnosi u procesu učenja i poučavanja. Da bi se rasvijetlio odnos između studenata i nastavnika u kibernetičko-informacionoj teoriji, neophodno je objasniti elemente koji čine osnovni model kibernetičko-komunikacijskog toka. Proces učenja i poučavanja u nastavi Iteljson (1969: 91) definiše kao gomilanje informacija u pamćenju i razvijanje sposobnosti za utvrđivanje veza i odnosa. Informacije u nastavi prestavljaju sadržaj (obrazovno dobro) koji se studentu prenosi interakcijom, a predaja obrazovnog dobra kroz preradu u procesu učenja. Komunikacija u kibernetičko-informacionoj teoriji ima kružni tok između sistema kao cjeline i vanjskog svijeta. Unutar sistema odvija se stalno međusobno izmjenjivanje informacija. U sistem, odnosno podsisteme ulaze informacije, vrši se njihova prerada, a zatim tako prerađene izlaze iz sistema. Komunikacija i informacija usmjerene su prema podsistemima koji se povezuju u sistem, a on sa vanjskim svijetom. Univerzitetski nastavnik je u direktnom kontaktu sa sadržajem, koji pedagogizira i metodički strukturira (priprema, prerađuje, oblikuje, programira u sekvence, priprema strategije, odabire medije i materijalno-tehnička sredstva) preko čega ima povratnu informaciju od studenata o stepenu odnosno rezultatu ostvarenih ciljeva i zadataka. Nastavnik je u ulozi upravljačkog podsistema, a studenti su upravljani sistem.

Student je u direktnom odnosu sa pripremljenim, oblikovanim, programiranim sadržajem od strane nastavnika. Najčešće je u ulozi objekta i nema nikakav kontakt u fazi pripreme i planiranja nastavnih sadržaja. Njegovo napredovanje zavisi od stepena usvojenosti ranijeg znanja, jer prelazi na nove sadržaje i zadatke kada je u potpunosti ovladao ranijim i razvio logičku postupnost u procesu učenja. Student savladava program bez pomoći, usvaja izložene informacije odgovarajući na postavljena pitanja i provjeravajući svoja rješenja, samostalno i tempom koji mu najviše odgovara. Sam

proces učenja i poučavanja praćen je visokim stepenom osamostaljivanja i motivacijskom aktivnošću. Njegov je zadatak da usmjerene, pripremljene informacije-sadržaje apsorbuje, preradi, i bez obzira na njegove unutrašnje doživljaje, ispolji očekivanu reakciju na draž – informaciju. Odnos između studenta i univerzitetskog nastavnika je indirektan i u većini faza u nastavi izostavljena je neposredna komunikacija i interakcija. Nastava utemeljena na informaciono-kibernetičkoj teoriji glorifikuje obrazovne zadatke, učenje i poučavanje, a zanemaruje socijalizacijske i humanizacijske efekte kroz potvrđivanje i razvoj postojećih, te izgradnju novih kompetencija potrebnih u XXI vijeku koje su prema Suzić (2005: 70) kognitivne, emocionalne, socijalne i radno-akcione

POZICIJA STUDENT – UNIVERZITETSKI NASTAVNIK U DIDAKTIČKOJ TEORIJI KURIKULUMA

Koncept kurikuluma u evropskoj pedagoškoj literaturi prenesen je iz angloameričke i švedske nauke o odgoju. Prema Kačapor i dr. (2002) kurikulum obuhvata sve aktivnosti i iskustva koja se planiraju za rad u školi, kao i druge aktivnosti koje se realiziraju i doprinose postizanju poželjnog razvoja učenika (studenata). Smith (2000) razlikuje kurikulum kao popis znanja, kurikulum kao nastojanje za određenim postignućima, kurikulum usmjeren na proces i kurikulum usmjeren na praksu. Kurikulum se i danas shvata kao sinonim za NPP. Bognar (2012) ističe njegova tri osnovna dijela: cilj i zadaci, nastavni sadržaji i metodičke napomene.

Prema Omerović (2016), kurikulum predstavlja cjelovit nastavni plan i program, koji sadrži izbor obrazovnih dobara, pripremu istih za proces učenja, operacionalizirane pedagoške svrhe, organizaciju i kontrolu učenja. Upute za nastavno djelovanje obuhvataju planiranje nastavnog rada, organizaciju nastavnog rada i kontrolu procesa učenja i podučavanja. Dakle, nastavni plan i program sadržava iskaze o ciljevima učenja, organizaciji i kontroli učenja, a kurikulum se razlikuje svojim obimom, drugačijim opisom zadataka i shvatanjem ciljeva.

Širokim definisanjem kurikuluma su obuhvaćene aktivnosti planirane za rad u učionici, nastavnim planom i programom s opisom zadataka zaokruženih u sekvence usmjerene da proizvedu odgovarajuće kompetencije. On podrazumijeva strategije djelovanja sačinjene od planiranja, provođenja i kontrole (evaluacije). Evaluaciju čini jedinstven i permanentan proces kojim se dobijaju podaci o tome šta treba mijenjati u nastavi i samom kurikulumu.

Oslanjajući se na bihejviorističke teorije učenja, Christine Möller razvija ciljno usmjeren pristup. Pod pojmom kurikulum podrazumijeva plan za sastavljanje i odvijanje nastavnih jedinica, koji mora biti smislen, logičan i sistematičan. Prema teoriji kurikuluma, zahtijeva se da se nastavni programi preoblikuju u cilju dugoročnijeg i obuhvatnijeg planiranja učenja. U nastavi usmjerenoj ka cilju učenja zadatak nastavnika je da iz smjernica i grubih ciljeva, razvija fine ciljeve, koji se mogu realizovati u nastavi. Ciljno usmjeren pristup podrazumijeva da je proces određivanja ciljeva uključen u područje izrade kurikuluma kao jedan od središnjih zadataka. Akcenat je na preciznosti koju se nastoji postići, kao i na kompetenciji koju student treba izgraditi. U metodičko-organizacijskom smislu, preciziranje ciljeva je od krucijalne važnosti radi izbora odgovarjućih metoda rada.

Ciljno usmjereno razvijanje kurikuluma se može tretirati i kao sveukupno nastavno planiranje koje se odvija u tri zavisna procesa, i to: planiranje učenja, organizacija učenja i kontrola učenja.

Prvo se određuju ciljevi jedne nastavne jedinice ili tematske oblasti (planiranje zadanog - planiranje učenja). Zatim se planiraju najpovoljnije strategije za postizanje odabranih ciljeva, a potom sastavljaju kontrolni postupci kojima valja ispitati da li su ciljevi postignuti, jesu li planirane strategije i materijali bili adekvatni. Proces organizacije učenja sastoji se u izboru i razvijanju nastavnih metoda i medija pomoću kojih studenti optimalno, bez neželjenih sporednih uticaja, mogu dostići prethodno postavljene ciljeve (Gudjons i dr. 1994: 88).

Izbor nastavnih metoda vrši se u fazi odlučivanja zavisno od ciljeva učenja, studenata, univerzitetskih nastavnika i situacijskih uslova. Ciljevi učenja ključni su kritrij pri odlučivanju o metodama, jer njihov pravilan odabir pokazuje do koje je mjere provedeno prethodno planiranje. Nije svaka metoda jednako primjerena svakom studentu, te je zbog važnosti kontrole učenja nužno ispitati relevantne pretpostavke, predznanja i sposobnosti važne za pojedine zadatke, sklonosti za određene nastavne sadržaje i stilove. Kada se zaokruži proces organizacije učenja dobijaju se jasno obrazložene nastavne metode i mediji pridruženi ciljevima učenja. Sljedeći korak u procesu razvijanja kurikuluma je kontrola učenja koja podrazumijeva osmišljavanje i izbor kontrolnih postupaka pomoću kojih ćemo provjeriti jesu li studenti obezbijedili postizanje prethodno postavljenih ciljeva.

Polazeći od jasno opisanih, definisanih i klasificiranih ciljeva učenja osmišljavaju se postupci i izrađuju instrumenti za provođenje analize valjanosti sadržaja, zadataka i pouzdanosti kurikuluma. Ovim se zatvara krug planiranja te se može početi iznova oslanjajući se na prethodne rezultate dobijene kontrole učenja. Prednosti ciljno usmje-

renog pristupa u razvijanju nastavnog kurikuluma su: transparentnost, provjerljivost, involviranost ključnih aktera i djelotvornost.

Transparentnost podrazumijeva otvoreno prikazivanje namjera, tako da učesnici nastave znaju i razumiju kojim se ciljevima teži i zašto su oni odabrani. Ilić (2002: 101) ističe da, ako su ciljevi, metode i kontrolni postupci eksplicite iskazani, jednoznačno i konkretno opisani, a planiranje, organizaciju i kontrolu učenja obavljamo na temelju stanovitih kriterija i to tako da svako može razumjeti proces donošenja odluka, onda smo ostvarili transparentnost kao bitan elemenat demokratizacije. Bez transparentnosti svih relevantnih ciljeva, aktivnosti, postupaka, sredstava, planiranih načina realizovanja i vrednovanja učenja i poučavanja ne bi bilo obezbjeđeno informisanje, predlaganje niti demokratsko suodlučivanje studenata i univerzitetskih nastavnika.

Provjerljivost podrzumijeva da se nastavnik u svom radu, s obzirom na zahtjeve, ne zadovoljava time kako je ‘’sve dobro prošlo’’. Svoje djelovanje unaprijed dovodi u pitanje, traži i prihvata mogućnosti provjere pedagoških odluka koje je donio tokom planiranja i organizacije nastave. Uključene osobe igraju nezaobilaznu ulogu u procesu usmjerenog planiranja i organizacije učenja. Oni su nosioci odlučivanja u procesu planiranja i organizacije učenja.

Djelotvornost se ogleda u izgradnji kompetencija, što Möllerova dovodi u vezu sa postignutim rezultatima Skinnera, čiji model učenja smatra krajnje humanim. Teorija kurikuluma snažno je uticali na tradicionalnu didaktiku u oblasti planiranja nastave i učenja. Svi učesnici nastavnog procesa aktivno, zajednički, na demokratski način vrše izbor najadekvatnijih metoda, oblika rada i nastavnih sredstava u cilju postizanja prethodno planiranih ciljeva i zadataka.

Uključenost studenata i univerzitetskih nastavnika u usmjereno planiranje i organizaciju učenja je nezaobilazno. Studenti imaju ravnopravnu ulogu u procesu odlučivanja, kompetentnog suodlučivanja, realizacije i valorizacije najpovoljnijih varijanti učenja i poučavanja. Nastavnici svakodnevno podstiču studente na samostalani rad u grupi s ravnopravnim učešćem u dogovaranju oko načina učenja, mogućnostima istraživanja, planiranja, vrednovanja vlastitog rada, rada nastavnika itd.

INTERAKTIVNA I AKTIVNA PARTICIPACIJA STUDENATA I UNIVERZITETSKIH NASTAVNIKA U PRIMJENI SAVREMENE OBRAZOVNE TEHNOLOGIJE U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI

Djelotvornost konkretno opisanih ciljeva učenja temelj je svake organizacije i kontrole učenja, što osigurava motivisanost, angažiranost, odgovoran kritički odnos na-

stavnika i studenata u razjašnjavanju, mijenjanju i unapređivanju nastavne sistuacije. Zajednički rad, prožet demokratskom interakcijom, određivanje ciljeva i zadataka, odabir najpovoljnijih varijanti pripremanja, planiranja, izvođenja i vrednovanja rezultata nastave, procesa učenja i poučavanja studentima i univerzitetskim nastavnicima je izvorište samomotivisanja, međusobnog motivisanja, razvijanja unutrašnje motivacije, angažovanja i samoangažovanja, te težnje za postignućem.

Važna obilježja koja vode nastavnika ka uspješnoj interakciji, uspostavljanju prihvatljivih odnosa između studenata i nastavnika, studenata i studenata u naučno-nastavnom procesu uglavnom se sastoje u međusobnom uvažavanju, međusobnom motiviranju, demokratskom stilu vođanja, ekipnoj-grupnoj saradnji, stručnoj osposobljenosti i kompetentnosti univerzitetskog nastavnika koje obuhvata solidno naučno i stručno znanje, poznavanje načela i organizacije nastave, programskih sadržaja nastave, psihofizičkih mogućnosti studenata, te široko poznavanje pedagoških standarda, ciljeva i vrijednosti visokoškolskog obrazovanja.

Odnosi između studenata i univerzitetskih nastavnika treba da se temelje na demokratskim, humanim i uzajamnim odnosima u interakciji, te kako naglašava Bežen (1993: 17), na savremenoj formi saradnje i življenja uopće, a njome se omogućava razvoj i mijenjanje životnih i radnih situacija. Studentima je, između ostalog, po važećim zakonskim i drugim propisima o načinu studiranja na univerzitetima, jasno omogućeno ravnopravno participiranje u odlučivanju, vrednovanju i sl. ali i u pripremanju, planiranju, programiranju, realizaciji, vrednovanju, ocjenjivanju, procjenjivanju i predlaganju inovativnih ciljeva, zadataka nastave i naučno-istraživačkih aktivnosti. Uloga i odgovornost univerzitetskog nastavnika je ključna za uspostavljanje kvalitetne, harmonične, radne i ugodne akademske klime, koja uz metodički kompaktan način učenja, stil vođenja, metode, oblike i nastavna sredstva, te svojim metodičkim kompetencijama i umijećima kao najmoćnijim pedagoškim sredstvom, treba da potakne i omogući razvoj kompetencija kod studenata. Novi pristupi nastavi mogu doprinijeti boljoj vertikalnoj integraciji cjelokupnog obrazovnog procesa, ali i tržišta rada (Stankić i dr. 2018).

Prema Bognar (2006), danas su predavanja u visokoškolskoj nastavi uspješna na nivou 5-10%, a nastava koja se svodi na predavanja predstavlja gubljenje vremena za studente. Nasuprot tome, nastava u kojoj su studenti aktivni daje bolje akademske rezultate i razvija niz sposobnosti dragocjenih za cijeloživotno učenje i praksu. Također, mijenja se i odnos studenata prema nastavi u kojoj mogu iskazati svoju kreativnost, ideje, emocije i sposobnosti. Savremeno obrazovanje mora biti u funkciji razvoja sposobnosti studenata koji će znanje sticati, otkrivati, kreirati, inovirati, proiz-

voditi i zarađivati. Implementacija principa Bolonjske deklaracije na nivou visokoškolskog nastavnog procesa treba da obezbijedi demokratičan ambijent kao bitan uslov za slobodu razmjene mišljenja i stavova mladih generacija uz obavezan aktivan angažman studenata. Prema Ćatić i Ćatić (2009) ***aktivna nastava*** je koncipirana na prirodnoj sklonosti istraživanja svijeta oko sebe vlastitom aktivnošću, a realizuje se tako da omogući podsticanje raznovrsnih aktivnosti u različitim vidovima učenja u nastavnom procesu.

Čirić (2016: 87) ističe da bi se razlike između tradicionalnog modela nastave i interaktivne nastave mogle prikazati ovako:

Tabela 1. Razlike između tradicionalnog i interaktivnog modela nastave

Tradicionalni model nastave	Interaktivna nastava
• Nastavnik je centar.	• Student je centar.
• Učenje je prenošenje znanja.	• Učenje je aktivna konstrukcija znanja.
• Učenje je jednako za sve.	• Različiti stilovi učenja i individualne razlike u sposobnosti učenja.
• Učenje kao individualna aktivnost.	• Saradničko učenje.
• Jednoliki tipovi aktivnosti.	• Raznoliki tipovi aktivnosti.
• Ograničen broj nastavnih metoda.	• Velik broj nastavnih metoda.
• Ciljevi u odnosu na nastavnika.	• Ciljevi u odnosu na polaznika, nastavni proces i problematiku.
• Nastavnik je instruktor.	• Nastavnik je facilitator.
• Provjera naučenog znanja (sumativna evaluacija).	• Evaluacija je formativna.

Dakle, intraktivna nastava je ona u kojoj se dominantno primjenjuju metode interaktivnog učenja, odnosno metode koje podstiču saradnju. Metodika visokoškolske nastave mora integrisati vrijednosne obrasce Bolonjske deklaracije te visokoškolski nastavni rad determinisati kreativnijim djelovanjem univerzitetskih profesora, koji će podsticati studente na saradnju i razvijanje partnerstva u učenju. Obaveza univerzitetskog profesora je da sve češće iznalazi nove metode učenja i poučavanja, načine podsticanja i motiviranja, da inicira i insistira na prijateljskim partnerskim odnosima u svim segmentima visokoškolske nastave, a naročito kroz primjenu savremene obrazovne tehnologije.

Nagli razvoj informacionih tehnologija, koje svoju primjenu nalaze u gotovo svim područjima ljudske djelatnosti (Stokić i dr. 2019), visokoškolskoj nastavi i naučnoistraživačkom radu pruža nove mogućnosti kroz brz pristup informacijama koje se akumuliraju u posebno dizajniranim naučnim bazama podataka. Studentima i univerzitetskim nastavnicima tako je olakšan pristup elektronskim časopisima, zborni-

cima i dr. publikacijama koje su važne i nužno potrebne za praćenje savremenih trendova i tokova unutar nauke i struke.

Kreiranjem pametnih (smart) obrazovnih okruženja unapređuje se i e-obrazovanje. Pod pametnim obrazovanjem (Petrović i dr. 2017: Stojanović i dr. 2020, itd.) smatra se obrazovanje podržano tehnologijama, pametnim alatima i uređajima, odnosno obrazovanje u pametnim obrazovnim okruženjima. Zahvaljujući sve većoj ekspanziji interneta i njegovoj involviranosti u naučno-istraživački rad znatno se proširuje mogućnost upotrebe i korištenja savremenih nastavnih sredstava i on line platformi u nastavnom procesu. Primjenom savremenih tehnologija u obrazovnom procesu može se odgovoriti na potrebe i zahtjeve studenata unutar visokoškolskog obrazovanja, ali i zahtjeve za kontinuirano unapređenje obrazovne prakse (Stojanović i dr. 2019). Futorološke projekcije univerzitetskog nastavnika podrazumijevaju da će on, bez obzira na upotrebu različitih medija i tehnologija, i u budućnosti biti pedagog, psiholog, metodičar, didaktičar, humanista, naučnik, inicijator, voditelj, animator, medijator, saradnik, posrednik između potreba i interesa studenata, te ciljeva i svrhe studijskog programa, kao i očekivanja poslovnog okruženja i društvene zajednice. U odnosu na to Petrović i dr. (2017) naglašavaju da obrazovanje postaje nezavisno od prostora i vremena, izlazeći iz okvira tradicionalne nastave. U e-obrazovanju studenti mogu sami da određuju tempo, mjesto i vrijeme učenja, što je i značajna prednost ovakvog pristupa visokoškolskom obrazovanju, a otvara i nove mogućnosti za interakciju sudionika putem različitih platformi. Sa aspekta ekonomičnosti ovakav pristup znatno je jeftiniji od klasične nastave, kvaliteta obrazovanja je na višem nivou, vremenske uštede su velike, a za kraće vrijeme može se pristupiti većem broju studenata, kao i većem broju nastavnih sadržaja. Univerzitetski nastavnici, sa druge strane dobijaju uloge organizatora i supervizora, a prema Petrović (2018) oni pružaju podršku u učenju, čineći dostupnim različite nastavne materijale i u različitim formatima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na temelju komparativne analize pozicije i odnosa između studenata i univerzitetskih nastavnika u didaktičkim teorijama Felixa von Cubea i Christine Möller, došlo se do zaključaka da je student u poziciji subjekta ili objekta te da uz pomoć univerzitetskog nastavnika, poučavanjem i učenjem razvija unutrašnje snage, sposobnosti samoodređenja, suodlučivanja, solidarnosti, razmišljanja, obrazlaganja i sl. Pored navedenog, ove dvije didaktičke teorije sužavaju prostor za samoostvarenje studenata u polju vla-

stitih interesa kroz naučno-istraživački rad. Iako se kroz konceptualne postavke ovih teorija zagovara osposobljavanje studenata za kritički odnos prema nastavnim uslovima, situacijama, komunikaciji, podstiče interakciju, aktivno učešće u pripremanju, planiranju, analizi ostvarenja i evaluaciji nastave, angažman studenata je ipak sveden na minimum jer se autoritarna, prenaglašena i dominirajuća uloga univerzitetskog nastavnika (koja postepeno slabi) nameće kao najvažnija.

Iako se univerzitetski nastavnik u ove dvije didaktičke teorije prepoznaje više kao posrednik, koordinator, saradnik, usmjerivač koji podstiče studente, razvijajući demokratske odnose i demokratičan stil rada, koji ohrabruje i oslobađa studente straha od učešća u donošenju odluka o najprihvatljivijim nastavnim tokovima, ipak se njegova uloga ostvaruje tako da nameće zadatke, sadržaj, tempo učenja i rada, ali osposobljavajući ih da upravljaju vlastitim učenjem u međusobnom uvažavanju, sardnji i interakciji. Partnerski odnosi studenata i univerzitetskih nastavnika treba da budu usmjereni ka zajedničkom donošenju odluka o ciljevima, zadacima, metodama i oblicima rada, pripremama, planiranju, realiziranju, analiziranju i vrednovanju ishoda naučno-nastavnog rada. Svi procesi unutar nastave moraju se odvijati u demokratskoj inetrakciji i komunikaciji, u saradničkoj akademskoj klimi. Odbacuje se ideja predavačke nastave koja se odvija u jednosmjernoj komunikaciji nastavnika prema studentima i pasivnom odnosu studenata prema nastavi, nastavnim sadržajima i nastavniku.

Demokratska participacija ogleda se u samoodlučivanju, solidarnosti, suodlučivanju, samoodređenju, razumijevanju, otkrivanju, shvatanju i prihvatanju, sudjelovanju, u otvorenoj i usmjerenoj nastavi prema studentu, nastavi shvaćenoj kao socijalni proces, punoj opiranja, sukoba i kompromisa. Međusobnim uvažavanjem i dogovaranjem, saradničkim odnosom, interakcijom i komunikacijom između studenata i nastavnika razvija se unutrašnja i vanjska motivacija kao jedan od najvažnijih faktora uspjeha u učenju i poučavanju.

LITERATURA

1. Banđur, Veljko (1991), ″Savremene didaktičke teorije″, *Naša škola*, br. 3-4, 113-123.
2. Bežen, Ante i dr. (1993), *Osnove didaktike*, Školske novine, Zagreb
3. Bognar, Ladislav (2006), ″Suradničko učenje u sveučilišnoj nastavi″, *Život i škola* br. 15-16, 7-16.
4. Bognar, Ladislav (2012), *Hrvatski nacionalni kurikulum*, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek
5. Čirić, Nedim (2016), ″Interactive Techin as Innovation in Quality of Didactical Methodical Organization of Academic Teaching″, *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, br. 23, 76-91.
6. Ćatić, Refik, Amna Ćatić (2009), *Strategije učenja i poučavanja,* Pedagoški fakultet u Zenici, Zenica
7. Đukić, Mara (2010), ″Nova paradigma univerzitetske nastave kao izraz pedagoške reforme visokog obrazovanja″, *Sociološka luča*, br. 4, 135-145.
8. Franković, Dragutin i dr. (1963), *Enciklopedijski riječnik pedagogije*, Matica Hrvatska, Zagreb
9. Gudjons, Herbert, Rita Teske, Rainer Winkel (1994), *Didaktičke teorije*, Eduka, Zagreb
10. Ilić, Mile (2002), *Responsibilna nastava*, Univerzitet u Banja Luci, Banja Luka.
11. Iteljson, Lev Borisovič (1969), *Matematičke i kibernetičke metode u pedagogiji*, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd
12. Kačapor, Sait, Mladen Vilotijević, Radenko S. Krulj, Radivoje Kulić (2002), *Pedagogija, temeljna znanja iz opće pedagogije, didaktike, školske pedagogije i andragogije*, Dom štampe, Zenica
13. Musić, Husejn (2009), *Mikroorganizacija nastave – determinanta odnosa između učenika i nastavnika*, Off Set, Tuzla
14. Omerović, Muhamed (2016), *Metodika nastavnog rada - pedagoška moć odlučivanja*, Off Set, Tuzla
15. *Pedagoški rečnik* (1967), Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
16. Petrović, Luka, Ivan Jezdović, Danijela Stojanović, Zorica Bogdanović, Marijana Despotović-Zrakić (2017), ″Development of an educational game based on IoT″, *International Journal of Electrical Engineering and Computing*, br.1, 36-45.

17. Smith, Mark K. (2000), ″Curriculum theory and practice″, *The encyclopedia of informal education*, preuzeto sa www.infed.org/biblio/b-curric.htm (3. 3. 2017.)
18. Stankić, Rade, Dragan Stojković, Jasna Soldić-Aleksić (2018), ″The analysis of the needs for business informatics specialists at the labor market of Serbia″, *Anali Ekonomskog Fakulteta u Subotici*, br 39, 235-247.
19. Stojanović, Danijela, Zorica Bogdanović, Marijana Despotović-Zrakić, Tamara Naumović, Miloš Radenković (2019), ″An approach to using Instagram in secondary education″, The 14th International Conference on Virtual Learning ICVL, 247-253.
20. Stojanović, Danijela, Zorica Bogdanović, Luka Petrović, Svetlana Mitrović, Aleksandra Labus (2020), ″Empowering learning process in secondary education using pervasive technologies″, *Interactive Learning Environments*, Preuzeto sa https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10494820.2020.1806886 ; (10. 10. 2020.)
21. Stokić, Aleksandar, Danijela Stojanović, Zorica Bogdanović, Marijana Despotović-Zrakić, Božidar Radenković (2019), ″Enhancing the customer relationship management in public libraries: Findings from three developing countries″, *Library Hi Tech*, br 2, 251-272.
22. Suzić, Nenad (2005), *Pedagogija za 21 vijek,* TT-centar, Banja Luka
23. Tubić, Risto (1974), *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo
24. Vilotijević, Mladen (1999), *Didaktika 2 – Didaktičke teorije i teorije učenja*, Naučna knjiga i Učiteljski fakultet, Beograd

POSITION OF STUDENTS AND UNIVERSITY TEACHERS IN DIDACTIC METHODICAL DETERMINATION OF HIGHER EDUCATION FROM ASPECT OF CYBER INFORMATION DIDACTIC THEORY AND CURRICULUM THEORY

Summary:

In the teaching process, the relationship between students and university teachers is an important determinant of the quality learning and teaching process. The concepts of didactic theories provide a different approach to the didactic - methodical determination of teaching, and the position of students in the scientific - teaching process in relation to the concept of the old school and the traditional pedagogical paradigm of teaching. The student is observed and experienced as a collaborator, learning partner, authoritarian teaching styles are abandoned, democratically oriented communication and interaction are developed, with mutual respect, tolerance and respect for all participants in the teaching process. The analytical - descriptive method, comparative analysis and content analysis were used. The relationship and position of students and university teachers in the teaching process through the prism of didactic theories advocated by Christina Möller and Felix von Cube are presented. The issues of selectivity, cooperation and competitiveness as a starting point for defining the position of students in teaching, purposes and goals of learning, based on the modern pedagogical paradigmatic orientation of the "learning society", and the analysis of the position and position of students and university teachers through the prism of cyber-information didactic theories and curriculum theories.

Keywords: higher education; didactic theories; position of students; quality of learning and teaching

Adresa autora
Author's address

Nedim Čirić
Univerzitet u Bihaću
Islamski pedagoški fakultet
nedimciric@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.257

UDK 378:371.15

Primljeno: 17. 10. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Filduza Prušević Sadović, Sefedin Šehović

DRUŠTVENI I MATERIJALNI STATUS NASTAVNIKA IZ PERSPEKTIVE STUDENATA UČITELJSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

Društveni status i položaj nastavnika menjao se kroz istoriju i uslovljen je razvojem ljudskog društva. Nastavnik je u razvijenom svetu visoko pozicioniran član ruštva, deo intelektualne elite i pozitivan model ponašanja. Svedoci smo da su razvoj medija, priliv informacija, urušavanje pređašnjih sistema vrednosti doveli i do promene vrednovanja i položaja nastavnika u Srbiji i zemljama u okruženju. Nastavnici doživljavaju jedan od najtežih perioda. Najčešće su slabo plaćeni, nedovoljno cenjeni, nemotivisani. U radu su opisani pozitivni primeri odnosa društvenih sistema u svetu prema nastavnicima, gde su nastavnici i dalje deo elite i gde zahvaljujući pozitivnom i podstičućem odnosu prema prosvetnim radnicima društva doživljavaju procvat u ekonomskom, kulturnom, materijalnom i drugim aspektima razvoja. Na ovaj način se potvrđuje pretpostavka da društvo koje ulaže u obrazovanje i nastavnički kadar, je dugoročno na dobitku i ima pozitivne rezultate u razvoju. Takođe, u radu su predstavljeni rezultati istraživanja sprovedeni anketiranjem sa studentima Učiteljskog fakulteta u Beogradu, kojim smo hteli da saznamo stavove, motive i viđenje studenata o položaju nastavnika u društvu, odnosno njihove projekcije položaja svog budućeg zanimanja. Rezultati do kojih smo došli istraživanjem pokazuju da su studenti motivisani da se bave nastavničkim poslom i da vole rad sa decom i mladima, ali da su u isto vreme svesni nepovoljnog položaja nastavnika u društvu i nadaju se da se taj položaj može poboljšati kroz podizanje svesti javnosti o bitnosti nastavničkog posla u najranijem uzrastu učenika i strožim kriterijumima prilikom upisa i odabira budućih nastavnika na fakultetima i školama.

Ključne reči: nastavnik; društvo; društveni status; obrazovanje

UVOD

Različiti narodi, kulture, ekonomski i socijalni uslovi života, prirodni priraštaj i društvena uređenja čine svet neiscrpnom temom za istraživanje i inspiracijom za umetnike. U meri u kojoj se države razlikuju među sobom, toliko se razlikuju i uslovi rada i položaj nastavnika u njima. Jedino što im je svima zajedničko jesu očekivanja društva da nastavnici daju svoj maksimum u obrazovanju mladih naraštaja. Nastavna profesija nije podjednako cenjena u svim zemljama sveta. Nastavnika se na našim prostorima najčešće setimo kada njihovi učenici postignu izvanredne rezultate u učenju ili na nekim takmičenjima. U međuvremenu, položaj nastavnika je sve teži i u materijalnom i u socijalnom smislu. A nekada je posao nastavnika bio izuzetno cenjen i uvažavan. Nastavnici su bili deo društvene elite. U Srbiji, nažalost, odavno to više nisu. Nastavnici su slabo plaćeni, a u materijalističkom svetu u kome živimo vrednost čoveka se uglavnom meri prema računu u banci. Istraživanja sprovedena u okviru projekata OECD-a 2005. godine kao i istraživanje sprovedeno kao deo aktivnosti Varkey Fondacije i predstavljeno rezutatima Global Teacher Status Index-a 2018. ukazuju na raznolikost i kvalitet društvenog i materijalnog položaja nastavnika u svetu.

STATUS NASTAVNIKA U SVETU

Global Teacher Status Index (Dolton et al.,2018) je nastao kao reakcija na loš status nastavnika u svetu. Ovaj indeks zasnovan je na istraživanju sprovedenom u 35 zemalja sveta a obuhvata pitanja koja se odnose na primanja, status, odnos učenika i njihovih roditelja prema nastavnicima i slično. Rezultati istraživanja predstavljeni su u pet kategorija: status nastavnika uopšte, poučavanje kao zanimanje, zarade nastavnika i radno vreme, specifični pokazatelji statusa nastavnika i upoređivanje sa rezultatima istog istraživanja sprovedenog pet godina ranije (2013). Prema riječima osnivača Varkey Fondacije koja je organizovala ovo istraživanje: „Rezultati su najzad dali akademski dokaz onoga što smo oduvek instinktivno znali, da postoji veza između društvenog statusa nastavnika i rezultata učenika u školi" (Varkey Sunny, osnivač Varkey Fondacije, prema Dolton et al. 2018). Sada se bez sumnje može reći da poštovanje prema nastavnicima nije samo važna moralna obaveza, već osnova za pozitivne rezultate obrazovanja u jednoj državi. Posmatranjem statusa nastavnika i njegovog položaja u društvu primetno je da postoji ogromna razlika u tome kako javnost, odnosno, društvo doživljava nastavnika. Taj faktor u velikoj meri određuje ko će odabrati nastavnički poziv, kakvo će biti poštovanje koje uživaju nastavnici,

njihove zarade i na kraju rezultati njihovog rada. Najbolje pozicije u društvu imaju nastavnici u Kini, Maleziji i Tajvanu [Global Teacher Status Index 2018 (GTSI 2018)]. U prvih deset zemalja su i: Rusija, Indonezija, Južna Koreja, Turska, Indija, Novi Zeland, Singapur (GTSI 2018). Nastavnici u ovim zemljama su izuzetno cenjeni i dobro plaćeni.

Istraživanje je pokazalo da u Kini 81% ispitanika veruje da učenici poštuju svoje nastavnike, što predstavlja ogromnu razliku u odnosu na prosečnih 36% u ostalim zemljama sveta. Učenici iz Kine i Singapura upravo pokazuju i vrhunske rezultate na svetskim takmičenjima u različitim oblastima. S druge strane, istraživanje pokazuje da su u najtežem položaju i najmanje cenjeni nastavnici u Brazilu, Izraelu i Italiji, gde nastavnici imaju i najlošiji društveni standard. Ono što se može izvući kao prosečan rezultat jeste da se položaj nastavnika u većem broju zemalja nalazi na sedmom mestu prema vrednovanim zanimanjima (na skali od 14), pri čemu se, na primer, položaj lekara, advokata, inžinjera nalazi na prva tri mesta. Takođe, primetna je razlika u statusu direktora škola u odnosu na status nastavnika u srednjim i osnovnim školama. Nastavnici osnovnih škola, prema ovom istraživanju, imaju najlošiji status. Najčešće se položaj nastavnika izjednačava sa položajem socijalnih radnika. Izuzetak su jedino Kina i Malezija gde se položaj nastavnika dovodi u istu ravan sa položajem lekara. Najčešće se status i poželjnost odabira nastavničkog zanimanja dovodi u vezu i sa primanjima, pa postoje velike razlike u stavovima roditelja da li bi svoju decu ohrabrili da se bave nastavničkim poslom ili ne. U zemljama u kojima je nastavnik poštovan i visoko rangiran u društvu, kao što su Malezija i Kina, roditelji će u velikoj meri podsticati decu na bavljenje ovim zanimanjem. Najmanji procenat, tek 6% ispitanih roditelja, u Rusiji bi uticalo na svoju decu da budu nastavnici. Takođe, istraživanje je dovelo do nekih opštih zaključaka: postoje velike razlike među zemljama kada je status nastavnika u pitanju, stariji ljudi više poštuju nastavnike nego mlađi, ljudi koji su obrazovaniji više cene nastavnike od ljudi koji nisu školovani, muškarci više nego žene poštuju nastavnike, ljudi koji imaju decu više poštuju nastavnike od ljudi koji nemaju decu, etničke manjine u državama manje poštuju nastavnike nego većinski narodi, muslimani više poštuju nastavnike od pripadnika drugih religija.

Primetno je da na spisku prvih deset zemalja prema standardu nastavnika nema Finske, iako učenici iz ove zemlje imaju najbolje rezultate na PISA testovima godinama unazad. U Finskoj je posao nastavnika izuzetno cenjeno zanjimanje i predstavlja prestižno polje studiranja. Veliki broj mladih ljudi se odlučuje za nastavničke studije, ali samo oni najbolji uspeju da upišu i završe studije i dobiju ovaj „posao iz snova". Podobnost za bavljenje ovim poslom se višestruko ispitu-

je. Studenti koji uče za ovaj humani poziv od svojih predavača i starijih kolega dobijaju pored svega i adekvatne savete, preporuke, iskustva te uče jedni od drugih. U ovoj profesiji nema sebičnosti, svi uče jedni od drugih, jer je izolacija i sebično čuvanje znanja, neprijatelj svakog napretka. Budući nastavnici, tokom svojih studija redovno pohađaju razne seminare, konferencije, kao i programe profesionalnog razvoja. Obaveza je svih koji rade u obrazovanju da se kontinuirano profesionalno usavršavaju, a iz budžeta države se svake godine izdvajaju velika sredstva u te svrhe. Samo pet procenata najboljih svršenih srednjoškolaca dobija priliku da sudira nastavničke fakultete u Finskoj.

Ono što finski obrazovni sistem u velikoj meri razlikuje od obrazovnih sistema u drugim zemljama, pa čak i u njoj najbližoj Norveškoj, jeste da su nastavnici podstaknuti da učestvuju u oblikovanju nacionalnog kurikuluma. Poslednja reforma školstva u Finskoj izvedena je tako što je Ministarstvo prosvete zahtevalo od nastavničkih fakulteta da odaberu sopstvene predstavnike koji će biti članovi tima za planiranje i sprovođenje reformi i da zajednički preuzmu odgovornost za njihov uspeh, dok će ministarstvo samo nadgledati njihov rad. Ovim je država Finska pokazala koliko veruje stručnjacima za obrazovanje u svojoj zemlji. Takođe, država nema nikakav uticaj na to na koji način će budući nastavnici biti obučavani na fakultetima, to je u potpunosti prepušteno samim univerzitetima (Ladegaard 2012). „Finska je postala globalno popularna zbog jednog od najboljih sistema obrazovanja u svetu i najboljeg u Evropi, ali finski nastavnici, nisu sretni i veoma im je nelagodno zbog ovolike pažnje, posebno zato što te uspehe svet poistovećuje sa uspesima finskih đaka na PISA testovima, a Finci ne vole međunarodna poređenja. Ono čime se finski nastavnici ponose je činjenica da Finci, poreski obveznici, veruju finskom školskom sistemu i zato što ti isti obveznici misle da je njihov javno finansirani obrazovni sistem najznačajniji finski uspeh od osamostaljenja 1917. godine. Finci te uspehe cene više nego visok rang u tabelama globalnog obrazovanja. Oni jednostvno nisu opterećeni ličnim uspehom, rezultatima, slavom... fokusirani su jedino na to kako od učenika izvući njegov maksimum" (Mitrović 2014).

Podaci dobijeni na osnovu istraživanja OECD-a 2005. godine, koje je jednim svojim delom obuhvatilo i pitanje društvenog statusa nastavnika i poučavanja, a zasnivalo se na izveštajima Nacionalnih obrazovnih komisija 25 zemalja sveta, donose zanimljiva viđenja:

- Australija (podaci iz 2003): poučavanje je zauzelo četvrto mesto među 15 po etici i poštenju (posle medicinskih tehničara, farmakologa i doktora) i jedina je profesija koja je značajno popravila svoj status u poslednjih 20 godina.

- Kanada (podaci iz 2003): skoro 90% ispitanika je izrazilo da ima poverenje u nastavnike više nego u sudije, policajce, bankare, sveštenike.
- Švajcarska (podaci iz 2002): 73% odraslih veruje da nastavnici uživaju veliko poštovanje. Istraživanje sprovedeno samo tri godine ranije (1999) pokazalo je da 65% građana smatra da nastavnici nisu adekvatno motivisani da obavljanju svoj posao.
- Engleska (podaci iz 2000): 94% odraslih slažu se da je poučavanje veoma zahtevna profesija. Već 2003. godine samo 12% ispitanika u Engleskoj bi bilo ponosno ukoliko bi neki član njegove porodice izabrao da se bavi nastavničkim poslom i kao razlog za to navode da u školama ima previše problema sa nedisciplinom, da je poučavanje previše stresno i da je plata previše mala. (OECD 2005)

MATERIJALNI STATUS NASTAVNIKA

Osim prema društvenom položaju, nastavnici se u svetu u velikoj meri razlikuju i prema primanjima. Najveće plate imaju nastavnici u Švajcarskoj i one na godišnjem nivou iznose oko 68 000 dolara. Plate nastavnika u Švajcarskoj su veće od prosečne plate u toj zemlji koja inače iznosi 50 000 dolara na godišnjem nivou. Švajcarsku po visini plata slede Holandija, Nemačka i Belgija. Poređenja radi, nastavnici u Velikoj Britaniji imaju u proseku 40 000 dolara godišnje zarade, što je ispod državnog proseka koji iznosi 44 000 dolara. U Francuskoj su godišnje plate nastavnika 33 000 dolara, u Grčkoj 25 000 dolara (Marsh 2014). U Srbiji u isto vreme, nastavnici imaju godišnja primanja oko 6 000 dolara (Trbović 2019)

Nastavničke plate u nekim zemljama se razlikuju i prema školama u kojima nastavnici rade. Vidljiva su dva obrasca. U nekim državama nastavnici imaju istu zakonski određenu zaradu bez obzira na stepen škole u kojoj rade, dok u drugim zemljama srednjoškolski profesori zarađuju više od nastavnika koji podučavaju učenike viših razreda osnovnih škola, a uglavnom i mnogo više od učitelja. U Holandiji i Islandu iskusan srednjoškolski profesor zarađuje i do 40% više od učitelja sa sličnim iskustvom u nastavi, dok u Švedskoj i Čileu ta razlika iznosi manje od 10%. Turska je jedina zemlja u kojoj je zakonski određena plata iskusnog učitelja veća od plate srednjoškolskog profesora sa sličnim radnim iskustvom (OECD 2005).

Prema izdvajanjima za obrazovanje prednjače Sjedinjene Američke Države sa 809 milijardi dolara godišnje, zatim Japan sa 260 milijardi, Nemačka 254 milijarde, Francuska 123 milijarde i Ujedinjeno Kraljevstvo 123 milijarde. Prema izveštajima

Ujedinjenih nacija, širom sveta potrebno je oko 8 miliona novih nastavnika. Najveći deo nastavničke populacije su žene (68%), a prosečna starost nastavnika je 48 godina. Prosečno radno vreme nastavnika u svetu je 38 sati sedmično, osim u Japanu gde radna nedelja nastavnika traje i do 54 sata (Marsh 2014).

STAVOVI STUDENATA UČITELJSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U BEOGRADU O POLOŽAJU NASTAVNIKA

Bavljenje temom statusa i društvenog položaja nastavnika u društvu nametnulo je i pitanje kako budući učitelji, studenti Učiteljskog fakulteta, vide položaj nastavnika u društvu i koji motivi ih navode da se odlučuju za bavljenje zanimanjem nastavnika. Takođe, činjenica da se dešava feminizacija nastavničkog poziva, što se da primetiti i kroz polnu strukturu studenata učiteljskih i nastavničkih fakulteta, u velikoj meri određuju stavove i očekivanja o nastavničkom zanimanju i opterećenosti poslom.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem koji smo želeli da istražimo tiče se stavova, motivacije i doživljaja budućih učitelja o važnosti uloge njihove buduće profesije i položaja u društvu. Cilj istraživanja bio je utvrditi motive, doživljaj o vrednovanju uloge učitelja u društvu i projekciju sopstvenog položaja kao učitelja u budućnosti.

Zadaci istraživanja:

- otkriti motive za odabir i bavljenje nastavničkim poslom
- ispitati stavove budućih učitelja o položaju nastavnika u društvu
- ispitati očekivanja studenata o mogućnosti zaposljenja i rada u struci.

Hipoteze istraživanja:

Nulta hipoteza: Studenti su pozitivno motivisani da se bave učiteljskim poslom, iako smatraju da ta delatnost nije dovoljno cenjena u društvu.

Pomoćne hipoteze istraživanja:

- studenti Učiteljskog fakulteta uglavnom biraju da se bave učiteljskim poslom jer vole rad sa decom i mladima
- studenti Učiteljskog fakulteta smatraju da položaj učitelja u društvu nije zadovoljavajući i da treba da se poboljša
- studenti Učiteljskog fakulteta smatraju da je teško doći do posla u struci.

Istraživanje je izvršeno anketnim upitnikom koji sadrži devet pitanja koja se svojim sadržajem odnose na problematiku i predmet planiranog istraživanja. Pitanja su zatvorenog, otvorenog i kombinovanog tipa. Uzorak je činilo 73 anketiranih studenta Učiteljskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, različitih godina studija od 2. do 4., oba pola, 71 studentkinja i 2 studenta. Istraživanje je sprovedeno u mesecu oktobru 2020. godine.

INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U sprovedenom istraživanju, od 73 studenata, 71 ženskog i 2 muškog pola, bilo je 16 studenata druge, 32 studenta treće i 25 studenta četvrte godine. Istraživanjem su u najvećoj meri obuhvaćeni student završnih godina studija a namerno izbegnuti studenti prve godine, jer smatramo da njihovo iskustvo ne bi bilo validno za planirano istraživanje.

Tabela br. 1: Raspodela ispitanika prema polu i godini studiranja

Godina studija	II		III		IV	
Pol ispitanika	f	%	f	%	f	%
ženski	15	20.54	31	42.46	25	34.25
muški	1	1.37	1	1.37	0	0
ukupno	16	21.9	32	43.84	25	34.25

Na pitanje "Zbog čega ste odabrali studije na Učiteljskom fakultetu?", najveći broj ispitanika, njih 89%, je dalo odgovor da vole poziv učitelja, da sebe pronalaze u tom poslu i da je glavni razlog za ovaj odabir ljubav prema deci. Jedan manji broj ispitanika na isto pitanje, njih 9,58% odgovorilo je da su se odlučili za ovaj fakultet jer su na njih uticali društvo ili roditelji.

Tabela br. 2: Raspodela odgovora na pitanje "Zbog čega ste odabrali studije na Učiteljskom fakultetu?"

	Bio je to jedini izbor	Volim poziv učitelja	Uticaj roditelja ili društva	Nešto drugo
f	1	65	7	0
%	1.33	89	9.58	0

Na pitanje "Šta vidite kao najveću prednost učiteljskog poziva?", pri čemu su ponuđeni odgovori: mala opterećenost u toku radnog dana (par časova dnevno); posao nije fizički naporan; posao je plemenit i lep; posao je dobro plaćen, studenti najpre i u najvećem procentu 82,2%, vide da je to plemenit i lep posao, a zatim i da je to posao koji ima kratko radno vreme (par časova dnevno) 15,1% i posao koji ne zahteva posebnu fizičku snagu i naprezanje 2,74%. Niko od ispitanika nije dao odgovor da je posao učitelja dobro plaćen.

Tabela br. 3: Raspodela odgovora na pitanje "Šta vidite kao najveću prednost učiteljskog poziva?"

	Par časova dneno	Nema fizičkog napora	Plemenit i lep posao	Dobro plaćen posao
f	11	2	60	0
%	15.1	2.74	82.2	0

Pitanjem "Šta vidite kao najveći nedostatak učiteljskog pooziva?", gde su ponuđeni odgovori: učitelji nisu dovoljno cenjeni u društvu; teško se dolazi do posla; nedovoljno plaćen posao; posao je naporan, studenti u najvećem procentu 69,8% vide teškoće prilikom dolaska do posla, zatim činjenicu da učitelji nisu dovoljno cenjeni i poštovani u društvu 22%, kao i da učitelji nisu dovoljno plaćeni za odogovoran posao kojim se bave 8,22%. Niko od ispitanika nije dao odgovor da je posao učitelja naporan.

Tabela br. 4: Raspodela odgovora na pitanje "Šta vidite kao najveći nedostatak učiteljskog poziva?"

	Nedovoljno cenjeni učitelji	Teško se dolazi do posla	Nedovoljno plaćen posao	Naporan posao
f	16	51	6	0
%	22	69.8	8.22	0

Pitanje kojim smo hteli da sagledamo projekciju budućih učitelja o sopstvenoj budućnosti i položaju u narednih 15 godina, glasilo je "Kako zamišljate sopstvenu budućnost za 15 godina?", gde su ponuđeni odgovori bili: učiteljica/učitelj sa

iskustvom od 5-10 godina staža u prosveti; nezaposleni diplomirani učitelj; diplomirani učitelj koji se bavi nekim drugim zanimanjem; ne mogu sebe da zamislim za 15 godina, dobili smo odgovore da studenti sebe za 15 godina u najvećem procentu 67,12% vide kao učitelje sa iskustvom i određenim godinama radnog staža, dok manji broj njih 17,8% sebe vidi kao diplomiranog učitelja koji se bavi poslom koji nije vezan za prosvetu. Zanemarljiv procenat ispitanika sebe vidi kao nezaposlene 5,48% ili ne može sebe da zamisli u budućnosti 8,22%.

Tabela br. 5: Rapodela odgovora na pitanje "Kako zamišljate sopstvenu budućnost za 15 godina?"

	Učitelj sa iskustvom	Nezaposlen	Drugo zanimanje	Ne može da zamisli budućnost
f	49	4	13	6
%	67.12	5.48	17.8	8.22

Na pitanje "Da li biste ponovo odabrali Učiteljski fakultet?", najveći procenat ispitanika 80% je izričito izjavilo da sigurno bi, dok je 20% ispitanika izjavilo da nije sigurno. Niko od ispitnika nije dao izričito negativan odgovor.

Tabela br. 6: Raspodela odgovora na pitanje "Da li biste ponovo odabrali Učiteljski fakultet?"

	Potvrdno	Nije sigurno	Negativno
f	58	15	0
%	79.5	20.5	0

Odgovore na pitanje otvorenog tipa koje smo dali studentima, gde su oni mogli da iskažu svoje stavove i mišljenje o položaju nastavnika, a koje je glasilo "Šta po Vašem mišljenju treba promeniti u društvu kako bio učiteljski poziv bio bolje plaćen i cenjen?", dobili smo različite odgovore koje možemo svrstati u dve grupe:

- jedna grupa odgovora upućuje na to da se mora promeniti svest u društvu o bitnosti učitelja, njegovoj ulozi u obrazovanju i vaspitanju deteta, kao i zahtevnosti i odgovornosti učiteljskog posla.
- druga grupa odgovora koje smo dobili ukazuje na to da se mora praviti strožiji kriterijum prilikom odabira studenata nastavničkih fakulteta, te da samo najbolji

učenici mogu konkurisati za upis na nastavničke fakultete. Isti princip treba primeniti i prilikom zapošljavanja nastavnika, odnosno da prednost prilikom zapošljavanja imaju najbolji student i da prosek i uspeh na studijama budu jedini kriterijum pri zasnivanju radnog odnosa.

Neki od najzanimljivijih odgovora koje smo dobili su:
- *Mora se podići kriterijum za upis na Učiteljski fakultet kako bi se upisivali samo najbolji i oni koji stvarno vole ovaj posao.*
- *Treba podići svest o značaju i bitnosti učitelja za jedan narod.*
- *Učitelji su oni koji formiraju temelje obrazovanja dece a to je najdragocenije i najvrednije u jednom društvu.*
- *Ne sme prva asocijacija na učitelja da bude "dobra plata i odmor duži od radnog vremena" već "odan, strpljiv".*
- *Društvo treba da shvati koliko je učiteljski poziv odgovoran, zahtevan i iziskuje mnogo rada i truda.*

Analizom rezultata sprovedenog istraživanja dolazimo do sledećih zaključaka:
- Mladi koji biraju studije Učiteljskog fakulteta čine to jer vole rad sa decom, imaju afiniteta za rad u nastavi i misle da je nastavnički posao važan i plemenit i čini osnovu razvoja društva. Kod ispitanika dominira pozitivna unutrašnja motivacija.
- Studenti koji biraju studije na Učiteljskom fakultetu smatraju da posao nastavnika nije dovoljno cenjen i poštovan u društvu, nedovoljeno je plaćen i nastavnici ne dobijaju društvenu satisfakciju koju zaslužuju s obzirom na zahtevnost i odgovornost koju ovaj posao nosi sa sobom. Oni vide rešenje ovog problema u podizanju svesti društva o važnosti obrazovanja, kao i uloge nastavnika u formiranju identiteta obrazovanog pojedinca, naročito u mlađem školskom uzrastu. Takođe, studenti smatraju da kriterijumi prilikom upisa studenata na nastavničke fakultete treba da bude strožiji i da se dā prilika studirati samo onim pojedincima koji zaista vole i cene nastavnički posao.
- Studenti Učiteljskog fakulteta priznaju da je teško doći do posla u struci, ali najveći broj njih sebe u bliskoj budućnosti vidi kao učitelje sa iskustvom, što nas dovodi do zaključka da oni gaje optimistički stav i nadaju se da će bez velikih problema doći do posla i da će uspeh i prosek ocena sa studija biti jedini kriterijum prilikom zasnivanja radnog odnosa.

Dobijeni rezultati u velikoj meri potvrđuju hipoteze od kojih smo pošli u istraživanju, s tim što je primetan mnogo pozitivniji stav budućih učitelja o položaju nastavnika i optimističan stav studenata kada je reč o mogućnostima dolaženja do posla u struci od onoga što smo očekivali kao moguće odgovore.

ZAKLJUČAK

Očigledno je da se položaj nastavnika u velikoj meri razlikuje od kontinenta do kontinenta, od zemlje do zemlje. Položaj nastavnika u društvu direktno je povezan sa ulaganjima i odnosom države prema obrazovanju. Najbolje rezultate na polju obrazovanja imaju zemlje u kojima je nastavnik visoko cenjena i dobro plaćena osoba, a njen posao je prepoznat kao bazičan za razvoj uspešnog i zdravog društva. Države u kojima nastavnici nemaju zaslužen visok položaj u društvu ne mogu očekivati brz razvoj i dobre uslove života. Oni u čijim je rukama budućnost svake zemlje, a to su nesumnjivo nastavnici koji obrazuju i oblikuju buduće naraštaje, moraju imati položaj i status kakav zaslužuju. Istraživanje predstavljeno ovim radom pokazalo je da mladi koji se odlučuju baviti nastavničkim poslom žele da dođe do promene položaja nastavnika nabolje, žele da društvo prepozna nastavnika kao jednu od ključnih figura u razvoju društva. U isto vreme, oni su svesni da je posao nastavnika zahtevan, odgovoran i pozitivno su motivisani da stiču znanje i prenose novim generacijama. Ulaganje u obrazovanje i kvalitetne nastavničke kadrove donosi dugoročne benefite u razvoju i napredovanju društva.

LITERATURA:

1. Dolton, Peter, Oscar Marcenaro, Robert De Vries, Po-Wen She (2018), *Teacher status index 2018*., Varkey Fondation, London
2. Ladegaard, Isak (2012), ″Big differences in Finnish and Norwegian teacher education″; dostupno na: https://sciencenordic.com/finland-forskningno-politi-cs/big-differences-in-finnish-and-norwegian-teacher-education/1380188; pristupljeno 25. 9. 2020.
3. Mitrović, Tarja (2014), ″Nastavnici u Finskoj″; dostupno na: https://mojafinska.blogspot.com/2014/07/nastavnici-u-finskoj.html ; pristupljeno 24. 9. 2020.
4. Marsh, Sara (2014), ″How the job of a teacher compares around the world″, The Guardian; dostupno na: https://www.theguardian.com/teacher-network/teacher-blog/2014/sep/05/how-the-job-of-a-teacher-compares-around-the-world ; pristupljeno 22. 9. 2020.
5. Trbović, Milan (2019), ″Iznos plate zaposlenih u prosveti od 2019. godine″, Sindikat prosvetnih radnika Vojvodine; dostupno na: http://www.sprv.org.rs/iznos-plate-zaposlenih-u-prosveti-od-2019-godine/ ; pristupljeno 23. 9. 2020.
6. ECD (2005), *Nastavnici su bitni. Kako privući, usavršiti i zadržati efikasne nastavnike*; dostupno na: http://www.cep.edu.rs/sites/default/files/eknjiga/Nastavnici_su_bitni.pdf ; pristupljeno 22. 9. 2020.

SOCIAL AND MATERIAL STATUS OF TEACHERS FROM THE PERSPECTIVE OF TEACHER EDUCATION STUDENTS

Summary:

The social status and position of teachers has changed throughout history and is conditioned by the development of human society. In the developed world, the teacher is a highly positioned member of society, part of the intellectual elite and a positive model of behavior. We are witnesses that the period of media development, the inflow of information, the collapse of previous value systems, led to a change in the evaluation and position of teachers in Serbia and the surrounding countries. Teachers are experiencing one of the most difficult periods. They are usually poorly paid, insufficiently valued, unmotivated. The paper describes positive examples of the attitude of social systems in the world towards teachers, where teachers are still part of the elite and where, thanks to a positive and encouraging attitude towards educators, societies experience prosperity in economic, cultural, material and other aspects of development. In this way, the assumption is confirmed that a society that invests in education and teaching staff, is profitable in the long run and has positive results in development. Also, the paper presents the results of research conducted by surveying students of the Teacher Education Faculty in Belgrade, in which we wanted to find out the attitudes, motives and views of students about the position of teachers in society, and the projections of their future occupation. The results of the research show that students are motivated to work as teachers and that they like working with children and young people, but at the same time they are aware of the unfavorable position of teachers in society and hope that this position can be improved by raising to make the public aware of the importance of teaching at the earliest age of students and stricter criteria when enrolling and selecting future teachers at faculties and schools.

Keywords: teacher; society; social status; education

Adresa autora
Authors' address

Filduza Prušević Sadović
Sefedin Šehović
Univerzitet u Beogradu
Učiteljski fakultet
filduza@yahoo.com
ufbgonp@yahoo.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Tamara Efendić-Spahić, Mitra Mirković-Hajdukov, Elvis Vardo
RAZLIKE U OSOBINAMA LIČNOSTI I PORODIČNOM OKRUŽENJU OVISNIKA O HEROINU I NEKONZUMENATA PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI / DIFFERENCES IN PERSONALITY AND FAMILY ENVIRONMENT OF HEROIN ADDICTS AND NON-CONSUMERS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES 273

Mirna Marković, Azra Bašić, Ajla Čelik, Ilvana Đešević, Adna Međedović
IZGRADNJA PERSONALNOG BRANDA S CILJEM POBOLJŠANJA PRILIKA ZA ZAPOŠLJAVANJE - ULOGA VISOKOG OBRAZOVANJA / PERSONAL BRAND DEVELOPMENT AIMED AT IMPROVING EMPLOYMENT OPPORTUNITIES – THE ROLE OF HIGHER EDUCATION 309

društvene i humanističke studije

Maida Koso-Drljević, Meri Miličević
PREPOZNAVANJE TUŽNIH I SRETNIH EMOCIONALNIH IZRAZA LICA – LATERALIZACIJA I POVEZANOST SA DEPRESIVNIM SIMPTOMIMA / RECOGNITION OF SAD AND HAPPY FACIAL EXPRESSIONS – LATERALISATION AND ASSOCIATION WITH DEPRESSIVE SYMPTOMS 331

Vesna Ćorluka Čerkez, Tamara Efendić-Spahić
PERFEKCIONIZAM I PORODIČNE INTERAKCIJE KAO ODREDNICE SOMATIZACIJE KOD ADOLESCENATA / PERFECTIONISM AND FAMILY INTERACTIONS AS DETERMINANTS OF SOMATIZATION IN ADOLESCENTS 353

Gordana Berc, Sanela Šadić, Ozana Kobić
KAKO POMAGAČI MOGU SAČUVATI SEBE DA BI POMAGALI DRUGIMA I SEBI – IZAZOVI PRIMJENE SELF-CARE KONCEPTA / HOW HELPERS CAN HELP THEMSELVES TO HELP OTHERS AND THEMSELVES - CHALLENGES OF SELF-CARE CONCEPT APPLICATION 375

Vahida Djedović, Edin Mujkanović, Mitra Mirković Hajdukov
POST-MILENIJALCI: UPOZNAJMO GENERACIJU Z / POST-MILLENIALS: MEET GENERATION Z 389

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.273

UDK 159.97:316.728
364.692:615.015.6

Primljeno: 15. 11. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Tamara Efendić-Spahić, Mitra Mirković-Hajdukov, Elvis Vardo

RAZLIKE U OSOBINAMA LIČNOSTI I PORODIČNOM OKRUŽENJU OVISNIKA O HEROINU I NEKONZUMENATA PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI

Istraživanje se bavilo utvrđivanjem značajnih razlika u temeljnim dimenzijama ličnosti prema petofaktorskom modelu između dvije skupine ispitanika: heroinskih ovisnika te kontrolne grupe ispitanika, nekonzumenata psihoaktivnih supstanci. Također, željelo se utvrditi da li se ispitanici – heroinski ovisnici u odnosu na nekliničku skupinu značajno razlikuju u osobinama ličnosti obzirom na potpunost porodičnog okruženja u kojem su odrastali, te sklonosti roditelja alkoholizmu i nasilnom ponašanju. Istraživanje je obuhvatilo uzorak od 297 ispitanika, od kojih je 155 heroinskih konzumenata, a 142 ispitanici nekliničke kontrolne skupine, studenti različitih studijskih profila Univerziteta u Tuzli. Klinički i neklinički uzorak su ujednačeni po karakteristikama značajnim za istraživanje. U svrhu provjere hipoteza istraživanja osim uvida u deskriptivne parametre korištena je jednosmjerna analiza varijance. Rezultati pokazuju da heroinski ovisnici sebe procjenjuju ugodnijima (F=21,51; p=0,00), savjesnijima (F=13,89; p=0,00) i emocionalno nestabilnijima (F=13,23; p=0,00), dok se u dimenzijama Otvorenosti i Ekstraverzije klinička i neklinička grupa značajno ne razlikuju. U skupini heroinskih konzumenata ispitanici koji dolaze iz nepotpunih porodica su manje savjesni (F=4.20; p=0.04). Sklonost ka konzumiranju alkohola roditelja pokazala se značajnom za veći Neuroticizam (F=4,39; p=0,04) i Otvorenost (F=15,41; p=0,00), dok je roditeljska sklonost nasilnom ponašanju značajna za Neuroticizam (F=4.49; p=0.04) i Otvorenost (F=15.41; p=0.00) u skupini heroinskih ovisnika. Kada je riječ o kontrolnoj skupini potpunost porodice te karakteristike porodičnog okruženja (sklonost roditelja da konzumiraju alkohol i sklonost roditelja nasilnm ponašanju) nisu se pokazali kao značajni faktori za razlike u osobinama ličnosti.

Ključne riječi: ovisnici o heroinu; dimenzije ličnosti; porodično okruženje

UVOD

Svjetska zdravstvena organizacija u MKB-10 (1969) daje sljedeću definicuju droge: ”Droga je svaka supstanca koja unesena u organizam može da modifikuje jednu ili više funkcija i da nakon ponavljane upotrebe dovede do stvaranja psihičke i/ili fizičke zavisnosti“. Prema definicijama SZO ovisnost je „stanje periodične ili kontinuirane intoksikacije prouzrokovane ponovljenim uzimanjem prirodnih ili sintetičkih droga.“ Američki dijagnostički priručnik DSM-IV (1996) ovisnost o psihoaktivnoj supstanci definiše kao: „Neprilagođeno ponašanje vezano uz upotrebu psihoaktivnih supstanci, koje vodi značajnom oštećenju organizma ili subjektivnim problemima, a prepoznaje se na temelju tri (ili više) kriterija, ako se pojave bilo kad u istom jednogodišnjem razdoblju“. Prema Međunarodnoj Klasifikaciji bolesti, MKB-10 (1994) sindrom ovisnosti se definiše kao „Skupina pojava ponašanja, kognicije i fizioloških promjena koje se razvijaju nakon ponavljane upotrebe pojedinih supstanci i redovito uključuju jaku želju za uzimanjem te supstance i poteškoće u kontroli njezinog uzimanja“. Prema ovoj klasifikaciji svi „duševni poremećaji i poremećaji ponašanja izazvani uzimanjem alkohola i psihoaktivnih supstanci“ svrstani su u klasifikacijsko polje F10-F19 od kojih svaki ima devet podznaka kojim se označavaju pojedina klinička stanja vezana za vrstu i stepen poremećaja. Za postavljanje dijagnoze ovisnosti o PAS neophodno je da u razdoblju od jedne godine budu zastupljeni simptomi iz domena psihičkog, fizičkog i socijalnog segmenta (Cerić 1999; prema Mirković-Hajdukov 2014).

Američki klasifikacioni sistem je napustio izraz *psihoaktivna supstanca* smatrajući da je preciznije reći *poremećaj u vezi sa upotrebom supstanci.* Riječ ovisnost se u DSM 5 (2013) ne koristi kao dijagnostički termin. U upotrebi je neutralniji naziv *poremećaj uzimanja psihoaktivnih supstanci* koji u stvari opisuje široki raspon, od blagih oblika do teških stanja hroničnog, kompulzivnog i ponavljanog uzimanja droge. Poremećaj uzimanja opioida se prema DSM 5 može klasifikovati po prisutnosti gore navednih simptoma na: blagi (prisutnost 2-3 simptoma), umjereni (prisutnost 4-5 simptoma) i teški (prisutnost 6 ili više simptoma). Prema DSM 5, osnovno obilježje poremećaja uzimanja psihoaktivnih tvari je postojanje većeg broja kognitivnih, ponašajnih i fizioloških simptoma koji upućuju na to da osoba nastavlja uzimati određenu psihoaktivnu tvar usprkos značajnim problemima vezanim uz njenu upotrebu.

Za postavljanje dijagnoze ovisnosti o PAS neophodno je da u razdoblju od jedne godine budu zastupljeni simptomi iz domena psihičkog, fizičkog i socijalnog segmenta (Cerić 1999; prema Mirković-Hajdukov 2014).

Psihološki simptomi:	Jaka želja ili žudnja za uzimanjem droge, poremećaji kontrole ponašanja.
Fizički simptomi:	Pojava apstinencijalnog sindroma nakon prestanka dejstva droge. Fenomen tolerancije odnosno potreba za povećavanjem doze radi postizanja istog efekta
Socijalni simptomi:	Karakterne promjene ličnosti, poremećaj ponašanja, prekid komunikacije sa porodicom, te upotreba supstance usprkos očiglednim negativnim i štetnim zdravstvenim posljedicama.

Ličnost ovisnika

Teško je striktno razlučiti karakteristike ličnosti koje predstavljaju faktor predispozicije za početak i kontinuirano uživanje droga. Postavlja se pitanje povezanosti između određenih karakteristika ličnosti i zloupotrebe droga, ali se može govoriti o predisponirajućim faktorima, odnosno sklonosti ka zloupotrebi droga kod osoba određene psihičke konfiguracije (Butorac, Rukav 2018).

Iskustva pokazuju da su izvjesni tipovi ličnosti vulnerabilniji na spoljašnja opterećenja nego drugi i da u vezi s tim postoji sklonost ka psihoaktivnim supstancama (Petrović 2003). Ovisnici se uglavnom opisuju kao nezrele osobe, slabe i nesamostalne ličnosti, kojima teško pada svaka frustracija, nisu u stanju da podnesu životne teškoće, bol, tenziju ili napetost, neprihvatljive životne realnosti i da duže čekaju na zadovoljenje svojih potreba (Sinanović 2001). Karakteristike ličnosti kao što su nepovjerenje, sebičnost, sposobnost laganja, nizak prag frustracione tolerancije, nestrpljivost, nemogućnost izdržavanja teških stanja i poduzimanje rizika su važan faktor prije upotrebe heroina za razvijanje ovisnosti (Alptekin i sar. 2018).

Precipitirajući faktori prethode kliničkim znacima početka razvoja ovisnosti a riječ je o faktorima okoline koji proizilaze iz fizičkog i emocionalnog okruženja osobe. Filipović (1989) opisuje prestrašenost, pretjeranu osjetljivost, osjećaj manje vrijednosti, labilnost raspoloženja, zatvorenost u sebe, poteškoće u uspostavljanju kontakata sa drugim osobama kao neke od karakternih osobina koje predstavljaju faktore predispozicije za uživanje droga. Kecmanović (1986) daje opis ličnosti ovisnika kao „neusklađene, sa iskustvima prožetim dugotrajnim osujećenjima, odbacivanjima, emocionalnim zanemarivanjem, nedosljednim stavovima roditelja i drugih osoba“. Među heroinomanima razlikujemo četiri tipa ličnosti (Petrović 2003):

1. Intelektualni ili racionalni koji se regrutuje uglavnom iz redova studenata i mlađih zaposlenih ljudi čija želja za uzimanjem heroina potiče uglavnom iz konflikata u mišljenju, praznih spekulacija ili profesionalnih problema.
2. Emocionalno motivisani heroinomani koje većinom čine žene, umjetnici, „poetske duše", snažno introvertovano orijentisani pojedinci, koji u značajnoj mjeri ispoljavaju emocionalnu kolebljivost i bazičnu nesigurnost, te probleme u prilagođavanju.
3. Mlade osobe iz nižih klasa koje su obično bez većih intelektualnih i profesionalnih aspiracija, žive na primitivnom voljnom nivou, rano postaju otpadnici od društva i traže zadovoljenje svojih potreba bez odlaganja i po svaku cijenu.
4. „Heroinheadsi" su osobe totalno ogrezle u drogu, psihički i fizički snažno zavisne sa ispoljenim psihičkim oštećenjima različitog stepena.

Ćeranić (2011) ukazuje da se postupcima kliničke procjene profila ličnosti osobe može poprilično pouzdano detektovati predikcija sklonosti ka devijantnim ponašanjima. Jedan od najčešćih načina deskripcije osobina ličnosti je petofaktorski model koji personalne karakteristike promatra kroz Ekstraverziju, Savjesnost, Otvorenost, Emocionalnu stabilnost i Ugodnost. Prema Larsen i Buss (2008) dispozicionalnost u razvoju temeljnih osobina ličnosti pod značajnim je uticajem nasljednih faktora. Oblikovanje iskustava koja afirmativno ili neafirmativno djeluju na dispozicijske karakteristike su pod velikim utjecajem okolinskih faktora. Od svih modela ličnosti, Eysenckov hijerarhijski model ličnosti je imao najjače uporište u biologiji. Eysenck je polazio od uvjerenja da su osobine ličnosti nasljedne i imaju psihofiziološke osnove. Smatrao je da postoje tri glavne osobine ličnosti: Ekstraverzija/Introverzija (E), Neuroticizam/Emocionalna stabilnost (N), te Psihotičnost (P) - PEN sistem. Svaka od tih osobina nalazi se na vrhu vlastite hijerarhije.

Ekstraverzija (E) se sastoji osobina socijabilnosti, aktivnosti, živahnosti, sklonosti riziku, dominantnosti. Ove osobine međusobno kovariraju dovoljno da se mogu svrstati pod domenu ekstraverzije. Ekstraverti su društveni, vole zabave, imaju mnogo prijatelja i kao da traže ljude sa kojima bi mogli pričati. Vole se šaliti na račun drugih ljudi. Bezbrižni su i neopterećeni i imaju visok nivo aktivacije. Introverti, naprotiv, više vole provoditi vrijeme sami, često se čine udaljenima, imaju manje bliskih prijatelja, ozbiljniji su, organizirani, preferiraju rutinu, mir i aktivnosti poput čitanja, ozbiljniji su od ekstravertiranih, ponekad su hladni i distancirani.

Osobina *Neuroticizma* (N) sastoji se od klastera više specifičnih crta: anksioznosti, iritabilnosti, osjećaja krivnje, slabog samopouzdanja, sramežljivosti, promjenljivog

raspoloženja. Tipični neurotik je često anksiozan, depresivan, ima mnogo psihosomatskih tegoba, previše je reaktivan na neugodne emocije u svakodnevnim situacijama, ima poteškoća sa spavanjem. U situacijama uobičajenog stresa i svakodnevne napetosti doživljavaju viši stepen emocionalne pobuđenosti od osoba koje postižu niske rezultate na Neuroticizmu. Takode, oni imaju više problema pri vraćanju u prvobitno stanje nakon emocionalno pobuđujućeg događaja. S druge strane, ljudi koji na skali Neuroticizma imaju niske rezultate obično su emocionalno stabilni, mirni, uravnoteženi, smirenije i sporije reaguju na stresne događaje, a nakon uznemirujućeg događaja brzo se vraćaju u svoje normalno stanje. Introverte je lakše pobuditi i reaktivniji su od ekstraverata, dok su neurotici labilniji i promjenljivijeg raspoloženja.

Porodični odnosi ovisnika o heroinu

Činjenica je da je nefunkcionalna i nekvalitetna porodica, te sklonost roditelja rizičnom i bolesnom ponašanju, svojevrstan usvojeni i naučeni obrazac ponašanja djece tokom odrastanja. Rochester longitudinalna studija (Vulić Prtorić 2001) uticaja psihopatologije majke na dijete, pokazala je da su porodične i socijalne okolnosti jači rizični faktor od mentalnih poremećaja roditelja za nastanak neadaptivnih ponašanja kod djece. U istraživanju Gavrića (2005) se takođe ističe da kohezija i dobar odnos među članovima porodice sa jasnim kompentencijama, te njegovanje zdravog načina života, sputavaju interesovanja za psihoaktivnim supstancama.

U istraživanjima Lacković-Grgin (2006) je utvrđeno da adolescenti oba pola preferiraju razumijevanje, povjerenje, strpljivost i pravednost očeva, ali da u odnosu s njima doživljavaju manje intimnosti i nježnosti nego u odnosu s majkom. U istim istraživanjima je nađeno da adolescenti, čiji očevi iskazuju niži stepen topline i intimnosti u odnosu sa njima imaju više problema, kako u području svoje ličnosti, tako i u odnosu sa drugima. Rezultati istraživanja Vulić-Prtorić (2002; prema Efendić-Spahić 2009) su pokazali da je samopoštovanje kod adolescenata u direktnom odnosu sa opaženom toplinom u odnosu sa majkom i ocem, te da zajednički efekti visoke roditeljske topline u interakciji sa umjerenom kontrolom (za razliku od ekstremne popustljivosti ili restriktivne kontrole), povećavaju nivo samopoštovanja kod adolescenata. Vulić-Prtorić (2002; prema Efendić-Spahić 2009) također ukazuje na dosadašnja istraživanja koja su bila najviše usmjerena na preispitivanje roditeljskih odnosa kao prediktora određenog oblika prilagođenog i neprilagođenog ponašanja djece i adolescenata. Utvrđeno je da su porodične interakcije djece koja imaju neke psihološke probleme, karakterisane većim brojem konflikata i problema u komunikaciji,

manjim izražavanjem emocija i međusobnom podrškom, te češćim odbacivanjem, zanemarivanjem i zlostavljanjem. Istraživanja Leavitta (1995; prema Ramić i sar. 2010), Oettinga i Donnermeyera (1998; prema Ramić i sar. 2010) ukazuju da negativni roditeljski model utiče direktno na ovisničko ponašanje djece. S obzirom na umnogome poremećene porodične relacije u porodici ovisnika o opijatima, dijelom i zbog same strukture porodice, dijelom i zbog prisustva problema ovisnosti u porodici, članovi porodice koji nisu konzumenti psihoaktivnih supstanci su jako zainteresovani za liječenje ovisnika i uključenje u terapijski partnerski odnos (Hasanović i sar 2012). U istraživanju o socijalno neprihvatljivim ponašanjima mladih u Republici Srpskoj, koje je provela Lovrić (2006, 2013, prema Mirković-Hajdukov i sar. 2017) a koje otkriva da mladi, koji imaju viši skor na skali društveno neprihvatljivog ponašanja, imaju značajno niži stepen odnosa povjerenja i komunikacije sa svojim roditeljima. U kasnijim istraživanjima Lovrićeva (2007; prema Radetić Lovrić 2013) dolazi do sličnog zaključka da njegovanje srdačnih, toplih interaktivnih odnosa u porodici, kao i izgradnja odnosa povjerenja između djece i roditelja predstavljaju povoljne uslove socijalizacije koji mogu smanjiti rizik od ulaska u svijet droga. Nedostatak roditeljske topline i bliskih interaktivnih veza predstavlja slabe socijalne veze, odnosno gubitak prihvatljive socijalne kontrole koju roditelj treba da ima nad djetetom. Prema istraživanju Radetić Lovrić (2013) gubitak ili slabljenje socijalne kontrole može voditi ka društveno neprihvatljivim ponašanjima, što nas još jednom približava shvatanjima važnosti bliskih socijalno-psiholoških i afektivnih veza između roditelja i djece. Značaj zdrave, toplinom prožete porodične interakcije, obosmjeran odnos komunikacije i povjerenja između djece i roditelja, kao i dobra porodična atmosfera mogu biti shvaćeni kao protektivni faktor u prevenciji zavisnosti od droga.

Porodični milje i međusobni odnosi u porodici su takođe vrlo značajni, ako ne i presudni u širenju narkomanije (Hasanović 2012). Uočeno je da su nerijetko roditelji narkomana pretjerano ambiciozni i superiorni, sa velikim zahtjevima i bez dovoljno emotivnog davanja. Pored toga u porodicama narkomana međusobne porodične veze su obično loše, prisutan je manjak emocija i alkoholizam roditelja (Cerić 1986). Sakoman (2002) ističe da odgoj za izvjestan izbor zdravog ponašanja i izbjegavanje nepotrebnog rizika, kao usađeni princip u ljudskoj svijesti, mora početi u porodici od najranijeg djetinjstva. O načinu na koji je dijete odgojeno i kakav mu se primjer pokaže vlastitim ponašanjem, zavisi kako će se ono ponašati. Nažalost, mnoga djeca imaju roditelje koji su i sami skloni rizičnom pa i bolesnom načinu ponašanja. Mnoga od njih su odmalena izložena frustracijama, nemirima i neredu uzrokovanom stalnim svađama, verbalnim i fizičkim sukobima između roditelja. Mnoga su svjedokom po-

remećenog ponašanja roditelja alkoholiziranih ili ovisnih o drogama i tabletama za umirenje, ali i drugim kompromitirajućim događanjima u porodici zbog čega se osjećaju posramljeno i nesretno (Sakoman 2002). Kvalitetna i funkcionalna porodica je najbolja zaštita od zloupotrebe sredstava ovisnosti. Mnogi mladi nažalost ne žive u takvim porodicama i okruženju u kojem se ne može osigurati adekvatna priprema za ulazak u sve ono dobro i loše, što im nudi svijet odraslih. Ali kada je odnos između djeteta i roditelja zaista dobar i zreo, ni jedna ni druga strane neće dozvoliti ponašanja koja bi tu uzajamnost, vezanost i prijateljstvo mogla značajnije ugroziti. Ako se oba roditelja suzdržavaju od ponašanja koja ugrožavaju stabilnost braka (vanbračne veze, verbalni i fizički sukobi, opijanje, zanemarivanje porodice zbog poslovnih ambicija, obuzetost novcem itd.), onda će se i djeca koja vole i cijene svoje roditelje, ne želeći taj odnos ugroziti, nastojati pridržavati, bez obzira na ukazano povjerenje i slobodu, dozvoljenih granica u ponašanju (Sakoman 2002). Po Sakomanu (2011) rizik „skretanja“ prema zloupotrebi droge kod svakog je pojedinca određen međuodnosom nekoliko faktora: funkcionalnost porodice (kvalitet odgoja), bio-psihološka dispozicija (genetika), karakteristike ličnosti i uticaji okruženja u kojem dijete odrasta (dostupnost droga, uticaj i pritisak konzumenata u vršnjačkim grupama, trendovi zabave, negativni uticaji medija, kvalitet i organizacija školskih i drugih programa prevencije). Rathold (1970) navodi da su kod narkomana veoma česti poremećaji odnosa unutar porodice, kao i odnosi između roditelja, da se u njihovim porodicama povremeno ili stalno uživa alkohol. One porodice u kojima vlada napeta situacija, konflikti, u kojima se desila prerana smrt jednog roditelja, razvod, emocionalna labilnost roditelja, sklonost ka konfliktnom i nasilničkom ponašanju i remećenju normalne porodične harmonije su idealna podloga za posezanjem za drogama. S obzirom na činjenicu da je porodični kontekst značajan za razvoj ličnosti ali i nastanak ovisnosti, cilj ovog istraživanja je bio utvrditi da li postoji razlika između ovisnika o heroinu i nekonzumenata psihoaktivnih supstanci u temeljnim dimenzijama ličnosti prema petofaktorskom modelu i u osobinama ličnosti s obzirom na potpunost porodičnog okruženja u kojem su odrastali.

METODA:

Ispitanici:

Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 297 ispitanika, podijeljenih u dvije skupine – nekliničku i kliničku, koje su kreirane na osnovu glavne nezavisne varijable istraživanja

– ovisnosti o heroinu. Klinička skupina je sastavljena od 160 ispitanika, ovisnika o heroinu liječenih ambulantno na Klinici za psihijatriju UKC Tuzla, uključenih u istraživanje metodom slučajnog odabira od ukupno 271 liječenih ovisnika o heroinu koji su u to vrijeme bili uključeni u program liječenja, sa prosječnom dužinom liječenja u trajanju od oko 3 godine. Prije uključivanja u liječenje Suboksonom, 38,4% ovisnika se liječilo od opijatske ovisnosti bezuspješno, njih 61,6% je uključeno u program liječenja odmah nakon prvog javljanja zbog problema sa heroinskom ovisnošću. 71,4% ovisnika je uzimalo heroin venoznim putem, najranije sa 15 godina starosti, a najkasniji period prvog uzimanja intravenozno je sa 40 godina, najučestalije od 18. godine. Najveći broj liječenih ovisnika je uzimao prosječno 1,0 gram heroina dnevno, 70,1% ih je hapšeno zbog kriminalnih aktivnosti. Najčešći utvrđeni komorbiditet je dijagnoza emocionalno nezrele ličnosti (F60.3) i PTSP (F43.1), češće medu heroinskim ovisnicima muškog spola, dok su tokom tretmana utvrđeni i ostali poremećaji ličnosti (najčešće antisocijalni), depresija i PTSP. Hepatitis B je nađen kod 5,8% muških ovisnika, a Hepatitis C kod 52,6% ovisnika, od čega žena 41,2% a muškaraca 53,6%.

Svi pozvani učesnici su testirani kontrolom urina na ostale psihoaktivne supstance, te je među onima koji su ispunjavali kriterije metodom slučajnog odabira njih 160 obuhvaćeno ovim istraživanjem.

Svaki učesnik u istraživanju je usmeno obaviješten o cilju istraživanja, nakon čega je tražen dobrovoljni pristanak uz potpis. Isključujući faktori su bili: neprihvatljiv broj izostalih odgovora (više od 5), postojanje psihotičnog komorbiditeta, konzumacija ili postojanje ovisnosti o nekim drugim psihoaktivnim supstancama i alkoholu, postojanje somatskih bolesti, dobna granica ispod 18 i iznad 30 godina.

Pridržavajući se jasno preciziranih isključujućih faktora za uzimanje učešća u istraživanju, tokom statističke obrade podataka je iz kliničke grupe ispitanika isključeno 5 ispitanika koji nisu zadovoljavali kriterije istraživanja zbog neprihvatljivog broja izostalih odgovara na testovnom materijalu. Tim postupkom poduzorak kliničke grupe ispitanika je sveden na broj od 155 ispitanika.

Neklinička (komparativna) skupina je sačinjena od 160 studenata treće i četvrte godine Filozofskog fakulteta, Elektrotehničkog fakulteta i Rudarsko-geološko-građevinskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, odabranih isključivo po dostupnosti i raspoloživosti. Isključujući faktori za učešće u istraživanju su bili: neprihvatljiv broj izostalih odgovora (više od 5), postojanje ovisnosti o alkoholu ili psihoaktivnim supstancama, dobna granica ispod 18 godina. Pridržavajući se jasno definisanih isključujućih faktora za uzimanje učešća u istraživanju, tokom statističke obrade podataka

je iz nekliničke skupine isključeno 18 ispitanika koji nisu zadovoljavali kriterije istraživanja, i to njih 10 zbog učestale konzumacije psihoaktivnih supstanci i 8 ispitanika zbog neprihvatljivog broja izostalih odgovara na testovnom materijalu. Tim postupkom, kontrolna skupina na kraju je obuhvatila njih 142 ispitanika. Prosječna dob ispitanika kliničke grupe bila 30,85±4,44 godina dok je prosječna dob ispitanika nekliničke grupe bila 21,75±1,93 godina.

Mjerni instrumenti:

BFI (Big FiveInventory) – Petofaktorski inventar ličnosti – (John, Donahue i Kentle1991).

Za ispitivanje dimenzija ličnosti kod korišten je Inventar ličnosti BFI (John, Donahue i Kentle 1991). Prijevod i empirijsku provjeru BFI-a, uz dozvolu autora, napravila je Gavrić sa saradnicima (2006; prema Vardo 2008), dobivši odobrenje autora o primjeni upitnika u istraživačke svrhe u Bosni i Hercegovini. Inventar ličnosti BFI je instrument koji omogućuje (samo)procjenu pet temeljnih dimenzija ličnosti: Ekstraverzije (E), Ugodnosti (A), Savjesnosti (S), Neuroticizma (N) i Otvorenosti (O). Razvijen je sa ciljem da omogući reprezentativan prikaz Velikih pet crta ličnosti objedinjujući rezultate prethodnih studija o tome šta sačinjava temeljne dimenzije, bazirajući se na opisu crta koje je ponudio John (1990). Inventar sadrži 44 čestice dobijene faktorskom analizom na velikom broju uzoraka ispitanika. Čestice unutar BFI su koncipirane u vidu kratkih rečenica baziranih na već pomenutim, prototipnim markerima Velikih pet, koje je prezentirali su John i sar. (2008). Procjenjivanje se obavlja na skali Likertovog tipa od 1 do 5 i izražavaju stepen slaganja/neslaganja s tvrdnjom od „potpuno netačno" (1) do „potpuno tačno" (5), na način da ispitanik upiše stepen slaganja sa određenom tvrdnjom na predviđeno mjesto. Iako svaka od subskala BFI inventara podrazumijeva od osam do deset čestica po skali, to nije uticalo na relativno dobre psihometrijske karakteristike ovog instrumenta. Na uzorcima ispitanika iz SAD-a i Kanade, pouzdanost skala, mjerena alfa koeficijentom, kreće se od .75 do .90 (John i sar. 2008).

Hampson i Goldberg (2006) su na uzorku ispitnika srednje životne dobi zabilježili prosječnu pouzdanost (mjerenu test-retest metodom) od λ=.74. Sličan rezultat je zabilježen i u ovom istraživanju. Naime, pouzdanost kompletne skale, mjerene alfa koeficijentom, iznosi λ= .72. Takva vrijednost pouzdanosti, mjerene koeficijentom interne konzistencije, se može nazvati prihvatljivom pouzdanošću (Fajgelj 2003). Posmatrano po dimenzijama, vrijednosti interne konzistencije iznose za Ekstraverziju λ=.72, Ugodnost λ=.57, Savjesnost λ=.70, Neuroticizam λ=.65, Otvorenost λ=.56

Sociodemografski upitnik

Za potrebe ovog istraživanja sastavljen je sociodemografski upitnik vlastite konstrukcije, koji sadrži podatke o spolu, starosnoj dobi, porodičnom statusu, obrazovanju roditelja, bračnom statusu, školskoj spremi, zanimanju, zaposlenosti, ekonomskom statusu, ekonomskom statusu roditelja, ordinalnoj poziciji u porodici, somatskim i psihičkim poremećajima, dosadašnjem liječenju, konzumaciji alkohola i nikotina.

Postupak:

Prije samog ispitivanja dobijena je pismena dozvola Etičkog komiteta UKC Tuzla i saglasnost Komisije za zaštitu osoba sa duševnim smetnjama, te su obavljeni informativni razgovori sa rukovodstvom Univerziteta u Tuzli, s ciljem upoznavanja sa svrhom istraživanja i traženja dozvole za testiranje studenata. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno i anonimno.

Upitnici koji su imali neprihvatljiv broj izostalih odgovora (više od 5) ili na kojima je ustanovljen neki od precizirano definisanih isključujućih faktora izostavljeni su iz obrade podataka. U nekliničkoj grupi je zbog neprihvatljivog broja izostalih odgovora na testovnom materijalu izostavljeno 8 ispitanika, a zbog sklonosti ka čestoj konzumaciji psihoaktivnih supstanci 10 ispitanika, dok je u kliničkoj grupi zbog neprihvatljivog broja izostalih odgovora na testovnom materijalu izostavljeno 5 ispitanika.

REZULTATI:

U postupku provjere hipoteza u ovom istraživanju, prvi korak je bio ispitivanje normalnosti distribucije rezultata, kao preduslova za korištenje adekvatnih statističkih postupaka.

U tabelama 1 i 2 prikazani su deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za kliničku i nekliničku skupinu ispitanika:

Tabela 1. Deskriptivni parametri varijabli korištenih u istraživanju (klinička skupina)

Dimenzija	N	Min.	Maks.	M	SD	Skew	Kurt	K-S	p
Ekstraverzija	155	9.00	44.00	26.81	5.66	-1.47	0.92	0.09	0.00
Ugodnost	155	20.00	45.00	34.77	5.31	-4.53	0.00	0.10	0.00
Savjesnost	155	10.00	45.00	32.59	6.56	-3.71	0.31	0.08	0.03
Neuroticizam	155	10.00	38.00	24.57	5.80	0.13	0.09	0.07	0.06
Otvorenost	155	21.00	46.00	33.71	4.42	0.39	0.61	0.11	0.00

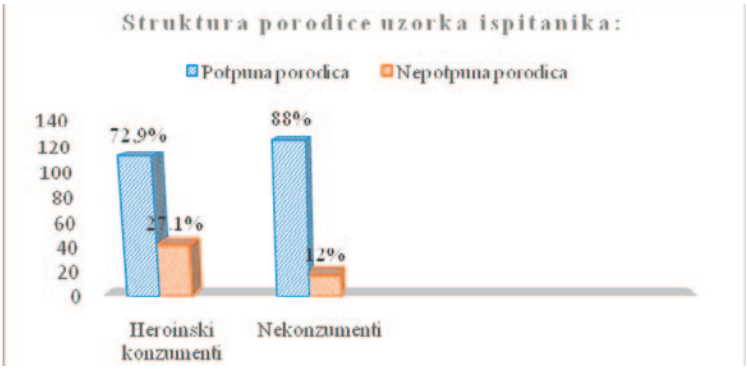
Kako se može vidjeti iz Tabele 1. rezultati ispitanika kliničke skupine na dimenzijama Ekstraverzije, Ugodnosti i Savjesnosti su blago negativno asimetrični, što znači da heroinski ovisnici na navedenim dimenzijama postižu nešto veće rezultate, dok su na dimenzijama Neuroticizma i Otvorenosti pozitivno asimetrični, te se na ove dvije dimenzije rezultati konzumenata grupišu oko nešto nižih vrijednosti. Vrijednosti kurtosisa na dimenzijama Ekstraverzije, Savjesnosti i Otvorenosti pokazuju da se radi o većem varijabilitetu rezultata oko središnje vrijednosti, dok su rezultati na dimenzijama Neuroticizma i Ugodnosti gušće grupisani oko aritmetičke sredine. Kada je riječ o distribuciji rezultata, sa izuzetkom dimenzije Neuroticizma, vrijednosti K-S testa upućuju na zaključak da u kliničkoj grupi distribucije rezultata na gotovo svim dimenzijama značajno odstupaju od normalne raspodjele. S obzirom na činjenicu da se radi o velikom uzorku ispitanika, nakon izračunatih vrijednosti K-S testa, pristupilo se vizuelnoj provjeri oblika distribucije. Uvidom u histograme rezultata na navedenim dimenzijama, analizom grafičkih prikaza Q-Q plota, te komparacije korigovanih (5% trimmed) središnjih vrijednosti za dimenzije Ekstraverzije, Ugodnosti, Savjesnosti i Otvorenosti, zaključili smo da navedene distribucije ne odstupaju značajno od normalne raspodjele te da nisu narušene pretpostavke za korištenje parametrijskih statističkih postupaka.

Tabela 2. Deskriptivni parametri varijabli korištenih u istraživanju za nekliničku (kontrolnu) skupinu

Dimenzija	N	Min.	Maks.	M	SD	Skew	Kurt	K-S	p
Ekstraverzija	142	12.00	38.00	27.22	5.03	-0.15	0.37	0.1	0.00
Ugodnost	142	21.00	44.00	31.96	5.14	0.21	0.39	0.07	0.20
Savjesnost	142	16.00	44.00	29.91	5.75	0.06	0.17	0.07	0.06
Neuroticizam	142	9.00	36.00	22.26	5.10	0.00	0.07	0.06	0.20
Otvorenost	142	23.00	45.00	34.62	4.13	-0.07	0.27	0.09	0.01

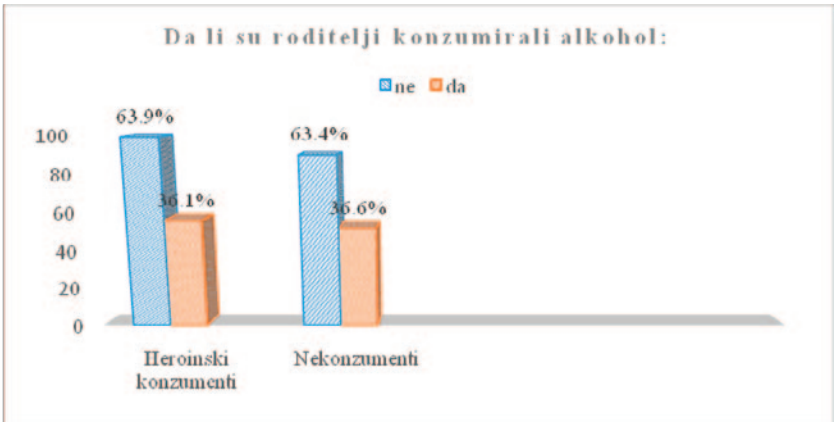
Kada je riječ o distribucijama rezultata na dimenzijama ličnosti za kontrolnu grupu ispitanika, na dimenzijama Estraverzije i Otvorenosti rezultati se grupišu oko nešto većih vrijednosti, dok su na ostalim dimenzijama distribucije rezultata blago pozitivno asimetrične. Vrijednosti kurtosisa ukazuju da su rezultati na dimenzijama Ekstraverzije, Ugodnosti i Otvorenosti više raspršeni oko središnje vrijednosti dok su na dimenzijama Savjesnosti i Neuroticizma gušće grupisani oko aritmetičke sredine. Vrijednosti K-S testa govore u prilog narušavanja pretpostavki normalne raspodjele na dimenzijama Ekstraverzije, Savjesnosti i Otvorenosti, te se kao i slučaju sa kliničkom skupinom pristupilo vizuelnoj provjeri oblika distribucije te analizi Q-Q plota, s obzirom da i klinička skupina predstavlja veliki uzorak ispitanika (N=142). Navedene analize su kao i u slučaju kliničkog uzorka pokazale da odstupanja od normalne distribucije nisu značajna te da nisu ozbiljno narušene pretpostavke normalne distribuiranosti rezultata, te se u skladu s tim može smatrati da su zadovoljeni kriteriji za korištenje parametrijskih statističkih postupaka.

Kada je riječ o porodičnom okruženju, karakteristike koje su bile u fokusu ovog istraživanja su potpunost porodice te bihevioralni obrasci roditelja – sklonost roditelja konzumiranju alkohola te sklonost roditelja agresivnom ponašanju. U uzorku heroinskih ovisnika, njih 113 potiče iz potpunih porodica, dok ih je 29 odraslo sa majkom, 4 sa ocem, 5 bez roditelja i 4 kod staratelja. Zbog malih frekvencija pojedinih kategorija struktura porodičnog okruženja je podijeljena na potpunu i nepotpunu, pri čemu u kategoriju nepotpune porodice pripadaju ispitanici bez majke ili oca, bez roditelja i oni koji su odrasli sa starateljima. Identično spajanje kategorija načinjeno je i za kontrolni uzorak ispitanika. U skupini nekonzumenata, njih 113 je odraslo u potpunoj porodici, 29 sa majkom, 4 sa ocem, 5 bez roditelja i 4 kod staratelja. Grafički prikaz strukture kliničkog i nekliničkog uzorka s obzirom na strukturu porodičnog okruženja prikazan je na slici br.1.

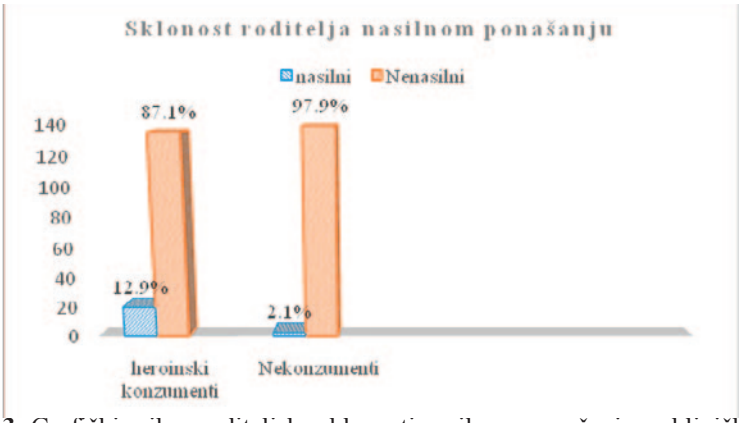
Slika br.1. Grafički prikaz porodične strukture za kliničku i kontrolnu skupinu ispitanika

Kada je riječ o roditeljskoj sklonosti ka konzumiranju alkohola, 99 ispitanika iz kliničkog uzorka izjasnilo se da su im roditelji konzumirali alkohol, dok je njih 56 negiralo konzumiranje alkohola od strane roditelja. U nekliničkoj skupini ispitanika, 90 ispitanika je potvrdilo konzumiranje alkohola od strane roditelja, dok je njih 52 negiralo da roditelji konzumiraju alkohol. Grafički prikaz strukture kliničkog i nekliničkog uzorka s obzirom na roditeljsku sklonost ka konzumiranju alkohola prikazan je na slici br.2.

Slika br. 2. Grafički prikaz roditeljske sklonosti ka konzumiranju alkohola za kliničku i nekliničku skupinu ispitanika

Treća opažena karakteristika koja je bila u fokusu ovog istraživanja je roditeljska sklonost nasilnom ponašanju. U skupini heroinskih ovisnika, njih 135 se izjasnilo da roditelji nisu bili nasilni, dok ih se 20 izjasnilo pozitivno po pitanju roditeljske sklonosti nasilnom ponašanju. U nekliničkoj skupini, njih 139 se izjasnilo da roditelji nisu bili nasilni, dok ih je 3 prijavilo nasilno ponašanje od strane roditelja. Grafički prikaz roditeljske sklonosti nasilnom ponašanju za klinički i nekliničk uzorak prikazan je na slici br. 3.

Slika br. 3. Grafički prikaz roditeljske sklonosti nasilnom ponašanju za kliničku i nekliničku skupinu ispitanika

Kako bi se utvrdilo da li se ispitanici kliničke i nekliničke skupine značajno razlikuju u osobinama ličnosti prema petofaktorskom modelu, korištena je jednosmjerna analiza varijance. Rezultati su prikazani u Tabeli br. 3.

Tabela br. 3. Jednosmjerna analiza varijance temeljnih osobina ličnosti skupine heroinskih ovisnika i nekonzumenata psihoaktivnih supstanci

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	df	F-omjer	p
Ekstraverzija	**Između grupa**	12.18	1	0.42	0.52
	Unutar grupa	8493.81	295		
	Ukupno	8505.99	296		
Ugodnost	**Između grupa**	587.85	1	21.51	0.00
	Unutar grupa	8060.84	295		
	Ukupno	8648.69	296		
Savjesnost	**Između grupa**	531.73	1	13.86	0.00
	Unutar grupa	11289.384	295		
	Ukupno	11821.12	296		
Neuroticizam	**Između grupa**	396.69	1	13.23	0.00
	Unutar grupa	8843.26	295		
	Ukupno	9239.95	296		
Otvorenost	**Između grupa**	61.37	1	3.35	0.68
	Unutar grupa	5413.40	295		
	Ukupno	5474.77	296		

Kako se može vidjeti iz Tabele br. 3 skupine heroinskih konzumenata i nekonzumenata značajno se razlikuju u dimenzijama Ugodnosti (F=21,51; p=0,00), Savjesnosti (F=13.86; p=0.00) i Neuroticizma (F=3.35; p=0.00), dok značajne razlike između kliničke i kontrolne grupe na dimenzijama Ekstraverzije i Otvorenosti nisu utvrđene. Kada je riječ o smjeru navedenih razlika, konzumenti psihoaktivnih supstanci sebe procjenjuju kao ugodnije (M_{Uk}=34.97; M_{Un}=31,96) te postižu značajno veće rezltate na dimenziji Savjesnosti (M_{Sk}=32.59; M_{Sn}=29.91) ali i Neuroticizma (M_{Nk}=24.57; M_{Nn}=22,26) odnosu na nekonzumente.

Jednosmjerna analiza varijance korištena je i u svrhu provjere značajnosti strukture porodičnog okruženja kao faktora za značajnost razlika u osobinama ličnosti kontrolne i kliničke skupine, kao i za značajnost roditeljskih bihevioralnih obrazaca (konzumiranje alkohola te sklonost roditelja nasilnom ponašanju) za postojanje razlika u temeljnim dimenzijama ličnosti. Rezultati su prikazani zasebno za kontrolnu i kliničku skupinu. U tabelama 4 -5. prikazani su rezultati jednosmjerne analize varijance za skupinu heroinskih konzumenata s obzirom na strukturu porodičnog okruženja zajedno sa pripadajućom deskriptivnom statistikom:

Tabela br. 4. Deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci obzirom na strukturu porodice (potpuna-nepotpuna)

	Struktura porodice	N	M	SD	Interval pouzdanosti M		Min.	Maks.
					Donja granica	Gornja granica		
Ekstraverzija	**Potpuna**	113	27.15	5.99	26.03	28.27	9.00	44.00
	Nepotpuna	42	25.90	4.60	24.47	27.34	16.00	40.00
	Ukupno	155	26.81	5.66	25.92	27.71	9.00	44.00
Ugodnost	**Potpuna**	113	34.67	5.49	33.65	35.69	20.00	45.00
	Nepotpuna	42	35.05	4.86	33.54	36.56	25.00	45.00
	Ukupno	155	34.77	5.31	33.93	35.62	20.00	45.00
Savjesnost	**Potpuna**	113	33.24	6.56	32.02	34.46	10.00	45.00
	Nepotpuna	42	30.83	6.32	28.86	32.80	19.00	43.00
	Ukupno	155	32.59	6.56	31.55	33.63	10.00	45.00
Neuroticizam	**Potpuna**	113	24.35	6.03	23.22	25.47	10.00	38.00
	Nepotpuna	42	25.19	5.13	23.59	26.79	11.00	38.00
	Ukupno	155	24.57	5.80	23.65	25.49	10.00	38.00
Otvorenost	**Potpuna**	113	33.76	4.62	32.90	34.62	21.00	46.00
	Nepotpuna	42	33.57	3.88	32.36	34.78	24.00	41.00
	Ukupno	155	33.71	4.42	33.01	34.41	21.00	46.00

Tabela br. 5. Jednosmjerna analiza varijance za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci obzirom na strukturu porodice

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	df	F-omjer	p
Ekstraverzija	**Između grupa**	47.51	1	1.49	0.224
	Unutar grupa	4884.06	153		
	Ukupno	4931.57	154		
Ugodnost	**Između grupa**	4.31	1	0.15	0.697
	Unutar grupa	4336.79	153		
	Ukupno	4341.10	154		
Savjesnost	**Između grupa**	177.19	1	4.20	0.04
	Unutar grupa	6452.38	153		
	Ukupno	6629.57	154		
Neuroticizam	**Između grupa**	21.88	1	0.65	0.421
	Unutar grupa	5150.02	153		
	Ukupno	5171.90	154		
Otvorenost	**Između grupa**	1.10	1	0.06	0.813
	Unutar grupa	3008.83	153		
	Ukupno	3009.39	154		

Kako se može vidjeti iz tabele br. 5, struktura porodičnog okruženja pokazala se značajnim faktorom za dimenziju Savjesnosti (F=4.20; p=0.04) za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci, dok za ostale dimenzije petofaktorskog modela struktura porodičnog okruženja nije značajan faktor za razlike u temeljnim dimenzijama ličnosti. Kada je riječ o dimenziji Savjesnosti, heroinski ovisnici koji su odrastali u potpunim porodicama procjenjuju se savjesnijima (M_{Sp}=33.24) od ovisnika koji potiču iz nepotpunih porodica[1] (M_{Sn}=30.83).

U tabeli br. 6-7. prikazani su rezultati jednosmjerne analize varijance za skupinu nekonzumenata psihoaktivnih substanci zajedno sa pripadajućom deskriptivnom statistikom s obzirom na strukturu porodičnog okruženja:

[1] Kategorija nepotpune porodice obuhvatila je ispitanike koji su odrastali samo sa majkom ili ocem, bez roditelja ili kod staratelja.

Tabela br. 6. Deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za skupinu nekonzumenata obzirom na strukturu porodice (potpuna-nepotpuna)

	Struktura porodice	N	M	SD	95% Interval pouzdanosti M		Min.	Maks.
					Donja granica	Gornja granica		
Ekstraverzija	**Potpuna**	125	27.18	5.10	26.27	28.07	12.00	37.00
	Nepotpuna	17	27.53	4.59	25.17	29.89	21.00	38.00
	Ukupno	142	27.22	5.03	26.38	28.05	12.00	38.00
Ugodnost	**Potpuna**	125	32.18	5.17	31.26	33.09	21.00	44.00
	Nepotpuna	17	30.35	4.72	27.93	32.77	24.00	38.00
	Ukupno	142	31.96	5.14	31.10	32.80	21.00	44.00
Savjesnost	**Potpuna**	125	30.22	5.78	29.20	31.24	17.00	44.00
	Nepotpuna	17	27.59	5.10	24.97	30.21	16.00	35.00
	Ukupno	142	29.91	5.75	28.95	30.86	16.00	44.00
Neuroticizam	**Potpuna**	125	22.30	5.15	21.39	23.21	10.00	36.00
	Nepotpuna	17	21.94	4.88	19.43	24.44	9.00	28.00
	Ukupno	142	22.26	5.10	21.41	23.10	9.00	36.00
Otvorenost	**Potpuna**	125	34.59	4.05	33.87	35.30	23.00	45.00
	Nepotpuna	17	34.82	4.81	32.35	37.29	27.00	44.00
	Ukupno	142	34.62	4.13	33.93	35.30	23.00	45.00

Tabela br. 7. Jednosmjerna analiza varijance za skupinu nekonzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na strukturu porodice

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	df	F-omjer	p
Ekstraverzija	**Između grupa**	1.87	1	0.073	0.79
	Unutar grupa	3560.36	140		
	Ukupno	3562.23	141		
Ugodnost	**Između grupa**	49.74	1	1.90	0.17
	Unutar grupa	3670.01	140		
	Ukupno	3719.75	141		
Savjesnost	**Između grupa**	103.96	1	3.20	0.08
	Unutar grupa	4555.85	140		
	Ukupno	4659.81	141		
Neuroticizam	**Između grupa**	1.97	1	0.75	0.78
	Unutar grupa	3669.39	140		
	Ukupno	3671.36	141		
Otvorenost	**Između grupa**	0.802	1	0.05	0.83
	Unutar grupa	2402.66	140		
	Ukupno	2403.47	141		

Kako se može vidjeti iz tabele broj 7. struktura porodičnog okruženja se nije pokazala značajnim faktorom niti za jednu dimenziju ličnosti u nekliničkoj grupi. Potpunost porodice u slučaju nekonzumenata psihoaktivnih supstanci nije značajan faktor za razlike u temeljnim osobinama ličnosti.

S obzirom da se struktura porodičnog okruženja pokazala značajnim faktorom za razlike u temeljnim osobinama ličnosti u skupini heroinskih ovisnika, sljedeći korak je bio utvrditi da li se ispitanici iz kliničke i kontrolne skupine statistički značajno razlikuju u osobinama ličnosti s obzirom na sklonost roditelja ka konzumiranju alkohola. Rezultati su prikazani zasebno za kliničku i kontrolnu skupinu u tabelama koje slijede.

U tabelama br. 8-9. dati su rezultati jednosmjerne analize varijance zajedno sa pripadajućom deskriptivnom statistikom za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja da konzumiraju alkohol:

Tabela br. 8. Deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja ka konzumiranju alkohola

	Rodit.sklonost konz. alkohola	N	M	SD	95% Interval pouzdanosti M		Min.	Maks.
					Donja granica	Gornja granica		
Ekstraverzija	**Ne**	99	27.26	6.00	26.06	28.45	9.00	44.00
	Da	56	26.01	4.94	24.69	27.34	15.00	40.00
	Ukupno	155	26.81	5.65	25.91	27.71	9.00	44.00
Ugodnost	**Ne**	99	34.52	5.31	33.46	35.58	20.00	45.00
	Da	56	35.21	5.32	33.78	36.63	21.00	45.00
	Ukupno	155	34.77	5.30	33.93	35.61	20.00	45.00
Savjesnost	**Ne**	99	32.47	6.89	31.10	33.84	13.00	45.00
	Da	56	32.78	5.99	31.18	34.38	10.00	45.00
	Ukupno	155	32.58	6.56	31.54	33.62	10.00	45.00
Neuroticizam	**Ne**	99	23.84	6.08	22.63	25.06	10.00	37.00
	Da	56	25.85	5.05	24.50	27.20	16.00	38.00
	Ukupno	155	24.57	5.79	23.65	25.49	10.00	38.00
Otvorenost	**Ne**	99	32.70	4.58	31.79	33.62	21.00	46.00
	Da	56	35.48	3.50	34.54	36.42	29.00	42.00
	Ukupno	155	33.70	4.42	33.00	34.41	21.00	46.00

Tabela br. 9. Jednosmjerna analiza varijance za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja ka konzumiranju alkohola

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	df	F-omjer	p
Ekstraverzija	**Između grupa**	55.42.	1	1.74	0.19
	Unutar grupa	4876.15	153		
	Ukupno	4931.57	154		
Ugodnost	**Između grupa**	16.98	1	0.60	0.44
	Unutar grupa	4324.12	153		
	Ukupno	4314.10	154		
Savjesnost	**Između grupa**	3.46	1	0.08	0.78
	Unutar grupa	6626.12	153		
	Ukupno	6629.57	154		
Neuroticizam	**Između grupa**	144.31	1	4.39	0.04
	Unutar grupa	5057.58	153		
	Ukupno	5171.90	154		
Otvorenost	**Između grupa**	275.45	1	15.41	0.00
	Unutar grupa	2734.49	153		
	Ukupno	3009.94	154		

U skupini konzumenata psihoaktivnih supstanci, sklonost roditelja konzumiranju alkohola značajan je faktor za razlike u dimenzijama Neuroticizma (F=4.39; p=0.04) i Otvorenosti (F=15.41; p=0.00). Ispitanici iz kliničke skupine imaju izraženiji Neuroticizam (M_N=25.85) ali sebe procjenjuju više i na dimenziji Otvorenosti (M_O=35,48) ako potiču iz porodica čiji roditelji konzumiraju alkohol u odnosu na konzumente čiji roditelji nisu skloni konzumiranju alkohola (M_N=23,84; M_O=32.70).

U tabelama br. 10-11. dati su rezultati jednosmjerne analize varijance zajedno sa pripadajućom deskriptivnom statistikom za kontrolnu skupinu, s obzirom na sklonost roditelja da konzumiraju alkohol.

Tabela br. 10. Deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za skupinu nekonzumenata s obzirom na sklonost roditelja ka konzumiranju alkohola

	Rod. sklonost konzumiranju alkohola	N	M	SD	95% Interval pouzdanosti M		Min.	Maks.
					Donja granica	Gornja granica		
Ekstraverzija	**Ne**	90	27.21	5.05	26.15	28.26	12.00	38.00
	Da	52	27.23	5.03	25.82	28.63	18.00	37.00
	Ukupno	142	27.21	5.02	26.38	28.05	12.00	38.00
Ugodnost	**Ne**	90	31.64	4.82	30.63	32.65	21.00	43.00
	Da	52	32.50	5.64	30.92	34.07	21.00	44.00
	Ukupno	142	31.95	5.13	31.10	32.80	21.00	44.00
Savjesnost	**Ne**	90	29.64	5.64	28.46	30.82	16.00	43.00
	Da	52	30.36	5.95	28.70	32.02	18.00	44.00
	Ukupno	142	29.90	5.74	28.95	30.86	16.00	44.00
Neuroticizam	**Ne**	90	22.41	4.88	21.38	23.43	9.00	35.00
	Da	52	22.00	5.49	20.47	23.52	12.00	36.00
	Ukupno	142	22.26	5.10	21.41	23.10	9.00	36.00
Otvorenost	**Ne**	90	34.62	3.84	33.81	35.42	26.00	45.00
	Da	52	34.61	4.61	33.32	35.90	23.00	44.00
	Ukupno	142	34.61	4.12	33.93	35.30	23.00	45.00

Tabela br. 11. Jednosmjerna analiza varijance za skupinu nekonzumenata s obzirom na sklonost roditelja ka konzumiranju alkohola

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	df	F-omjer	p
Ekstraverzija	**Između grupa**	0.13	1	0.00	0.98
	Unutar grupa	3562.22	140		
	Ukupno	3562.23	141		
Ugodnost	**Između grupa**	24.12	1	0.91	0.34
	Unutar grupa	3695.62	140		
	Ukupno	3719.75	141		
Savjesnost	**Između grupa**	17.13	1	0.52	0.47
	Unutar grupa	4642.68	140		
	Ukupno	4659.81	141		
Neuroticizam	**Između grupa**	5.57	1	0.21	0.65
	Unutar grupa	3665.79	140		
	Ukupno	3671.36	141		
Otvorenost	**Između grupa**	0.00	1	0.00	0.99
	Unutar grupa	3403.46	140		
	Ukupno	2403.44	141		

Kako možemo vidjeti, rezultati pokazuju da se sklonost roditelja konzumiranju alkohola nije pokazala značajnim faktorom za razlike u osobinama ličnosti u kontrolnoj skupini ispitanika.

U tabelama br. 12-13. dati su rezultati jednosmjerne analize varijance zajedno sa pripadajućom deskriptivnom statistikom za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja nasilnom ponašanju:

Tabela br.12. Deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja nasilnom ponašanju

	Rodit. sklonost nasilnom ponašanju	N	M	SD	95% Interval pouzdanosti M		Min.	Maks.
					Donja granica	Gornja granica		
Ekstraverzija	**Ne**	135	27.22	5.42	26.30	28.15	9.00	44.00
	Da	20	24.00	6.53	20.94	27.05	12.00	35.00
	Ukupno	155	26.81	5.65	25.91	27.71	9.00	44.00
Ugodnost	**Ne**	135	34.81	4.96	33.96	35.66	20.00	45.00
	Da	20	34.50	7.36	31.05	37.94	21.00	45.00
	Ukupno	155	34.77	5.30	33.93	35.61	20.00	45.00
Savjesnost	**Ne**	135	32.85	6.36	31.77	33.94	18.00	45.00
	Da	20	30.75	7.67	27.16	34.33	10.00	41.00
	Ukupno	155	32.58	6.56	31.54	33.62	10.00	45.00
Neuroticizam	**Ne**	135	23.90	5.44	22.97	24.83	10.00	37.00
	Da	20	29.10	6.18	26.20	31.99	17.00	38.00
	Ukupno	155	24.57	5.79	23.65	25.49	10.00	38.00
Otvorenost	**Ne**	135	33.76	4.42	33.00	34.51	21.00	46.00
	Da	20	33.35	4.47	31.25	35.44	24.00	42.00
	Ukupno	155	33.70	4.42	33.00	34.41	21.00	46.00

Tabela br. 13. Jednosmjerna analiza varijance za skupinu konzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja nasilnom ponašanju

	Izvor varijabiliteta	**Suma kvadrata**	**df**	**F-omjer**	**p**
Ekstraverzija	**Između grupa**	55.42	1	1.74	0.19
	Unutar grupa	4876.15	153		
	Ukupno	4931.57	154		
Ugodnost	**Između grupa**	16.98	1	0.60	0.44
	Unutar grupa	4324.12	153		
	Ukupno	4341.10	154		
Savjesnost	**Između grupa**	3.46	1	0.08	0.78
	Unutar grupa	6626.12	153		
	Ukupno	6629.57	154		
Neuroticizam	**Između grupa**	144.31	1	4.49	0.04
	Unutar grupa	5057.58	153		
	Ukupno	5171.90	154		
Otvorenost	**Između grupa**	275.45	1	15.41	0.00
	Unutar grupa	2734.49	153		
	Ukupno	3009.94	154		

Kako možemo uočiti, sklonost roditelja nasilnom ponašanju značajan je faktor za razlike u dimenziji Neuroticizma (F=4.49; p=0.04) i Otvorenosti (F=15.41; p=0.00) u skupini heroinskih ovisnika. Naime, ispitanici kliničke skupine čiji su roditelji skloni nasilnom ponašanju postižu značajno više rezultate na dimenziji Neuroticizma (M_N=29.10) u odnosu na ovisnike čiji roditelji nisu nasilni (M_N=23.90). Kada je riječ o Otvorenosti, ispitanici kliničke grupe čiji su roditelji skloni nasilnom ponašanju imaju značajno niže rezultate na navedenoj dimenziji (M_O=33.35) u odnosu na ispitanike čiji roditelji nisu nasilni (M_O=33.75).

U tabelama 14-15 dati su rezultati jednosmjerne analize varijance zajedno sa pripadajućom deskriptivnom statistikom za skupinu nekonzumenata s obzirom na sklonost roditelja nasilnom ponašanju:

Tabela br. 14. Deskriptivni parametri temeljnih dimenzija ličnosti za skupinu nekonzumenata obzirom na sklonost roditelja nasilnom ponašanju

	Rodit. sklonost nasilnom ponašanju	**N**	**M**	**SD**	**95%Interval pouzdanosti M**		**Min.**	**Maks.**
					Donja granica	**Gornja granica**		
Ekstraverzija	**Ne**	139	27.19	4.99	26.35	28.03	12.00	38.00
	Da	3	28.33	7.37	10.02	46.64	20.00	34.00
	Ukupno	142	27.21	5.02	26.38	28.05	12.00	38.00
Ugodnost	**Ne**	139	31.94	5.17	31.07	32.81	21.00	44.00
	Da	3	32.66	3.21	24.68	40.65	29.00	35.00
	Ukupno	142	31.95	5.13	31.10	32.80	21.00	44.00
Savjesnost	**Ne**	139	29.89	5.80	28.92	30.87	16.00	44.00
	Da	3	30.33	2.51	24.08	36.58	28.00	33.00
	Ukupno	142	29.90	5.74	28.95	30.86	16.00	44.00
Neuroticizam	**Ne**	139	22.23	5.13	21.36	23.09	9.00	36.00
	Da	3	23.66	4.04	13.62	33.70	19.00	26.00
	Ukupno	142	22.26	5.10	21.41	23.10	9.00	36.00
Otvorenost	**Ne**	139	34.60	4.12	33.91	35.29	23.00	45.00
	Da	3	35.33	5.03	22.83	47.83	30.00	40.00
	Ukupno	142	34.61	4.12	33.93	35.30	23.00	45.00

Tabela br. 15. Jednosmjerna analiza varijance za skupinu nekonzumenata psihoaktivnih supstanci s obzirom na sklonost roditelja nasilnom ponašanju

	Izvor varijabiliteta	**Suma kvadrata**	**df**	**F-omjer**	**p**
Ekstraverzija	**Između grupa**	3.81	1	0.15	0.70
	Unutar grupa	3558.42	140		
	Ukupno	3562.23	141		
Ugodnost	**Između grupa**	1.54	1	0.06	0.81
	Unutar grupa	3718.21	140		
	Ukupno	3719.75	141		
Savjesnost	**Između grupa**	0.55	1	0.02	0.89
	Unutar grupa	4659.26	140		
	Ukupno	4659.81	141		
Neuroticizam	**Između grupa**	6.06	1	0.23	0.63
	Unutar grupa	3665.30	140		
	Ukupno	3671.36	141		
Otvorenost	**Između grupa**	1.56	1	0.09	0.76
	Unutar grupa	2401.90	140		
	Ukupno	2403.47	141		

Za razliku od kliničke skupine ispitanika, rezultati ukazuju da se u kontrolnoj skupini ispitanika sklonost roditelja agresivnom ponašanju nije pokazala značajnim faktorom za razlike u osobinama ličnosti. Možemo uočiti da sva ispitivana obilježja porodice igraju značajnu ulogu u razlikama u osobinama ličnosti heroinskih ovisnika, dok se za nekonzumente ne pokazuju važnima za navedene razlike.

DISKUSIJA

Činjenica je da se porast bolesti ovisnosti o psihoaktivnim supstancama bilježi na globalnom nivou je dovoljan razlog da joj se posveti odgovarajuća pažnja. Globalizacija, dostupnost droga, poljuljani sistemi vrijednosti, raspad tradicionalnih porodica, sve veća zastupljenost liberalnog odgoja i pojava disfunkcionalnog porodičnog okruženja su neki od sociooloških faktora koji utiču na nastanak ovisnosti (Jovanović 2012).

Novija istraživanja dovode u vezu karakteristike ličnosti te obilježja porodične dinamike sa razvojem ovisnosti. Lepirica i Kolenović Đapo (2009) navode da su introvertne osobe značajno usamljenije od ekstravertnih, a također i da su neurotične

osobe značajnije usamljene, što bi značilo da su emocionalno nestabilne osobe usamljenije od emocionalno stabilnih, optimističnih osoba. Subjektivni individualni osjećaji imaju različite refleksije kod različitih tipova ličnosti. Dispozicijske karakteristike značajan su faktor u kreiranju reakcija na različite aspekte okruženja i značajno participiraju i u nastanku različitih disfunkcionalnih oblika ponašanja.

Rezultati ovog istraživanja su konzistentni rezultatima studije provedene u Hrvatskoj između 2008. i 2009. godine (Zimić i Jukić 2012) na uzorku od 146 ovisnika o psihoaktivnim supstancama liječenim na Klinici za psihijatriju „Vrapče“ i Kliničkom bolničkom centru „Sestre milosrdnice“ i uzorku kontrolne skupine od 134 osobe nekonzumenata psihoaktivnih supstanci, sastavljenom od zaposlenika navedenih medicinskih ustanova, zaposlenika u državnoj i javnoj službi, nezaposlenih osoba i studenata, kojom su dobijena podudaranja u sociodemografskim karakteristikama između obje grupe ispitanika. Ispitivani parametri kao što su: spol, dob, obrazovanje, prebivalište, mjesto rođenja, prosječna dob, porodične interakcije, vlastita percepcija jednog roditelja kao pažljivijeg i brižnijeg, psihološke traume i stresni događaji tokom odrastanja, podrška porodice, te abuzus alkohola, su se u potpunosti podudarali. Rezultati provedene studije, kao i ovog istraživanja, pokazali su kako su ovisnici, u odnosu na kontrolnu skupinu, u djetinjstvu imali slabiju komunikaciju i emocionalne odnose s roditeljima, bili su češće odvojeni od jednog ili oba roditelja, češće su dolazili iz porodica pogođenih razvodom ili smrću jednog ili oba roditelja, oskudnih unutarporodičnih odnosa obilježenih porodičnim nasiljem, zlostavljanjem ili zanemarivanjem ispitanika, te slabim nadzorom i izostankom podrške od strane roditelja.

Dobijeni parametri se podudaraju sa podacima koje je Letić (2009) našla u istraživanju koje sugeriše da su adolescenti koji žive u nepotpunim porodicama značajnije izloženi rizičnim faktorima za psihopatološka ispoljavanja. Jakšić (2004) je u svojim istraživanjima našla da su adolescenti iz nepotpunih porodica nedruštveniji i socijalno nesigurniji, da su više usmjereni na sebe, u odnosima površni, nepovjerljivi i sumnjičavi i da izbjegavaju emocionalne veze, što se u literaturi opisuje kao značajna predikcija uzimanja psihoaktivnih supstanci.

Sakoman (2002) navodi da se djeca ne drogiraju bez razloga i da veliki dio odgovornosti pada na roditelje, koji svojoj djeci uskraćuju ljubav i povezanost, kvalitetnu brigu i odgoj tj. sve ono što djeci daje osjećaj sigurnosti, pravih vrijednosti i sreće. Velika većina roditelja ovisnika i sama koristi neko od sredstava ovisnosti, najčešće alkohol. U najvećem broju se radi ocu, koji nema uvida u svoje ponašanje i za neuspjeh djeteta krivi majku.

U našem istraživanju su dobijeni slični rezultati koji se odnose na uzorak ovisnika, kod kojih je konzumiranje alkohola od strane roditelja prisutno u 36,1% slučajeva. Iako je zastupljenost sklonosti roditelja neovisnika čak neznatno i veća nego u kliničkom uzorku, u kontrolnoj skupini se sklonost roditelja konzumiranju alkohola nije pokazala značajnim faktorom. U skupini heroinskih ovisnika konzumiranje alkohola od strane roditelja značajno je za izraženiji Neuroticizam ali i veću Otvorenost. Veoma slični rezultati dobijeni su u istraživanju Ramića i sar. (2010) koji su na uzorku od 98 pacijenata liječenih na Odjeljenju za narkomaniju Zavoda za alkoholizam i druge toksikomanije Kantona Sarajevo, tokom 2009. godine, utvrdili značajnu zastupljenost ovisnosti o alkoholu u porodicama ispitanika. Kod 40% ispitanika otac je ovisnik o alkoholu, kod 10% ispitanika otac je sklon ekscesivnom pijenju, a kod 15 % ispitanika je u široj porodici neka muška figura bila ovisnik o alkoholu. Po podacima iz istog istraživanja, od 98 ispitanika u 20,6% očevi su liječeni zbog ovisnosti o alkoholu, a u 27,4% nisu liječeni ali su ispitanici naveli da je liječenje bilo neophodno.

Iz nalaza našeg istraživanja, koji su dijelom u skladu sa nalazima istraživanja bolesti ovisnosti u BiH i u regionu, proizilazi velik značaj porodice, pogotovo roditelja u posezanju djece za heroinom i drugim drogama. Tako Ćorić (2009) u rezultatima svog istraživanja ističe značajnu povezanost zloupotrebe droga sa nesigurnošću roditelja, njihovim ispoljavanjam pretjerane zaštite ili zanemarivanjem, lošom i neadekvatnom komunikacijom u porodici, smrću u porodici, obično jednog roditelja, roditeljskom sklonošću ka zloupotrebi duhanskih proizvoda i konzumiranju alkohola te nasilnom ponašanju (najčešće otac), kao i odsustvom roditelja iz porodice i izostankom roditeljske pažnje, odbacivanjem, zatim pogrešnim aspektima učenja po modelu od vršnjaka i značajnih drugih, što su sve faktori u formiranju identiteta ovisnika. U liječenju ovisnika, porodica ima nezaobilaznu i primarnu ulogu i ako želi uspjeh i sama mora mijenjati primarne obrasce dotadašnjeg ponašanja.

Rezultati ovog istraživanja dovode u vezu karakteristike porodičnog okruženja, ali i temeljne osobine ličnosti sa ovisnošću o heroinu. Prema dosadašnjim nalazima brojnih istraživanja koja su imala za cilj rasvijetliti ulogu osobina ličnosti u nastanku ovisnosti, dokazano je da konzumenti psihoaktivnih supstanci postižu visoke rezultate na dimenziji Neuroticizma (Sher i sar. 2000; Trull i Sher 1994; Kannappan i Cherian 1989; Barnes 1986) dok teški ovisnici pokazuju visoke rezultate kako na dimenziji Neuroticizma tako i na dimenziji Psihoticizma (Sher i sar. 2000). Prema Kvisle (2004), petofaktorski model heroinskih ovisnika razlikuje se od nekonzumenata pokazujući više rezultate na dimenziji Neuroticizma i niske na dimenziji Ekstraverzije, Ugodnosti i Savjesnosti. Komor i Nordwik (2007) ukazuju na to da uzorak ovisnika

pokazuje više rezultate na Neuroticizmu te niže na Ekstraverziji i Savjesnosti. Male su razlike između ispitivanih grupa na skalama Otvorenosti i Ugodnosti. Malouff i suradnici (2007) prema rezultatima dobijenim metaanalizom, ukazuju na povezanosti visokih rezultata Neuroticizma i niskih rezultata Savjesnosti i Ugodnosti sa konzumacijom droge. U svom istraživanju Dubey i saradnici (2010) navode da konzumenti heroina, alkohola, kanabisa, ali i politoksikomani, pokazuju više rezultate na dimenziji Neuroticizma i Ekstraverzije u odnosu na nekonzumente, koji postižu značajno više rezultate na dimenzijama Otvorenosti i Savjesnosti, dok u dimenziji Ugodnosti nije nađena značajna razlika između grupa.

I naše istraživanje sugeriše na izraženiji Neuroticizam kod ovisnika o heroinu, što je s obzirom na prirodu odstupajućeg ponašanja i faktora koji dovode do ovisnosti očekivano u odnosu na nekliničku skupinu. Zanimljivo je, ipak, da istodobno ovisnici o heroinu sebe procjenjuju i savjesnijima od neovisnika. Ovisnička ponašanja najčešće se dovode u vezu sa niskim rezultatima na dimenziji Savjesnosti (Flory i sar. 2002; Sher i sar. 2000; Martin i Sher 1994; Trull i Sher 1994; Rankin i sar. 1982). S obzirom da dimenzija Savjesnosti definiše skup ponašanja povezanih sa redom, strukturom i organizacijom, donekle je i očekivano da dimenzija Savjesnosti, kod osoba koje se ne nalaze u okruženjima koja su suportivna za ispoljavanje ponašanja veznih uz strukturu i red, može biti i svojevrsni okidač za stres. S druge strane, kliničku skupinu u ovom istraživanju čine heroinski ovisnici koji su pristali i uključeni su u program liječenja od ovisnosti, tako da je donekle opravdano pretpostaviti da se u program liječenja uključuju oni ovisnici koji sebe procjenjuju savjesnijima od ovisnika koji ne pokušavaju apstinirati od konzumiranja heroina.

Komparativna istraživanja između skupina konzumenata i nekonzumenata psihoaktivnih supstanci dala su proturječne rezultate na dimenziji Ekstraverzije. Neka od njih tvrde da nema razlike između ove dvije skupine na dimenziji Ekstraverzije (Barnes 1986; Eysenck i Eysenck 1979), dok opet druga (Kannappan i Cherian 1989) ukazuju na izraženiju Ekstraverziju kod konzumenata kao i kod teških ovisnika kod kojih su viši rezultati i u njezinim potkomponentama – socijabilnosti i impulsivnosti (Jackson i Matthews 1988). Ovo istraživanje, kao i prvobitno navedene studije, nije utvrdilo značajne razlike u dimenziji Ekstraverzije između kontrolne i kliničke skupine, tako da rezultati idu u prilog tezi da navedena dimenzija nije značajna za diferencijaciju ovisnika i neovisnika o psihoaktivnim supstancama. Osim što su rezultati kontrolne i kliničke skupine na dimenziji Ekstraverzije i Otvorenosti ujednačeni, u našem istraživanju ovisnici sebe procjenjuju i kao ugodnije od ispitanika iz nekliničke skupine. Ugodnost se kao skup ponašanja povezanih sa navedenom dimenzijom može

dovesti u vezu i sa socijalnom potčinjenošću, kojom se često opisivala izraženija Ugodnost kod žena (Larsen i Buss 2008). Zloupotreba psihoaktivnih supstanci i razvoj ovisnosti najčešće se dovode u vezu sa disfunkcionalnim obrascima pojedinca u nošenju sa zahtjevima okoline. Iako se ovo istraživanje nije fokusiralo na aspekt kvalitete relacija sa okolinom, bilo bi značajno proučiti da li su ovisnička ponašanja povezana sa samoprocjenom prevelikih zahtjeva okoline.

Metaanaliza većeg broja istraživanja ovisničkih ponašanja i osobina ličnosti (Malouff i sar. 2007) ukazuje na povezanost alkoholizma s visokim Neuroticizmom, niskom Savjesnosti i niskom Ugodnosti. Prema studiji Terracciano i sar. (2008), nađeni su slični rezultati i kod pušača, koji postižu više rezultate na dimenziji Neuroticizma i niže rezultate na dimenziji Savjesnosti u odnosu na nepušače. U odnosu na ove grupe, dobijen je ekstremniji profil kod ovisnika o heroinu i kokainu, gdje su nađeni vrlo visoki rezultati na dimenziji Neuroticizma, a vrlo niski na Savjesnosti. Suprotno tome, korisnici marihuane postižu prosječne rezultate na Neuroticizmu, ali niske na Ugodnosti i Savjesnosti u odnosu na nekonzumente. S obzirom da su uzorak u ovom istraživanju sačinjavali ovisnici isključivo o heroinu, naše istraživanje pruža jasniju sliku u profil heroinomana i karakteristike njegovog porodičnog okruženja. Dobijene razlike između ovisnika o heronu i politoksikomana te ovisnika o drugim psihoaktivnim supstancama otvaraju pitanje razlika između različitih vrsta ovisnosti kada je riječ o osobinama ličnosti. Moguće je da određeni profili ličnosti zajedno sa specifičnim karakteristikama okoline, a posebno porodičnog okruženja, čine osobu donekle predisponiranom za razvoj određene vrste ovisnosti, povezane sa efektima koje određena psihoaktivna tvar izaziva pri unosu u organizam. Pitanje ličnosti ovisnika i porodičnog okruženja, te kompatibilnosti njegove ranjivosti sa vrstom ovisnosti, kao i mogućnostima rehabilitacije, svakako bi trebalo biti predmet budućih studija, s ciljem prevencije bolesti ovisnosti na svim nivoima – od primarnog to tercijarnog.

VRIJEDNOST, NEDOSTACI I OGRANIČENJA STUDIJE

Rezultati provedenog istraživanja imaju nekoliko objektivnih ograničenja i nedostataka, koji proizlaze kako iz metodoloških ograničenja tako i iz samog problema istraživanja. Uzorak ispitanika u ovom istraživanju je prigodan, čine ga ovisnici uključeni u program liječenja i članovi populacije studenata, koji su bili dostupni, odnosno raspoloživi, pa je generalizacija dobijenih rezultata ograničena. Rezultati istraživanja se temelje na samoprocjeni ispitanika kontrolne i kliničke skupine. Takve procjene mogu biti tačne a mogu biti i pristrasne i neistinite, ali je bitno naglasiti da je za istra-

živanje značajan upravo subjektivni doživljaj ispitanika. Prosječna dob kliničke i nekliničke skupine se razlikovala, ali ipak ispitanici u obje skupine, prema razvojnim teorijama, pripadaju istoj razvojnoj kategoriji.

Vrijednost studije, između ostalog, leži u činjenici da je prema dostupnoj naučnoj bazi podataka, ovo jedna od rijetkih studija u regiji koja za uzorak ispitivanja ima ispitanike koji su isključivo heroinski ovisnici. Ovisnici o heroinu, koji su bili uključeni u ovo istraživanje kao klinička ispitivana skupina, su osobe koje se liječe supstitucionom terapijom u prosjeku oko 5 godina. Tokom liječenja su oni i njihove porodice tj. partneri u liječenju, podvrgnuti i psihoterapijskom tretmanu, koji je uključivao psihosocijalnu podršku i edukaciju svih aktera uključenih u program liječenja. S obzirom na cjelokupan kontekst kliničke skupine ispitanika, može se reći da se radi o specifičnom uzorku ovisnika, motivisanom za tretman, s uključenom podrškom od strane porodice i partnera s ciljem uspješnog okončanja tretmana. Stoga dobijeni podaci ovog istraživanja mogu dati korisne smjernice za liječenje opijatskih ovisnika.

ZAKLJUČCI

1. Ovisnici o heroinu u odnosu na nekliničku skupinu ispitanika su ugodniji i savjesniji od nekonzumenata opojnih substanci. Ugodnost i Savjesnost za ovisnike psihoaktivnih substanci važno je dovesti u vezu sa izraženijim Neuroticizmom koji potencijalno može biti rezultat povećane emocionalne napetosti u svakodnevnom suočavanju sa zahtjevima okoline i unutrašnjim potrebama pojedinca, uz nemogućnost iznalaženja adekvatnog adaptivnog mehanizma da se zadovolje lične potrebe i adekvatno odgovori na zahtjeve drugih. Izraženost Ekstraverzije i Otvorenosti ujednačene su karakteristike ličnosti u obje ispitivane skupine.
2. Nepotpunost porodice značajno doprinosi smanjenoj Savjesnosti u skupini ovisnika, što ukazuje na donekle izraženiji senzibilitet heroinskih ovisnika na nepotpunost porodice, dok se struktura porodice u nekliničkoj skupini nije pokazala značajnom niti za jednu ispitivanu dimenziju ličnosti.
3. Sklonost roditelja da konzumiraju alkohol značajno je porodično obilježje u skupini ovisnika za izraženiji Neuroticizam ali i veću Otvorenost, dok u nekliničkoj skupini konzumiranje alkohola od strane roditelja nije značajan faktor razlika u osobinama ličnosti. Izraženija emocionalna nestabilnost generalno se povezuje sa porodičnim okruženjima sa eksternaliziranim problemima, a veća

Otvorenost ove podskupine ovisnika može se objasniti i njihovim životnim stilom, s obzirom da se navedena dimenzija dovodi u vezu i sa nekonvencionalnim pa i rizičnim navikama i životnim obrascima.

4. Sklonost roditelja ka nasilnom ponašanju značajan je faktor za skupinu ovisnika o heroinu za nižu Ekstraverziju te viši Neuroticizam. Ispitanici nekliničke skupine nisu pokazali značajna odstupanja u razlikama u osobinama ličnosti s obzirom na sklonost roditelja ka nasilnom ponašanju.
5. Različite karakteristike porodičnog okruženja – potpunost porodice, sklonost roditelja konzumiranju alkohola i agresivnom ponašanju – pokazale su se značajnim faktorima za različite dimenzije ličnosti u grupi heroinskih ovisnika, dok se niti jedna od navedenih karakteristika porodičnog okruženja nije pokazala značajnom za bilo kakve razlike u temeljnim dimenzijama ličnosti za kontrolnu skupinu ispitanika.

LITERATURA:

1. Alptekin, Kamil, Ercan Mutlu, Salih Cihat Paltun, Erol Göka (2018), ″Psychosocial Factors that Lead to Heroin Addiction among Young Malesin Turkey″, *Addicta: The Turkish Journal On* Addictions, 5(3), 577-595.
2. Barnes, Gordon E. (1983), ″Clinical and prealcoholic personality characteristics: The pathogenesis of alcoholism″, in: Kissin, B., Begleiter, H., (eds.), *The Biology of Alcoholism,* Plenum Press, New York, 113-195.
3. Butorac, Ksenija, Lorena Rukav (2018), ″Komorbiditet kod ovisnika i tretmanske intervencije″, *Kriminologija i socijalna integracija,* 26 (1), 79-99.
4. Caha, Dinka, Helena Križan, Irena Velimirovic (2017), ″Current State of Selective Prevention Practice of Drug Abusein Croatia″, *Criminology & Social Integration Journal*, 25 (2), 63-77.
5. Cerić, Ismet (1986), ″Narkomanija – zavisnost od droge″, u: Kecmanović, D. (ur.), *Psihijatrija*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb
6. Ćeranić, Spasenija (2011), *Klinička procjena ličnosti i sposobnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo
7. Ćorić, Branko (2009), ″Kritički aspekti adolescenata za nastanak bolesti zavisnosti″, *XXV Savetovanje o bolestima zavisnosti sa međunarodnim učešćem, XXVII Skupština zajednice klubova liječenih alkoholičara Srbije,* Zbornik saopštenja*,* Smederevo, 109-114.

8. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth edition* (2013), American Psychiatric Association, Washington DC, USA
9. *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje (DSM-IV)* (1996) Američka psihijatrijska udruga, Naklada Slap, Jastrebarsko
10. Dubey, Charu, Meenakshi Arora, Sanjay Gupta, Bipin Kumar (2010), ″Five factor correlates: A comparison of substance abusers and non-substance abusers″, *Journal of the Indian Academyof Applied Psychology* 36(1), 107-114.
11. Efendić-Spahić, Tamara (2009), *Osobine ličnosti roditelja kao determinanta percepcije kvaliteta porodičnih interakcija od strane njihove djece adolescenata*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sarajevo
12. Eysenck, Hans J., Michael W. Eysenck (1979), *Personality and Individual Differences: A natural science approach,* Plenum Press, New York
13. Fajgelj, Stanislav (2003), *Psihometrija - metod i teorija psihološkog mjerenja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
14. Filipović, Nadan (1989), *Istine o marihuani i hašišu*, Univerzal, Tuzla
15. Flory, Kate, Donald R. Lynam, Richard Milich, Carl Leukefeld, Richard Clayton (2002), ″The relations among personality, symptoms of alcohol and marijuana abuse, and symptoms of comorbid psychopathology: Results from a community sample″, *Experimental and Clinical Psychopharmacology,* 10(4), 425-434.
16. Gavrić, Miroslav (2005), *Psihološke determinante zloupotrebe psihoaktivnih supstanci kod srednjoškolaca u Brčko Distriktu,* Magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo
17. Hampson, Sarah E, Lewis R. Goldberg (2006), ″A First Large-Cohort Study of Personality-Trait Stability Over the 40 Years Between Elementary School and Midlife″, *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 763-779.
18. Hasanović, Mevludin I., Abdurahman Kuldija, Izet M. Pajević, Sandra Zorić (2012), ″Some Epidemiological Characteristics of Heroin Addicts Clinicaly Treated in Post-war Bosnia and Herzegovina″*, Acta Medica Saliniana*, 41(1), 17-21.
19. Hasanović, Mevludin, Izet Pajević, Abdurahman Kuldija, Amra Delić (2012), ″Medically assisted treatment for opiate addiction – suboxone method as prevention of social exclusion of youth – Tuzla model″, *Psychiatr Danub*, 24 (3), 394-404.
20. Hasanović, Mevludin, Izet Pajević, Abdurahman Kuldija, Amra Delić, Alija Sutović (2012), ″Qualityof Life of Heroin Addicts and their Family Memebers

Improved During Medical Assisted Treatment of Opiate Dependence with Buprenorphine/Naloxone (Suboxone)", *British Journal of Medical and Health Sciences* 1(1), 55-62.

21. Ivandić Zimić, Jadranka, Vlado Jukić (2012), "Familial Risk Factors Favoring Drug Addiction Oset", *Journal of Psychoactive Drugs*, 44 (2), 173-185.
22. Jackson, Christopher P., Gerald Matthews (1988), "The prediction of habitual alcohol use from alcohol related expect ancies and personality", *Alcohol and Alcoholism,* 23 (4), 305-314.
23. Jakšić, Jelena (2004), "Razlike u intelektualnom, emocionalnom i socijalnom razvoju adolescenata iz potpunih i nepotpunih porodica", *Godišnjak za psihologiju,* III/3 Filozofski fakultet, Niš, 39-51.
24. John, Oliver P., Eileen M. Donahue, Robert L. Kentle (1991), *The Big Five Inventory - Versions 4a and 54*., University of California, Institute of Personality and Social Research, Berkeley, CA
25. John, Oliver P., Laura P. Naumann, Christopher J. Soto (2008), "Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues", In: O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Hand book of personality: Theory and research*, Guilford Press, New York, NY, 114-158.
26. Jovanović, Tihomir (2012), "Anksioznost i depresivnost kao potencijalni prediktori u nastanku recidiva opijatske ovisnosti", *XXVII Simpozijum o bolestima zavisnosti sa međunarodnim učešćem, Leskovac. Humanost, etika, Edukacija i bolesti zavisnosti,* Zbornik saopštenja, Zajednica klubova liječenih alkoholičara Srbije, Beograd
27. Kannappan, R., R. Cherian (1989), "Personality factors and alcoholism", *Journal of Personality and Clinical Studies,* 5, 43-46.
28. Kecmanović, Dušan (1986), *Psihijatrija*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb
29. Kornør, Hege, Hilmar Nordvik (2007), "Five-factor model personality traits in opioid dependence", *BMC Psychiatry,* 7(1)
30. Kvisle, Lars A. (2004), "Personality and personality disorder in opioid addicts", Dostupno na: http://www.lars.kvisle.no/blog/ archives/Personality-PD opioidaddicts.pdf. ; pristupljeno 25. 3. 2019.
31. Lackovic-Grgin, Katica (2006), *Psihologija adolescencije*, Naklada Slap, Jastrebarsko
32. Larsen, Randall. J., David M. Buss (2008), *Psihologija ličnosti: područja znanja o ljudskoj prirodi*, Naklada Slap, Jastrebarsko

33. Lepirica, Aida, Jadranka Kolenović-Đapo (2009), ″Povezanost osobina ličnosti i usamljenosti kod adolescenata″, *1. kongres psihologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem, Zbornik radova*, DPFBiH, DPRS, Sarajevo, 162-168
34. Letić, Nada (2009), ″Vaspitni stilovi roditelja i psihopatološka ispoljavanja adolescenata″,*1. kongres psihologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem, Zbornik radova*, DPFBiH, DPRS, Sarajevo, 196-205.
35. Malouff, John M., Einar B. Thorsteinsson, Sally E. Rooke, Nicola S. Schutte (2007), ″Alcohol involvement and the five-factor model ofpersonality: A meta-analysis″, *Journal of Drug Education,* 37(3), 277-294.
36. Martin, Eric D., Keneth J. Sher (1994), ″Family history of alcoholism, alcohol use disorders and the five factor model of personality″, *Journal of Studies on Alcohol.* 55(1), 81-90.
38. Mirković-Hajdukov, Mitra (2014), *Karakteristike ličnosti i porodične prilike osoba u prelaznom periodu između adolescencije i rane odrasle dobi kao prediktori nastanka ovisnosti o heroinu,* Magistarski rad. Flozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tuzla
39. Mirković-Hajdukov, Mitra, Tamara Efendić Spahić, Elvir Bećirović, Rusmir Softić (2014), ″Karakteristike ličnosti osoba ovisnika o heroinu u prelaznom periodu između adolescencije i rane odrasle dobi*″, Psymedica - časopis za psihijatriju, psihologiju i srodne discipline,* 51 (2), 5-15.
40. Mirković-Hajdukov, Mitra, Tamara Efendić Spahić, Rusmir Softić, Elvir Bećirović, Josip Šimić (2017), ″Family atmosphere and relationships as predictors of heroin addiction″, *Psychiatria Danubina,* 29 (2), 129-133.
41. *MKB-10 Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema – deseta revizija, svezak 1.*(1994), Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Medicinska naklada, Zagreb
42. Petrović, Stevan P. (2003), *Droga i ljudsko ponašanje,* Partenon, Beograd
43. Radetić Lovrić, Sanja (2013), ″Uloga socijalno psiholoških konstrukata u objašnjenju pojave zavisnosti o drogama″ *III Kongres psihologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem, Zbornik radova*, Mostar, 207-224.
44. Ramić, Lejla, Nermana Mehić-Basara, Magbula Grabovica, Ines Štimjanin (2010) ″Alkoholizam roditelja kao rizikofaktor za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci kod mladih. Suvremeni pristupi u tretmanu alkoholom uzrokovanih poremećaja″, *Zbornik radova prvog alkohološkog simpozija Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem*, Klinika za psihijatriju UKC Tuzla, Tuzla, 156-162.

45. Rankin, Howard, Tim Stockwell, Ray Hodgson (1982), ″Personality and alcohol dependence″, *Personality and Individual Differences*, 3, 145-151.
46. Rathold, Nehkant H. (1970), ″Early expiriance in the life of narcoticuser″, In: Tongue, A., Tongue. E. (Eds.), *Council on Alcohol and Addiction*, Lausanne
47. Sakoman, Slavko (2002), *Obitelj i prevencija ovisnosti,* SysPrint, Zagreb
48. Sakoman, Slavko (2011), ″Liječenje opijatske ovisnosti - važnost farmakoterapije″, *Alcoholism - Journal on alcoholism and related addictions*, 47 (1), 51-101.
49. Sher, Kenneth J., Bruce D. Bartholow, Mark Wood (2000), ″Personality and substance use disorders: A prospective study″, *Journal of Consulting and Clinical Psychology,* 68, 818-829.
50. Sinanović, Osman (2001), ″Ovisnost o psihoaktivnim supstancama. Osnovna svojstva droga, uzroci i posljedice″, u: Sinanović, O, *Ovisnost o drogama,* Medicinski fakultet, Tuzla
51. Terracciano, Antonio, Corinna E. Löckenhoff, Rosa M. Crum, O. Joseph Bienvenu, Paul T. Costa (2008), ″Five-factor model personality profiles of drug users″, *BMC Psychiatry,* 8(1), 22.
52. Trull, Timothy J., Kenneth J. Sher (1994), ″Relationship between the five-factor model of personality and Axis I disorders in a nonclinical sample″, *Journal of Abnormal Psychology*, 103(2), 350-360.
53. Vardo, Elvis (2008). *Osobine ličnosti i stil rukovođenja kao odrednice uspje šnosti menadžera,* doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
54. Vulić-Prtorić, Anita (2001), ″Razvojna psihopatologija″, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 40(17), 161-186.

DIFFERENCES IN PERSONALITY AND FAMILY ENVIRONMENT OF HEROIN ADDICTS AND NON-CONSUMERS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Summary:

The research dealt with the identification of significant differences in the basic dimensions of personality according to the five-factor model between two groups of respondents: heroin addicts and the control

group of respondents, non-consumers of psychoactive substances. Also, we wanted to determine whether the respondents - heroin addicts in relation to the non-clinical group differ significantly in personality traits given the completeness of the family environment in which they grewup, and the propensity of parents to alcoholism and violent behavior. The study included a sample of 297 subjects, of which 155 were heroin users, and 142 were non-clinical control group subjects, students of different study profiles of the University of Tuzla. The clinical and non-clinical samples were uniform in terms of characteristics important for the research. In order to test the research hypotheses, in addition to the insight into the descriptive parameters, a one-way analysis of variance was used. The results show that heroin users achieve significantly higher results in the dimensions of Agreeableness ($F = 21.51$; $p = 0.00$), Conscientiousness ($F = 13.89$; $p = 0.00$) and Neuroticism ($F = 13.23$; $p = 0.00$), while the clinical and non-clinical groups do not differ significantly in the dimensions of Openness and Extraversion. In the group of heroin consumers, respondents coming from incomplete families achieve significantly lower results on the Conscientiousness dimension ($F = 4.20$; $p = 0.04$), the tendency to consume parental alcohol proved to be a significant factor for the Neuroticism dimension ($F = 4.39$; $p = 0, 04$) and Openness ($F = 15.41$; $p = 0.00$), while parental propensity to violent behavior proved to be a significant factor for the Neuroticism dimension ($F = 4.49$; $p = 0.04$) and Openness ($F = 15.41$; $p = 0.00$).). When it comes to the non-clinical control group, family completeness and characteristics of the family environment (parents 'tendency to consume alcohol and parents' tendency to violent behavior) did not prove to be significant factors for differences in personality traits.

Keywords: heroin addicts; personality dimensions; family environment

Adresa autora
Authors' address

Tamara Efendić-Spahić
Elvis Vardo
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
tamara.efendic.spahic@untz.ba
elvis.vardo@untz.ba

Mitra Mirković-Hajdukov
Univerzitetski klinički centar Tuzla
Klinika za psihijatriju
miramh.psih@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.309
UDK 316:331.5
378:331.5

Primljeno: 24. 10. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirna Marković, Azra Bašić, Ajla Čelik, Ilvana Đešević, Adna Međedović

IZGRADNJA PERSONALNOG BRENDA S CILJEM POBOLJŠANJA PRILIKA ZA ZAPOŠLJAVANJEM - ULOGA VISOKOG OBRAZOVANJA

Neizvjesnost, koja se u svojim najekstremnijim oblicima ostvaruje u vrijeme jedne od najvećih globalnih kriza – prijetnje zdravlju i dobrobiti ljudi uzrokovane pandemijom, poprima vremenski i sadržajno teško pojmljive oblike. U percepciji studenata, mladih ljudi na pragu svog prvog zaposlenja, ona će se, između ostalog, najprije reflektirati u procjeni mogućnosti pronalaska posla i prilika za izgradnju profesionalnog identiteta. U radu se razmatra potencijalna uloga personalnog brendinga u poboljšavanju prilika studenata za pronalaskom željenog zaposlenja, te značaj visokoobrazovnih institucija kao strateškog partnera u tom procesu. U radu se, između ostalog, naglašava i važnost osnaživanja studenata u smjeru prepoznavanja uloge njihovog znanja i kompetencija stečenih tokom studija, a koja ne korespondira sa floskularnim, presimplificiranim svođenjem uloge obrazovanja na zadovoljavanje potreba tržišta rada.

Ključne riječi: personalni brending; zaposlenje; studenti; visoko obrazovanje

1. UVOD

Mnogi autori smatraju da su proces brendiranja i pojam brenda nešto što postoji od početka razvoja civilizacija (Moore i Reid 2008). Različiti proto brendovi[1] su se

[1] „Protobrendovi“ su za drevne civilizacije predstavljali informacije priložene (fizički ili inherentno) na neki proizvod ili njegovu ambalažu, ispunjavajući makar jednu od tri funkcije: marketing, pružanje informacija o porijeklu i informacija o kvalitetu.

javljali u raznim oblicima još od početka ljudskog postojanja i djelovanja u društvenim zajednicama. Drevne mezopotamijske civilizacije, Sumer i Akad, bile su prve društvene zajednice u kojima se pojavljuju primitivni oblici prodavanja, odnosno „brendiranja" vlastitih proizvoda od kamena i bronze, ukrašavanih različitim, ali prepoznatljivim motivima životinja i figura. Obrtnici su stavljali jedinstveni umjetnički pečat na svoje proizvode kako bi ih razlikovali i istakli u odnosu na mnoštvo ostalih, sličnih proizvoda. U kasnijem periodu, feničanske i drevne grčke civilizacije su također imale svojevrsne proto brendove posuđa, keramike, te drugih umjetničkih tvorevina. Čak i danas ih možemo vrlo dobro prepoznati i identificirati, te znamo i ponešto o njihovom *porijeklu* i *kvalitetu* – što su dvije osnovne karakteristike koje ukazuju na to da su ove drevne civilizacije zaista proizvodile svoje prepoznatljive brendove (Moore i Reid 2008).

Iako su istraživanja o brendiranju, u različitim oblicima i iz različitih perspektiva u marketinškoj disciplini počela mnogo ranije, prvim objavljenim člankom o brendu i procesu brendiranja smatra se članak H. D. Wolfa iz 1942. godine, u kojem je naglašeno postojanje značajne povezanosti između prepoznavanja karakteristika određenog brenda i stope korištenja istog brenda. Iako zasigurno ne u danas prepoznatljivoj formi i obliku, brendiranje kao potreba i aktivnost se javilo dosta davno, zbog čega je opravdano govoriti o njegovoj dugoj povijesti. Danas se brend sve više prepoznaje kao nezaobilazan faktor u različitim sferama života, zbog čega se nameće potreba za njegovim preciznijim određenjem.

Brend, u klasičnom marketinškom smislu posmatrano, predstavlja nešto što garantira ideju, komoditet, prepoznatljivost i implicira nešto konstantno i unikatno u potrošačkim navikama. Khamis, Ang i Welling (2017), na primjer, navode da brend mora posjedovati poželjne, snažne, jedinstvene, ali i relevantne mentalne asocijacije koje se aktiviraju u mislima ljudi kada se spomene određeni proizvod. Njegova funkcija jeste i u tome da ponudi osobnost, odnosno ličnost određenom proizvodu. Kroz proces brendiranja, proizvodu, usluzi, događaju ili bilo kojem marketinškom predmetu se atribuiraju poželjne i relevantne karakteristike ličnosti svojstvene ljudima, sve sa ciljem personifikacije brenda i osvajanja simpatija kod potrošača. Kao jedno od vrlo bitnih obilježja Khamis, Ang i Welling (2017) navode konzistentnost brenda i njegovih karakteristika kroz vrijeme i prostor, koja doprinosi tome da kupci ostanu lojalni dobro poznatom brendu koji su prvenstveno i izabrali.

Općenito govoreći, u marketinškom svijetu brend predstavlja ime, oznaku, dizajn, simbol ili bilo koju drugu karakteristiku koja na tržištu diferencira jedan proizvod u odnosu na drugi (Collins 2012). Iako se prvenstveno proces brendiranja asocirao uz

proizvode, danas se sve više govori o brendiranju usluga, obrazovanja, gradova i mjesta, događaja, te, na koncu, i osobe (Evans 2017).

Pojam personalnog brendiranja i jeste proizašao iz osnovnih principa klasičnog, marketinškog brendiranja. Da bismo znali kako kreirati vlastiti brend, sa individualnim i autentičnim karakteristikama, potrebno je poznavati na koji način marketinški stručnjaci kreiraju svjetski poznate, uspješne i prepoznatljive brendove. Strategije koje se koriste na potrošačkom tržištu kako bi se kreirao za potrošače prepoznatljiv proizvod i brend danas se sve više koriste i u druge svrhe. Primjer takve svrsishodnosti jeste i isticanje vlastitih kompetencija i sposobnosti s ciljem uspješnijeg pozicioniranja među drugim potencijalnim kandidatima te pridobijanja željene pažnje kod poslodavca.

2. OD BRENDIRANJAPROIZVODA/KOMPANIJE/USLUGA DO IZGRADNJE PERSONALNOG BRENDA

Uspješan marketing oduvijek je podrazumijevao nove ideje, kreativnost, spremnost na rizik, ali i dozu predvidivosti kako bi se stvorili povjerenje i osjećaj sigurnosti kod potrošača. Ipak, sve navedeno ne mora rezultirati uspješnom marketinškom kampanjom, niti brendiranjem kakvo je zamišljeno, ukoliko se zanemari ono najbitnije – potrebe potrošača. Jasno je da posao brendiranja nije jednostavan i da za njega ne postoji univerzalna formula koja garantira uspjeh. Kompanije ulažu mnogo sredstava u okupljanje i finansiranje timova čiji je zadatak da od njih naprave brend koji će potrošači konzumirati, a u konačnici i voljeti.

Da bi se kreirala uspješna strategija brendiranja proizvoda/kompanije/usluge, neophodno je poznavati tržišne trendove i najistaknutije potrebe potrošača u datom vremenu. Uz veliku dostupnost informacija, kao i preopterećenost tržišta novom ponudom koja se konstantno mijenja i povećava, ovo nije jednostavan zadatak. Pažnja potrošača više nije u tolikoj mjeri usmjerena na dobijanje visokokvalitetnih proizvoda po najnižoj cijeni, već na postizanje emocionalne nagrade kroz iskustvo kupovanja (Kim i Sullivan 2019). Potrošači se fokusiraju na cjelokupno iskustvo kupovine, te podržavanjem određenog brenda žele iskazati ko su i šta im je bitno. Uočljivo je da je sama kupovina postala više od pukog zadovoljenja potreba za proizvodom. Kupovina, kao i biranje određenog brenda, predstavlja način ličnog izražavanja, ali i komunicira razvoj i napredak osobe u približavanju nekom individualno postavljenom cilju. Nadalje, brendovi su dobili veliku ulogu u formiranju slike pojedinca o sebi, te, stoga, jačina veze između brenda i potrošača zavisi od stepena u kojem potrošač

smatra da ga brend odražava, odnosno da je kongruentan sa onime što on kao pojedinac jeste.

Osim isticanja osobnosti, za uspjeh brenda potrebno je stvoriti osjećaj zajedništva, što se naročito pokazalo uspješnim kroz tzv. „rad za veće dobro". Koncept nazvan „warm glow" (osjećaj unuarnjeg zadovoljstva zbog činjenja dobrog djela) referira na spremnost pojedinca (grupe, organizacije) da pomogne drugome ili učini neko altruistično djelo kroz volontiranje, doniranje, podržavanje bitnih inicijativa, itd. (Kim i Sullivan 2019). Na primjer, mnoge kampanje pokrenute ili podržane od pojedinaca, modnih i drugih marki, velikih korporacija, imaju za cilj pozvati na doniranje novčanih sredstava s ciljem očuvanja okoliša, unapređenja životnog standarda ugroženih skupina i slično. Ovakav način prosocijalnog ponašanja kod pojedinca stvara osjećaj povezanosti sa kompanijom, ali i poboljšava sliku o sebi, što stvara jake pozitivne asocijacije sa brendom koji im je omogućio razvijanje takvih osjećanja. Još jedan od dominantnih trendova jeste kokreacija (engl. cocreation), odnosno uključivanje potrošača u proces kreiranja proizvoda ili konstruiranja njegovog marketinga. Na ovaj način omogućava se korisnicima da sam proizvod ili uslugu prilagode svojim realnim potrebama, ali i da sebi priskrbe vrlo ugodan i nagrađujući doživljaj „unošenja dijela sebe" u marketing konkretne usluge ili proizvoda.

Izuzetno veliku ulogu u razumijevanju percepcije kompanije kao brenda ili nekog njenog proizvoda od potrošača zasigurno ima i tzv. interni brending (engl. internal branding). Interni brending se odnosi na to kako sami zaposlenici vide kompaniju, što u velikoj mjeri zavisi od njihovog cjelokupnog iskustava sa njom. Kompanije koje vode računa o svojim zaposlenicima poštujući njihova radnička prava, pružajući im kvalitetne uslove rada i dr. doprinose očuvanju i podupiru svoj brend odgovorne kompanije. Mnoge kompanije su prepoznale značaj internog brendinga, te su kreirale posebne ugovore o zaštiti prava radnika, ističući se među konkurencijom kao odgovoran brend. Potrošači nerijetko prepoznaju ovakve inicijative, te su vrlo spremni, kroz veće korištenje proizvoda i usluga i javno hvaljenje, nagraditi kompaniju za njenu humanost.

Sa najnovijim trendovima koji se pojavljuju u području marketinškog i korporativnog brendiranja, javlja se sve veća integracija brenda u svakodnevni život ljudi. No, primijetan je i drugi smjer ove povezanosti – integriranje ljudskih osobina, vrijednosti i stavova u kreiranju brenda. Javlja se fenomen „preklapanja" proizvoda/usluge sa čovjekom i njegovim životom, što se u konačnici prepoznaje kao personalni brending. Kao efekat takvih trendova, koji su neosporno povezani sa neizvjesnošću posla i vrlo turbulentnim prilikama na globalnom tržištu rada, javlja

se sve veća potreba pojedinca da se istakne među potencijalnim kandidatima za posao. Stoga ne čudi da u vrlo kompetitivnom društvu budućih zaposlenika danas sve izraženiji postaje cilj – osoba kao brend. Da bi se u visokokonkurentnim sredinama i tržištu poslova pozitivno istakla i pronašla željeno zaposlenje, osoba je, više nego ikada prije, prinuđena barem razmišljati o sebi marketinški. Ključno pitanje za one koji se odluče svoje strategije traženja posla bazirati na ovom principu jeste koliko je kreiranje personalnog brenda u njihovom slučaju spontan ili pak pomno osmišljen proces, te kako njim uspješno rukovoditi s ciljem isticanja na tržištu rada.

3. IZGRADNJA PERSONALNOG BRENDA KAO ODGOVOR NA PROMJENE U PERCIPIRANOJ STABILNOSTI I IZVJESNOSTI ZAPOSLENJA

U radnim organizacijama koje su u prošlosti karakterizirali stabilnost, predvidivost i kontinuirani poslovni rast, ukorijenjen je tzv. tradicionalni psihološki ugovor. Njegova je logika vrlo jasna: za vrijedan i požrtvovani rad zaposlenika i njegovu lojalnost radna organizacija je bila spremna svojim zaposlenicima obezbijediti visoku platu, mogućnost usavršavanja i napredovanja te maksimalnu moguću izvjesnost zaposlenja na tom radnom mjestu u budućnosti (Rousseau 1989). Veliki je broj ljudi zadržavao svoj posao do kraja radnog vijeka. Međutim, s ekonomskim promjenama i stalnost posla se promijenila. Kompanije koje su bile poznate po „doživotnom“ zapošljavanju svojih zaposlenika počele su masovnije otpuštati radnike, te tražiti nove. Tržište privremenih, tzv. part-time poslova, počelo se značajno razvijati, što je do tada bilo veoma rijetko, pa i nepoznato (Lair, Sullivan i Cheney 2005). To je dovelo do sve većeg broja nezaposlenih koji su se međusobno natjecali za poslove u kompanijama.

Kompanije danas rijetko nude stabilne uslove zaposlenja. Raskid sa tradicionalnim psihološkim ugovorom značio je usklađivanje stavki psihološkog ugovora sa novim trendovima u poslovanju, novim načinom organizacije rada i razumijevanja radnog odnosa. Akcenat se sve više stavlja na visok angažman zaposlenika, ekpertizu i inovativnost, a zauzvrat više ne obećavaju izvjesnost zaposlenja niti predvidivost radnog konteksta. Dok je tradicionalni psihološki ugovor karakterizirala stabilnost, predvidivost, novi psihološki ugovor je ukratko moguće sažeti kroz sljedeće atribute: kratkoročan, fleksibilan i utemeljen na dostignućima i rezultatima (Hiltrop 1996). Intenzivne promjene na globalnom nivou, izazvane pandemijom COVID-19, kroz ekstremne primjere samo dodatno svjedoče o tome da se sadržaj uzajamnih očekivanja nužno mijenja dinamikom koju je ponekad teško ili pak nemoguće

predvidjeti. Intenziviranje brige za zdravlje i sigurnost zaposlenika, organizacija rada od kuće, suočavanje sa posljedicama kratkoročnog ili dugotrajnog ukidanja određenih proizvodnih djelatnosti ili mirovanja poslovnih aktivnosti uz brojne gubitke, samo su neke od promjena čije se posljedice na vitalnost i dobrobit tržišta rada već osjećaju. Paralelno sa svim negativnim trendovima zapošljavanja ili zadržavanja trenutnog zaposlenja, odvija se i jedna, samo na prvu, kontradiktornost – potražnja za nekim zanimanjima u određenim proizvodnim ili neproizvodnim sektorima se značajno povećava. Sa tržišta rada (kojeg u Bosni i Hercegovini teško da ima) dolaze signali koje od tražioca posla zahtijevaju brzu i kompetentnu reakciju.

Kada izuzmemo ekstremne i intenzivne promjene izazvane okolnostima prijetnje zdravlju ljudi na globalnom nivou, „redovne" promjene u psihološkom ugovoru kao posljedica energičnih socijalnih promjena koje se dešavaju sve od početka 90-ih godina prošlog vijeka nametnule su i promjene u percepciji karijernog razvoja. Naučna otkrića i tehnološki napredak sve više vode redizajniranju poslova i potpunom zaokretu u percepciji posla kao takvog. S promjenama korespondiraju i nove metafore karijernog razvoja – *karijera bez granica* (engl. *boundaryless career*) i *protejska karijera* (engl. *protean career*) koje, u odnosu na tradicionalne, naglašavaju proaktivnu i prilagodljivu ulogu pojedinca u razvoju vlastite karijere. *Karijera bez granica* (slobodna karijera) i *protejska* (raznovrsna) karijera zahtijevaju visok stepen osviještenosti o potrebi usvajanja novog načina promišljanja o karijeri (De Fillipi i Arthur 1994). U skladu sa tim, mladim osobama se šalje poruka o potrebi percepcije sebe kao nekoga ko, prema riječima Sullivana i Arthura (2006: 9): „ plovi i mijenja radno okruženje, donoseći pri tom odluke koje karijeru karakteriziraju na različitim nivoima fizičke i psihičke pokretljivosti".

Neophodne promjene u sadržaju psihološkog ugovora, koje nastaju kao rezultat novih prilika na globalnom tržištu rada, još uvijek nisu praćene adekvatnim prilagodbama percepcije zaposlenika o njihovom realitetu i nužnosti. Situaciju u Bosni i Hercegovini dodatno usložnjava nedekvatna ekonomska politika i loše rukovođenje procesima razvoja na najvišem nivou odgovornosti, što se, između ostalog, ogleda u nepostojanju adekvatne strategije za brigu o mladima. Proces izbora zanimanja i budućeg posla time postaje vrlo otežan. Pomenute promjene u karijernoj orijentaciji danas podrazumijevaju cjeloživotno učenje, spremnost na kontinuirano usavršavanje i prilagođavanje kompetencija aktuelnim potrebama tržišta posla (*Priprema mladih za tržište rada* 2016). U tom smislu, kroz različite medije do mladih osoba sve više dolaze poruke o važnosti i razvijanju kompetencije personalnog brendinga.

Pojam self-brenda ili personalnog brenda uveo je Tom Peters 1997. godine (prema Rangarajanu, Gelb i Vandaveer 2017) u svom članku "The Brand Called You", gdje navodi da pojedinca ne određuje njegova pozicija i posao, već da je on sam po sebi brend. Ovim se želi reći da pojedinac ne želi biti viđen samo kao skup vještina koje ga čine dobrim radnikom (ili dobrim budućim radnikom), već kao individua sa mnogim sposobnostima.

Fenomen self-brendinga predstavlja noviji marketinški koncept koji koristi neke marketinške strategije u svrhu samopromoviranja pojedinca na tržištu rada. To je individualistički pristup koji polazi od ključne pretpostavke da svaka osoba može biti brend, bez obzira na njenu dob, spol, te poziciju na poslu (Khedher 2014). Analizom definicija različitih autora koji su nastojali pobliže odrediti ovaj koncept, moguće je prepoznati zajedničku koncepciju prema kojoj se personalni brending vidi kao proces sačinjen od niza aktivnosti koje pojedinac poduzima kako bi se što više istakao na tržištu rada. Jednostavnije rečeno, self-brending predstavlja upravljanje dojmovima, odnosno upravljanje i direktni uticaj na to kako nas ljudi vide, percipiraju, te šta misle o nama (Machaz i Shokoofh 2016).

Popularnost ovog marketinškog koncepta u posljednjih nekoliko godina raste, čemu svjedoči sve veći broj knjiga, časopisa i članaka o ovoj temi, ali i sve veća potražnja javnosti za ovakvim sadržajima (Khedher 2014). Društvene promjene direktno djeluju na popularizaciju ovog fenomena, stvarajući potrebu kod svakog pojedinca da se istakne i ponudi nešto jedinstveno po čemu će biti prepoznatljiv, što mu stvaranje vlastitog brenda može omogućiti. Suprotno od onoga što se inače vjeruje o self-brendingu – da je usmjeren na poboljšanje vlastitih kvaliteta – self-brending se fokusira na „pakiranje" postojećih kvaliteta, odnosno, kako će se te kvalitete prezentirati potencijalnim poslodavcima. Uspješnost personalnog brendinga ne zavisi samo o kvalitetama, vještinama i motivaciji koju pojedinac posjeduje, već koliko dobro su oni raspoređeni i naglašeni, odnosno brendirani (Lair, Sullivan i Cheney 2005). Stanton i Stanton (2013) naglašavaju da su, marketinškim jezikom rečeno, najvažniji brend koji će studenti ikad plasirati, zapravo, oni sami.

4. PSIHOLOŠKA RELEVANTNOST PERSONALNOG BRENDA U KONTEKSTU RAZVOJA PROFESIONALNOG IDENTITETA I BOLJEG POZICIONIRANJA NA TRŽIŠTU POSLOVA

Za uspješan brending neophodno je voditi računa o dva koncepta selfa: idealni self i aktuelni self. Aktuelni self predstavlja sve ono što pojedinac jeste u aktuelnom

trenutku, dok idealni self predstavlja ono što bi pojedinac želio postati (Lazzari 1978; prema Kim i Sullivan 2019). U prošlosti, brendovi su potencirali idealni self, aludirajući na potrebu da se pojedinac promijeni i prilagodi aktuelnom standardu savršenstva. U posljednjem desetljeću došlo je do promjene u tržišnim trendovima, te se danas potencira aktuelni self. Marketinške kampanje koje uključuju aktuelni self imaju više uticaja na potrošače, stimulirajući intimna osjećanja i povjerenje kroz potenciranje fenomena samoprihvatanja (Kim i Sullivan 2019). Ovakve promjene imaju i svoje psihološko opravdanje. Izgradnja personalnog brenda koji će biti bliži idelanom nego aktuelnom selfu, pod pretpostavkom postojanja značajnije diskrepance između ova dva, vremenom bi mogla rezultirati značajnim neugodnim emocionalnim stanjima, poput anksioznosti i depresivnosti. Pretpostavka je sasvim u skladu sa Higginsovom (1987) teorijom koja ističe da svaka osoba ima više self-reprezentacija, te da negativna emocija poizilazi iz eventualne razlike između trenutnih vjerovanja o sebi (aktuelni self), s jedne strane, i standarda samovrednovanja koji obuhvataju idealni self (kakva osoba želi da bude) te primoravajući/moralni self (kakva osoba treba biti).

U kontekstu self-brendiranja, svaki pojedinac ima potencijal da razvije personalni brend ukoliko je svjestan tog potencijala, te na pravi način, strateški, upravlja dojmovima. Poruka koja se sve češće može čuti: „Svako može postati brend!“, implicira kako je bitno da osoba ima određene karakteristike i atribute razvijene do visokokvalitetne razine, te da se upravo oko postojećih kompetencija osobe stvara njen ili njegov vlastiti brend. Na ovaj način se razvija autentični self-imidž koji osoba zatim projicira u vanjski svijet. Važno je, međutim, na koji način osoba upravlja svojim brendom i da li to radi svjesno.

Početak stvaranja personalnog brenda, zapravo, leži u počecima stvaranja slike o sebi, odnosno self-imidža. Takve promjene i pojave počinju još u doba djetinjstva, nastavljaju se tokom odrastanja, sa agregacijom iskustva i procesom socijalizacije. Artikulacijom i projiciranjem određene slike o sebi u vanjski svijet osoba moderira, svjesno ili nesvjesno, način na koji je percipirana u svom okruženju. Važno je, također, naglasiti da ljudi od ranog djetinjstva imaju potrebu diferencirati sebe od vanjskog svijeta i od drugih ljudi putem konkretnih, ali i apstraktnih termina, često koristeći različite znakove i potrošačka obilježja okoline u kojoj se nalaze. Tu i započinje proces self-brendiranja.

Stručnjaci su davno procijenili da će najbitnije kompetencije i sposobnosti neophodne za zaposlenje u 2020. godini (ali i u budućnosti) biti adaptibilnost na najnovije promjene i sustizanje brzih i promjenjivih trendova koji nastaju svako-

dnevno u procesu globalizacije (Davies, Fidler i Gorbis 2011). Mladi ljudi će morati konstantno evaluirati koje su to ključne kompetencije koje će im biti potrebne u određenom periodu, te naći način da iskoriste sve svoje resurse kao odgovor na novonastale situacije u što kraćem roku. Zaposlenici moraju biti adaptibilni i spremni na cjeloživotno učenje i obučavanje. Sa druge strane, u poslovnom svijetu, HR menadžeri su pred izazovom da konstanto reevaluiraju vještine koje zahtijevaju od svojih budućih zaposlenika, kako bi ih mogli prilagoditi zahtjevima posla (Davies, Fidler i Gorbis 2011). Također, izazov za HR stručnjake predstavlja i konstantno korištenje različitih metoda i pristupa u regrutaciji i selekciji budućih zaposlenika. Ono što se pokazuje kao izazov, na globalnom nivou, jeste da nije lako obezbijediti mjesto na željenom tržištu rada zbog globalno rastućeg broja zaposlenih ljudi, većeg pristupa obrazovanju u mnogim dijelovima svijeta, većoj konkurenciji na tržištu rada, te povećanju dostupnosti edukacija za sticanje vještina neophodnih za izvršavanje radnih zadataka. Ljudi su postali visoko adaptibilni jer su ih brze promjene koje sve više osjećaju na dnevnoj osnovi, na neki način, i „natjerale“ na to kako bi preživjeli. Ovakve promjene rezultiraju ambijentom u kojem se sve više prepoznaju ljudi sličnih, relativno ujednačenih vještina, znanja, kompetencija, zbog čega njihove prilike za dobijanjem određenog posla postaju vrlo slične. Dostupnost edukacija, formalni i neformalni izvori obrazovanja u brojnim oblastima (npr. razvoj tzv. soft-skills, emocionalnih kompetencija, vještina efikasnog upravljanja vremenom i sl.) omogućavaju aplikantima za posao relativno lak pristup prilikama za podizanje nivoa vlastitih profesionalnih i ličnih kompetencija. Na koji način i po kojim kriterijima, u tom slučaju, poslodavci biraju buduće kandidate za posao i zaposlenike u svojim kompanijama?

Trend na tržištu poslova jeste da se zaposlenici ne biraju i ne rangiraju samo po svojim kompetencijama, sposobnostima i znanjima, već sam poslodavac bira budućeg zaposlenika i na osnovu nekih drugih karakteristika – koliko se ističe u grupi drugih potencijalnih zaposlenika i u kojoj mjeri može ponuditi nešto što drugi kandidati ne mogu. U svijetu poslovanja i biznisa, to daje potpuno novo svjetlo i koncept zapošljavanju – unošenje novih, vlastitih karakteristika ličnosti u kreiranje brenda, s ciljem izgradnje profesionalnog identiteta kojim bi se efektivno istaklo na tržištu rada.

Ljudi, iako razumna bića sa kapacitetima razmatranja velikog broja različitih informacija prilikom donošenja odluka, evolucijski su naučeni brzo zaključivati o stuacijama i drugima na osnovu samo dijelova informacija. Upotrebom heuristika (mentalnih prečica) i kognitivnih shema smanjuje se vrijeme analiziranja informacija, te u proces obrade i donošenja zaključaka ulaze samo određene informacije. Shodno tome, lako je pretpostaviti kako će u procesu regrutacije, ali i izboru najboljeg

kandidata za posao, proces odlučivanja biti opterećen ograničenom racionalnošću, odnosno limitiranim kapacitetima donosioca odluka za procesiranje informacija iz okruženja.

Ovakva nesavršenost procesa donošenja prosudbi, koja će nedvojbeno doći do izražaja u svakom, pa i u kontekstu donošenja odluka poslodavca o zapošljavanju jednog u masi drugih aplikanata za posao, jedan je od glavnih „argumenata“ za ozbiljnije promišljanje o razvoju osobnog brenda. Naime, prilikom upoznavanja i tokom prve interakcije, ljudi stvaraju utisak jedni o drugima. Taj utisak se može zasnivati na faktorima kao što je fizički izgled, stil odijevanja, pristup koji je osoba imala tokom upoznavanja, njena neverbalna komunikacija, ali i na informacijama o obrazovanju, zanimanju i drugim saopćenim tokom tog susreta. U takvoj situaciji, pomenute informacije i način na koje su one prezentirane (svjesno ili ne) najprije i najbrže komuniciraju trenutni brend osobe.

Mnoga istraživanja pokazuju da regruteri prilikom procesa selekcije kandidata za posao koriste upravo heuristike u procjenjivanju kandidata, najčešće na osnovu izgleda njihovih profila na društvenim mrežama. Edwards i sur. (2015) su se za potrebe svog istraživanja koristili analizom LinkedIn-a, društvene mreže za profesionalne konekcije i profesionalni lični brending. Rezultati su, između ostalog, pokazali kako su kandidati koji imaju vlastitu profilnu sliku na ovoj društvenoj mreži procjenjivani više socijalno privlačnim, te kompetentnijim za određenu radnu poziciju u odnosu na kandidate koji nisu imali sliku profila na svojoj LinkedIn stranici.

Prema Rangarajanu, Gelbu i Vandaveeru (2017), trenutni brend je početna tačka u razvoju specifičnog self-brenda. Self-brend, s jedne strane, predstavlja impresije (utiske) drugih ljudi o tome ko smo (Evans 2017), a s druge strane, predstavlja odgovor na pitanje koje postavljamo sebi: “Ko sam ja ?“. Dakle, personalni brend je ono po čemu nas druge osobe poznaju i prepoznaju, a zasniva se na samopercepciji i načinu na koji se predstavljamo svojoj okolini, odnosno na vještini „reklamiranja“ sebe. Termin self-brendinga, odnosno personalni brend, najviše se koristi u profesionalnom kontekstu, prilikom zapošljavanja. Međutim, on se može primijeniti i u bilo kojem drugom kontekstu: self-brend naše uloge kao člana porodice, prijatelja i slično (Evans 2017).

5. OBRAZOVANJE KAO RESURS ZA PERSONALNI BRENDING

Khedher (2014) sugerira da razvoj personalnog brenda treba posmatrati kao proces uobičajenog razvoja bilo kojeg drugog brenda koji prolazi kroz tri glavne faze:

identitet, upravljanje dojmovima i procjena. Najvažnija među njima jeste upravo *faza stvaranja identiteta*. Stvaranje identiteta personalnog brenda odnosi se upravo na integriranje različitih dijelova selfa (vrijednosti, obrazovanje, vještine, ponašanja itd.) u jednu cjelinu – personalni brend. Navedene ciljne osobine kombiniraju se prema potrebama brenda koji nastojimo kreirati. U ovoj fazi bitno je ponuditi nešto novo, orginalno i individualno, što će osobu istaći u masi i učiniti vidljivom. Ukoliko osoba posjeduje takve željene kulturalne i socijalne osobine, ima veće šanse da se istakne u masi. Autor sam proces posmatra kao ulaganje i sugerira da, što je veći socijalni i kulturalni kapital koji se ulaže u brending, to će i profit biti veći. Pod pojmom socijalni kapital, Khedher (2014) podrazumijeva poznanstva, mreže i članstvo u grupama koje pojedinac može iskoristit kako bi kreirao vlastiti brand. Sa druge strane, kulturalni kapital se odnosi na specifična znanja, vještine, obrazovanje i prednosti koje je pojedinac stekao i koje ga mogu promovirati.

Jednu od najbitnijih uloga u razvoju i kreiranju identiteta, pored porodice i vršnjaka kao primarnog okvira socijalizacije, ima upravo obrazovanje, kako formalno tako i neformalno. U obrazovnom kontekstu osnovnoškolci, srednjoškolci i studenti formiraju i usvajaju određene kulturne i socijalne osobine. Bitno je napomenuti da se tokom odrastanja mijenjaju i razvijaju reprezentacije selfa, od konkretnih, fizičkih karakteristika i obilježja koja osoba primjećuje na sebi, ka apstraktnim opisima i doživljajima sebe. Chaplin i John (2005) navode istraživanje koje je pokazalo da starija djeca i adolescenti stvaraju više self-brend konekcija nego mlađa djeca. Zanimljiv je, također, nalaz da su mlađa djeca, osnovnoškolci, na pitanje „Zašto ste odabrali ovaj brend koji vam se sviđa i koji vas opisuje?“ najčešće odgovarali jednostavnijim objašnjenjima koja se odnose na to da ih njihovi roditelji kupuju ili ih oni sami koriste, dok su starija djeca, odnosno srednjoškolci, odgovarali na apstraktniji način, ističući različite personifikacije brenda, te ugodnost ili neugodnost prilikom njihovog korištenja i isprobavanja. Primijetno je, dakle, da se kroz proces odrastanja doživljaj sebe i integriranja brenda u self-koncept razvija i usložnjava. Naime, način izražavanja osobnosti mijenja se odrastanjem i neosporno je povezan sa kognitivnim sazrijevanjem. U mlađoj je dobi osoba manje sklona isticati se među vršnjacima i ne teži istaći osobine koje je razlikuju od drugih. Naprotiv, radije se priklanja drugima u načinu na koji misle, ponašaju se i oblače. Kako adolescencija odmiče, javlja se potreba za većom diferencijacijom i isticanjem posebnosti, a sve uvjetovano unutarnjim potrebama, ali i zahtjevima koji dolaze izvana (npr. upis na fakultet ili apliciranje za posao). Tako se i javlja potreba za stvaranjem personalnog brenda, s ciljem isticanja vlastite posebnosti na tržištu rada.

Kroz proces socijalizacije, ali i pod uticajem masovnih medija, te razvijanjem slike o sebi kao konzumenta različitih brendova, osobe se poistovjećuju sa mnogim proizvodima i integriraju ih u sliku o sebi, a uz to definiraju i vlastiti brend na osnovu svojih potrošačkih preferencija. Takvi nalazi su bitni budući da prikazuju jednu univerzalnu i kros-kulturalnu pojavu – vlastiti brend se počinje stvarati u najranijim godinama djetinjstva pri čemu se self-brending znatno intenzivira u periodu adolescencije, periodu razvoja ličnog profesionalnog identiteta kroz proces obrazovanja, studiranja i socijalizacije (Sung i Choi 2010). Poseban akcenat se stavlja na razdoblje fakultetskog obrazovanja, s obzirom na to da se u tom periodu, u najvećoj mjeri, usvajaju i internaliziraju temeljne životne vrijednosti i ponašanja, najčešće u skladu sa vrstom fakulteta/akademije koji studenti pohađaju. Nadalje, visokoobrazovne institucije pružaju studentima referentni okvir za razvijanje različitih kompetencija i vještina koje će biti od ključnog značaja za njihovu buduću poslovnu djelatnost, te su usko povezane sa njihovom profesionalnom ekspertizom.

Realno je očekivati da bi proces formiranja profesionalnog self-brenda najprije mogao započeti sa završetkom srednje škole. U ovom periodu pojedinac razmišlja o mogućoj karijeri, te kroz proces samoprocjene dolazi do zaključaka koji je to karijerni put kojem inklinira. Nakon toga, važan zadatak je izbor visokoobrazovne institucije koja će u najvećoj mjeri doprinijeti razvoju vještina i znanja potrebnih za uspjeh u odabranoj karijeri. Fakulteti (akademije) također žele studente koji će u najboljem svjetlu odražavati njihov brend, te kroz procese selekcije (npr. prijemne ispite, motivacijska pisma i dr.) nastoje odabrati upravo takve studente. Početna se faza razvoja profesionalnog self-brenda studenata, dakle, odvija kroz njihovu međusobnu interakciju sa visokoobrazovnom institucijom. Međutim, student, kao pripadnik jedne grupe (student određenog fakulteta), ipak mora raditi na svom isticanju, odnosno definiranju vlastitog self-brenda. Holmberg i Strannegård (2015) navode da studenti koriste određene strategije kako bi se izdvojili iz grupe, tj. kako bi se predstavili kao „nešto više“ od studenta određenog fakulteta. Te strategije uključuju: sticanje dvostruke diplome upisivanjm dvopredmetnih studija, volontiranje, obavljanje sudentskih poslova, uključivanje u internship programe i slično. Sticanje iskustva (po mogućnosti u polju koje pojedinca interesuje) predstavlja dobar temelj za nadogranju self-brenda. Unapređenje profesionalog self-brenda studenata ima dvojaku funkciju. Prvenstveno, student se diferencira od ostalih studenta na fakultetu, te samim tim i na tržištu, dok, s druge strane, razvoj self-brenda povećava vjerovatnoću zapošljavanja, što ujedno doprinosi i brendu fakulteta (akadmije) kao organizacije.

Bitno je naglasiti da visokoobrazovne institucije u velikoj mjeri nose odgovornost za pripremanje studenata za njihovo zaposlenje i razvoj karijere. S ciljem jačanja i vlastitog brenda u percepciji potencijalnih studenata, visokoobrazovne institucije bi trebale razmotriti mogućnost obogaćivanja nastavnih kurikuluma sadržajima i metodama koje će osnaživati studente i motivirati ih da stečeno znanje i kompetencije razvijene tokom studija adekvatno uposle u formiranju svog profesionalnog identiteta. Većim insistiranjem na prepoznavanju uloge ovako stečenih znanja i kompetencija u izgradnji personalnog brenda treba prevazilaziti floskularno, presimplificirano svođenje uloge obrazovanja na zadovoljavanje potreba tržišta rada. Izgradnja personalnog brenda, u ovom smislu shvaćena, podrazumijeva da se mladi čovjek stavlja u vrlo aktivan odnos spram okruženja, nastojeći svoju posebnost ne svoditi na projekciju kreativnih načina reagiranja na zadane prilike. U partnerstvu sa visokoobrazovnim kontekstom on postaje aktivni sudionik promjena u okruženju i novih pravaca razvoja na tržištu rada.

U skladu sa ovakvim ciljem, potrebno je razmotiriti i to da se u nastavne kurikulume, tamo gdje je prikladno s obzirom na sadržaj, ili, pak, ekstrakurikularne programe pod okriljem univerzitetskog obrazovanja, integriraju teme usmjerene na osnaživanje studenata i preuzimanje odgovornosti za daljnji razvoj kompetencija, ali i vještina pronalaska zaposlenja. Vježbe samorefleksije usmjerene na osvještavanje mogućnosti korištenja, ali i adekvatne popularizacije znanja stečenih tokom studija u strukovnom okruženju, radionice usmjerene ka jačanju ličnog i profesionalnog samopouzdanja, zatim radionice o mogućnostima i metodama izgradnje personalnog brenda na tržištu rada, samo su neke od aktivnosti koje bi mogle biti sastavnim dijelom programa pružanja podrške studentima. Sve ove aktivnosti se mogu planirati i realizirati npr. u sklopu odjeljenja koja djeluju u okviru univerziteta sa ciljem pružanja podrške studentima.

Upravo nalazi nekih recentnih istraživanja u ovoj oblasti, ali i efekti individualnih napora stručnjaka u praksi također reflektiraju sve vidljiviju tendenciju da se visokoobrazovne institucije vidi kao važnog partnera u izgradnji personalnog brenda mladih ljudi. Tako na primjer Ilieş (2018) smatra da bi obrazovne institucije trebale u sklopu obaveznih ali i dodatnih aktivnosti nuditi kurseve studentima u okviru kojih bi im bilo omogućeno usvajanje vještina potrebnih za razvoj personalnog brenda. Autorica u okviru istraživanja dolazi do nalaza koji sugeriraju kako studenti žele raditi na izgradnji personalnog brenda u svrhu jačanja svojih kompetencija, no često imaju poteškoća u nekim koracima kao što su samorefleksija i detektiranje vlastitih kvaliteta i jačih strana. Nastavne aktivnosti koje bi bile konkretnije usmjerene na

pružanje podrške studentima u izgradnji vlastitog brenda zapravo bi pomogle studentima da identificiraju svoje kvalitete, ojačaju vlastitu motivaciju da rade na sebi i svom personalnom brendu. U istraživanju Parrott (2019) studenti su izvještavali o tome da su mnogo dublje promišljali o sebi kada su imali zadatak da se predstave kroz crteže, nego kada su samo odgovarali na pitanja u upitniku u vezi sa vlastitim osobinama. Rezultati istraživanja vodili su zaključku da je u ovom procesu važno i kojim metodama se koristimo kako bismo kod studenata probudili svijest o sebi i poticali ih na intenzivnije razmišljanje o sebi. O tome koliko se aktivnosti usmjerene ka izgradnji personalnog brenda mogu uspješno integrirati u nastavni proces tokom studija govori Robson (2019) na primjeru svoje nastavničke prakse. Naime, kako bi studente podstakla na razmišljanje o važnosti svega što rade, govore i kako se ponašaju za vlastiti brend, Robson je u svakodnevna predavanja tokom tri semestra uvela aktivnosti u formi igre kroz koje su vrednovana neka ponašanja studenata, poput: prisustva, korištenja mobitela, pismene korespodencije putem e-maila, itd. Rezultati istraživanja efikasnosti ovakog programa aktivnosti ukazuju, između ostalog, i na značajno smanjene nekih kontraproduktivnih oblika radnog ponašanja studenata tokom nastave, poput: kašnjenja, korištenja mobitela u nenastavne svrhe, neprisustvovanja predavanjima i sl.

6. ERA DRUŠTVENIH MREŽA I ONLINE PERSONALNI BREND

Iako ne uvijek svrsishodno i iz pravih razloga, mladi ljudi su u fokusu pažnje društva. Njihovo ponašanje je posebno „na meti“ u periodu rane adolescencije, kada se biologija pobrinula da prividno nepremostivi antagonizmi i uzajamno nerazumijevanje između tinejdžera i ostatka svijeta, vrlo često budu stavljeni u prvi plan. I nakon ovog perioda, mladi ljudi prolaze kroz različite razvojne izazove i zadatke, poput npr. izbora srednje škole, odluke o upisu fakulteta, izbora partnera i dr. zbog kojih se čini da su neprestano u fokusu interesovanja drugih. Sa pojavom novih medija i različitih društvenih mreža, granica između privatnog i javnog postaje sve nejasnija, a interes i pritisak društva sve veći. Već pri apliciranju na fakultet pojedini univerziteti, posebno u inostranstvu, koriste se praksom gledanja društvene prisutnosti aplikanata. Često ono što će pronaći o kandidatima na društvenim mrežama može odigrati važnu ulogu u donošenju odluke o tome da li će aplikant dobiti stipendiju ili priliku za fakultet ili posao. Sve veći broj poslodavaca, također, uzima u obzir prisustvo kandidata na društvenim mrežama kao jedan od kriterija prilikom analize

aplikacija za posao. Na taj način uspijevaju prikupiti više informacija o kandidatima i uvidjeti da li se oni uklapaju u već postojeći brend i klimu kompanije.

Personalni brend postaje sve uticajniji u razvoju individualne karijere, što nekim ljudima može izgledati zastrašujuće. Ipak, treba uzeti u obzir da je personalni brend nešto što osoba sama kreira i što može biti pod njenom kontrolom. Upravo iz ovih razloga važno se, možda već u ranoj adolescenciji, upoznati sa osnovama self-brendinga, te razmotriti mogućnosti ovladavanja vještinama predstavljanja na društvenim mrežama. Evans (2017) ističe da je značaj koji društvene mreže potencijalno imaju za self-brendiranje moguće svrstati u tri prednosti: (1) besplatna mogućnost marketinškog promoviranja personalnog brenda; (2) mogućnost povezivanja sa vršnjacima, budućim radnim kolegama i nadređenim, zatim klijentima i, općenito, sa širom publikom, te, na kraju, (3) mogućnost lakog i brzog primanja informacija i učenja kroz direktni feedback.

Kako društvene mreže imaju sve veći značaj u procesu pronalaska posla, postoji nekoliko platformi koje su formirane upravo u tu svrhu. Jedna od tih mreža jeste i ranije pomenuta LinkedIn. Sve veći broj poslodavaca regrutira kandidate putem LinkedIn mreže. Na taj način vrlo je lako doći do kandidata koji su kvalificirani, te posjeduju znanja i vještine potrebne za rad na određenoj poziciji, s obzirom na to da se na LinkedIn profilu mogu pronaći sve poslovno relevantne informacije (Machaz i Shokoofh 2016). Nasuprot tome, na društvenim mrežama poput Facebooka, ljudi su više fokusirani na društveni nego na poslovni aspekt života. Brojna istraživanja, međutim, sugeriraju da poslodavci prilikom procesa regrutacije, ali i pri donošenju konačne odluke o zapošljavanju, analiziraju i Facebook profile kandidata i tamo dostupne informacije (Machaz i Shokoofh 2016). Zanimljiv je podatak istraživanja Career Builder (2009) kako 35% poslodavaca izvještava da nisu željeli zaposliti kandidata zbog informacija koje su pronašli na društvenim mrežama. Bez obzira što je često upitno koliko su informacije na društvenim mrežama relevantne za obavljanje posla, činjenica je da ih sve više poslodavaca koristi u donošenju konačnih odluka o zapošljavanju (Brown i Vaughn 2011).

Na primjer, Hood, Robles, i Hopkins (2014) navode rezultate istraživanja koji govore u prilog važnosti personalnog brendinga putem društvenih mreža. U skladu sa ovim rezultatima je i nalaz da 43% kompanija koristi društvene mreže kako bi dobili dodatne informacije o kandidatu, 24% kompanija koristi informacije sa društvenih mreža pri donošenju konačne odluke, dok 34% kompanija navodi da su informacije sa društvenih mreža bile razlog otpuštanja ili odbijanja zaposlenika. Također, Hoek, O'Kane i McCracken (2016) su u svom istraživanju u kojem je

sudjelovalo 15 kompanija došli do nalaza da je većina ovih kompanija, uz pristanak kandidata, koristila društvene mreže u procesu selekcije. Međutim, oni su nastavili koristiti te informacije i kasnije, kada kandidati nisu bili svjesni toga, niti su kasnije o tome bili obaviješteni.

Društvene mreže u većoj mjeri omogućavaju ostvarenje cilja personalnog brendinga – isticanje vlastite jedinstvenosti i kvalitete. Prethodno navedena saznanja o izgradnji personalnog brenda mogu se primijeniti na brendiranje kroz društvene mreže. Pri tome je važno poslati sliku o sebi kao autentičnoj i konzistentnoj osobi, što u virtualnom svijetu, na društvenim mrežama, može biti veoma izazovno. Pored toga, virtualna realnost ima moć navesti osobu na pomisao da može biti ko god poželi, što može dovesti do lažnog predstavljanja. Prilikom prvog sastanka oči u oči, to će postati vidljivo. Posljedice mogu biti vrlo negativne, zbog čega je važno biti iskren i dosljedan prilikom izgradnje self-brenda u cjelini (Labrecque, Marcos i Milne 2011).

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Mlade osobe se danas susreću sa brojnim izazovima među kojima je i preuzimanje odgovornosti za vlastiti profesionalni rast i razvoj. Između ostalog, to podrazumijeva i znanje i vještinu korištenja raspoloživih resursa visokog obrazovanja, ali i neformalnog i izvanformalnog obrazovanja, kao bi se izgradio identitet profesionalca, personalni brend, prepoznatljiv i cijenjen u poslovnom okruženju.

Jedino institucionalno, strateško prepoznavanje potreba mladih i nastojanje da se na njih odgovori adekvatno i dalje pruža (uz određene, istina, manjkavosti i prostor za korekcije) obrazovanje, posebno visoko obrazovanje. U kapacitetima u kojima je to trenutno moguće, uz sve druge izazove vezane za društveno-ekonomske i političke prilike u Bosni i Hercegovini, visoko obrazovanje nastoji (i mora nastojati i dalje) zadržati kredibilitet i opravdati povjerenje među svojim najvažnijim klijentima – studentima.

Primjereno i odgovorno upravljanje izgradnjom personalnog brenda, u kojem učestvuju pojedinac kao ključna odgovorna osoba, s jedne, i visoko obrazovanje kao strateški partner, s druge strane, moguće je integrirati u poboljšanu obrazovnu politiku brige o zapošljavanju mladih osoba. Postepeno razvijanje personalnog brendinga nudi mogućnost osobi da se pozicionira i predstavi na tržištu rada, baš kao što stručnjaci iz područja marketinga prezentiraju vlastite proizvode. Svaki pojedinac, pak, u ovom procesu vidi sebe kao menadžera koji upravlja svojim poslovnim identitetom,

polazeći od pretpostavke da će mu se ulaganje u uspostavljanje ličnog brenda isplatiti. U ovom kontekstu, visoko obrazovanje ima dodatnu ulogu – psihološko osnaživanje studenata da stečeno znanje i kompetencije razvijene tokom studija adekvatno usmjere u formiranje svog personalnog brenda. Mogućnosti za to su vrlo realne i potrebno ih je sistematično analizirati. Nedostajuće resurse treba nadomjestiti i strateški planirati, pri čemu treba krenuti od identifikacije organizacionih kapaciteta koji već postoje, ali vrlo moguće, nisu iskorišteni u optimalnom kapacitetu. Brojne se aktivnosti mogu planirati i realizirati u sklopu odjeljenja koja djeluju u okviru univerziteta sa ciljem pružanja podrške studentima. Tamo gdje ih nema, ovo bi bio više nego dovoljan razlog za njihovo formiranje. Na ovaj način bi se individualni napori i partikularni programi nekih profesionalnih i poluprofesionalnih udruženja koja se bave ovim temama sinhronizirali u svom radu, njihovi kapaciteti podigli na viši nivo, a studentima omogućio ciljani sistem podrške i prepoznavanja.

LITERATURA

1. Becton, John Bret, H. Jack Walker, J. Bruce Glistrap, Paul H. Schwager (2019), "Social media snooping on job applicants: The effects of unprofessional social media information on recruiter perceptions", *Personal Review* 48, 1261-1280.
2. Brown, Victoria R., E. Daly Vaughn (2011), "The Writing on the (Facebook) Wall: The Use of Social Networking Sites in Hiring Decisions", *J Bus Psychol* 26, 219-225.
3. Chaplin, Lan Nguyen, Deborah Roedder John (2005), "The Development of Self-Brand Connections in Children and Adolescents", *Journal of consumer research* 32, 119-129.
4. Clarke, Dorie (2011), "Reinventing Your Personal Brand", *Hardvard Business Review*: Informal Leadership
5. Collins, Brenna (2012), *The Importance of Personal Branding: Uses of Personal Branding for Career Development and Success*, California Polytechnic State University*,* San Luis Obispo
6. Davies, Anna, Devin Fidler, Marina Gorbis (2011), ″The 10 Most Work Skills in 2020″, *Institute for the Future.* – preuzeto sa: http://cdn.theatlantic.com/static/front/docs/sponsored/phoenix/future_work_skills_2020.pdf (pristupljeno: 13. 7. 2020.)

7. Defillippi, Robert J., Michael B. Arthur (1994), "The boundaryless career: acompetency-based perspective", *Journal of Organizational Behavior* 15,307-324.
8. Edwards, Chad, Brett Stall, Natalie Faculak, Sandi Karman (2015), "Social Presence on LinkedIn: Perceived Credibility and Interpersonal Attractiveness Based on User Profile Picture", *Online Journal of Communication and Media Technologies* 5, 102-115.
9. Evans, Joel R. (2017), "A strategic approach to self-branding", *Journal of Global Scholars of Marketing Science* 27, 270-311.
10. Higgins, E. Tory (1987), "Self-Disrepancy: A Theory Relating Self and Affect", *Psychological Review* 94, 319-340.
11. Hiltrop, Jean M. (1996), "Managing the Changing Psychological Contract", *Employee Relations* 18, 36-49.
12. Hoek, Janneke, Paula O'Kane, Martin McCracken (2016), "Publishing personal information online: how employers' access, observe and utilise social networking sites within selection procedures", *Personnel Review,* 45, 67-83.
13. Holmberg, Ingalill, Lars Strannegård (2015), "Students' self-branding in a Swedish business school", *International Studies of Management & Organization* 45, 180-192.
14. Hood, Karen M., Marcel Robles, Christopher D. Hopkins (2014), "Personal branding and social media for students in today's competitive job market", *The journal of research in business education* 56, 33-47.
15. Ilieş, Veronica Ioana (2018), "Strategic Personal Branding for Students and Young Professionals", *Cross-Cultural Management Journal* 10, 43-51.
16. Johnson, Katryna M. (2017), "The importance of personal branding in social media: educating students to create and manage their personal brand", *International journal of education and social science* 4, 21-27.
17. Khamis, Susie, Lawrence Ang, Raymond Welling (2017), "Self-branding,'micro-celebrity'and the rise of Social Media Influencers", *Celebrity studies* 8, 191-208.
18. Khedher, Manel (2014), "Personal branding phenomenon", *International journal of information, business and management* 6, 29-40.
19. Kim, Youn-Kyung, Pauline Sullivan (2019), "Emotional branding speaks to consumers' heart: The case of fashion brands", *Fashion and Textiles* 6, 1-16.
20. Labrecque, Lauren I., Ereni Markos, George R. Milne (2011), "Online personal branding: Processes, challenges, and implications", *Journal of interactive marketing* 25, 37-50.

21. Lair, Daniel J., Katie Sullivan, George Cheney (2005), "Marketization and the recasting of the professional self: The rhetoric and ethics of personal branding", *Management communication quarterly* 18, 307-343.
22. LeBlanc, Kathryn (2018) ″How Students Can Build Their Personal Brand While in University″, https://medium.com/the-mission/how-students-can-build-their-personal-brand-while-in-university-50303e21c1e0 (pristupljeno: 17. 7. 2020.)
23. Machaz, Hannes-Andrej, Keyvan Shokoofh (2016), "Personal Branding: An Essential Choice?", *Journal of Multidisciplinary Research* 8, 65-70.
24. Moore, Karl, Susan Reid (2008), "The birth of brand: 4000 years of branding", *Business History* 50, 419-432.
25. Parrott, Patricia A.W. (2019), "Rich pictures in qualitative research in higher education: the student as consumer and producer in personal branding", *International Journal of Work-integrated Learning* 20(2), 171-187.
26. *Priprema mladih za tržište rada* (2016), Kantonalna javna ustanova "Porodično savjetovalište", Sarajevo
27. Rangarajan, Deva, Betsy D. Gelb, Amy Vandaveer (2017), "Strategic personal branding - And how it pays off ", *Business Horizons* 60, 657-666.
28. Robson, Karen (2019), "Motivating Professional Student Behavior Through a Gamified Personal Branding Assignment", *Journal of Marketing Education*, 41(2) 154-164.
29. Rousseau, Denise M. (1989), "Psychological and implied contracts in organizations", *Employee Responsibilities and Rights Journal* 2, 121-139.
30. Scammell, Margaret (2007), "Political Brands and Consumer Citizens: Rebranding of Tony Blair", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 611, 176-192.
31. Sheperd, Ifan D. H. (2005), "From Cattle and Coke to Charlie: Meeting the challenge of self marketing and personal branding", *Middlesex University Research Repository* 21, 589-606.
32. Stanton, Aangela D'Auria, Wilbur W. Stanton (2013), "Building "Brand Me": Creating a Personal Brand Statement", *Marketing Education Review* 23, 81-86.
33. Sullivan, Sherry E., Michael B. Arthur (2006), "The evolution of the boundaryless career concept: Examining physical and psychological mobility", *Journal of Vocational Behavior* 69, 19-29.

34. Sung, Yongjun, Sejung Marina Choi (2010), "The Influence of Self-Construal on Self-Brand Congruity in the United States and Korea", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 20, 1-16.
35. *The Definitive Guide to Personal Branding,* Brand Yourself; Preuzeto sa: https://brandyourself.com/definitive-guide-to-personal-branding?fbclid=IwAR1Rt6roeZoxcPWH2nxknKDec2ZeyhIjHFZwe9E3BCZBZbXPeo6elT8Rh-o (pristupljeno: 18. 7. 2020.)
36. Van der Land, Sarah F., Lotte M. Willemsen, Barbara G. Wilton (2016), " Professional Personal Branding: Using a ''Think-Alou'' Protocol to Investigate How Recruiters Judge LinkedIN Profile Pictures", *HCI in Business, Goverment, and Organizations: Ecommerce and Innovaton,* 118-128.
37. Wolfe, Harry Deane (1942), "Techniques of Appraising Brand Preference and Brand Consciousness by Consumer Interviewing", *Journal of Marketing* 6, 81-87.

PERSONAL BRAND DEVELOPMENT AIMED AT IMPROVING EMPLOYMENT OPPORTUNITIES – THE ROLE OF HIGHER EDUCATION

Summary:

Uncertainty, unfolding in the most extreme forms in the period of one of the greatest global challenges – a threat to the health and wellbeing of people, caused by the pandemic, is gaining a form difficult to conceive in temporal and conceptual terms. In the perception of students, the young people on the brink of the first employment, the uncertainty primarily reflects in the estimate of possibilities of finding a job and opportunities to construct a professional identity. This paper examines the potential role of personal branding in the improvement of student opportunities to find the desired job, as well as the importance of higher education institutions as strategic partners in the process. This paper, among others, also emphasizes the importance of empowering students towards the recognition of the role of their knowledge and competencies acquired during the studies; the role which does not correspond to banal, oversimplified reduction of the role of education as means to meet the labour market needs.

Keywords: personal branding; employment; students; higher education

Adrese autorica
Authors' address

Mirna Marković
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
mirna.markovic@ff.unsa.ba

Azra Bašić
samostalna istraživačica, Sarajevo
azra.basic@live.com

Ajla Čelik
samostalna istraživačica, Sarajevo
ajlacelik1997@gmail.com

Ilvana Đešević
samostalna istraživačica, Sarajevo
ilvana.djesevic@hotmail.com

Adna Međedović
samostalna istraživačica, Sarajevo
adna.medjedovic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.331

UDK 616.895.4:159.9

Primljeno: 24. 11. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Maida Koso-Drljević, Meri Miličević

PREPOZNAVANJE TUŽNIH I SRETNIH EMOCIONALNIH IZRAZA LICA – LATERALIZACIJA I POVEZANOST SA DEPRESIVNIM SIMPTOMIMA

Cilj istraživanja bio je provjeriti dvije pretpostavke o lateralizaciji obrade emocionalnih izraza lica: pretpostavku o dominaciji desne hemisfere i pretpostavku o valenciji, uz provjeru utjecaja spola prezentiranog stimulusa (himere) i depresivnosti kao emocionalnog stanja sudionika na točnost i brzinu prepoznavanja emocionalnih izraza lica. Uzorak se sastojao od 83 studentice, prosječne dobi 20 godina. Sudionice su na računalu rješavale *Zadatak prepoznavanja emocionalnih izraza lica,* a potom ispunjavali *Subskalu depresivnosti* iz upitnika *DASS-21*. Rezultati istraživanja djelomično su potvrdili pretpostavku o valenciji za zavisnu varijablu – točnost odgovora. Pokazalo se da sudionice točnije prepoznaju emociju tuge od sreće kada je prikazana na lijevoj strani lica, što je u skladu sa hipotezom valencije, prema kojoj je desna hemisfera odgovorna za prepoznavanje negativnih emocija. Međutim, kada je u pitanju desna strana lica, sudionice jednako točno prepoznaju emociju tuge i sreće, što nije u skladu sa hipotezom valencije. Glavni efekt varijable spol himera se pokazao statistički značajnim za točnost odgovora, gdje je točnost prepoznavanja veća kada se radilo o muškom himeru u odnosu na ženski. Dobivena je statistički značajna negativna korelacija između varijable strana lica (lijeva i desna) sa ostvarenim rezultatom na subskali depresivnosti za zavisnu varijablu – vrijeme reakcije. Što su sudionice imale veći rezultat na subskali depresivnosti, imale su sporije (duže) vrijeme reakcije na prezentirani himer, kako na lijevoj tako i na desnoj strani.

Ključne riječi: lateralizacija; test himera; spol himera; depresivnost.

UVOD

U području neuropsihologije veliki značaj se pridaje istraživanju funkcionalne asimetrije mozga, koja podrazumijeva veću sposobnost jedne hemisfere u pojedinim funkcijama. Bourne (2010) navodi kako su dosadašnja istraživanja lateralizacije emocionalnih izraza lica rezultirala dvjema suprotstavljenim hipotezama koje nastoje objasniti kako je percepcija emocija organizirana u mozgu. Hipoteza desne hemisfere sugerira da su sve emocije lateralizirane u desnoj hemisferi, gdje je superiornost desne hemisfere očita bez obzira na vrstu emocije. Druga hipoteza, hipoteza valencije, sugerira da emocije mogu biti različito lateralizirane s obzirom na svoju valenciju, tj. da je desna hemisfera odgovornija za obradu negativnih, a lijeva hemisfera pozitivnih emocija (Davidson 1992). Provedena su mnoga istraživanja čiji rezultati nisu konzistentni, jer neka potvđuju hipotezu o valenciji, a druga hipotezu o dominaciji desne hemisfere. Kucharska-Pietura i David (2003) su u svome istraživanju pokazali da osobe sa unilateralnom lezijom desne hemisfere slabije prepoznaju pozitivne i negativne emocije koje su bile prezentirane u lijevo vizualno polje na testu himera. S druge strane, istraživanja na nekliničkoj populaciji potvrdila su dominantnost desne hemisfere u prepoznavanju pozitivnih i negativnih emocionalnih izraza lica (himera) prezentiranih u lijevo vidno polje (Christman i Hackworth 1993; Drebbing, Federman, Edington i Terzian 1997; Workman, Peters i Taylor 2000; Bourne 2010.). Osim toga, neke studije su pokazale da su emocije intenzivnije izražene na lijevoj strani lica, što pokazuje dominaciju desne hemisfere u emocionalnom izražavanju (Borod, Haywood i Koff 1997; Indersmitten i Gur 2003). Nakamura i sur. (1999), su, koristeći tehniku funkcijske magnetne rezonancije na nekliničkoj populaciji, potvrdili hipotezu o dominaciji desne hemisfere u prepoznavanju emocionalnih izraza lica.

Hipoteza o valenciji (Davidson 1992) pretpostavlja hemisfernu asimetriju za obradu emocija koja se razlikuje ovisno o valenciji prezentirane emocije, tako da je desna hemisfera odgovorna za obradu negativnih emocija, dok je lijeva hemisfera odgovorna za obradu pozitivnih emocija. Prema hipotezi valencije, strah, bijes, gađenje i tuga klasificiraju se kao negativne emocije, dok se sreća i iznenađenje klasificiraju kao pozitivne emocije. Stoga je induciranje negativnog raspoloženja mjereno elektroencefalografom (EEG) povezano s većom aktivnošću u prefrontalnoj regiji desne hemisfere, a smanjenom aktivnošću u prefrontalnoj regiji lijeve hemisfere (Davidson, Ekman, Saron, Senulis, Frieson 1990). Hipoteza valencije potvrđena je i u istraživanjima koja su koristila kao podražaj himerička lica, gdje je dokazana superiornost lijevog vidnog polja (desne hemisfere) za obradu negativnih emocionalnih izraza lica, a desnog vidnog polja (lijeve

hemisfere) za obradu pozitivnih emocionalnih izraza lica (Adolphs, Jansari, Tranel 2001; Bourne 2010). Schiff i Lamon (1989) su utvrdili da stiskanjem mišića na lijevoj strani lica ili čvrsto stiskanje gumene loptice u lijevoj ruci izaziva negativne emocije, prvenstveno tugu, za razliku od istih aktivnosti na desnoj strani koje proizvode pozitivnije emocije. Lijeva hemisfera je aktivnija za vrijeme pozitivnih misli i doživljavanja pozitivnih emocija, poput sreće, te u ponašanjima povezanima s prilaženjem, dok je desna hemisfera aktivnija prilikom doživljavanja negativnih emocija, poput tuge, straha i ljutnje i u ponašanjima povezanim s izbjegavanjem (Balconi i Mazza 2010). Reuter-Lorenz i Davidson (1981) dokazali su da se tužna lica mnogo brže procesiraju kada su prezentirana u lijevo vidno polje, odnosno desnu hemisferu, dok se sretna lica mnogo brže procesiraju kada su prezentirana u desno vidno polje, odnosno lijevu hemisferu.

Pored hipoteze o dominaciji desne hemisfere i hipoteze o valenciji, postoji i treća hipoteza o lateralizaciji emocija, a to je Hellerova integrativna hipoteza (Heller 1993). Prema hipotezi integracije povećana aktivnost u prefrontalnom dijelu lijeve hemisfere povezana je sa pozitivnim emocijama, dok je povećana aktivnost u prefrontalnom dijelu desne hemisfere povezana sa negativnim emocijama. Navedena pretpostavka je u skladu sa hipotezom valencije koju je predložio Davidson (1992). S druge strane hipoteza integracije naglašava važnost parijetotemporalne regije u desnoj hemisferi koja ima glavnu ulogu u doživljavanju emocija (Zhang, Zhou i Oei 2011). Parijetotemporalne regije desne hemisfere igraju ulogu u fiziološkoj regulaciji uzbuđenja, kao što je *bori se ili bježi* reakcija u susretu sa prijetećim podražajem (Hecht 2010). Stoga integrativna hipoteza naglašava važnost uloge valencije emocije i fiziološkog uzbuđenja pri određivanju funkcionalne lateralizacije emocija. Prema hipotezi integracije, prilikom procesiranja emocionalnih izraza lica, doći će do povećane aktivnosti u parijetotemporalnoj regiji, bez obzira na valenciju prezentirane emocije, kako u uvjetu visoke tako i u uvjetu niske fiziološke pobuđenosti (Zhang i sur. 2011).

U zadnjih desetak godina provedena su istraživanja koja su nastojala opovrgnuti postojanje hemisferne lateralizacije emocija, te koja zastupaju bilateralni angažman dviju hemisfera u obradi emocija (Killgore i Yurgelun-Todd 2007; Mneimne i sur. 2010; Abbassi, Kahlaoui, Wilson i Joanette 2011; Beraha i sur. 2012). Uzeti zajedno, nalazi izneseni u nedavnim i ranim istraživanjima sugeriraju da obje hemisfere imaju jednako važnu ulogu u obradi emocija. Ova tvrdnja ne opovrgava hipotezu valencije ili hipotezu o dominaciji desne hemisfere u obradi emocija, već naprotiv, ona objedinjuje dva modela. Upravo su Kilgore i sur. (2007) predložili integrirani model, zaključivši kako neuralni procesi koji su u osnovi navedenih dviju hipoteza, funkcioniraju istovremeno kao povezane komponente sustava za obradu emocija.

Kako emocionalno stanje može utjecati na percepciju emocionalnih izraza lica najprije je ispitivano na kliničkoj populaciji. Tako su EEG snimke pokazale kako su negativno raspoloženje i depresija povezani s relativno većom frontalnom aktivnošću u desnoj hemisferi (Henriques i Davidson 1991; Flor-Henry, Lind i Koles 2004). Grimm i sur. (2008) su utvrdili da je težina depresije pozitivno povezana s hiperaktivnošću desne hemisfere. Sudionici istraživanja koji su pretrpjeli oštećenje lijeve hemisfere obično su pokazivali simptome depresije (Gasparrini, Satz, Heilman i Coolidge 1978). Slično tome, kada je sudionicima ubrizgan sedativni lijek natrijev amital u lijevu karotidnu arteriju, što je lijevu hemisferu učinilo neaktivnom, sudionici su počeli plakati, imati pesimistične misli, osjećati krivnju i brinuti o budućnosti (Ahern, Herring, Tackenburg i Schwartz 1994). Lijeva hemisfera je više uključena u biokemijske procese u kojima sudjeluje neurotransmiter dopamin, dok je desna hemisfera više uključena u biokemijske procese u kojima sudjeluje neurotransmiter norepinefrin (Tucker i Williamson 1984). S obzirom na to da je depresija povezana sa smanjenom aktivnošću lijeve hemisfere, kod depresivnih pojedinaca će biti smanjeno vezivanje dopamina, što će doprinijeti lošijem raspoloženju i anhedoniji, odnosno smanjenoj potrazi za užitkom (Hecht 2010). S povećanom funkcijom desne hemisfere u depresiji, depresivni pojedinci mogli bi imati višu razinu norepinefrina, što bi dovelo do povećane osjetljivosti na strah i pojačanog odgovora na strah.

Depresivne osobe imaju tendenciju da procesiraju podražaje koji su u skladu s njihovim raspoloženjem, stoga su osjetljivije na podražaje tužnog sadržaja, što ujedno dovodi do toga da su uspješnije u prepoznavanju tužnih emocionalnih izraza lica (Milders, Bell, Platt, Serrano i Runcie 2010; Suslow, Junghans i Arolt 2001). Unatoč brojnim istraživanjima, koja su nastojala ispitati povezanost između lateralizacije i depresivnosti, rezultati su nekonzistentni. Neka istraživanja pokazuju kako je kod depresivnih osoba narušeno prepoznavanje emocionalnih izraza lica općenito (Chepenik, Cornew i Farah 2007), dok neka pokazuju smanjenu aktivaciju desne hemisfere za obradu emocionalnih riječi kod nekliničke populacije s višim rezultatima na skali depresivnosti (Gilbert i sur. 2008). U istraživanju na nekliničkoj populaciji, sudionici s višom depresivnosti na testu himera brže su prepoznavali emociju tuge nego emociju sreće, dok kod sudionika s nižim razinama depresivnosti nije bilo značajnih razlika s obzirom na valenciju emocije (Šaravanja 2016). Povezanost između lateralizacije i depresivnosti može varirati i s obzirom na spol sudionika. Tako su Bourne i Vladeanu (2013) pronašli da postoji negativna povezanost između depresivnosti i lateralizacije kod žena sa višim rezultatima na skali depresije, gdje je desna hemisfera manje dominatna za obradu emocionalnih izraza, ili je čak lijeva hemisfera dominantnija za

obradu takvih podražaja. Stoga ovi istraživači pretpostavljaju kako je povezanost depresivnosti i lateralizacije nelinearna: povećanjem negativnog raspoloženja ili kod blage depresivnosti dolazi do smanjenja lateraliziranosti, dok kod ozbiljne, klinički dijagnosticirane depresivnosti dolazi do povećanja lateraliziranosti u desnoj hemisferi.

Cilj našeg istraživanja bio je provjeriti dvije hipoteze o lateralizaciji obrade emocionalnih izraza lica: hipotezu o dominaciji desne hemisfere – prema kojoj su emocije bez obzira na valenciju (npr. tuga ili sreća) lateralizirane u desnu hemisferu, i hipotezu o valenciji – prema kojoj emocije mogu biti različito lateralizirane s obzirom na svoju valenciju, to jest, da je desna hemisfera odgovornija za obradu negativnih (npr. tuga), a lijeva hemisfera pozitivnih emocija (npr. sreća).

Cilj je i utvrditi da li postoji povezanost depresivnih simptoma s uspješnim prepoznavanjem emocionalnih izraza lica, te je li spol prezentiranog stimulusa povezan s brzinom i tačnošću prepoznavanja emocionalnog izraza lica.

METODOLOGIJA

Sudionici

U istraživanju su sudjelovale studentice prve i druge godine dodiplomskog studija Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Ukupan uzorak čine 83 studentice, čija je prosječna dob 20,13 godina (*SD*=1,72), a totalni raspon godina kreće se od 18 do 29 godina.

Instrumenti

Upitnik osnovnih sociodemografskih podataka
Upitnik osnovnih sociodemografskih podataka sadržavao je pitanja koja su se odnosila na neke opće podatke o osobi kao što su: ime i prezime, datum i mjesto rođenja, preferencija ruke, povijest o ozljedama glave i gubitku svijesti, konzumacija alkohola, droge i lijekova, kao i pitanja koja su se odnosila na zdravlje vida.

Zadatak prepoznavanja emocionalnih izraza lica
Za potrebe istraživanja izrađen je računalni oblik testa himera, u programu E-prime. Na slici 1. prikazan je primjer vertikalno podijeljene himere gdje je jedna polovica neutralna, a druga je emotivna. Program je registrirao točnost prepoznavanja podražaja i vrijeme reakcije sudionika na prezentirane podražaje, automatski pohranjujući

odgovore sudionika u računalne mape. Korištene su himere kao u istraživanju Beking i sur. (2018) na temelju dostupne baze fotografija KDEF (Karolinska Directed Emotional Faces; Ludquist i sur. 1998). U ovome istraživanju korištene su navedene himere sa emocijom sreće, koje su ujedno dostupne i na internet stranici Karolinska Instituta (http://www.emotionlab.se/resources/kdef.) U istraživanju je korišten jednak broj himera s obzirom na emociju (tuga i sreća), spol osobe na fotografiji (muško i žensko), kao i stranu lica na kojoj je prezentirana emocija (lijevo i desno).

Sudionici procjenjuju koje je lice s emocionalnim izrazom u njihovom lijevom ili desnom vidnom polju emotivnije. Iz njihovih odgovora moguće je izračunati preferenciju vidnog polja za svakog sudionika. S obzirom na to da je svako vizualno polje inicijalno obrađeno od strane kontralateralne hemisfere, njihova se preferencija često tumači kao njihova hemisferična superiornost za zadatak. Kao takva, preferencija lijevog vidnog polja interpretira se kao superiornost desne hemisfere, dok se preferencija desnog vidnog polja tumači kao superiornost lijeve hemisfere. Upotreba testa himera, kao bihevioralnog testa lateralizacije, danas je široko rasprostranjena. Adaptacijom testa himera u računalni oblik moguće je pored točnosti odgovora mjeriti i vrijeme reakcije na prezentirane emocionalne izraze lica.

DASS-21

U ovom istraživanju je korištena Subskala depresivnosti iz Skale depresivnosti, anksioznosti i stresa (DASS- 21 – Depression, Anxiety, Stress Scale; Lovibond i Lovibond 1995), preuzeta iz istraživanja Kušec (2016), u kojem je korištena verzija skale prevedena na hrvatski jezik. Pouzdanost subskale depresivnosti u ovom istraživanju iznosila je Cronbach $\alpha = .808$.

Postupak

Istraživanje je sprovedeno individualno sa svakom sudionicom. Na ekranu računala bila je prezentirana uputa u kojoj je sudionicama objašnjeno kako će u nastavku istraživanja biti prezentirane fotografije himeričkih lica s emocijom tuge ili sreće. Prije svakog podražaja prikazan je fiksacijski križić, te je sudionicama u uputi objašnjena važnost usmjeravanja pogleda ka istom. Sudionicama je objašnjeno kako je njihov zadatak klasificirati himere s obzirom na vrstu prezentiranog emocionalnog izraza lica. Zadatak sudionica bio je reagirati pritiskom na tipku F kada je prezentirana emocija tuge, a pritiskom na tipku J kada je prezentirana emocija sreće. Nakon datih uputa, provedeno je uvježbavanje na seriji od 4 podražaja, kako bismo provjerili da li je su-

dionica shvatila zadanu uputu. U glavnom zadatku bilo je prikazano 80 himera. Himere su prezentirane pojedinačno i uzastopno na bijeloj podlozi. Prije prezentacije svakog podražaja najprije bi se pojavio bijeli ekran, a potom je na ekranu bio prikazan fiksacijski križić u trajanju od 1500 ms. Zatim bi se pojavio ciljni podražaj čije je vrijeme ekspozicije bilo 120 ms. Po završetku prezentacije podražaja ekran bi bio bijel sve dok ispitanik ne bi dao odgovor (maksimalno 4000 ms). Ako u tom periodu sudionica ne bi dala odgovor, uslijedila bi prezentacija idućeg podražaja, a nakon davanja odgovora ponovno bi uslijedio fiksacijski križić pa novi podražaj. Za svaku sudionicu fotografije su bile posebno randomizirane (po slučajnom rasporedu), prezentiran je jednak broj sretnih i tužnih emocija na lijevoj i desnoj strani lica i jednak broj muških i ženskih lica. Kao bruto rezultat sudionica na testu himera registrirano je vrijeme proteklo od zadavanja podražaja do početka odgovora ispitanice (VR u milisekundama), dok se točnost odgovora računala kao procent točno prepoznatih emocionalnih izraza. Istraživanje je trajalo cca 15 min. Sve sudionice su najprije rješavale zadatak na računaru, a zatim upitnik DASS-21.

REZULTATI

Dobiveni podaci u istraživanju su obrađeni u IBM SPSS Statistics, verzija 20. Kako bismo provjerili da li točnost i brzina prepoznavanja emocionalnih izraza lica ovisi o strani lica na kojoj je prezentirana emocija (lijevo ili desno), valenciji prezentirane emocije (sreća ili tuga), i spolu prezentiranih stimulusa odnosno himere (muški i ženski), provedene su dvije trosmjerne analize varijance. U *Tablici 1.* prikazani su rezultati složene analize varijance za vrijeme reakcije prepoznavanja emocionalnih izraza lica, ovisno o strani lica na kojoj je prezentirana emocija, valenciji emocije i spolu himera.

Glavni efekti strane lica (F=.168, p=.682), valencije emocije (F=.448, p=.503), te spola himera (F=.091, p=.763) nisu pokazali statističku značajnost za zavinu varijablu vrijeme reakcije. Drugim riječima, vrijeme reakcije sudionica se ne razlikuje s obzirom na stranu lica na kojoj je prezentirana emocija, valenciju emocije te spol himera. Sudionice su podjednako brzo odgovarale ukoliko se radi o lijevoj ili desnoj strani lica, sreći ili tuzi te o muškom ili ženskom himeru. Efekti interakcije se također nisu pokazali značajnim.

Rezultati složene analize varijance za točnost prepoznavanja emocionalnih izraza lica, ovisno o strani lica na kojoj je prezentirana emocija, valenciji emocije i spolu himere, prikazani su u *Tablici 2*.

Tablica 1. Rezultati složene analize varijance za vrijeme reakcije prepoznavanja emocionalnih izraza lica, ovisno o strani lica na kojoj je prezentirana emocija, valenciji emocije i spolu himera

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	*df*	*F*	*p*	η^2
Glavni efekti	Strana lica	7124.435	1	.168	.682	.000
	Valencija	19054.592	1	.448	.503	.001
	Spol himera	3879.556	1	.091	.763	.000
Efekti interakcije	Strana lica x Valencija	61090.604	1	1.438	.231	.002
	Strana lica x Spol himera	16770.435	1	.395	.530	.001
	Valencija x Spol himera	40269.941	1	.948	.331	.001
	Strana lica x Valencija x Spol himera	6635.242	1	.156	.693	.000

Tablica 2. Rezultati složene analize varijance za točnost prepoznavanja emocionalnih izraza lica, ovisno o strani lica na kojoj je prezentirana emocija, valenciji emocije i spolu himera

	Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	*df*	*F*	*p*	η^2
Glavni efekti	Strana lica	5.422	1	.024	.876	.000
	Valencija	472.289	1	2.121	.146	.003
	Spol himera	1274.699	1	5.724	.017	.009
Efekti interakcije	Strana lica x Valencija	1274.699	1	5.724	.017	.009
	Strana lica x Spol himera	38.544	1	.173	.677	.000
	Valencija x Spol himera	916.265	1	4.114	.063	.006
	Strana lica x Valencija x Spol himera	.602	1	.003	.959	.000

Kada su u pitanju glavni efekti, spol himera pokazao se statistički značajnim (*F*=5.724, *p*=.017). Drugim riječima, točnost prepoznavanja je veća kada se radilo o muškom himeru (*M*= 90.69) u odnosu na ženski himer (*M*= 87.92). Glavni efekti strane lica (*F*= .024, *p*= .876) i valencije emocije (*F*= 2.121, *p*= .146) nisu pokazali statističku značajnost. Značajnom se pokazala interakcija strana lica i valencija emocije (*F*= 5.724, *p*= .017), dok ostale interakcije nisu pokazale statističku značajnost.

S obzirom na to da se interakcija strana lica i valencija emocije pokazala značajnom, te budući da nam ova interakcija može dati odgovor na pitanje o utemeljenosti hipoteze o valenciji, proveli smo *post hoc* analizu kako bismo provjerili koje su razlike u točnosti prepoznavanja značajne. Dobiveni rezultati ove analize nalaze se u *Tablici 3*.

Tablica 3. Post hoc analiza (Scheffeov test) interakcije strana lica*valencija za točnost prepoznavanja

Strana lica	Emocija	Arit.sredina	*SE*	Prosječna razlika	*p*
Desna strana	Sreća	89.940	1.158	1.084	.783
	Tuga	88.855	1.158		
Lijeva strana	Sreća	86.988	1.158	-4.458	.024
	Tuga	91.446	1.158		

Kao što je vidljivo iz *Tablice 3*, dobivena je statistički značajna razlika u točnosti prepoznavanja emocija sreće i tuge kada su prikazane na lijevoj strani lica. Sudionici značajno točnije prepoznaju emociju tuge (M= 91.446) od sreće (M= 86.988) kada je prikazana na lijevoj strani lica. Kada je u pitanju desna strana lica, nema statistički značajne razlike u točnosti prepoznavanja prikazanih emocija.

Urađena je korelacijska analiza za točnost poznavanja s obzirom na stranu lica, valenciju emocije i spol himera s rezultatima ostvarenim na subskali depresivnosti. Interkorelacijska matrica za točnost prepoznavanja emocionalnih izraza lica prikazana je u *Tablici 4*.

Tablica 4. Interkorelacijska matrica za točnost prepoznavanja emocionalnih izraza lica

	Desno	Lijevo	Sreća	Tuga	Muški h.	Ženski h.	Ukupno	Depresivnost
Desno	1	.780**	.779**	.857**	.913**	.924**	.945**	-.166
Lijevo		1	.849**	.784**	.913**	.919**	.942**	-.099
Sreća			1	.501**	.840**	.838**	.862**	-.086
Tuga				1	.837**	.855**	.870**	-.157
Muški h.					1	.892**	.968**	-.152
Ženski h.						1	.977**	-.125
Ukupno							1	-.141
Depresivnost								1

Nisu utvrđene statistički značajne korelacije između varijabli strana lica, valencija emocije, spol himera s rezultatima ostvarenim na subskali depresivnosti.

Interkorelacijska matrica za vrijeme reakcije kod prepoznavanja emocionalnih izraza lica prikazana je u *Tablici 5*.

Tablica 5. Interkorelacijska matrica za vrijeme reakcije kod prepozavanja emocionalnih izraza lica

	Desno	Lijevo	Sreća	Tuga	Muški h.	Ženski h.	Ukupno	Depresivnost
Desno	1	.948**	.033	.040	.053	.084	.987**	-.235*
Lijevo		1	.052	.066	.069	.089	.986**	-.253*
Sreća			1	.799**	.902**	.924**	.044	.145
Tuga				1	.921**	.867**	.054	.040
Muški h.					1	.920**	.063	.073
Ženski h.						1	.088	.105
Ukupno							1	-.249*
Depresivnost								1

*. p<0,05, **. p<0,01

Utvrđena je značajna korelacija između vremena reakcije kada je emocija bila na desnoj odnosno lijevoj strani s ostvarenim rezultatom na subskali depresivnosti. Korelacije su umjerene jačine, negativnog smjera i značajne (p<0,05). Drugim riječima, što su sudionice imale veći rezultat na subskali depresivnosti to su imale sporije (duže) vrijeme reakcije na prezentirani himer. Pored toga, dobivena je značajna korelacija između ostvarenog rezultata na subskali depresivnosti i ukupnog vremena reakcije što dodatno potvrđuje prethodno napisano.

DISKUSIJA

Cilj ovog istraživanja bio je najprije provjeriti dvije hipoteze o mozgovnoj lateralizaciji obrade emocionalnih izraza lica – hipotezu o dominaciji desne hemisfere i hipotezu o valenciji. Očekivali smo da će točnost prepoznavanja emocionalnih izraza lica biti veća, a vrijeme reakcije kraće za emocije prezentirane na lijevoj strani lica. Rezultati istraživanja nisu potvrdili hipotezu o dominaciji desne hemisfere, tj. glavni efekt strane lica u kojoj je prezentirana emocija nije statistički značajan kako za točnost prepoznavanja tako ni za vrijeme reakcije. Sudionice ovoga istraživanju su neovisno o strani lica na kojoj je prezentirana emocija jednako brzo i točno prepoznavale emocije na zadanom stimulusu. U većini prethodnih istraživanja hipoteza o superiornosti desne hemisfere u prepoznavanju emocionalnih izraza lica je potvrđena kako na kliničkoj (npr: Borod 1992; Charbonneau, Scherzer, Aspirot i Cohen 2003; Kucharska-Pietura 2003), tako i na nekliničkoj populaciji (npr.: Christman i Hackworth 1993; Drebbing i sur. 1997; Workman i sur. 2000; Bourne 2010; Šaravanja 2016). S obzirom na to da u ovome istraživanju nije potvrđena hipoteza o dominaciji desne

hemisfere, rezultati se mogu objasniti time da su zadaci u istraživanju za sudionice bili lagani. Drugim riječima, vrijeme reakcije na prezentirane stimuluse (himere) je bilo jako brzo uz visok procenat točnosti, te su sudionice bez obzira na stranu lica na kojoj je prezentirana emocija bile uspješne u obavljanju zadatka. S druge strane, prezentirane fotografije emocionalnih izraza lica (himere) bile su u boji, prikazano je cijelo lice kao i pozadina te je samim time prepoznavanje emocija bilo dosta lakše, u usporedbi sa prethodnim istraživanja gdje su korištene crno-bijele fotografije što je sudionicima moglo otežati prepoznavanje emocija. I pored snažnih dokaza koji ukazuju na dominantnu ulogu desne hemisfere u prepoznavanju emocija bez obzira na valenciju prezentirane emocije, niz studija nastojao je opovrgnuti te dokaze, predlažući novi model asimetrije mozga. Tako je Goldstein (1939; prema Alves, Fukusima i Aznar-Casanova 2008) pokazao da će oštećenje lijeve hemisfere vjerojatnije izazvati depresivnu reakciju kod psihijatrijskih pacijenata nego oštećenja desne hemisfere. Sackeim i sur. (1982; prema Alves i sur. 2008) su, razmatrajući 109 pacijenata kod kojih je prisutan patološki smijeh i plač, pronašli dokaze koji objašnjavanju specijalizaciju lijeve i desne hemisfere za pozitivan i negativan afekt. Općenito, oštećenje lijeve hemisfere dovelo je do nastanka depresivnih simptoma kod psihijatrijskih pacijenata, dok je oštećenje desne hemisfere bilo češće povezano sa nastankom patološkog smijeha. Zahvaljujući tim rezultatima, predložen je novi model asimetrije – hipoteza valencije (Davidson 1992). Prema ovome modelu desna hemisfera je dominantna za obradu negativnih emocija, dok je lijeva hemisfera dominantna za obradu pozitivnih emocija. Prema hipotezi valencije, strah, bijes, gađenje i tuga klasificiraju se kao negativne emocije, dok se sreća i iznenađenje klasificiraju kao pozitivne emocije. Ovu hipotezu smo provjerili u našem istraživanju ispitujući značajnost interakcije strane lica i valencije za točnost odgovora i vrijeme reakcije. Razmatrajući prethodna istraživanja i nekonzistentne rezultate koji su većinom išli u prilog hipotezi o dominaciji desne hemisfere, očekivali smo da neće biti značajnih razlika u točnosti i brzini prepoznavanja emocionalnih izraza lica s obzirom na valenciju emocionalnih izraza (sreća i tuga). Međutim, u našem istraživanju interakcija između strane lica i valencije emocije pokazala je statističku značajnost za točnost odgovora, dok za vrijeme reakcije nije pokazala statističku značajnost.

Kako bismo provjerili između kojih točno varijabli postoje značajne razlike, proveli smo *post hoc* analizu za interakciju strana lica i valencija emocije za točnost prepoznavanja. Pokazalo se kako sudionice točnije prepoznaju emociju tuge od sreće kada je prikazana na lijevoj strani lica, što je u skladu sa hipotezom valencije prema kojoj je desna hemisfera odgovorna za prepoznavanje negativnih emocija. Međutim,

kada je u pitanju desna strana lica, sudionici jednako točno prepoznaju emociju tuge i sreće, što nije u skladu sa hipotezom valencije prema kojoj bismo očekivali da sudionice točnije prepoznaju sreću od tuge kada je prezentirana na desnoj strani lica. Ovi rezultati sugeriraju da je hipoteza valencije samo djelomično potvrđena za točnost prepoznavanja. Neka su istraživanja pokazala da je obrada emocionalnih izraza lica i rodno i valentno specifična, tj. da pretpostavka o valenciji vrijedi samo za žene (npr: Rodway Wright i Hardie 2003; Šaravanja 2016). S druge strane, Asthana i Mandal (2001) su na uzorku muškaraca, dobili rezultate koji upućuju na dominatnost desne hemisfere u prepoznavanju tuge u odnosu na sreću, dok za lijevu hemisferu nije dobivena razlika. Rezultati su u skladu sa našim nalazima, međutim, uzorak ovoga istraživanja čine žene, te dobiveni rezultati ukazuju na slabu utemeljenost hipoteze o valenciji. Očigledno je da postoje različite varijacije u lateralizaciji emocija kada se uzme u obzir rod sudionika. Tako je npr. Šaravanja (2016) u svome istraživanju potvrdila da su nalazi na muškarcima u suprotnosti s hipotezom o valenciji, dok rezultati na ženama idu u prilog toj hipotezi. Unatoč istraživanjima koja su potvrdila hipotezu o valenciji koristeći himerička lica (npr: Adolphs i sur. 2001; Bourne 2010), jedno od najvećih ograničenja ove hipoteze je u objašnjenju lateralizacije emocije ljutnje. U istraživanjima se pokazalo kako je za emociju ljutnje dominanta lijeva hemisfera, što nije u skladu s pretpostavkom da je za negativne emocije, samim time i ljutnju, dominantna desna hemisfera (npr: Harmon-Jones i Allen 1998). Ovim ograničenjem bavi se treća i najnovija hipoteza koja se odnosi na lateralizaciju emocija – hipoteza o prilaženju i povlačenju (Davidson 1984). Ova hipoteza je filogenetski relevantna jer emociju promatra s gledišta evolucijske svrhe kojoj služi (Pereira i Khan 2017). U motivacijskom smislu emocije služe jednoj od dvije svrhe – potaknuti ponašanje ili izbjeći ponašanje, kao odgovor na stimulus ili situaciju. Ova hipoteza naglašava da su prednja područja lijeve i desne hemisfere aktivna tokom ponašanja povezanih s prilaženjem i povlačenjem. Lijevi frontalni korteks povezan je s namjerom, planiranjem i regulacijom ponašanja, dok je desni prefrontalni korteks povezan s inhibicijom ponašanja. S obzirom da pozitivne emocije potiču ponašanje tj. povezane su s prilaženjem, dok su negativne emocije povezane s povlačenjem ili izbjegavanjem, ova se hipoteza preklapa sa hipotezom o valenciji (Pereira i Khan 2017). U skladu sa navedenim, emocija ljutnje je povezana sa ponašanjem koje uključuje prilaženje, tako da je dominacija lijeve hemisfere opravdana, iako se klasificira kao negativna emocija.

U našem istraživanju smo provjerili da li će postojati značajne razlike u točnosti i brzini prepoznavanja emocionalnih izraza lica kada je prezentiran muški ili ženski

himer. U istraživanjima gdje se provjeravao efekt spola himere dobiveni rezultati ukazuju na to da muškarci pokazuju veću lateralizaciju za emocije koje ukazuju na oprez i prijetnju (ljutnja, bijes, iznenađenje) kada su prezentirane na muškim himerima u odnosu na ženske (Williams i Mattingley 2006; Rahman i Anchassi 2012). Većina istraživanja nastojala je utvrditi utjecaj roda sudionika na brzinu i točnost prepoznavanja emocija, iako su mnoga istraživanja u početku zanemarivala mogući utjecaj istog kao i emocionalnog stanja sudionika. U ovom istraživanju glavni efekt spol himera se pokazao statistički značajnim za točnost odgovora pri čemu je točnost prepoznavanja veća kada se radilo o muškom himeru u odnosu na ženski. Moguće je da je na muškim himerima facijalna ekspresija emocije izraženija, te su zbog toga sudionici mogli točnije prepoznati emociju. Unatoč tome, u istraživanjima je dokazano kako su žene u odnosu na muškarce superiornije u prepoznavanju suptilnih facijalnih ekspresija, dok za izraženije nije postojala razlika u uspješnosti prepoznavanja (npr: Hoffmann, Kessler, Eppel, Rukavina i Traue 2010; Wingenbach, Ashwin, i Brosnan 2018). Dobiveni rezultati sugeriraju da su spol sudionika i spol prezentiranog stimulusa značajne varijable koje treba ispitati u teorijskim formulacijama lateralizacije emocija. Nalazi iz dosadašnjih istraživanja ukazuju na to da hipoteza valencije i hipoteza o dominaciji desne hemisfere zahtijevaju određenu doradu, u smislu uključivanja spola prezentiranog stimulusa kao varijable, koja može unijeti značajne promjene u objašnjavanju lateralizacije emocija.

U ovom istraživanju nastojali smo utvrditi na koji je način depresivnost povezana s lateralizacijom prepoznavanja emocionalnih izraza lica. Većina istraživanja koja su ispitivala povezanost emocionalnog stanja sudionika i prepoznavanja emocija utvrdila su povećanu aktivnost desne hemisfere kod osoba sa depresivnim simptomima (Henriques i sur. 1991; Flor-Henry i sur. 2004; Grimm i sur. 2008; Mathersul i sur. 2008). Oslanjajući se na neka prethodna istraživanja koja su pokazala da je kod depresivnih osoba narušeno prepoznavanje emocionalnih izraza lica općenito (Chepenik i sur. 2007), te da imaju duže vrijeme reakcije (Austin, Mitchell i Goodwin 2001), očekivali smo da će sudionice s višim rezultatima na upitniku depresivnosti značajno sporije i manje točno prepoznavati emocionalne izraze lica prezentirane u lijevoj polovici lica od onih koje imaju niže rezultate na tom upitniku. Dobivena je statistički značajna negativna korelacija između varijable strana lica (lijeva, desna) sa ostvarenim rezultatom na subskali depresivnosti za vrijeme reakcije. Drugim riječima, što su sudionice imale veći rezultat na subskali depresivnosti imale su sporije (duže) vrijeme reakcije na prezentirani himer, kako na lijevoj tako i na desnoj strani. Sudionice su imale duže vrijeme reakcije za emocije prezentirane na desnoj strani, a dobivene korelacije iz-

među nezavisnih varijabli za točnost odgovora nisu statistički značajne. Dobivena je značajna korelacija između ostvarenog rezultata na subskali depresivnosti i ukupnog vremena reakcije. Dobiveni rezultati su u skladu sa istraživanjima koja su pokazala da pojedinci s izraženim depresivnim simptomima imaju duže vrijeme reakcije na prezentirane emocionalne izraze lica (Austin i sur. 2001; Šaravanja 2016). S druge strane, u istraživanju Bourne i sur. (2013) dobivena je negativna povezanost između razine depresije i pristranosti desne hemisfere za prepoznavanje emocionalnih izraza lica. U navedenom istraživanju, sudionici sa većim rezultatima na skali depresivnosti imali su manju dominaciju desne hemisfere, ili čak povećanu dominantnost lijeve hemisfere za prepoznavanje emocija. Navedeni nalazi su potvrđeni za uzorak žena, te su u skladu s rezultatima ovog istraživanja. Kod nekliničke populacije žena sa izraženim depresivnim simptomima desna hemisfera nije u potpunosti odgovorna za prepoznavanje emocija, jer je deficit u prepoznavanju očigledan bez obzira na kojoj je strani lica emocija prezentirana. S druge strane, rezultati dobiveni na kliničkoj populaciji, sugeriraju suprotno. U istraživanjima primjenom tehnika pozitronske – emisijske tomografije (PET) i EEG-a dokazano je kako depresivni pacijenti imaju relativno veću aktivaciju desne hemisfere od aktivacije lijeve hemisfere, u odnosu na kontrolnu grupu (Schaffer, Davidson i Saron 1983; Bench i sur. 1993; Henriques i Davidson 1991; Vuga i sur. 2006). S druge strane, istraživanja na novorođenčadima (Jones, Field, Fox, Lundy i Davalos 1997) i tromjesečnoj djeci (Field, Fox, Pickens i Nawrocki 1995) depresivnih majki pokazala su da ta djeca imaju veću aktivnost desne u odnosu na lijevu hemisferu. Hiperaktivacija desne hemisfere kod novorođenčadi depresivnih majki u dobi od tri mjeseca ostaje prisutna i u dobi od 3 godine. Ovi nalazi sugeriraju da bi aktivacija desne hemisfere mogla predstavljati biološki marker za depresiju koja se nasljeđuje. S obzirom na nekonzistentne rezultate u istraživanjima, Bourne i sur. (2013) sugeriraju da je povezanost depresivnosti i lateralizacije nelinearna: povećanjem negativnog raspoloženja ili kod blage depresivnosti dolazi do smanjenja lateraliziranosti, dok kod ozbiljne, klinički dijagnosticirane depresivnosti dolazi do povećanja lateraliziranosti u desnoj hemisferi.

Prikazane rezultate treba promatrati uzimajući u obzir određena ograničenja sprovedenog istraživanja. Smatramo da je vrijeme ekspozicije podražaja, koje je korišteno i u prethodnim istraživanjima, bilo toliko dugo da je većina sudionika točno prepoznala emocionalne izraze lica. U budućim istraživanjima bilo bi poželjno skratiti vrijeme ekspozicije kao i vrijeme za odgovor, kako zadatak ne bi bio prelagan. S obzirom na to da je istraživanje provedeno u kontroliranim uvjetima na uzorku od 80 studentica, vanjska valjanost je niska, te se dobiveni rezultati ne mogu generali-

zirati na populaciju druge dobi, spola kao i na stvarne situacije. Poželjno je istraživanje replicirati i na populaciji muškaraca. Nadalje, istraživanje je provedeno na studenticama koje nemaju izrazito visoku depresivnost kao što je to slučaj s kliničkom populacijom koja se ponekad koristi u ovakvim vrstama istraživanja. Bilo bi zanimljivo provjeriti uradak na zadatku prepoznavanja emocija kod klinički depresivnih žena i muškaraca. U budućim istraživanjima bilo bi zanimljivo provjeriti ima li razlike u lateralizaciji kod ostalih emocija npr: strah, ljutnja, izenađenje, gađenje. S druge strane, bilo bi zanimljivo koristiti i fotografije u boji i crno-bijele, te provjeriti da li postoje razlike u lateralizaciji s obzirom na karakteristike stimulusa (fotografije).

ZAKLJUČAK

Sudionice točnije prepoznaju emociju tuge od sreće kada je prikazana na lijevoj strani lica, što je u skladu sa hipotezom valencije, prema kojoj je desna hemisfera odgovorna za prepoznavanje negativnih emocija. Međutim, kada je u pitanju desna strana lica, sudionice jednako točno prepoznaju emociju tuge i sreće, što nije u skladu sa hipotezom valencije, prema kojoj bismo očekivali da sudionice točnije prepoznaju sreću od tuge kada je prezentirana na desnoj strani lica. Ovi rezultati sugeriraju da je hipoteza valencije samo djelomično potvrđena.

Glavni efekt varijable spol himera se pokazao statistički značajnim za točnost odgovora, gdje je točnost prepoznavanja veća kada se radilo o muškom himeru u odnosu na ženski. Postoji statistički značajna negativna korelacija između varijable strana lica (lijeva i desna) sa ostvarenim rezultatom na subskali depresivnosti za zavisnu varijablu – vrijeme reakcije. Što su sudionice imale veći rezultat na subskali depresivnosti imale su sporije, odnosno duže vrijeme reakcije na prezentirani himer, kako na lijevoj tako i na desnoj strani.

LITERATURA

1. Abbassi, Ensie, Karima Kahlaoui, Maximiliano Wilson, Yves Joanette (2011), ″Processing the emotions in words: The complementary contributions of the left and right hemispheres″, *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience, 11*(3), 372-385.
2. Adolphs, Ralph, Ashok Jansari, Daniel Tranel (2001), ″Hemispheric perception of emotional valence from facial expressions″, *Neuropsychology,15*(4), 516-524.

3. Ahern, Geoffrey L., Anne M. Herring, Julije N. Tackenberg, Gary E. Schwartz, Joachim F. Seeger, David M. Labiner, Martin E. Weinand, Kalarickal J. Oommen (1994), ″Affective self-report during the intracarotid sodium amobarbital test″, *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology,* 16 (3), 372-376.
4. Alves, Nelson Torro , Sérgio S. Fukusima, J. Antonio Aznar-Casanova (2008), ″Models of brain asymmetry in emotional processing″, *Psychology and Neuroscience*, *1*(1), 63-66.
5. Asthana, Hari S., Manas K. Mandal (2001), ″Visual-field bias in the judgment of facial expression of emotion″, *Journal of General Psychology, 128* (1), 21-29.
6. Austin, Marie-Paule, Philip Mitchell, Guy M. Goodwin (2001), ″Cognitive deficits in depression: Possible implications for functional neuropathology″, *The british journal of psychiatry, 178* (3), 200-206.
7. Balconi, Michaela, Guido Mazza (2010), ″Lateralisation effect in comphrension of emotional facial expression: A comparison between EEG alpha band power and behavioural inhibition (BIS) and activation (BAS) systems″, *Psychology Press*, 15(3), 361-384.
8. Beking, Tess, Reint Geuze, Martijn Van Faassen, Ido Kema, Baudewijntje P C Kreukels, Ton Groothuis (2018), ″Prenatal and pubertal testosterone affect brain lateralization″, *Psychoneuroendocrinology*, 88, 78-91.
9. Bench, Christopher J., Karl J. Friston, Richard G. Brown, Lynette C. Scott, Richard S. J. Frackowiak, Raymond J. Dolan (1993), ″Regional cerebral blood flow in depression measured by positron emission tomography: The relationship with clinical dimensions″, *Psychological Medicine,* 23 (3), 579-590.
10. Beraha, Esther, Jonathan Eggers, Catherine Hindi Attar, Stefan Gutwinski, Florian Schlagenhauf, Meline Stoy, Philipp Sterzer, Thorsten Kienast, Andreas Heinz, Felix Bermpohl (2012), ″Hemispheric Asymmetry for Affective Stimulus Processing in Healthy Subjects–A fMRI Study, *PLoS ONE, 7*(10),
11. Borod, Joan C. (1992), ″Interhemispheric and Intrahemispheric Control of Emotion – a Focus on Unilateral Brain-Damage″, *Journal of Consulting and Clinical Psychology,* 60(3), 339-348.
12. Borod, Joan C., Cornelia Santschi Haywood, Elissa Koff (1997), ″Neuropsychological aspects of facial asymmetry during emotional expression: A review of the normal adult literature″, *Neuropsychology Review,* 7, 41-60.
13. Bourne, Victoria J. (2010), ″How are emotions lateralised in the brain? Contrasting existing hypotheses using the Chimeric Faces Test″, *Cognition and Emotion,* 24(5), 903-911.

14. Bourne, Victoria J., Matei Vladeanu (2013), ″Examining the relationship between lateralisation for processing emotional faces, depression, and sex″, *Laterality: Asymmetries of Body, Brain and Cognition,* 18(6), 748-766.
15. Schaffer, Carrie E., Richard J. Davidson, Clifford Saron (1983), ″Frontal and parietal electroencephalogram asymmetry in depressed and nondepressed subjects″, *Biological psychiatry*, *18*(7), 753-762.
16. Charbonneau, Simon, Peter B. Scherzer, D. Aspirot, Henri Cohen (2003), ″Perception and production of facial and prosodic emotions by chronic CVA patients″, *Neuropsychologia*, *41*(5), 605-613.
17. Chepenik, Lara G., Lauren A. Cornew, Martha J. Farah (2007), ″The influence of sad mood on cognition″, *American Psychological Association, 7*(4), 802-811.
18. Christman, Stephen D., Michelle D. Hackworth (1993), ″Equivalent perceptual asymmetries for free viewing of positive and negative emotional expressions in chimeric faces″, *Neuropsychologia, 31*(6), 621-624.
19. Davidson, Richard J. (1984), ″Affect, Cognition, and Hemispheric Specialization″, In: C. E. Izard, J. Kagan, & R. Zajonc (Eds.), *Emotion, Cognition, and Behavior*, Cambridge University Press, New York, 320-365.
20. Davidson, Richard J. (1992), ″Affective style and affective disorders: Perspectives from affective neuroscience″, *Cognition and Emotion, 12*(3), 307-330.
21. Davidson, Richard J. (1992), ″Prolegomenon to the structure of emotion: Gleanings from neuropsychology″, *Cognition and Emotion, 6* (3-4), 245-268.
22. Davidson, Richard J., Paul Ekman, Clifford D. Saron, Joseph A. Senulis, Wallace V. Friesen (1990), ″Approach-withdrawal and cerebral asymmetry: Emotional expression and brain physiology: I.″, *Journal of Personality and Social Psychology, 58*(2), 330-341.
23. Drebing, Charles E., Edward J. Federman, Pamela Edington, Mary A. Terzian (1997), ″Affect identification bias demonstrated with individual chimeric faces″, *Perceptual and motor skills*, *85*(3), 1099-1104.
24. Field, Tiffany, Nathan A. Fox, Jeffrey Pickens, Tom Nawrocki (1995), ″Relative right frontal EEG activation in 3 to 6 month old infants of "depressed" mothers″, *Developmental Psychology, 31*(3), 358-363.
25. Flor-Henry, Pierre, John C. Lind, Zoltan J. Koles (2004), ″A source-imaging (low-resolution electromagnetic tomography) study of the EEGs from unmedicated males with depression″, *Psychiatry Research: Neuroimaging, 130*(2), 191-207.

26. Gasparrini, William G., Paul Satz, Kenneth M. Heilman, Frederick L. Coolidge (1978), ″Hemispheric asymmetries of affective processing as determined by the Minnesota Multiphasic Personality Inventory″, *Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry, 41*(5), 470-473.
27. Gilbert, David G., Joshua M. Carlson, Hege Riise, Norka E. Rabinovich, Chihiro Sugai, Brett Froeliger (2008), ″Effects of nicotine and depressive traits on affective priming of lateralized emotional word identification″, *Experimental and Clinical Psychopharmacology , 16*(4) , 293-300.
28. Grimm, Simone, Johannes Beck, Daniel Schuepbach, Daniel Hell, Peter Boesiger, Felix Bermpohl, Ludwig Niehaus, Heinz Boeker, Georg Northoff (2008), ″Imbalance between left and right dorsolateral prefrontal cortex in major depression is linked to negative emotional judgment: An fMRI study in severe major depressive disorder″, *Biological Psychiatry, 63*(4), 369-376.
29. Harmon-Jones, Eddie, John J. B. Allen (1998), ″Anger and frontal brain activity: EEG asymmetry consistent with approach motivation despite negative affective valence″, *Journal of Personality and Social Psychology, 74*(5), 1310-1316.
30. Hecht, David (2010), ″Depression and the hyperactive right-hemisphere″, *Neuroscience Research, 68*(2), 77-87.
31. Heller, Wendy (1993), ″Neuropsychological mechanisms of individual differences in emotion, personality, and arousal″, *Neuropsychology, 7*(4), 476-489.
32. Henriques, Jeffrey B., Richard J. Davidson (1991), ″Left frontal hypoactivation in depression″, *Journal of Abnormal Psychology, 100*(4), 535-545.
33. Hoffmann, Holger, Henrik Kessler, Tobias Eppel, Stefanie Rukavina, Harald C. Traue (2010), ″Expression intensity, gender and facial emotion recognition: Women recognize only subtle facial emotions better than men″, *Acta Psychologica*, *135*(3), 278-283.
34. Indersmitten, Tim, Ruben C. Gur (2003), ″Emotion processing in chimeric faces: Hemispheric asymmetries in expression and recognition of emotions″, The *Journal of Neuroscience, 23*(9), 3820-3825.
35. Jones, Nancy Aaron, Tiffany Field, Marisabel Davalos, Jeffrey Pickens (1997), ″EEG stability in infants/children of depressed mothers″, *Child Psychiatry and Human Development, 28*(2), 59-70.
36. Jones, Nancy Aaron, Tiffany Field, Nathan A. Fox, Brenda Lundy, Marisabel Davalos (1997), ″EEG activation in 1-month-old infants of depressed mothers″, *Development and Psychopathology, 9*(3), 491-505.

37. Killgore, William D. S., Deborah A. Yourgelun-Todd (2007), ″The right-hemisphere and valence hypotheses: could they both be right (and sometimes left)?″, *SCAN , 2*(3), 240- 250.
38. Kucharska-Pietura, Katarzyna, Anthony S. David (2003), ″The perception of emotional chimeric faces in patients with depression, mania and unilateral brain damage″, *Psychological Medicine, 33*(4), 739-745.
39. Kušec, Martina (2016), *Psihološka prilagodba mladih s obzirom na profesionalni status*, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
40. Lovibond, Peter F., Sydney H. Lovibond (1995), ″The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories″, *Behaviour research and therapy*, *33*(3), 335-343.
41. Lundqvist, Daniel, Anders Flykt, Arne Öhman (1998), *The Karolinska directed emotional faces – KDEF*, CD ROM from Department of Clinical Neuroscience, Psychology section, Karolinska Institutet, 91, 630, 2-2.
42. Mathersul, Danielle, Leanne M. Williams, Patrick J. Hopkinson, Andrew H, Kemp (2008), ″Investigating models of affect: Relationships among EEG alpha asymmetry, depression, and anxiety″, *Emotion, 8*(4), 560-572.
43. Milders, Maarten, Stephen Bell, Julie Platt, Rosa Serrano, Olga Runcie (2010), ″Stable expression recognition abnormalities in unipolar depression″, *Psychiatry Research*, *179*(1), 38-42.
44. Mneimne, Malek, Alice S. Powers, Kate E. Walton, David S. Kosson, Samantha Fonda, Jessica Simonetti (2010), ″Emotional valence and arousal effects on memory and hemispheric asymmetries″, *Brain and Cognition, 74*(1), 10-17.
45. Nakamura, Katsuki, Ryuta Kawashima, Kengo Ito, Motoaki Sugiura, Takashi Kato, Akinori Nakamura, Kentaro Hatano, Sumihara Nagumo, Kisou Kubota, Hiroshi Fukuda, Shozo Kojima (1999), ″Activation of the right inferior frontal cortex during assessment of facial emotion″, *Journal of Neurophysiology, 82*(3), 1610-1614.
46. Pereira, Danielle M., Azizuddin Khan (2017), ″Brain Lateralization of Emotional Processing in Depression″, *Depression*; dostupno na: https://www.intechopen.com/books/depression/brain-lateralization-of-emotional-processing-in-depression ; pristupljeno 25. 10. 2020.
47. Rahman, Qazi, Tarek Anchassi (2012), ″Men appear more lateralized when noticing emotion in male faces″, *Emotion*, *12*(1), 174-179.

48. Reuter-Lorenz, Patricia, Richard J. Davidson (1981), ″Differential contributions of the 2 cerebral hemispheres to the perception of happy and sad faces″, *Neuropsychologia, 19*(4) , 609-613.
49. Rodway, Paul, Lynn Wright, Scott Hardie (2003), ″The valence-specific laterality effect in free viewing conditions: The influence of sex, handedness, and response bias″, *Brain and Cognition*, *53*(3), 452-463.
50. Schiff, Bernard B., Mary Lamon (1989), ″Inducing emotion by unilateral contraction of facial muscles: A new look at hemispheric specialization and the experience of emotion″, *Neuropsychologia, 27*(7), 923-935.
51. Suslow, Thomas, Klaus Junghanns, Volker Arolt (2001), ″Detection of facial expression of emotions of depression″, *Perceptual and Motor Skills, 92*(3), 857-868.
52. Šaravanja, Nikolina (2016), *Lateralizacija i prepoznavanje emocionalnih izraza lica*, Diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb
53. Tucker, Don M., Peter A. Williamson (1984), ″Asymmetric neural control systems in human self-regulation″, *Psychological Review, 91*(2), 185-215.
54. Vuga, Marike, Nathan A. Fox, Jeffrey F. Cohn, Charles J. George, Rachel M. Levenstein, Maria Kovacs (2006), ″Long-term stability of frontal electroencephalographic asymmetry in adults with a history of depression and controls″, *International Journal of Psychophysiology, 59*(2), 107-115.
55. Williams, Mark A., Jason B. Mattingley (2006), ″Do angry men get noticed?″, *Current Biology*, *16*(11). R402-R404.
56. Wingenbach, Tanja S. H., Chris Ashwin, Mark Brosnan (2018), ″Sex differences in facial emotion recognition across varying expression intensity levels from videos″, *Plos One*, *13*(1)
57. Workman, Lance, Sarah Peters, Sandie Taylor (2000), ″Lateralisation of perceptual processing of pro- and anti-social emotions displayed in chimeric faces″, *Laterality: : Asymmetries of Body, Brain and Cognition, 5*(3), 237-249.
58. Zhang, Jing, Renlai Zhou, Tian P. S. Oei (2011), ″The effects of valence and arousal on hemispheric asymmetry of emotion: Evidence from event-related potentials″, *Journal of Psychophysiology, 25*, 95-103.

RECOGNITION OF SAD AND HAPPY FACIAL EXPRESSIONS – LATERALISATION AND ASSOCIATION WITH DEPRESSIVE SYMPTOMS

Summary:

The aim of the study was to test two assumptions about the lateralization of the processing of emotional facial expressions: the assumption of right hemisphere dominance and the valence assumption and to egsamine the influence of gender of the presented stimulus (chimera) and depression as an emotional state of participants. The sample consisted of 83 female students, with an average age of 20 years. Participants solved the Task of Recognizing Emotional Facial Expressions on a computer and then completed the DASS-21, Depression subscale. The results of the study partially confirmed the assumption of valence for the dependent variable - the accuracy of the response. Participants were recognizing more accurately the emotion of sadness than happiness when it is presented on the left side of the face, which is consistent with the valence hypothesis, according to which the right hemisphere is responsible for recognizing negative emotions. However, when it comes to the right side of the face, participants were equally accurately recognizing the emotion of sadness and happiness, which is not consistent with the valence hypothesis. The main effect of the gender of the chimera was statistically significant for the accuracy of the response, the recognition accuracy was higher for the male chimeras compared to the female. A statistically significant negative correlation was obtained between the variable sides of the face (left and right) with the achieved result on the depression subscale for the dependent variable - reaction time. The higher the score on the depressive subscale, the slower (longer) is reaction time to the presented chimera, both on the left and on the right.

Keywords: lateralization; chimera test; chimera gender; depression

Adresa autorica
Authors' address

Maida Koso-Drljević
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
maidakd@gmail.com

Meri Miličević
Katolički školski centar ″Sveti Pavao″ Zenica
meri.milicevic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.353

UDK 159.922.8:159.942.4
159.923.3

Primljeno: 01.12. 2020.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vesna Ćorluka Čerkez, Tamara Efendić-Spahić

PERFEKCIONIZAM I PORODIČNE INTERAKCIJE KAO ODREDNICE SOMATIZACIJE KOD ADOLESCENATA

Opći cilj ovog istraživanja bio je ispitivanje faktora ranjivosti za pojavu i razvoj somatizacije kod adolescenata. Pregled literature iz područja porodičnih odnosa i perfekcionizma ukazuje da se radi o dimenzijama koje su u vezi sa somatizacijom u dječijoj i adolescentnoj, ali i odrasloj dobi. Istraživanje je provedeno na učenicima i učenicama iz dvije osnovne i dvije srednje škole u Mostaru (N = 600). Primijenjeni su sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik socio-demografskih karakteristika; Skala perfekcionizma za djecu i adolescente (Flett, Hewitt, Boucher, Davidson i Munro 2000); Skala adaptivnog/maladaptivnog perfekcionizma (Rice i Preusser 2002); Skala kvalitete porodičnih interakcija (KOBI; Vulić-Prtorić 2004) i Skala somatskih simptoma anksioznosti (SOMA; Vulić-Prtorić 1999). Rezultati provedenih multiplih regresijskih analiza ukazuju na značajnost doprinosa dimenzija perfekcionizma i porodičnih odnosa, u objašnjenju somatizacije kod adolescenata. Struktura prediktora je različita, s obzirom na rod sudionika.

Ključne riječi: perfekcionizam; porodični odnosi; somatizacija; adolescenti

1. UVOD

Poremećaj somatizacije je polisimptomatski poremećaj koji počinje prije 30-e godine života (APA 2013). Prema Vulić-Prtorić (2000), jedan od načina razlikovanja somatizacije kod djece, u odnosu na somatizaciju kod odraslih, jeste njihova klinička slika, jer se unatoč prisustvu većeg broja simptoma, dijete žali na jedan, dominantan, pro-

blem. Bitno obilježje somatizacije su tjelesni ili somatski simptomi anksioznosti, a neki od najčešćih su (Vulić-Prtorić 1999): kardiovaskularni, respiratorni, promjene na koži, muskularni, gastrointestinalni i ostali (glavobolja, insomnia, noćne more i učestalo mokrenje). U najnovijem Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje (DSM-5) Američke psihijatrijske asocijacije (APA 2013), somatizacija je poremećaj koji se navodi u grupi Somatskog simptoma i udruženih poremećaja. Bitna razlika u odnosu na DSM-IV (APA 1996), jeste u da tome da više nije prihvatljivo dijagnosticirati mentalni poremećaj samo zato što ne postoje medicinska objašnjenja somatskih simptoma. Također, za uspostavljanje dijagnoze, bez obzira da li su simptomi uzrokovani drugim medicinskim stanjem ili ne, potrebno je da oni značajno ometaju svakodnevno funkcioniranje osobe (najmanje šest mjeseci), te da su „praćeni" pretjeranim razmišljanjima, osjećajima i ponašanjima u vezi sa somatskim simptomima. Ovakav pristup ukazuje i na značaj psiholoških faktora u nastanku poremećaja, što je u skladu s dosadašnjim pretpostavkama (Vulić-Prtorić 2007). Na osnovu ispitivanja doprinosa pojedinih dimenzija perfekcionizma u objašnjenju somatizacije (Ćorluka 2011), može se reći da je perfekcionizam barem jedan od psiholoških faktora koji objašnjavaju somatizaciju, ali potrebne su i dalje provjere ovog nalaza, što je i urađeno u ovom istraživanju.

U posljednjih 20-ak godina proveden je veliki broj istraživanja o različitim aspektima perfekcionizma, kao i o njegovoj vezi sa brojnim drugim varijablama, što je doprinijelo boljem razumijevanju ovog značajnog pojma, međutim, do danas, ne postoji slaganje naučnika o njegovom definiranju. U oblasti istraživanja i tumačenja složenosti perfekcionizma, najviše se ističu dvije skupine autora. Hewitt i Flett (1991a; 1991b) su opisali perfekcionizam kao trodimenzionalni konstrukt ličnosti, koji se sastoji iz dimenzija označenih kao: perfekcionizam očekivan od sebe, perfekcionizam očekivan od drugih i socijalno očekivan perfekcionizam. Konstruirali su i skalu samoprocjene, namijenjenu mjerenju ovih dimenzija – Multidimenzionalna skala perfekcionizma. Savremene spoznaje o perfekcionizmu jasno upućuju, da je pretpostavka o povezanosti perfekcionizma i različitih psihičkih poremećaja osnovana, što ide u prilog shvatanju da je perfekcionizam maladaptivan i kao takav nepoželjan. Međutim, postoje i podaci koji ukazuju na pozitivnu povezanost perfekcionizma sa mjerama psihološke prilagodbe, npr. samopoštovanjem, što ukazuje na njegovu adaptivnost, zbog čega je važno odvojeno posmatrati pozitivne i negativne aspekte perfekcionizma, što ćemo uvažiti i u ovom istraživanju.

O maladaptivnoj komponenti perfekcionizma govore Blatt (1947) i Beck (1983), predlažući specifične kognitivno-lične stilove (prema Blankstein i Dunkley 2002).

Tako, Blatt govori o samokritiziranju sa psihodinamskog stajališta i smatra da su samokritične osobe, zbog događaja u vezi s postignućem, te zbog vlastite, ali i zbog procjene od strane značajnih drugih, vrijedne odobravanja i prihvatanja. Uglavnom su veoma zahtjevne prema sebi, kompetitivne i nezadovoljne trenutnim statusom (Blatt i Zuroff 1992). Slično tome, Beck govori o autonomiji s kognitivnog stajališta i smatra da autonomna osoba nastoji biti neovisna o drugima, zabrinuta je zbog mogućeg neuspjeha, preferira samotnjačke aktivnosti i pokušava da maksimalno poveća kontrolu nad okruženjem, u namjeri da smanji mogućnost neuspjeha i kritiziranja. Pored pozitivne povezanosti perfekcionizma s osobinama koje su, općenito, poželjne ili sa mjerama psihološke prilagodbe, te pored istraživanja u kojima nije utvrđena njegova značajna povezanost s anksioznošću i depresivnošću (Lauri Korajlija 2004), na adaptivnost pojedinih dimenzija perfekcionizma ukazuju i drugi nalazi. Tako, dimenzija Zadovoljstvo uspjehom se izdvojila u istraživanju Lauri Korajlija (2010) kao značajan protektivni faktor za pojavu anksioznih smetnji kod djevojčica i dječaka. Također, u istraživanju Ćorluka (2011) utvrđeno je da Perfekcionizam očekivan od sebe predstavlja značajan negativan prediktor u objašnjenju različitih varijabli anksioznosti, dok Samopoštovanje ovisno o uspjehu ne doprinosi značajno predikciji, niti anksioznosti, niti depresivnosti.

Smatra se da su za razvoj perfekcionizma najznačajnija razdoblja ranog djetinjstva i adolescencije (Flett, Hewitt, Oliver i Macdonald 2002). Istraživanja perfekcionizma kod djece i adolescenata, u kojima se ispituju adaptivni i maladaptivni aspekti perfekcionizma te njegova uloga u razvoju ili sprečavanju nastanka psihičkih poremećaja, iako malobrojna, ukazuju na postojanje razvojnih specifičnosti. U većini dosadašnjih istraživanja perfekcionizam je ispitivan na uzorku studenata i odraslih osoba, a u istraživanjima na uzorku djece i/ili adolescenata primijenjeni su instrumenti za odrasle, što otežava adekvatno određenje ovog pojma. U ovom istraživanju, u cilju što obuhvatnijeg pristupa, primijenit ćemo dvije skale za mjerenje perfekcionizma kod djece i adolescenata, kojima su obuhvaćeni različiti aspekti perfekcionizma.

Izučavanjem roditeljskog prihvatanja i odbacivanja ostvaren je značajan doprinos u razumijevanju dimenzija roditeljskog odnosa (Rohner 1984; prema Klarin 2002). U okviru PART teorije (parental acceptance-rejection theory) moguće je predvidjeti i objasniti posljedice prihvatanja i odbacivanja od strane roditelja (Rohner 1999, prema Vulić-Prtorić 2002). Ove dimenzije su bipolarne i mogu se protumačiti kao roditeljska toplina. S jedne strane, roditeljska toplina dovodi do međusobnog prihvatanja, ljubavi i razumijevanja. S druge strane, nedostatak roditeljske topline dovodi

do odbacivanja, kritiziranja, agresivnosti, pretjerane zahtjevnosti ili ravnodušnosti i zanemarivanja, zbog čega je značajno razlikovati ova dva oblika interakcija (Deković i Meeus 1997), što je i urađeno u ovom istraživanju. Prema Gledhill i Garralda (2009), jedan od rizičnih faktora za razvoj simptoma somatizacije su i anksiozne, pretjerano zaštitničke, emocionalno pretjerano uključene porodice. U porodicama u kojima postoje zdravstveni problemi fizičke prirode, somatizacija člana porodice ili često traženje medicinske pomoći, postoji veća mogućnost razvoja somatskih simptoma kod djeteta.

Ovo istraživanje je provedeno u cilju ispitivanja odnosa perfekcionizma i somatizacije, te odnosa porodičnih interakcija i somatizacije kod adolescenata, pa smo i rezultate za ove dvije skupine varijabli prikazali odvojeno. Prema dosadašnjim empirijskim nalazima, očekujemo statistički značajan udio varijabli perfekcionizma u objašnjenju Somatizacije dječaka (mladića) i djevojčica (djevojaka), pri čemu će najveću prediktivnu snagu imati Osjetljivost na pogreške i predstavljat će rizični faktor za pojavu Somatizacije, dok će Zadovoljstvo uspjehom predstavljati zaštitni faktor. Očekujemo i statistički značajan i pozitivan udio varijable porodičnih odnosa Odbacivanje od strane oca u objašnjenju Somatizacije kod dječaka (mladića), kao i varijable Nezadovoljstvo porodicom u objašnjenju Somatizacije kod djevojčica (djevojaka).

2. METODA

2.1. Sudionici

U istraživanju su sudjelovali učenici i učenice (N = 600) osnovnih (šesti, sedmi i osmi razredi) i srednjih škola (prvi, drugi i treći razredi), na području grada Mostara. Istraživanje je provedeno u osnovnim školama Ivana Gundulića (N = 142) i Silvija Strahimira Kranjčevića (N = 158), te Pedagoškoj gimnaziji Mostar (N = 162) i Gimnaziji fra. Grge Martića (N = 138). Skupinu čini 305 učenica (50.8%) i 295 učenika (49.2%), što ukazuje na, gotovo potpunu, rodnu ujednačenost uzorka. Prosječna dob sudionika iznosi M = 14.5 godina (SD = 1.77), a raspon dobi je od 12 do 18 godina.

2.2. Mjerni instrumenti

U ovom istraživanju primijenili smo mjerne instrumente koji su opisani u nastavku. *Upitnik socio-demografskih karakteristika* se sastoji iz čestica kojima su prikupljeni

osnovni podaci o sudionicima (rod, dob, škola i razred koji pohađaju). *Skala adaptivnog/maladaptivnog perfekcionizma* (Adaptive/Maladaptive Perfectionism Scale – AMPS; Rice i Preusser 2002) je konstruirana na temelju kognitivnih i psihodinamskih shvatanja perfekcionizma i sadrži 27 čestica, koje obuhvataju četiri dimenzije perfekcionizma. U originalnoj verziji prva dimenzija perfekcionizma Osjetljivost na pogreške sastoji se iz 9 čestica, npr.: *Mislim da je napraviti jednu grešku jednako loše kao i napraviti deset grešaka.* Na osnovu ove dimenzije procjenjuju se strah i ostale neugodne emocije u vezi s pogreškama. Druga dimenzija perfekcionizma Zadovoljstvo uspjehom sastoji se iz 8 čestica, npr: *Osjećam se super kad sam u nečemu dobra*. Na osnovu ove dimenzije procjenjuju se ugodni osjećaji u vezi s uspjehom i postavljanjem visokih standarda. Treća dimenzija perfekcionizma Organizacija i red ili Kompulzivnost sastoji se iz 6 čestica. Naprimjer: *Ne mogu se opustiti dok zadatak ne obavim do kraja.* Na osnovu ove dimenzije procjenjuju se urednost i organizacija. Posljednja, četvrta dimenzija perfekcionizma Potreba za divljenjem sastoji se iz 4 čestice, npr: *Želim biti savršena kako bih se sviđala drugima*. Na osnovu ove dimenzije procjenjuje se težnja ili potreba djeteta da mu se dive i da mu odaju priznanje za uspjeh i trud. Zadatak sudionika je da procijeni stepen slaganja sa pojedinom tvrdnjom u upitniku, na skali Likertovog tipa od 1 (uopće se ne odnosi na mene) do 4 (u potpunosti se odnosi na mene). Ukupan rezultat se određuje sumiranjem procjena sudionika (linearna kombinacija).

U istraživanjima u kojima mjerni instrument prilagođavamo nekom drugom jeziku moguće su promjene u strukturi tog instrumenta, kao posljedica kulturalnih razlika ili prevođenja čestica na drugi jezik, pa se predlaže primjena eksploratorne faktorske analize (Orçan 2018). Ova skala je već primijenjena u istraživanju u Bosni i Hercegovini (Ćorluka 2011), ali na značajno manjem i dobno homogenijem uzorku sudionika. U cilju provjeravanja faktorske strukture rezultata dobijenih na našoj skupini sudionika urađena je faktorska analiza (FA) glavnih komponenata. U prvom koraku, eksploratornoj analizi, izdvojeno je 7 faktora s karakterističnim korijenima većima od 1 (prema Kaiser-Guttmanovom kriteriju), koji objašnjavaju 55% varijance rezultata. U sljedećem koraku, provedena je faktorizacija, ali uz zadan uslov za ekstrakciju 4 faktora i Varimax metodu rotacije. Ovakva struktura objašnjava 41% ukupne varijance svih čestica i uglavnom odgovara očekivanoj. Čestice pod rednim brojevima 4, 6 i 7, nemaju faktorska zasićenja veća od .30 ni na jednoj komponenti i snižavaju pouzdanost subskale Osjetljivost na pogreške, pa nisu uzete u obzir u daljim analizama. Raspodjela ostalih čestica unutar pojedinih faktora odgovara originalnim podskalama. S obzirom da ćemo dobijene faktore (varijable) koristiti u daljim

analizama, bitno je objasniti i sam naziv dimenzije *Zadovoljstvo uspjehom*. Naime, originalni naziv ove subskale je Samopoštovanje ovisno o uspjehu. U istraživanju Lauri Korajlija (2010), s obzirom na sadržaj preostalih čestica, osmišljen je naziv Zadovoljstvo uspjehom, koji se činio prikladnijim. U istraživanju Ćorluka (2011), broj čestica te subskale je ostao isti, ali se pokazalo da spomenuta varijabla nije u vezi s anksioznošću i depresivnošću, što je protumačeno kao obilježje adaptivnog perfekcionizma. Iz toga razloga odlučeno je da naziv dimenzije *Zadovoljstvo uspjehom* preuzmemo i u ovom istraživanju. Prema autorima ovog mjernog instrumenta (2002) α indeksi se kreću od .73, za subskalu Samopoštovanje ovisno o uspjehu, do .90 za subskalu Osjetljivost na pogreške. U ovom istraživanju Cronbachov koeficijent unutrašnje pouzdanosti za subskalu Osjetljivost na pogreške iznosi .68 (izmijenjena verzija), za subskalu Samopoštovanje ovisno o uspjehu alfa = .72, za subskalu Organizacija i red alfa = .62 i za subskalu Potreba za divljenjem α iznosi .83. Koeficijent unutrašnje pouzdanosti cijele skale iznosi α = .75.

Skala perfekcionizma za djecu i adolescente (Child-Adolescent Perfectionism Scale - CAPS; Flett, Hewitt, Boucher, Davidson i Munro 2000) je namijenjena mjerenju dvije dimenzije perfekcionizma ispitanika dobi od 10 do 15 godina. Broj čestica u originalnom upitniku je 22. Prva dimenzija Perfekcionizam očekivan od sebe sastoji se iz 12 čestica, npr: *Smeta mi ako ne dajem najbolje od sebe cijelo vrijeme*. Druga dimenzija je Socijalno očekivan perfekcionizam i uglavnom se smatra maladaptivnom, a sastoji se iz 10 čestica, npr: *Moja porodica očekuje da budem savršena*. Zadatak sudionika je da procijeni stepen slaganja sa pojedinom tvrdnju u upitniku, na skali Likertovog tipa od 1 (uopće se ne odnosi na mene) do 4 (u potpunosti se odnosi na mene). Ukupan rezultat se određuje sumiranjem procjena ispitanika. U cilju provjere faktorske strukture skale u našem istraživanju najprije je provedena eksploratorna analiza – izdvojena su 4 faktora s karakterističnim korijenima većim od 1 (prema Kaiser-Guttmanovom kriteriju) koji objašnjavaju 51% varijance rezultata. Zatim, ponovljena je faktorizacija, ali uz zadan uslov za ekstrakciju 2 faktora i Varimax metodu rotacije. Takva struktura je objašnjavala 38 % ukupne varijance svih čestica. U konačnoj verziji 6 čestica nije uzeto u obzir u daljim analizama, jer su imale nizak komunalitet i nisu značajno doprinosile koeficijentu unutarnje pouzdanosti. U cilju dodatne provjere valjanosti izmijenjene skale, provjerena je i njena korelacija sa Skalom adaptivnog/maladaptivnog perfekcionizma. Koeficijenti korelacije su se pokazali statistički značajnima i kreću se od r = .08 za Perfekcionizam očekivan od sebe i Zadovoljstvo uspjehom, do r = .43 za Socijalno očekivan perfekcionizam i Potrebu za divljenjem. U situacijama

kada se različitim instrumentima mjeri isti predmet mjerenja, uobičajeno je da koeficijent korelacije iznosi .74. Međutim, u ovom slučaju, unatoč tome što su oba instrumenta korištena kao mjere perfekcionizma, njima nisu obuhvaćene iste dimenzije pa su umjerene vrijednosti korelacija očekivane i zadovoljavajuće. Prema Flett i sar. (2000), α indeks za podskalu Perfekcionizam očekivan od sebe iznosi .85, a za Socijalno očekivan perfekcionizam .81. U ovom istraživanju alfa indeks modificirane podskale POS iznosi .75 (originalna = .75), a podskale SOP .86 (originalna = .84). Pouzdanost cijele skale je, u oba slučaja, a = .86.

Skala kvalitete porodičnih interakcija KOBI (Vulić–Prtorić 2004) mjeri interakcije roditelja i djeteta na dimenzijama prihvatanje-odbacivanje, a obuhvata pet oblika interakcija (intimnost, zahtjevnost, grubost, zanemarivanje i davanje). Skala se sastoji iz 55 čestica – odnos djeteta sa majkom i ocem se opisuje sa po 22 čestice, a 11 čestica se odnosi na opću atmosferu u porodici. Skala se sastoji iz 5 subskala: Zadovoljstvo vlastitom porodicom, Prihvatanje od strane majke, Prihvatanje od strane oca, Odbacivanje od strane majke i Odbacivanje od strane oca. Zadatak sudionika je da procijeni stepen slaganja sa pojedinom tvrdnjom u upitniku, na skali Likertovog tipa od 1 (uopće ne) do 5 (u potpunosti). Ukupan rezultat se utvrđuje posebno za svaku subskalu, a dobija se jednostavnim zbrajanjem bodova. Subskalom Zadovoljstvo porodicom ispituju se osjećanja sudionika u porodici i njegovo zadovoljstvo porodičnim životom. U istraživanju Vulić-Prtorić (2004), za svih 5 subskala utvrđena je visoka unutarnja pouzdanost (α se kreće od .85 do .89). U ovom istraživanju α koeficijenti su, također, visoki – .87 za subskalu Odbacivanje od strane majke i .88, za ostale subskale. S obzirom da se ovaj mjerni instrument pokazao valjanim u istraživanjima koja su provedena na uzorku adolescenata u Bosni i Hercegovini, ali i u zemljama regije, preuzeli smo originalnu faktorsku strukturu skale.

Skala somatskih simptoma anksioznosti (SOMA; Vulić-Prtorić 1999) se sastoji iz 22 čestice, koje opisuju somatske reakcije, koje se javljaju u različitim situacijama (socijalne evaluacije, separacije, ispitne situacije itd.) i anksioznu osjetljivost (strah od javljanja anksioznih i tjelesnih simptoma anksioznosti zbog preuveličavanja njihovih somatskih, psiholoških i socijalnih posljedica). Skala je konstruirana na temelju rezultata istraživanja na ovome području i tvrdnji u skalama koje se najčešće koriste za istraživanje ovog konstrukta. Zadatak sudionika je da procijeni stepen slaganja sa pojedinom tvrdnjom u upitniku, na skali Likertovog tipa od 1 (nimalo) do 5 (da, potpuno se slažem). Visok rezultat na ovoj skali ukazuje na sklonost djeteta da, u različitim stresnim situacijama, reagira razvijanjem specifične somatske simptomatologije. Pouzdanost tipa unutrašnje konzistencije ove skale iznosi .88. U

ovom istraživanju Cronbach alfa iznosi .91, što ukazuje na njenu veoma visoku pouzdanost. Iz istih razloga, kao u slučaju prethodno opisanog mjernog instrumenta, odlučeno je da u istraživanju preuzmemo originalnu faktorsku strukturu skale. Prije provedbe istraživanja, svi opisani mjerni instrumenti su prilagođeni rodu sudionika.

2.3. Postupak

Istraživanje je provedeno uz odobrenje Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona i direktora/ica škola. Ispitivanje je obavljeno u vrijeme redovnog odvijanja nastave, u grupama do 20 učenika/ca, a trajalo je u prosjeku 45 minuta. Tokom prikupljana podataka zadovoljeni su etički standardi u psihologijskim istraživanjima. Sudjelovanje u istraživanju je bilo dobrovoljno, a ispunjavanje upitnika anonimno. Sudionici istraživanja su, većinom, maloljetni, pa je zatražena prethodna pismena saglasnost roditelja/staratelja.

3. REZULTATI

Rezultati provedenog istraživanja obrađeni su u statističkom paketu IBM SPSS, verzija 20.0 za operativni sistem Windows. Najprije će biti prikazani rezultati osnovne deskriptivne statistike za sve relevantne varijable u ovom istraživanju. Prije glavnih analiza provedene su kontrolne analize – provjera podobnosti rezultata za odgovarajuće statističke postupke. U tu svrhu izračunati su osnovni deskriptivni statistički parametri korištenih mjera, a dobijeni rezultati su prikazani u Tablici 1. Sve analize su provedene na uzorku sudionika koji su dali odgovore na sva pitanja u instrumentima. Rezultate svih analiza ćemo prikazati na nivou ukupnog uzorka i poduzoraka.

Prilikom izračunavanja osnovnih deskriptivnih vrijednosti prediktorskih varijabli i kriterija izračunali smo značajnosti njihovih odstupanja od normaliteta, što je, također, prikazano u Tablici 1. Prilikom ispitivanja normaliteta i podobnosti varijabli za obradu i analizu zasnovanu na parametrijskoj statistici primijetili smo da sve varijable, osim Osjetljivosti na pogreške, imaju značajna odstupanja od normaliteta (Kolmogorov-Smirnove z-vrijednosti), dok su indeksi simetričnosti (od –1 do +1) i spljoštenosti unutar granica prihvatljivosti. Budući da je z-izraz pretjerano osjetljiv kod većih uzoraka i da mu osjetljivost dodatno raste u funkciji broja rezultata, prednost smo dali vrijednostima indeksa simetričnosti i spljoštenosti.

U cilju ispitivanja doprinosa dimenzija perfekcionizma, u objašnjenju somatizacije, kod djevojčica (djevojaka) i dječaka (mladića) provedene su i korelacijske analize varijabli perfekcionizma i somatizacije (Pearsonov koeficijent) na ukupnom uzorku, što je prikazano u Tablici 2 i na razini poduzoraka, što je prikazano u Tablici 3. Na uzorku dječaka Osjetljivost na pogreške je najviše u vezi sa Somatizacijom i Socijalno očekivanim perfekcionizmom, dok je na uzorku djevojčica najviša povezanost ostvarena s dimenzijama Perfekcionizam očekivan od sebe i Osjetljivost na pogreške.

U ispitivanju doprinosa dimenzija perfekcionizma, u objašnjenju somatizacije, korišten je postupak standardne multiple regresijske analize. Provedene su tri regresijske analize – jedna na uzorku djevojčica (djevojaka), druga na uzorku dječaka (mladića), a provjereni su i doprinosi na ukupnom uzorku. Postupak regresijske analize je proveden u skladu s preporukama koje navode Cohen, Cohen, West i Aiken (2003). Rezultati ispitanika na subskalama perfekcionizma su centrirani (od svakog pojedinog rezultata je oduzeta aritmetička sredina rezultata na datoj varijabli) u cilju izbjegavanja multikolinearnosti. Navedene preporuke smo koristili i prilikom ispitivanja doprinosa dimenzija porodičnih odnosa u objašnjenju somatizacije. Rezultati regresijske analize za kriterijsku varijablu Somatizacija prikazani su u Tablici 4. Na ukupnom uzorku, svi unijeti prediktori zajednički objašnjavaju 17% varijance, što se pokazalo statistički značajnim. Na uzorku djevojčica (djevojaka), dimenzije perfekcionizma objašnjavaju 22.3% varijance, što je statistički značajno. Na uzorku dječaka (mladića), svi aspekti perfekcionizma zajednički objašnjavaju 17.5% varijance, što se, također, pokazalo statistički značajnim. Za predviđanje rezultata na skali Somatizacije najznačajniji prediktori su Osjetljivost na pogreške, Socijalno očekivan perfekcionizam i Organizacija i red. Ostale prediktorske varijable se nisu pokazale statistički značajnima. Na uzorku učenica za predviđanje visokog rezultata na skali Somatizacije najznačajniji prediktori su Osjetljivost na pogreške, Perfekcionizam očekivan od sebe i Organizacija i red. U predikciji rezultata na uzorku učenika najznačajniji prediktori su, redom: Osjetljivost na pogreške, Socijalno očekivan perfekcionizam (interpersonalni aspekt), Perfekcionizam očekivan od sebe (intrapersonalni aspekt) i Zadovoljstvo uspjehom.

U cilju ispitivanja doprinosa dimenzija porodičnih odnosa, u objašnjenju somatizacije kod djevojčica (djevojaka) i dječaka (mladića), provedene su i korelacijske analize dimenzija porodičnih odnosa i somatizacije (Pearsonov koeficijent) na ukupnom uzorku, što je prikazano u Tablici 5 i na razini poduzoraka, što je prikazano u Tablici 6. Koeficijenti su statistički značajni na razini manjoj od

1%, izuzev koeficijenta korelacije dimenzija majčinog prihvatanja i somatizacije, na ukupnom uzorku, te zadovoljstva vlastitom porodicom i somatizacije kod djevojčica, koji je značajan na nivou manjem od 5%. Na uzorku dječaka, najviša pozitivna i značajna povezanost je ostvarena između prihvatanja od strane oca i zadovoljstva porodičnim životom, a na uzorku djevojčica između majčinog prihvatanja i zadovoljstva porodicom, na razini značajnosti manjoj od 1%. Iz Tablice 6 se može vidjeti da na uzorku sudionika sve varijable porodičnih odnosa statistički značajno koreliraju sa skalom Somatizacije, dok se na uzorku sudionica pokazalo da majčino i očevo prihvatanje nisu u statistički značajnoj korelaciji sa somatizacijom. Statistički značajna i negativna korelacija Zadovoljstva porodicom i Somatizacije ukazuje da povećanje zadovoljstva porodičnim odnosima umanjuje sklonost somatizaciji kod djevojčica. Na uzorku dječaka, koji su bolje prihvaćeni od strane majke i oca, somatizacija je, također, manje izražena.

Kao i u prethodnom ispitivanju, korišten je postupak standardne multiple regresijske analize i provedene su tri regresijske analize – jedna na uzorku djevojčica (djevojaka), druga na uzorku dječaka (mladića), a provjereni su i doprinosi prediktora na ukupnom uzorku. Rezultati regresijske analize za kriterijsku varijablu Somatizacija prikazani su u Tablici 7. Na uzorku ukupnog broja ispitanika, svi unijeti prediktori zajednički objašnjavaju 6.4% varijance, što se pokazalo statistički značajnim. Na uzorku djevojčica (djevojaka) dimenzije porodičnih interakcija objašnjavaju 7,2% varijance, što se pokazalo statistički značajnim. Na uzorku dječaka (mladića) aspekti porodičnih interakcija zajedno objašnjavaju 11% varijance, što je, također, statistički značajno. Za predviđanje rezultata na skali Somatizacije, na ukupnom uzorku, najznačajniji prediktori su Odbacivanje od strane majke i Odbacivanje od strane oca. Na uzorku učenica za predviđanje visokog rezultata na skali Somatizacije najznačajniji prediktori su Odbacivanje od strane majke i Odbacivanje od strane oca. Predikciji rezultata učenika doprinosi jedna prediktorska varijabla, a to je očevo odbacivanje.

4. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

U rezultatima ovog istraživanja moguće je uočiti međusobne, niske do umjerene, pozitivne povezanosti gotovo svih dimenzija perfekcionizma, što ukazuje na pokrivanje različitih aspekata ovog konstrukta i u skladu je s nalazima istraživanja Lauri Korajlija (2010). Moguće je uočiti i da obje dimenzije Skale perfekcionizma za djecu i adolescente (Flett i sar. 2000) ostvaruju najviše značajne povezanosti sa

Osjetljivošću na pogreške i Potrebom za divljenjem, što su dimenzije Skale adaptivnog/maladaptivnog perfekcionizma (Rice i Preusser 2002). Statistički značajna povezanost Socijalno očekivanog perfekcionizma i Potrebe za divljenjem (na svim uzorcima) se čini osnovanom, jer obje navedene dimenzije ukazuju na izrazitu svjesnost sudionika o načinu na koji ih drugi doživljavaju, te na potrebu za ispunjavanjem očekivanja drugih.

Rezultati regresijskih analiza, koje su provedene na ukupnom uzorku i na poduzorcima, ukazuju na različitu strukturu prediktora u odnosu na rod sudionika – *dimenzije perfekcionizma objašnjavaju više varijance somatizacije djevojčica (djevojaka) nego dječaka (mladića)*. Varijable Osjetljivost na pogreške (strah i ostale neugodne emocije u vezi s pogreškama) i Perfekcionizam očekivan od sebe značajni su prediktori Somatizacije kod učenika i učenica. Perfekcionizam očekivan od sebe ima ulogu protektivnog faktora, ali samo na uzorku učenika. Osjetljivost na pogreške se pokazala kao najznačajniji rizični prediktor Somatizacije u svim skupinama, što je i očekivano. Dobijeni nalaz je u skladu s rezultatima istraživanja Frosta i sar. (1990) o značajnoj povezanosti spomenutog aspekta perfekcionizma sa širokim rasponom psihopatoloških simptoma. Na ukupnom uzorku, te na uzorku djevojčica (djevojaka), nisu izdvojeni protektivni faktori za pojavu Somatizacije, dok se na uzorku dječaka (mladića) Zadovoljstvo uspjehom i Perfekcionizam očekivan od sebe izdvajaju kao takvi. Nalaz da Zadovoljstvo uspjehom ima protektivnu ulogu na uzorku dječaka je, dijelom, u skladu s očekivanim, s obzirom da smo očekivali negativnu značajnost ove dimenzije perfekcionizma i u predikciji Somatizacije kod djevojčica. Spomenuti nalaz ukazuje na veću prilagodljivost sudionika situacijama koje doživljavaju kao izvor frustracije, što im omogućava da, unatoč ulaganju dodatnog napora u izbjegavanju ili ispravljanju grešaka, na kraju budu i zadovoljni urađenim. Na uzorku djevojčica, u objašnjenju Somatizacije, pored Osjetljivosti na pogreške i intrapersonalnog aspekta perfekcionizma, doprinosi i Kompulzivnost ili organizacija i urednost. Nalaz da je Perfekcionizam očekivan od sebe rizičan faktor za pojavu somatskih smetnji može se objasniti strukturom i svojstvima ostalih prediktora koji doprinose objašnjenju kriterijske varijable, što može poslužiti i kao osnova za tumačenje razloga zbog kojeg Zadovoljstvo uspjehom nije izdvojeno kao zaštitni faktor kod djevojčica. Navedeni nalazi se mogu objasniti i *rodnom razlikom* u značajnosti predikcije Somatizacije na osnovu perfekcionizma izraženog kroz urednost i organizaciju. Na osnovu spomenute razlike možemo reći da djevojčice u odnosu na dječake koriste različite načine suočavanja u situacijama koje one doživljavaju kao izvor frustracije. Tako, one nastoje uspostaviti kontrolu nad situacijom kompulzijama i izraženom

potrebom za urednošću. Na isti način pokušavaju izbjeći i neuspjeh, koji se očituje u pravljenju grešaka, međutim, po završetku aktivnosti *osjećaj zadovoljstva izostaje*, jer se njihova očekivanja i dalje povećavaju (potreba za divljenjem je najviše u vezi s intrapersonalnom dimenzijom perfekcionizma). Zbog svega navedenoga čini se razumljivim da djevojčice imaju izraženije fiziološke reakcije u situacijama socijalne evaluacije, separacije, ispitnim situacijama itd., te izraženije simptome anksiozne osjetljivosti, što su obilježja somatizacije. Ovo tumačenje je u skladu s nalazom koji su dobili Kin i Coles (1992), prema kojem nakon puberteta incidencija somatizacije kod djevojaka raste. Također, pored razvojnih i drugih izazova s kojima se suočavaju mladi tokom perioda adolescencije, u istraživanju Mohapatra i sar. (2014) pokazalo se da je i pojava prve menstruacije u vezi s povećanim brojem somatskih simptoma kod djevojaka. U istraživanju provedenom u Hrvatskoj dobijeno je da djevojčice imaju snažnije izražen strah od tjelesnih simptoma anksioznosti, jer vjeruju da su oni znak bolesti (Lauri Korajlija 2010).

Na osnovu rezultata koje smo dobili, možemo reći da *objašnjenju simptoma somatizacije najviše doprinose negativni aspekti perfekcionizma*.

U ispitivanju interkorelacija varijabli porodičnih interakcija uočene su značajne i pozitivne korelacije pojedinih dimenzija porodičnih odnosa, dok su se ostale korelacije pokazale značajnima i negativnima, što je i očekivano s obzirom na strukturu čestica, npr. između majčinog prihvatanja i majčinog odbacivanja, te između očevog prihvatanja i očevog odbacivanja, u svim skupinama. Ovaj nalaz je u skladu s onim dobijenim u istraživanju Klarin (2002). Također, razumljive su i značajne negativne korelacije između generalnog zadovoljstva porodicom i majčinog odbacivanja, te zadovoljstva porodicom i očevog odbacivanja. Dimenzije porodičnih interakcija su u niskoj do umjerenoj povezanosti, što ukazuje na njihovu različitost i pokrivanje različitih aspekata porodičnih odnosa. U istraživanju Klarin (2002) korištena je nešto drugačija Skala porodičnih interakcija (Vulić-Prtorić 1998), kojom se ne ispituju djetetovi osjećaji u odnosu na porodicu kao cjelinu, pa ćemo usporediti rezultate ostalih dimenzija koje su ispitivane i u ovom istraživanju. Povezanost između majčinog i očevog odbacivanja je dobijena je na našem uzorku, a ono što je različito jeste značajna i negativna korelacija majčinog prihvatanja i očevog odbacivanja, te majčinog odbacivanja i očevog prihvatanja u našem istraživanju. Na osnovu toga čini se da roditelji podržavaju međusobno rivalstvo, što uočavaju i njihova djeca. Tako postoji mogućnost da roditelji različitog pristupa odgajanju vjeruju da će njihovo „usmjeravanje“ mlade osobe biti efektivnije ako je ona privrženija jednome od njih.

U rezultatima regresijskih analiza moguće je uočiti različitu strukturu prediktora u odnosu na rod sudionika – *dimenzije porodičnih odnosa objašnjavaju više varijance somatizacije dječaka (mladića) nego djevojčica (djevojaka)*. U našem istraživanju za predviđanje rezultata na skali Somatizacije kod djevojčica najviše se ističu dimenzije majčinog i očevog odbacivanja, što nije u skladu s očekivanim i sa rezultatima istraživanja Vulić-Prtorić (2002) u kojem se Nezadovoljstvo porodicom izdvaja kao najznačajniji prediktor somatizacije kod djevojčica. S obzirom da ova dimenzija mjeri zadovoljstvo porodičnim životom na osnovu osjećaja osobe u porodici, te s obzirom da način interakcija sa drugima odražava tzv. ego identitet ili doživljaj sebe (Erikson 2008), moguće je da mlade djevojke u potperiodu srednje adolescencije opću atmosferu u porodici više procjenjuju na osnovu pojedinačne kvalitete odnosa sa majkom i ocem, nego na osnovu doživljaja porodice kao cjeline. Ovaj potperiod adolescencije nije bio obuhvaćen uzorkom u spomenutom istraživanju (2002).

Predikciji Somatizacije na uzorku dječaka doprinosi *jedna prediktorska varijabla*, a to je očevo odbacivanje, što je u skladu s očekivanim, jer prema Vulić-Prtorić (2002) dječaci su više usmjereni na pojedinačne odnose, a naročito na odnos s ocem. Prema Rohner (1998), u ranijim istraživanjima važnost dimenzije očevog odbacivanja nije bila očekivana, jer se više pažnje posvećivalo odnosu djeteta s majkom. U odnosu s roditeljima djeca se usmjeravaju na različita ponašanja, pa oca više percipiraju kao autoritet koji daje instrumentalnu (finansijsku) podršku, zbog čega ne postoji ravnoteža u njihovom odnosu, dok majku češće opisuju kao brižnu, podržavajuću i spremnu na sudjelovanje u njihovim svakodnevnim aktivnostima (Milkie 1997).

Međutim, potrebno je uzeti u obzir i različite reakcije okoline na somatske simptome anksioznosti, što ukazuje na *rodne stereotipe*, npr. zdravstvene tegobe ukazuju na slabost i ovisnost, što, u slučaju dječaka, nisu socijalno poželjne osobine i u suprotnosti su s očekivanjima njihovih očeva (Vulić-Prtorić 2000). Na osnovu rezultata našeg istraživanja, možemo reći da *objašnjenju somatskih simptoma anksioznosti najviše doprinosi tzv. negativna dimenzija roditeljstva, koja sadrži različite načine odbacivanja*, a to su grubosti (npr. bezrazložno kažnjavanje i nazivanje djeteta pogrdnim imenima) i zanemarivanje od strane oca i/ili majke (Vulić-Prtorić 2004). S druge strane, pretjerano zaštićivanje i prekomjerna popustljivost, također, utječu na razvoj simptoma somatizacije i smatraju se maladaptivnima (Wood 1994; 2000), pri čemu presudnu ulogu imaju obrasci privrženosti koji nastaju u ranoj dobi djeteta.

U daljim istraživanjima bi bilo značajno ispitati odnose porodičnih interakcija i somatizacije kod mlađih, srednjih i starijih adolescenata, kao i uključiti i druge

varijable koje su, također, povezane sa somatizacijom, što bi omogućilo tumačenje rezultata s obzirom na razvojne specifičnosti potperioda adolescencije i doprinijelo razumijevanju značajnog dijela varijance kriterija koji je ostao neobjašnjen. Također, dobijene nalaze bi bilo značajno dopuniti rezultatima istraživanja kvalitativnog tipa. S obzirom da su porodične interakcije i perfekcionizam podložni terapijskoj promjeni, rezultati kvalitativnih istraživanja bi predstavljali naročito vrijedan doprinos planiranju adekvatnog tretmana, ne samo adolescenata, nego i njihovih roditelja.

Unatoč namjeri da generabilnost dobijenih rezultata povećamo prikupljanjem što većeg broja podataka, ipak se radi o prigodnom uzorku sudionika, što je moglo utjecati na rezultate. Pored toga, svi korišteni instrumenti se odnose na samoprocjene ispitanika, uz koje se vezuje veliki broj mogućih nedostataka, npr. iskrenost sudionika u davanju odgovora, adekvatno prepoznavanje vlastitih simptoma i emocija itd.

Tablica 1. Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli korištenih u istraživanju, na ukupnom uzorku i prema rodu sudionika

Varijabla	Uzorak	N	M	SD	K-S test	
					z	p
ONP	U	599	19.24	5.13	1.33	.06
	Ž	304	20.05	5.19	1.05	.22
	M	295	18.40	4.94	1.17	.13
ZU	U	598	33.23	4.83	2.81	.00
	Ž	304	34.51	4.47	2.16	.00
	M	294	31.92	4.84	2.10	.00
PZD	U	596	11.74	4.70	2.34	.00
	Ž	303	11.22	4.74	2.06	.00
	M	293	12.28	4.60	1.27	.08
OIR	U	600	20.08	4.80	1.45	.03
	Ž	304	20.56	4.61	1.19	.12
	M	296	19.58	4.94	1.34	.06
POS	U	599	24.21	5.84	1.62	.01
	Ž	304	23.96	6.09	1.08	.20
	M	295	24.46	5.57	1.22	.10
SOP	U	600	23.90	8.49	1.35	.05
	Ž	304	22.69	8.68	1.26	.09
	M	296	25.15	8.13	0.72	.67
SOM	U	594	46.83	16.82	2.10	.00
	Ž	303	49.00	17.09	1.36	.05
	M	291	44.58	16.26	1.63	.01
ZP	U	597	48.87	6.83	4.62	.00
	Ž	303	49.46	6.93	3.69	.00
	M	294	48.26	6.68	3.00	.00
MP	U	590	43.31	6.86	4.01	.00
	Ž	301	44.83	6.43	3.66	.00
	M	289	41.73	6.94	2.26	.00
MO	U	588	20.64	8.11	3.48	.00
	Ž	301	18.95	7.35	2.99	.00
	M	287	22.41	8.50	2.20	.00
OP	U	587	41.02	7.46	2.94	.00
	Ž	298	41.07	7.28	2.38	.00
	M	289	40.97	7.66	2.02	.00
OO	U	585	20.00	8.61	4.26	.00
	Ž	296	17.83	7.42	3.72	.00
	M	289	22.22	9.17	2.37	.00

Legenda: ONP – Osjetljivost na pogreške; ZU – Zadovoljstvo uspjehom; PZD – Potreba za divljenjem; OIR – Organizacija i red ili Kompulzivnost; POS – Perfekcionizam očekivan od sebe; SOP – Socijalno očekivan perfekcionizam; SOM – Somatizacija; ZP – Zadovoljstvo porodicom; MP – prihvatanje od strane majke; MO – Odbijanje od strane majke; OP – Prihvatanje od strane oca; OO – Odbacivanje od strane oca; U – Ukupni uzorak.

Tablica 2. Matrica bivarijantnih korelacija dimenzija perfekcionizma i somatizacije

		1	2	3	4	5	6	7
1.	ONP	-	.059	.307**	.333**	.405**	.245**	.331**
2.	ZU		-	-.049	.076	.082*	-.209**	-.076
3.	PZD			-	.255**	.406**	.429**	.205**
4.	OIR				-	.347**	.158**	.209**
5.	POS					-	.426**	.203**
6.	SOP						-	.245**
7.	SOM							-

Legenda: ONP - Osjetljivost na pogreške; ZU – Zadovoljstvo uspjehom; PZD – Potreba za divljenjem; OIR – Organizacija i red ili Kompulzivnost; POS – Perfekcionizam očekivan od sebe; SOP – Socijalno očekivan perfekcionizam; SOM – Somatizacija; ** p< .01; * p< .05.

Tablica 3. Matrica bivarijantnih korelacija dimenzija perfekcionizma i somatizacije, prema rodu sudionika

		1	2	3	4	5	6	7
1.	ONP	-	-.069	.269**	.286**	.397**	.310**	.341**
2.	ZU	.102	-	-.095	.079	.054	-.197**	-.077
3.	PZD	.401**	.053	-	.208**	.340**	.421**	.270**
4.	OIR	.360**	.027	.333**	-	.345**	.127*	.259**
5.	POS	.442**	.144*	.480**	.364**	-	.448**	.357**
6.	SOP	.235**	-.160**	.420**	.226**	.396**	-	.282**
7.	SOM	.290**	-.158**	.171**	.137*	.037	.254**	-

Legenda: iznad dijagonale prikazane su korelacije za djevojčice, a ispod za dječake; ONP – Osjetljivost na pogreške; ZU – Zadovoljstvo uspjehom; PZD – Potreba za divljenjem; OIR – Organizacija i red ili Kompulzivnost; POS – Perfekcionizam očekivan od sebe; SOP – Socijalno očekivan perfekcionizam; SOM – Somatizacija; ** p< .01; * p< .05.

Tablica 4. Rezultati regresijskih analiza za predikciju somatizacije, na ukupnom uzorku i prema rodu sudionika, s dimenzijama perfekcionizma

	Ukupno (N=576)		Djevojčice (N=292)		Dječaci (N=284)	
Prediktori	β	P	β	p	β	p
ONP	**.286**	**.000**	**.219**	**.000**	**.314**	**.000**
ZU	-.071	.076	-.061	.265	**-.129**	**.025**
PZD	.040	.366	.102	.085	.050	.455
OIR	**.105**	**.013**	**.134**	**.019**	.048	.434
POS	-.020	.679	**.148**	**.024**	**-.193**	**.006**
SOP	**.136**	**.003**	.078	.221	**.203**	**.002**
R	. 410		.472		.418	
R^2	.168		.223		.175	
F	19.207**		13.620**		9.796**	

Legenda: ONP – Osjetljivost na pogreške; ZU – Zadovoljstvo uspjehom; PZD – Potreba za divljenjem; OIR – Organizacija i red ili Kompulzivnost; POS – Perfekcionizam očekivan od sebe; SOP – Socijalno očekivan perfekcionizam; R – koeficijent multiple korelacije; R2 – koeficijent multiple determinacije; F – omjer analize varijance ; ** p< .01.

Tablica 5. Matrica bivarijantnih korelacija dimenzija porodičnih odnosa i somatizacije

		1	2	3	4	5	6
1.	ZP	-	.638**	-.535**	.623**	-.563**	-.144**
2.	MP		-	-.629**	.606**	-447**	-.098*
3.	MO			-	-.435**	.614**	.217**
4.	OP				-	-.614**	-.141**
5.	OO					-	.230**
6.	SOM						-

Legenda: ZP – Zadovoljstvo porodicom; MP – prihvatanje od strane majke; MO – Odbacivanje od strane majke; OP – Prihvatanje od strane oca; OO – Odbacivanje od strane oca; SOM – Somatizacija; ** p< .01; * p< .05.

Tablica 6. Matrica bivarijantnih korelacija dimenzija porodičnih odnosa i somatizacije prema rodu sudionika

		1	2	3	4	5	6
1.	ZP	-	.670**	-.590**	.642**	-.578**	-.123*
2.	MP	.601**	-	-.627**	.630**	-.405**	-.088
3.	MO	-.477**	-.597**	-	-.493**	.563**	.227**
4.	OP	.610**	.615**	-.399**	-	-.600**	-.081
5.	OO	-.551**	-.413**	.612**	-.661**	-	.220**
6.	SOM	-.198**	-.175**	.271**	-.207**	.321**	-

Legenda: iznad dijagonale prikazane su korelacije za djevojčice, a ispod za dječake; ZP – Zadovoljstvo porodicom; MP – prihvatanje od strane majke; MO – Odbijanje od strane majke; OP – Prihvatanje od strane oca; OO – Odbacivanje od strane oca; SOM – Somatizacija; ** p< .01; * p< .05.

Tablica 7. Rezultati regresijskih analiza za predikciju somatizacije, na ukupnom uzorku i prema rodu sudionika, s dimenzijama porodičnih odnosa

Prediktori	Ukupno (N=558)		Djevojčice (N=286)		Dječaci (N=272)	
	β	p	β	p	β	p
ZP	-.022	.707	-.006	.947	-.002	.978
MP	.103	.113	.033	.719	.021	.818
MO	**.167**	**.009**	**.172**	**.050**	.145	.104
OP	-.003	.956	.121	.166	.025	.794
OO	**.153**	**.014**	**.206**	**.013**	**.244**	**.012**
R	.254		.268		.329	
R^2	.064		.072		.108	
F	7.608**		4.325**		6.444**	

Legenda: ZP – Zadovoljstvo porodicom; MP – prihvatanje od strane majke; MO – Odbacivanje od strane majke; OP - Prihvatanje od strane oca; OO – Odbacivanje od strane oca; SOM – Somatizacija; R – koeficijent multiple korelacije; R2 – koeficijent multiple determinacije; F – omjer analize varijance ; ** p< .01.

LITERATURA

1. Američka psihijatrijska udruga (1996), *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*, četvrto izdanje, Naklada Slap, Jastrebarsko
2. American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th Edition, Author, Arlington
3. Blankstein, Kirk R., David M. Dunkley (2002), ″Evaluative Concerns, Self-Critical, and Personal Standards Perfectionism: A Structural Equation Modeling Strategy″, in: Gordon L. Flett, Paul L. Hewitt, (eds.), *Perfectionism: Theory, Research and Treatment*, American Psychological Association, Washington, 255-285.
4. Blatt, Sidney J., David C. Zuroff (1992), ″Interpersonal relatedness and self-definition: twoprototypes for depression″, *Clinical Psychology Review 12*(5)*,* 527-562.
5. Cohen, Jacob, Patricia Cohen, Stephen G. West, Leona S. Aiken (2003), *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis for the Behavioral Sciences* (3rd edition), Erlbaum, Mahwah
6. Ćorluka, Vesna (2011), *Povezanost perfekcionizma s anksioznošću, depresivnošću i samopoštovanjem kod mlađih adolescenata*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Sarajevo
7. Deković, Maja, Wim Meeus (1997), ″Peer relations in adolescence: effects of parenting and adolescents' self-concept″, *Journal of Adolescence 20*(2), 163-176.
8. Erikson Homburger, Erik (2008), *Identitet i životni ciklus*, Zavod za udžbenike, Beograd
9. Hewitt, Paul L., Gordon L. Flett, Daniel J. Boucher, Lisa A. Davidson, Yvette Munro (2000), *The Child-Adolescent Perfectionism Scale: Development, validation, and association with adjustment*, Unpublished manuscript
10. Hewitt, Paul L., Gordon L. Flett, Joan M. Oliver, Silvana Macdonald (2002), ″Perfectionism in childrenand their parents: A developmental analysis″, in: Gordon L. Flett, Paul L. Hewitt, (eds.), *Perfectionism: Theory, Research and Treatment*, American Psychological Association, Washington, 89-133.
11. Frost, Randy O., Patricia Marten, Cathleen Lahart, Robin Rosenblate (1990), ″The dimensions of perfectionism″, *Cognitive Therapy and Research*, *14,* 449-468.
12. Gledhill, Julia, Elena Maria Garralda (2009), ″The relationship between physical and mental health in children and adolescents″, in: Michael G. Gelder,

Nancy C. Andreassen, Juan Lopez-Ibor et al., (eds.), *New Oxford Textbook of Psychiatry* (2nd ed.), Oxford University Press, Oxford, 1740-1746.
13. Hewitt, Paul L., Gordon L. Flett (1991a), ″Dimensions of perfectionism in unipolar depression″, *Journal of Abnormal Psychology 100*(1), 98-101.
14. Hewitt, Paul L., Gordon L. Flett (1991b), ″Perfectionism in the self and social context: Conceptualization, Assessment and Association with Psychopathology″, *Journal of Personality and Social Psychology 60*(3), 456-470.
15. King, Alan J. C., Beverley J. Coles (1992), *The Health of Canada's Youth: Views and behaviours of 11-, 13-, and 15-year-olds from 11 countries*, Minister of Supply and Services, Ottawa
16. Klarin, Mira (2002), ″Dimenzije obiteljskih odnosa kao prediktori vršnjačkim odnosima djece školske dobi″, *Društvena istraživanja 11*, 4-5(60-61), 805-822.
17. Lauri Korajlija, Anita (2004), *Povezanost perfekcionizma i atribucijskog stila s depresivnošću i anksioznošću,* magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb
18. Lauri Korajlija, Anita (2010), *Perfekcionizam i anksiozna osjetljivost kao rizični faktori za pojavu anksioznih smetnji: kvantitativna i kvalitativna studija*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb
19. Milkie, Melissa A. (1997), ″Through the eyes of children: Youth's perceptions and evaluations of maternal and paternal roles″, *Social Psychology Quarterly 60*(3), 218-237.
20. Mohapatra, Satyakam, Sardar J. K. Deo, Ashirbad Satapathy, Neelmadhav Ranjan Rath (2014), ″Somatoform disorders in children and adolescents″, *German Journal of Psychiatry 17*(1), 19-24.
21. Orçan, Fatih (2018), ″Exploratory and Confirmatory Factor Analysis: Which One to Use First?″, *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology 9*(4),414-421.
22. Rice, Kenneth G., Karen J. Preusser (2002), ″The Adaptive/Maladaptive Perfectionism Scale″,*Measurement and Evaluation in Counseling and Development 34*(4), 210-222.
23. Rohner, Ronald Preston (1998), ″Father love and child development: History and current evidence″, *Curr Direct Psychol Sci 7*, 157-161.
24. Vulić-Prtorić, Anita (1998), *Skala kvalitete obiteljske interakcije*, Neobjavljeni rukopis
25. Vulić-Prtorić, Anita (1999), ″Somatski simptomi anksioznosti kod djece″, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 38*(15), 79-96.

26. Vulić–Prtorić, Anita (2000), ″Somatizacija i kvaliteta obiteljskih interakcija kod djece i adolescenata″, *Medica Jadertina 30*(1-2), 21-31.
27. Vulić-Prtorić, Anita (2002), ″Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata″, *Suvremena psihologija 5*(1), 31-51.
28. Vulić-Prtorić, Anita (2004), ″Skala kvalitete obiteljskih interakcija (KOBI)″, u: Ana Proroković i sur. (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika II*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 24-33.
30. Vulić-Prtorić, Anita (2007), *Priručnik za Skalu strahova i anksioznosti za djecu i adolescente SKAD-62*, Naklada Slap, Jastrebarsko
31. Wood, Beatrice L. (1994), ″One articulation of the structural family therapy model: A bihevioral family model of chronic illness in children″, *Journal of Family Therapy 16*, 53-72.
32. Wood, Beatrice L., Kendra B. Klebba, Bruce D. Miller (2000), ″Evolving the biobehavioral family model: A fit of attachment″, *Family Process 39*, 319-344.

PERFECTIONISM AND FAMILY INTERACTIONS AS DETERMINANTS OF SOMATIZATION IN ADOLESCENTS

Summary:

The overall goal of this study was to examine vulnerability factors for the occurrence and development of somatization in adolescents. A review of the literature in the field of family relations and perfectionism indicates that these are dimensions that are related to somatization in children and adolescents, but also in adults. The research was conducted on students from two primary and two secondary schools in Mostar (N = 600). The average age of the participants is M = 14.5 (SD = 1.77). The following measuring instruments were applied: Sociodemographic Features Questionnaire; Perfectionism Scale for Children and Adolescents (Flett, Hewitt, Boucher, Davidson, & Munro 2000); Adaptive/maladaptive perfectionism scale (Rice and Preusser 2002); Scale of quality of family interactions (KOBI; Vulić-Prtorić 2004) and Scale of somatic symptoms of anxiety (SOMA; Vulić-Prtorić 1999). The results of multiple regression analysis indicate the importance of the contribution of the dimensions of perfectionism and family relations in explaining somatization in adolescents. The structure of the predictors is different, depending on the gender of the participants.

Key words: perfectionism; family relationships; somatization; adolescents

Adresa autorica
Authors' address

Vesna Ćorluka Čerkez
Univerzitet „Džemal Bijedić" u Mostaru
Nastavnički fakultet
vesna.corluka@unmo.ba

Tamara Efendić-Spahić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
tamara.e@bih.net.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.375

UDK 159.9:613.86

Primljeno: 01. 11. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Gordana Berc, Sanela Šadić, Ozana Kobić

KAKO POMAGAČI MOGU SAČUVATI SEBE DA BI POMAGALI DRUGIMA I SEBI – IZAZOVI PRIMJENE SELF-CARE KONCEPTA

Ovaj pregledni rad nudi definiciju i objašnjenje self-care koncepta, odnosno brige o sebi, kao jednom od osnovnih načina razvoja i njegovanja profesionalnih i osobnih kapaciteta te očuvanja zdravih granica između profesionalnog i osobnog života pomagača. U radu se također naglašavaju etičke komponente self-care-a kao imperativa za pomagača u brizi za vlastito mentalno i fizičko zdravlje. Izazovi za razvoj i održavanje vještina i uvjeta za održivost brige o sebi u pomagačkim strukama se opisuje i analizira s aspekta osobne odgovornosti i obveze institucije da osigura zdrave uvjete rada i profesionalnog rasta i razvoja. Upoznavanje self-care koncepta i usporedna analiza data je kroz prikaz različitih, uglavnom inozemnih istraživanja koja su pratila djelovanje self-cara na ukupno zdravlje pomagača i njihove profesionalne učinke. U radu se također opisuju nepovoljne posljedice izostanka vještina self-care-a i aktivnosti koje ga potiču te se naglašavaju negativni učinci na zdravlje pomagača i njegovi radni potencijal. Zaključno se definiraju smjernice za razvoj i održavanje kontinuirane brige pomagača o sebi, važne kako za njegovo zadovoljstvo u osobnom životu, tako i u profesionalnom uspjehu i samoaktualizaciji.

Ključne riječi: self-care koncept, pomagačke struke, posljedice nedostatka self-care-a, smjernice za razvoj i održavanje self-care-a

1. DEFINIRANJE POJMA SELF-CARE U POMAGAČKIM PROFESIJAMA

Briga pomagača o sebi stalni je proces koji podrazumijeva svjesna nastojanja pomagača da poduzima aktivnosti koje doprinose poboljšavanju i unapređenju njegove dobrobiti na emocionalnoj, duhovnoj, mentalnoj, ali i na fizičkoj razini. Prema tumačenju Britanske asocijacije za savjetovanje i psihoterapiju, kada se govori o pomagačevoj brizi za sebe, radi se o njegovoj osviještenosti vlastitih potreba i njihovom korisnom zadovoljavanju, pri čemu je bitno i uvažavanje percepcije suradnika o višerazinskoj dobrobiti koju je pomagač postigao kroz brigu o sebi. Pomagačeva briga o sebi je važna osobito u kontekstu poslovnih pritisaka kojima su oni redovito izloženi, ali je ta briga o sebi važna i u kontekstu nošenja sa stresnim situacijama iz privatnog života, kao što je suočavanje s teškom bolestima, gubicima, obiteljskim i financijskim stresovima i slično (British Association for Counselling and Psychotherapy - BACP 2018).

Kada se govori o mentalnom zdravlju psihoterapeuta, samopodrška i briga o vlastitom zdravlju u profesiji psihoterapije prepoznata je kao etička odgovornost, što pretpostavlja da psihoterapeuti proaktivno primjenjuju učinkovite strategije za očuvanje vlastite dobrobiti u najširem smislu kako ne bi ugrozili svoje profesionalne kapacitete i terapijske ishode (Norcross i Guy 2007). Ukoliko psihoterapeut uoči da njegovi profesionalni kapaciteti za rad u psihoterapiji bivaju ometani poslovnim opterećenjem tada moraju intervenirati kako bi obnovili svoje potencijale za učinkovit rad s korisnicima (Corey 2005).

1.1. Self-care kao etički imperativ

Za sve pomagačke struke self-care se javlja kao etički imperativ, jer su pomagači po svom profesionalnom opredjeljenju obvezni brinuti o svojoj dobrobiti kako bi bili u mogućnosti brinuti o drugima. Međutim, primarni imperativ postaje manje izvediv, vrijedan i moguć ukoliko briga o vlastitoj dobrobiti kod pomagača izostane (Irvin 2009). Self-care koncept predstavlja važan dio etičke prakse profesionalnih pomagača te zbog svog složenog značenja i primjene zahtijeva posebnu pažnju i pojašnjenje. Kako bi se self-care što bolje upoznao i bio što jasniji samim pomagačima uspostavljen je etički okvir koji se sastoji od šest načela kojima se nastoje dati jasne smjernice što self-care predstavlja i kako ga na što boji način provesti. Od spomenutih etičkih načela najvažnije je samopoštovanje pomagača koje podrazumijeva poticanje samo-

spoznaje, introspekciju, njegovanje vlastitog integriteta i brigu o sebi. Ovo načelo omogućava pomagaču da primijeni ostalih pet načela, a to su ona koja su usmjerena na očuvanje njegovog osobnog blagostanja. Kao prvo to je (a) samopouzdanje, odnosno povjerenje u učinkovitost vlastitih resursa i spoznaja da pomagač može računati na njih u, primjerice, situacijama aktivne samopodrške i samovrednovanja. Zatim (b) načelo autonomije osobe koje podrazumijeva da osoba može u svom profesionalnom radu donijeti odluke koje su za nju dobre i ispravne, uključujući i one koje se odnose na odbijanje pojedinih poslovnih ponuda i odnosa, a sve kako bi zaštitila svoju profesionalnu i osobnu dobrobit. Tu je i načelo koje se odnosi na višerazinske koristi od posla odnosno (c) dobročinstvo posla, tj. svjesnost pomagača o tome koliko dobroga posao donosi pomagaču za osjećaj profesionalnog ispunjenja i samoaktualizacije. Osim toga, u ovu skupinu načela spada i načelo (d) ne-štetnosti posla koje podrazumijeva da pomagač može što realnije procijeniti je li njegov posao toliko naporan da utječe na njegov privatni, odnosno obiteljski život. Posljednje, ali ne manje važno načelo odnosi se na (e) pravičnost koja podrazumijeva pravedan odnos pomagača prema sebi na način da si pošteno prizna da li tijekom svog rada pruža uslugu prema regularnim standardima za vrlo mali prihod (BACP 2018).

Ovim načelima koje zastupa Britanska asocijacija za savjetovanje i psihoterapiju (2018) vrijedi dodati još jednu bitnu komponentu u spektru etičkog poimanja self-care-a a to je odgovornost pomagača. Ona se u ovom kontekstu prije svega odnosi na pružatelje usluga savjetovanja i psihoterapije, pri čemu se najveći naglasak stavlja na obvezu savjetovatelja da poduzmu sve što je potrebno kako bi pratili svoje psihološko i fizičko zdravlje, da traže profesionalnu pomoć i podršku kada procijene da im je ona potrebna te da održavaju zdravu ravnotežu između rada i drugih aspekata svog života.

2. ISTRAŽIVAČKE SPOZNAJE O SELF-CARE KONCEPTU

Istraživački interes problema sagorijevanja na poslu posljednjih nekoliko desetljeća zaokuplja pažnju istraživača i struke iz više razloga. Baviti se problemom sagorijevanja je veoma značajno, međutim, takva saznanja po sebi samo su dio rješenja problema. Rezultati takvih istraživanja, dakako, mogu poslužiti u kreiranju politika u cilju osnaživanja zaposlenika kroz brigu o sebi. Profesionalno funkcioniranje uvjetovano je nizom faktora, koje često nije moguće isključiti, ali je moguće razvijati odgovore na ove stresore. Profesionalni stres neizostavan je dio svake profesije, posebno onih zanimanja u kojima se rezutati rada ne mogu jasno vidjeti niti vrednovati. Za-

pravo je danas jako malo zanimanja čiji su rezultati rada izravno vidljivi, što je posebno slučaj sa uslužnim djelatnostima. Družić-Ljubotina i Friščić (2014) upozoravaju na rezultate brojnih istraživanja koja upućuju na dodatnu izloženost stresu pomažućih profesija među kojima su socijalni radnici, medicinske sestre, psiholozi i nastavnici.

Brojna empirijska istraživanja dolaze do saznanja da socijalni radnici imaju „tendenciju doživjeti višu razinu stresa i sagorijevanja na radnom mjestu od mnogih drugih profesionalnih skupina" (prema Družić-Ljubotina i Frišičić 2014: 6). Koliko je stanje ozbiljno govori činjenica da je životni vijek socijalnog radnika za oko osam godina kraći od drugih pomagačkih profesija poput liječnika i medicinskih sestara (Družć-Ljubotina i Frišičić 2014). Početnički entuzijazam kod pomagača, prisutan kod značajnog broja profesionalaca koji imaju prevelika očekivanja i idealiziraju zanimanje, čini ih kandidatima za sagorijevanje (Friščić 2006).

Nekoliko je razloga zbog kojih su socijalni radnici kontinuirano izloženi stresu: opterećenost brojem slučajeva, administrativna opterećenost, loši uvjeti rada, potplaćenost, izostanak sustavne podrške, nesigurnost na poslu te nesrazmjer između većeg broja zahtjeva klijenata i kroničnog nedostataka financijskih sredstva usmjerenih za ovaj resor. Navedeni čimbenici proizvode kontinuirani osjećaj nelagode pa i krivice da nisu ispunili profesionalni zadatak. Ovome se najčešće može pridružiti i kultura usluživanja i zanemarivanja vlastitih potreba. Naučeno uvjerenje koje dolazi iz okruženja, posebno kada se radi o ženama koje čine većinu zaposlenika u ovom području, jedno je od osjetljivijih pitanja. Vjerovanje da je briga o sebi sebična, za posljedicu ima da se ona ne nalazi na listi prioriteta.

Profesionalci iz pomagačkih profesija u principu rade takav posao koji je usmjeren na davanje, zbog čega Guy (2000) upozorava na fenomen koji naziva „kulturom jednosmjerne brige" (Posluns i Gall 2019). Briga o drugim osobama zahtijeva određenu razinu empatije i strpljenja, bez očekivanja da će za to dobiti nešto zauzvrat od svojih klijenata. Ovakve situacije u kojima se uspostavljaju i održavaju jednosmjerni odnosi zahtijevaju značajan napor i energiju, što sa sobom donosi stres, profesionalno sagorijevanje i općenito nepovoljan utjecaj na psiho-fizičko zdravlje stručnjaka (Posluns i Gall 2019).

Neka istraživanja (prema Posluns i Gall 2019) donose saznanja o problemu zapostavljanja brige o sebi, posebno u području mentalnog zdravlja. Tako je Bettney (2017) identificirala probleme povezane s velikim brojem slučajeva i negativnog radnog okruženja kao dodatne stresore. S obzirom na prisutnost višestrukih stresora, ne čudi da praktičari prijavljuju visoku razinu stresa (Posluns i Gall 2019). Pored emo-

cionalne iscrpljenosti, depersonalizacije i smanjenog osjećaja osobnog postignuća (Martinko 2010), profesionalno sagorijevanje stručnjaka može utjecati na percepciju vlastite vrijednosti, identiteta, pogleda na svijet, osnovna uvjerenja, percepciju i pamćenje, osobni razvoj i opću dobrobit (Posluns i Gall 2019).

3. SMJERNICE KAKO POMAGAČI MOGU RAZVITI VLASTITI SELF-CARE

S obzirom na visoku razinu višestruke zahtjevnosti posla pomagača, od razine odgovornosti, kognitivne angažiranosti do emocionalne preopterećenosti, koja može utjecati i na kvalitetu privatnog života pomagača, razvoj i održavanje self-care-a od iznimnog je značaja. U tom kontekstu određene osobine ličnosti mogu doprinijeti kao adekvatni antistresori, a to su osobne karakteristike koje mogu pomoći u stvaranju pozitivne slike o sebi i svijetu, korištenje resursa iz socijalne podrške kao i izvori snage za suočavanje sa stresorima poput smisla za humor, strpljenja te mogućnosti kontrole nad situacijom (Brajković 2006). S druge strane, Theriault i Gazzola (2006) naglašavaju da je za pomagače koji žele razviti učinkovit self-care važno osvještavanje osjećaja nesposobnosti na poslu i učenje postavljanja zdravih granica u poslu.

Lin i Wilson (2019) pojašnjavaju da s obzirom na razinu radnog stresa i profesionalnog izgaranja pomagača te zastupljenost prakse samopomoći postoje dvije glavne kategorije samopomoći, a to su individualna briga o sebi i profesionalna samopomoć na radnom mjestu. Što se tiče individualne brige o sebi, Bickley (1998; prema Lin i Wilson 2019) opisuje prakse samopomoći kao skup samoinicijativnih ponašanja koja promiču dobro zdravlje i dobrobit. Uobičajena strategija individualne brige o sebi prema brojnim autorima odnosi se na cjelovit i uravnotežen načina života. Tako su Norcross i Guy (2000) u tom kontekstu naglasili važnost opuštanja, fizičke aktivnosti poput vježbanja i održavanje zdravih međuljudskih odnosa. U studiji Killiana (2008) utvrđeno je da je za kliničar koji rade s osobama koje su preživjele traumu važno održavanje kvalitetnih druženja s prijateljima i obitelji, posvećenost rekreaciji kroz vježbanje te usmjerenost na vlastitu duhovnost (prema Wicks 2008). Na ovome tragu Puterbaugh (2008) je, referirajući se na savjetovatelje koji rade s korisnicima s gubicima, naglasio važnost holističkog pristupa u prepoznavanju učinkovitog self-care-a pomagača koji je uključivao posvećenost pomagača svojim fizičkim potrebama poput redovitog spavanja, jela i fizičke aktivnosti, odlazak u prirodu, posvećenost duhovnosti i molitvi te prisutnost stalne profesionalne i socijalne podrške (prema Wicks 2008).

Svakodnevna emocionalna i kognitivna posvećenost i davanje pomagača u njihov posao zahtijeva određeni vid predaha i odmora u privatnom životu. Prema Owenu (1993), pozitivne reakcije pomagača u suočavanju s profesionalnim stresom uključuju povećani interes za aktivnosti izvan posla kao što su sport, različititi hobiji kroz koje je moguće dobiti novu energiju i obnoviti svoje iscrpljene potencijale. Topić (2016) navodi i druge tehnike relaksacije koje savjetovatelji mogu koristiti u privatnom životu kao što su: progresivna relaksacija, autogeni trening, meditacija, masaža, akupunktura, joga, tjelovježba, pravilno disanje i slično. Sve navedene tehnike su na različite načine povezane s uspostavljanjem ravnoteže i stabilnosti te djeluju kao svojevrsne strategije samopomoći. Povezanost između osobnih karakteristika terapeuta i kvalitete njihovih odnosa s korisnicima uočava se kroz savjetovateljevu sposobnost uspostavljanja odnosa bez straha od bliskosti, percepciju socijalne podrške i kvalitetu privatnih odnosa (Nissen-Lie, Havik 2013).

Ono što također pomaže u nošenju sa radnim preopterećenjem i spada u učinkovite strategije self-care-a je aktivacija zdravog narcizma koji potiče svjesnost pomaga-ča/savjetovatelja o vlastitim kompetencijama i postignućima, jer podsjeća pomagača koliko je uspjeha do sada postigao i koliko je do sada truda uložio u svoj posao. Drugim riječima, zdravi narcizam pomaže pomagačima da ne izgube perspektivu smisla ulaganja u posao kako na razini kvalificiranog tako i vremenskog ulaganja koji se često javlja kada se osoba usredotoči isključivo na neuspjehe i nedostatke (Owen 1993).

Kao dopuna ovim smjernicama za postizanje učinkovitog self-care-a Wicks (2008) nudi popis komponenti psihičkog „kapitala“ pomagača kao doprinos privatnog života poslovnom a to su: 1) Smijeh – promjena perspektive i pogleda na sebe kao savjetovatelja te sposobnost optimističnog stava prema nedaćama; 2) Vrijednosti – znanje i razlikovanje onoga što nam je bitno od onoga što nije; 3) Kontrola – spoznaja i razlikovanje onoga što možemo od onoga što ne možemo kontrolirati; 4) Samopouzdanje – vjera u vlastite sposobnosti je ključna iako se u poslu često mjeri samo rezultat, a da nam promakne koliko smo dobroga napravili po putu do konačnog ishoda; 5) Sudjelovanje – aktivna participacija u nečemu što osoba smatra za sebe zanimljivim i važnim; 6) Grupa podrške – imanje kruga ljudi kojima je stalo i koji su izvor podrške kroz kontakte telefonom, pisanje, druženje; 7) Bijeg – mogućnost da nekada „pobjegnemo“ od svega (čitanje novina, gledanje filmova, šetnje, ribolov…); 8) Spontanost – neočekivana promjena usred dana ili tjedna može učiniti život zabavnijim i bogatijim nego čekanje godišnjeg odmora; 9) Opreznost s negativnostima – pažljivo korištenje unutarnjih monologa za prepoznavanje osobnih negativnih misli i osjećaja, vlastitih unutrašnjih rečenica, samoohrabrivanje.

Pored navedenih korisnih smjernica, ono što se također smatra dodanom vrijednošću za postizanje učinkovitog self-care-a je samostalno provedeno vrijeme koje može obogatiti osobu te joj pružiti mogućnost za brojne pozitivne učinke kao što su obnova vlastitih snaga, promišljanje o smislu i svrsi, preispitivanje sebe i vlastitih odluka, pronalaženje mira, razvijanje samosvijesti. U konačnici treba si dati stanku od posla. Općenito govoreći, razdoblja samoće potrebna su svakoj osobi, a osobito pomagačima zbog očuvanja i jačanja mentalnog zdravlja te stabilnosti koju osoba na taj način pronalazi u sebi i riznici svojih unutarnjih snaga, a koje se nerijetko prelijevaju u odnose s korisnicima (Wicks 2008).

Istraživanje koje su proveli Lin i Wilson (2019) sa iskusnim savjetovateljima o učinkovitosti njihovog self-care-a pokazalo je da su im je izvan posla važno zadovoljiti potrebe za užitkom, kreativnošću i zabavom poput gledanja filmova i televizije, slušanja glazbe, druženja s obitelji i prijateljima te uključivanje u različite grupe sa zajedničkim interesima. Njihovi rezultati su također pokazali da je savjetovateljima za učinkovit self-care bilo važno da imaju strast prema poslu, da su zadovoljni s poslom, da su realni u svojim očekivanjima te da ostanu pozitivni u svojim razmišljanjima, da vjeruju u sebe, da imaju dobar smisao za humor u izazovnoj ili stresnoj situaciji te prije svega da načelno imaju "pozitiva'' stav. Ono što je u navedenom istraživanju savjetovateljima također bilo važno u održavanju njihovog self-care-a jeste da vjeruju u sposobnosti, unutarnje snage i mudrosti svojih klijenata za donošenje odluke o promjeni.

Vezano uz dostupnost i primjenu self-care principa na radnom mjestu postoje različiti oblici profesionalne pomoći namijenjeni profesionalnim pomagačima, a to su edukacija, konzultacije, psihoterapija, psihološke krizne intervencije, rasterećenje i supervizija. Ovdje treba napomenuti da se profesionalci, kad se nađu u potrebi za profesionalnom pomoći poput psihoterapije, ipak rijetko odlučuju za tu opciju iako imaju puno znanja o koristima psihosocijalne podrške. Unatoč tome što je utvrđeno da je pomagačima potrebna profesionalna pomoć poput supervizije, i dalje u praksi ne postoji sustavna primjena supervizije kao načina profesionalnog razvoja kroz osnaživanje, podršku te osobni rast i razvoj. Stoga je supervizija jedna od ključnih metoda pomaganja profesionalnim pomagačima, čije uvođenje na sustavnoj razini s kontinuiranim i cikličkim osiguranjem njene primjene u različitim resorima predstavlja nezaobilaznu komponentu razvoja učinkovitih postupaka pomagača u brizi o sebi.

4. IZAZOVI SELF-CARE-A: ZAŠTO JE TAKO TEŠKO BRINUTI O SEBI?

Ulaganje u zdravlje profesionalaca u socijalnim uslugama je odgovornost sistema i menadžmenta. Jedan od načina realiziranja te brige je svakako supervizija, koja omogućuje stručnjacima rast i razvoj u profesonalnom i osobnom smislu. Za njenu provedbu potrebne su zakonske pretpostavke kojima se definiraju uvjeti provedbe. Zakonska rješenja u regiji su različita, od onih koja je određuju kao fakultativnu, što ostavlja dosta prostora u tumačenju i razumijevanju njenog značaja, pa do obligatnih s vrlo jasnim sistemskim rješenjima. Bilo kako bilo, supervizija je zapravo samo dio rješenja izrazito složene problematike s kojom se suočavaju stručnjaci u socijalnim uslugama. Drugi načini brige o zaposlenicima, ali i podizanje svijesti o načinima samozaštite, otvaraju druga važna pitanja.

Literatura na temu self-care_a može se klasificirati u dvije kategorije i to na individualnu i profesionalnu brigu o sebi (Lin, Wilson 2019). Briga o sebi je danas propoznata kao važan aspekt brige o mentalnom zdravlju i sprečavanju profesionalnog sagorijevanja. Namjera poduzimanja niza mjera u cilju samozaštite nije sebična, kako bi se moglo pomisliti, već je to ozbiljna investicija i briga za klijente. Pružanje pomoći i briga za klijente su profesionalna i etička obveza pomagača. Stoga, je potrebno imati na umu da je pružanje profesionalne podrške za osobni i poslovni rast i razvoj profesionalaca važno koliko za profesionalca, toliko i za korisnika.

Kanadski etički kodeks psihologa (Kanadsko psihološko udruženje 2017) naglašava važnost brige o sebi, kako bi se spriječilo sagorijevanje i problemi ovisnosti koji mogu voditi prema oslabljenom prosuđivanju pomagača uz mogućnost nanošenja štete korisniku. Stoga se briga o sebi smatra etičkom obvezom stručnjaka za mentalno zdravlje. Dokazano blagotvorno djelovanje brige o sebi snažan je argument u prevenciji i očuvanju mentalnog zdravlja pomagača. Nažalost, istraživanja pokazuju da intervencije u cilju reakcije na sagorijevanje praktičara imaju ograničen ili nikakav utjecaj na mentalno zdravlje praktičara (prema Posluns i Gall 2019). Ovakva saznanja mogu se koristiti u cilju kreiranja preventivnih mjera i očuvanja mentalnog zdravlja stručnjaka. Stoga je podizanje svijesti o postojanju rizika i opasnostima koje oni nose po zdravlje pomagača, prioritetan korak u cilju poduzimanja daljih aktivnosti s ciljem zaštite mentalnog zdravlja. Prepoznavanje problema i postojanje svijesti znači samokritičan odnos i kontinuirano praćenje ne samo potreba klijenata, nego i vlastitih potreba. Stručnjaci trebaju imaju sposobnost prepoznavanja vlastitih kapaciteta i procijeniti kada je potrebno poduzeti mjere i pobrinuti se o sebi. Prepoznavanje čim-

benika koji djeluju na njegovo funkcioniranje je trenutak gdje počinje rješavanje problema. Stoga je samorefleksija neophodna u osmišljavanju daljih koraka i vještina u zaštiti mentalnog zdravlja. Visoka razina samosvijesti povezana je sa nižom razinom emocionalne iscrpljenosti, sagorijevanja, većeg osjećaja zadovoljstva u radu i sposobnosti održavanja emocionalne ravnoteže u teškim situacijama (prema Posluns i Gall 2019). S druge strane, nedostatak samosvijesti povezan je sa sagorijevajem.

Self-care je osobni odgovor na stres koji je uglavnom vezan za posao i poslovno okruženje. Važni čimbenici koji djeluju na percepciju osobnog rasta, razvoja i ulaganja u sebe su sama sredina i kulturološke vrijednosti. Brinuti o sebi je imperativ suvremenog čovjeka kako bi zaštitio svoje mentalno zdravlje i sačuvao emocionalnu stabilnost. Neki od načina prevencije ili strategija samopomoći razvijaju se prema individualnim sklonostima kroz različite hobije. Dosadašnja istraživanja pronalaze snažnu vezu između zadovoljstva na poslu i profesionalnog sagorijevanja. Za ovako težak posao ne postoji adekvatna novčana naknada, kao ni društveno priznanje. Ovim poslom se bave entuzijasti koji vjeruju da rade plemenit i human posao i da na taj način pomažu ne samo klijentima, nego i cjelokupnom društvu. Međutim, vremenom emocije i entuzijazam splasnu zbog čega je potreban sistem podrške stručnjacima i briga za njihovo mentalno zdravlje. Stručnjaci koji rade s urgentnim životnim situacijama njihovih klijenta, teškim životnim pričama, gubicima, napaćenim ljudima koji žive u teškim okolnostima, rade ozbiljan i težak posao. Jedno od sustavnih rješavanja problema od strane uprave radne organizacije ili još bolje resornih ministarstava mogu biti rasterećnja zaposlenika na manje stresne poslove, kao i povremene rotacije zaposlenika na različite poslove unutar radne organizacije.

Jedno od rijetkih istraživanja na ovu temu su radili Lin i Wilson (2019). Oni su proveli kvalitativno-kvantitativno istraživanje sa osobama koje se bave savjetodavnim radom, a u intervjuima su se iskristalizirale tri glave teme:

1. Usprkos nekim zajedničkim obilježjima, svako ima jedinstven način brige o sebi;
2. Self-care nije samo ono što rade, nego i ono što misle;
3. Self-care je putovanje koje se vremenom mijenja kako i osoba uči i razvija se. (str.124).

U navedenom istraživanju većina ispitanika je brinula o svom fizičkom, psihičkom, emocionalnom i duhovnom zdravlju, na način da se hrane zdravo, da imaju neki oblik fizičke aktivnosti, dobre odnose sa drugim ljudima, imaju neki oblik za-

bave. Pozitivna energija neophodna je za funkcioniranje ne samo stručnjaka, njegovog posla, nego i njegovog klijenta, kolega na poslu, pa i njegove obitelji. Prevencija u vidu brige o sebi povezana je sa većim osjećajem osobnog postignuća i manjom tendencijom depersonalizacije i emocionalne otuđenosti. Zapravo, iskusni stručnjaci za mentalno zdravlje ili terapeuti vide samopomoć kao ključni aspekt profesionalnog funkcioniranja. Naime, iskusni i zreli psihoterapeuti vode brigu o sebi i poduzimaju „preventivne mjere kako bi zaštitili ono što smatraju [svojim] najvažnijim terapijskim alatom: sebe (prema Posluns i Gall 2019: 4).

Pažnja menadžmenta prema stručnjacima najčešće je usmjerena na izgradnju profesionalnih kompetencija, dok je pitanje brige o sebi i samopomoći najčešće potpuno zanemareno. Imajući na umu ovu činjenicu potrebno je razvijati i druge mehanizme osnaživanja profesionalaca. Educiranje stručnjaka o važnosti ovog pitanja može biti početna investicija u ljudske resurse. Međutim, samoeduciranje najčešće ne donosi najbolje rezultate. Kao što velike korporacije ulažu u svoje stručnjeke pa im je čak i na poslu dostupno niz rekreativnih sadržaja, ovakve ideje se mogu prenijeti i u socijalne službe. Moguće je u budžetima radnih organizacija planirati sredstva za brigu o zapolsenicima kroz npr. uplaćivanje godišnjih karata za korištenje nekih od rekreativnih i/ili kulturnih sadržaja. Takvi programi bi zasigurno imali pozitivne efekte na psiho-fizičko zdravlje uposlenika u socijalnim uslugama, ali i stvarali nemjerljiv osjećaj o vlastitoj vrijednosti jer njihovi poslodavci brinu o njima. Ovo je posebno važno uzme li se u obzir činjenica da se radi i potplaćenoj profesiji.

5. NEPOVOLJNE POSLJEDICE IZOSTANKA BRIGE O SEBI

Kod djelatnika pomažućih profesija ukoliko se ne primjenjuju učinkovite self-care strategije najčešće javlja profesionalni stres, koji je jedan od najznačajnijih čimbenika koji vode u sindrom sagorijevanja odnosno burnouta. Pri tome se sagorijevanje definira kao stanje preopterećenosti ili frustracije izazvane prevelikom privrženosti i odanosti nekom cilju, a istovremenom nemogućem savladavanju određenog cilja kako u sadržajnom tako i u vremenskom aspektu (Jeleč 2008). Pomagači koji su više izloženi sindromu sagorijevanja na poslu su oni koji se iznimno posvećuju svom poslu i koji su suočeni s visokim očekivanjima od strane poslodavaca i od sebe samih, oni koji idealiziraju svoje zanimanje težeći savršenstvu izvedbe radnih zadataka te oni koji teško postavljaju granice između privatnog i poslovnog života. Neučinkovita organizacija rada u radnoj sredini te nesuradni i narušeni odnosi između djelatnika kao i profesionalna izolacija također doprinose sagorijevanju. U takvim situacijama po-

magači nakon dugotrajne izloženosti ovakvim uvjetima rada, što ne zaobilazi ni privatni život, mogu razviti znakove gubitka motivacije za svoj nekada privlačan posao, doživljaj obeshrabrenosti, bezvoljnosti, depresije i slično (Ajduković 1996).

Vezano uz nepovoljne posljedice izostanka self-care-a vrijedi spomenuti da neka iskustva iz prošlosti savjetovatelja mogu biti okidač za pokretanje radnog stresa. To mogu biti neki neriješeni bliski odnosi, narušeni obiteljski odnosi, teški i bolni prekidi odnosa, osobne traume iz prošlosti i sličnio. Oni se mogu prepoznati kao čimbenici rizika za emocionalni zamor, pri čemu dob, spol i radno iskustvo nisu utvrđeni kao rizični čimbenici savjetovatelja (Laverdière, Kealy, Ogrodniczuk, Chamberland, Descôteaux 2018).

Uzevši u obzir radne izazove s kojima se savjetovatelji/pomagači svakodnevno susreću, kao i mehanizme koji bi im mogli pomoći u nošenju sa stresom, potrebno je sustavno više pozornosti posvetiti očuvanju zdravlja savjetovatelja i podizati svijest o izazovima njihova posla. Također, potrebno je raditi na edukaciji pomagača kako bi mogli osvijestiti spoznaju da je kompetentan savjetovatelj onaj koji je u dodiru s vlastitom svijesti i prepoznaje svoje reakcije i emocije u kontekstu u kojem se one događaju, to sebi priznaje i sposoban je zatražiti pomoć kada mu je potrebna.

6. ZAKLJUČNO PROMIŠLJANJE

Skup strategija i vještina koje su bitne za održavanje zdravog emocionalnog, kognitivnog i mentalnog, ali i fizičkog zdravlja i dobrobiti pomagača nazivamo sefl-care strategijama ili brigom o sebi. Pomagačeva briga o sebi usmjerena je na osvještavanje vlastitih potreba i njihovo zadovoljavanje te svjesnost o izloženosti profesionalnom stresu i izgaranju na poslu. Učinkovit self-care je važan i radi uspješnog prevladavanja stresnih situacija iz privatnog života poput gubitka financijske sigurnosti, gubitka odnosa, zdravlja, smrti bliskih ljudi. Poznato je da je održavanje zdravih granica između profesionalnog i privatnog života važno za većinu struka, pa tako i za pomagačke struke. Ipak profesionalni i privatni život pomagača su neodvojive cjeline tako da doživljaji pozitivnih učinaka iz privatnog života se mogu preliti na profesionalni i obrnuto. Stoga je primjena učinkovitog self-care-a tim više potrebna. Self-care podrazumijeva različite strategije suočavanja s radnim stresorima i aktivnosti koje se poduzimaju na razini optimizacije emocionalnih, socijalnih, fizičkih i duhovnih kapaciteta pomagača, kako bi nastavio pomagati drugima, ali i sebi. Samopodrška i briga o vlastitom zdravlju u profesiji pomagača prepoznata je kao etička odgovornost. Stoga, poučavanje pomagača kako očuvati vlastito mentalno zdravlje i profesionalno

zadovoljstvo te osiguravanje sustava profesionalne podrške pomagačima na razini institucija u kojima rade je od ključnog značenja.

LITERATURA

1. Ajduković, Dean (1996), ″Izvori profesionalnog stresa i sagorijevanja pomagača″, u: Ajduković Dean, Ajduković Marina (ur.), *Pomoć i samopomoć u skrbi za mentalno zdravlje pomagača*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 29-37.
2. BACP (2018), *Good Practice in Action 088: Fact Sheet Resource: Self-care for the counselling professions,* British Association for Counselling and Psyc hotherapy. Lutterworth – Leicestershire; Dostupno na: https://www.ba cp.co.uk/media/3939/bacp-self-care-fact-sheet-gpia088-jul18.pdf ; Posjećeno 25. 8. 2020.
3. Brajković, Lovorka (2006), ″Stres i posljedice stresa na zdravlje kod pomagačkih struka″, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 2 (8); Dostupno na: http://hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/1948/1928; Posjećeno 15. 11. 2020.
4. Corey, Gerald (2004), *Teorija i praksa psihološkog savjetovanja i psihoterapije*, Naklada Slap, Jastrebarsko
5. Družić Ljubotina, Olja, Ljiljana Friščić (2014), ″Profesionalni stres kod socijalnih radnika: izvori stresa i sagorijevanje na poslu″, *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (1), 5-32.
6. Friščić, Ljiljana (2006), ″Čimbenici profesionalnog stresa i sagorijevanja u radu socijalnih radnika u Centru za socijalnu skrb Zagreb″, *Ljetopis socijalnog rada*, 12 (2), 347-370.
7. Guy, James D. (2000), ″Self-care corner: Holding the holding environment together: Self-psychology and psychotherapist care″, *Professional Psychology: Research and Practice*, 31 (3), 351-352.
8. Martinko, Jasna (2010), ″Profesionalno sagorijevanje na poslu nastavnika u obrazovanju odraslih″, *Andragoški glasnik*, 14 (2), 99-110.
9. Irvine, Craig (2009), ″The Ethics of Self-Care″, In: T. R. Cole, Thelma Jean Goodrich, Ellen R. Gritz (eds.), *Faculty Health in Academic Medicine*, Hu mana Press, New Jersey, 127-146.
10. Jacob, Janet I., Sarah Allen, E. Jeffrey Hill, Nicole L. Mead, Maria Ferris (2008), ″Work Interference with Dinnertime as a Mediator and Moderator Between Work Hours and Work and Family Outcomes″, *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 36 (1), 310-327.

11. Jeleč Kaker, Diana (2008), ″Izvori profesionalnog stresa i sindrom sagorijevanja socijalnih radnika u zdravstvu u Republici Sloveniji″, *Ljetopis socijalnog rada*, 16 (1), 133-151.
12. Kanadsko psihološko udruženje (2017), *Canadian Code of Ethics for Psychologists,* Fourth Edition; Dostupno na: https://cpa.ca/docs/File/Ethics/CPA_Code_2017_4thEd.pdf ; Posjećeno 12. 10. 2020.
13. Kusturin, Sunčana (2007), ″Supervizija - oblik podrške profesionalcima″, *Metodički ogledi* 14 (1), 37-48.
14. Lin, Betty, Jan Wilson (2019), ″Counsellor self-care: Six New Zealand counsellors talk about their self-care practices″, *New Zealand Journal of Counselling*, 39 (1), 119-138.
15. Nelson-Jones, Richard (2007), *Praktične vještine u psihološkom savjetovanju i pomaganju*, Naklada Slap, Jastrebarsko
16. Nissen-Lie, Helene A., Odd E. Havik, Per A. Høglend, Jon T. Monsen, Michael Helge Rønnestad (2013), ″The Contribution of the Quality of Therapists' Personal Lives to the Development of the Working Alliance″, *Journal of Counseling Psychology* 60 (4) 483-495.
17. Norcross, John C., James Guy (2007), *Leaving it at the office: A guide to psychotherapist self-care*, Guildford, New York
18. Owen, Jan Rorry (1993), ″The personal life of the psychotherapist and the psychology of caring″, *Counselling Psychology Quarterly*, 6, 251-264.
19. Posluns, Kristen, Terry Lynn Gall (2019), ″Dear Mental Health Practitioners, Take Care of Yourself: a Literature review on Self-Care″, *International Jour nal fro the Advancement in Counceling*, Dostupno na: https://link.springer.com/article/10.1007/s10447-019-09382-w ; Posjećeno 23. 10. 2020.
20. Sapienza, Barbara G., James F. T. Bugental, (2000), ″Keeping our instruments finely tuned: An existential-humanistic perspective″, *Professional Psychology: Research and Practice* 31, 458-460.
21. Thériault, Anne, Nicola Gazzola, Jessica Isenor, Lisa Pascal (2015), ″Imparting Self-Care Practices to Therapists: What the Experts Recommend″, *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy* 49 (4), 379-400.
22. Topić, Biljana (2016), *Mentalno zdravlje profesionalnih pomagača*, Diplomski rad, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb
23. Wicks, Robert J. (2008), *The resilient clinician*, Oxford University Press, New York

HOW HELPERS CAN HELP THEMSELVES TO HELP OTHERS AND THEMSELVES - CHALLENGES OF SELF-CARE CONCEPT APPLICATION

Summary:
This review paper offers a definition and explanation of the self-care concept as one of the basic ways of developing and nurturing professional and personal capacities and maintaining healthy boundaries between the professional and personal life of helpers. The paper also emphasizes the ethical components of self-care as an imperative of helpers to take care of their own mental and physical health. Challenges for the development and maintenance of skills and conditions for the sustainability of self-care in the helping professions are described and analyzed from the perspective of personal responsibility and the institution's obligation to ensure healthy working conditions and professional growth and development. Introduction to the self-care concept and comparative analysis is presented through the presentation of various, mostly foreign studies that have monitored the effects of self-care on the overall health of helpers and their professional effects. The paper also describes the adverse consequences of the lack of self-care skills and activities that encourage it. It also emphasizes the negative effects on the health of the helpers and their work potential. In conclusion, guidelines are defined for the development and maintenance of the helpers self-care, important both for his satisfaction in personal life, and especially in professional success and self-actualization.

Keywords: concept of self-help, helping profession, consequences of lack of self-care, guidelines for development and maintenance of self-care

Adresa autora
Authors' address

Gordana Berc
Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet
gordana.berc@pravo.hr

Sanela Šadić
Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
anela.sadic@fpn.unsa.ba

Ozana Kobić
Zagreb, samostana istraživačica
ozana.kobic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.389

UDK 159.922:615.851

Primljeno: 04. 12. 2020.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vahida Djedović, Edin Mujkanović, Mitra Mirković-Hajdukov

POST-MILENIJALCI: UPOZNAJMO GENERACIJU Z

Generacija Z spada u internet generaciju, jer je to prva generacija koja je rođena nakon što se internet popularizovao. Iako naučnici nisu usklađeni kada počinje, a kada završava ova generacija, ipak, smatra se da generaciju Z čine oni koji su rođeni krajem devedesetih godina, pa do danas. Njihovi roditelji pripadaju, uglavnom, generaciji Milenijalaca, a oni su rođeni početkom osamdesetih godina. Generacija Z je prva generacija čije je odrastanje obilježio trend da se bude u očima javnosti, stalno obavještavajući o svojim životima na društvenim mrežama. To ih potencijalno čini egocentričnom generacijom i generacijom koja nema dovoljno empatije. Iako je empatija jedna od ključnih osobina za sreću, generacija Z sreću nalazi u ličnom izgledu i dosta im je stalo do mišljenja drugih, odnosno stalo im je do broja lajkova i broja pratilaca na društvenim mrežama. Cilj rada je ispitati emocionalnu empatiju kod generacije rođene krajem devedesetih, do generacije rođene 2006.-2007. godine, na uzorku od dvjesto učenika osnovnih i srednjih škola sa pretpostavkom da su empatičnije starije generacije. Također, rad donosi i prikaze slučajeva koji predstavljaju kliničku populaciju a ne prosječne predstavnike ove generacije a čiji se psihički problemi mogu povezati sa pretjeranom upotrebom interneta i društvenih mreža. Rezultati istraživanja ukazuju da je osjećaj nesigurnosti i nedostatak empatije kod ove generacije rizičan faktor za razvoj niskog samopoštovanja i samopouzdanja, a u konačnici i težih psihičkih smetnji, koje je moguće umanjiti i prevenirati drugačijim pristupom ovoj generaciji.

Ključne riječi: Generacija Z; empatija; društvene mreže; egocentričnost; psihoterapija

UVOD

U 20. vijeku opisane su 4 generacije ljudi od kojih je svaka dobila ime prema određenoj demografskoj ili političkoj promjeni. Jednako tako, svaka generacija odlikuje se sebi svojstvenim ponašanjem i navikama. Većina autora (SHRM 2004; Harrington 2009; Zemke, Raines i Filipczak 2000), slaže se da postoje četiri osnovne generacije:

- Veterani (Tradicionalisti, Tiha generacija),
- Baby-boom generacija (Boomersi),
- Generacija X (Izgubljena generacija),
- Generacija Y (Milenijanci, Nexters generacija, Internet generacija).

U novijim djelima iz područja upravljanja različitim generacijama nalazimo da nakon Generacije Y slijedi Generacija Z (poznata i kao Generacija 2020), a najnovija generacija je Generacija Alfa (Grail Research 2011). Autori studija o upravljanju različitim generacijama ne mogu se složiti gdje tačno neka generacija počinje i završava. Zemke, Raines i Filipczak (2000) objašnjavaju da ne postoje strogi znakovi poput znaka stop na putevima, gdje jedna generacija prestaje i počinje druga. Isti autori ipak navode sljedeća razdoblja i obilježja pojedinih generacija:

- Veterani – rođeni u razdoblju od 1922. do 1943. godine. Uglavnom su rođeni prije Drugog svjetskog rata i prve uspomene i utjecaji su im povezani s ratom.
- Baby-boom generacija – rođena između 1943. i 1960. godine. Rođeni su nakon Drugog svjetskog rata i odrasli su u razdoblju izrazitog optimizma, velikih prilika i napretka.
- Generacija X – rođena u razdoblju od 1960. do 1980. godine. Rođeni su nakon bljeska Baby-boom generacije, u njenoj sjeni, te za vrijeme napretka azijskih tigrova Hong Konga, Južne Koreje, Singapura i Tajvana.
- Generacija Y – rođena između 1980. i 2000. godine, a roditelji su im Baby-boomersi ili rani pripadnici Generacije X. Odrasli su u visokotehnološkom, optimističnom vremenu.

Novija istraživanja iz područja upravljanja generacijama (Presky 2001; Montana i Petit 2008; Knežević 2010; Levickaitė 2010; Meister i Willyerd 2010; Grail Research 2011) govore o novoj generaciji koja je nastala ulaskom u novi vijek i koju autori nazivaju Generacijom Z. Generacija Z je rođena sredinom devedesetih godina i odrasla je s novom tehnologijom (Levickaitė 2010).

KARAKTERISTIKE GENERACIJE Z

Glavno obilježje Generacije Z, jeste da je rasla za vrijeme velike recesije. Dok su prethodne dvije generacije imale osjećaj egzistencijalne nesigurnosti koji je tinjao u pozadini, ovoj je generaciji to bio glavni sadržaj odrastanja. U tehnološkom smislu ovo je prva generacija koja i ne zna za drukčiji svijet od informatičkog, te su međusobno povezaniji više nego ijedna prijašnja generacija. Kompjuteri, mobiteli i društvene mreže za njih se podrazumijevaju i taj svijet, virtuelni svijet, važan im je baš kao i stvarni.

Matthews (2008; prema Knežević 2010) kao osnovni trend koji prati Generaciju Z navodi odrastanje u porodicama s manje članova u kojima oba roditelja rade, a često je i odrastanje samo s jednim roditeljem. Prema objektivnim informacijama o količini vremena koju roditelji u prosjeku dnevno provedu u razgovoru s djecom i podacima o mentalnom zdravlju adolescenata koji upućuju na porast depresivnosti, proističe da nove tehnologije, nedostatak komunikacije i užurbani životni ritam dovode do brže samostalnosti ove grupe mladih i erozije njihovog djetinjstva.

Imajući u vidu iskustva iz prakse, a i prema pisanju uglednih svjetskih časopisa, generacija Z pokazuje manju socijalnu osjetljivost u odnosu na dosadašnje generacije. Introvertniji su, egocentričniji, pasivniji, više vole biti u očima javnosti, izraženije je prisustvo osjećaja bezvrijednosti kao i manjak empatije. Iako je empatija jedna od ključnih osobina za sreću, većina predstavnika Generacije Z zadovoljstvo nalazi u ličnom izgledu i dosta im je stalo do mišljenja drugih, odnosno stalo im je do broja lajkova i broja pratilaca na društvenim mrežama.

EMPATIJA

Pojam empatija je relativno novijeg porijekla, iako se o sličnim procesima u psihologiji govorilo i ranije, samo ne pod tim nazivom. Termin je prvi upotrijebio Titchener 1909. godine. Koristi se i u širem značenju, tj. kao kognitivna sposobnost razumijevanja unutrašnjeg stanja druge osobe i kao određena vrsta socijalno-kognitivnih veza (Raboteg-Šarić 1993). Kasnije, ovaj termin sve više koriste klinički i socijalni psiholozi. U kliničkoj psihologiji empatija se tretira kao proces koji služi komunikacijskim funkcijama u terapiji. U okviru razvojne i socijalne psihologije definicije empatije se razlikuju s obzirom na to šta istraživači podrazumijevaju pod tim pojmom i kako razlikuju empatiju od sličnih procesa. Da bi se pravilno definisala empatija, važno je razumjeti kakva je uloga kognicije u empatiji. Kognitivni aspekt

empatije uključuje razumijevanje, poznavanje stanja svijesti i uslova druge osobe ili svijesti o tome kako nešto što se događa drugoj osobi može djelovati na nju. Mnogi koji naglašavaju ovaj aspekt, smatraju da je kognitivna empatija preduslov za afektivnu empatiju (Stephan & Finlay 1999).

Empatija je mogućnost da se emocionalno razumiju osjećaji druge osobe, a uključuje sposobnost razumijevanja i emocionalnog usklađivanja s okolinom i sposobnost regulisanja vlastitih emocija, uz kognitivnu fleksibilnost i sposobnost stavljanja vlastitih potreba na stranu te razumijevanje osjećaja drugih. Jedna je od najvažnijih ljudskih karakteristika koja omogućava ne samo socijalne relacije i komunikaciju, već je i osnova za stvaranje morala i inhibicije nagona, naročito agresije (Gregurek 2011). Milivojević (2000) empatiju opisuje kao sposobnost shvatanja kako se drugi osjećaju ili kako bi mogli da se osjećaju. Empatija je opažanje duševnog stanja neke druge osobe i podrazumijeva sposobnost prihvatanja i razumijevanja te osobe i njenih osjećanja (English i English 1972).

Empatija je socijalno naučena emocionalna vrijednost. Razvoj empatije se veže za faze kognitivnog razvoja (Raboteg-Šarić 1993). Globalna empatija se javlja kod djece tokom prve godine života. Djeca na prikladan način reaguju i opažaju stres i bol drugih ljudi, ali i često ih oponašaju jer nisu sposobna razlikovati sebe od drugih. Egocentrična empatija se javlja već nakon prve godine života, kada dijete može doživjeti sebe odvojeno u odnosu na druge osobe. Ono doživljava empatiju, a u isto vrijeme razumije kada su druge osobe u nevolji, a ne ono samo. (Sander 2013). Empatija za osjećaje drugih javlja se s razvojem govora, između druge i treće godine života. Dijete u tom periodu postaje svjesno da druge osobe imaju vlastite osjećaje koji su različiti od njegovih, prikladnije odgovara na ekspresiju osjećaja drugih i počinje sve više empatizirati sa sve složenijim emocionalnim stanjima (Turner 2000). Empatija za životne uslove drugih počinje se javljati u kasnom djetinjstvu, kada dijete postaje svjesno da druge osobe doživljavaju zadovoljstva i neugodu ne samo u neposrednim situacijama, nego i u širim životnim okolnostima i iskustvima (Raboteg-Šarić 1993).

Empatički izazvani afekti kombinuju se s mentalnim predstavama opšteg stanja drugih. Na različitim nivoima razvoja empatije, doživljaj "empatičke nevolje" ima vjerovatno zajedničku afektivnu osnovu. O kogniciji ovisi kako će osoba doživjeti i nazvati emocionalno uzbuđenje. Afektivne i kognitivne komponente empatije se kombinuju da bi izazvale kvalitativno različit doživljaj (Raboteg-Šarić 1993).

Hoffman (1981) smatra da doživljavanje empatičkog uzbuđenja može biti u osnovi i egoistične i altruistične motivacije za pomaganjem drugima. Ali bez obzira na neke "egoistične" elemente, empatija ima osobine koje je jasno određuju kao altruistični

motiv. Izaziva je nevolja drugih, a ne vlastita, glavni cilj akcije je pomoć drugima, a ne sebi, potencijalno zadovoljstvo aktera ovisi o njegovom djelovanju u svrhu reduciranja nevolje drugog.

METODA:

Cilj rada

Na osnovu dinamike rada, zanimljivih podataka i pretpostavki dobijenih tokom psihoterapijskog procesa sa dva klijenta pripadnika Z generacije, koji su i prikazani u ovom radu, postavljen je cilj ovog istraživanja.

Cilj istraživanja je ispitati emocionalnu empatiju kod generacije rođene krajem devedesetih, do generacije rođene 2006-2007. godine, na uzorku od 220 učenika osnovnih i srednjih škola sa pretpostavkom da su empatičnije starije generacije.

Zadatak rada

Osnovni zadatak predmetnog istraživanja je bio ispitati i analizirati da li su starije generacije učenika, u našem slučaju učenici prvih i drugih razreda srednjih škola, empatičniji u odnosu na mlađe generacije, u našem slučaju to su učenici četvrtih i petih razreda osnovnih škola.

Sudionici

Za prikaze slučaja odabrane su dvije klijentice starosne dobi 16 i 17 godina, koje su po preporuci psihologa tretirane individualnim psihoterapijskim tretmanima, sa primarno egzistencijalističkim pristupom. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 220 učenika, podijeljenih u dvije skupine, 110 učenika četvrtih i petih razreda osnovnih škola i 110 učenika prvih i drugih razreda srednjih škola.

Mjerni instrument: Emocionalna Skala Empatije

Za procjenu emocionalne empatije mladih korištena je Skala emocionalne empatije (Raboteg-Šarić 1993). Skala mjeri opću afektivnu empatiju koja sadrži 19 tvrdnji koje opisuju emocionalne doživljaje koji su usklađeni sa osjećanjima drugih, te osjećajima simpatije prema onima koji su u nevolji.

Procjenjivanje se obavlja na skali Likertovog tipa sa rasponom procjena od 0 do 4 i izražavaju stepen slaganja/neslaganja s tvrdnjom u smislu: „uopće se ne odnosi na mene“ (0), „uglavnom se ne odnosi na mene“ (1), „niti se odnosi, niti se ne odnosi na mene“ (2), „uglavnom se odnosi na mene“ (3), „u potpunosti se odnosi na mene“ (4), na način da ispitanik zaokruži odgovarajući broj pored tvrdnje, tj. stepen slaganja sa određenom tvrdnjom na predviđeno mjesto. Najveći mogući rezultat je 76 bodova, a veći rezultat na skali znači veću tendenciju doživljavanja emocionalne empatije.

Pouzdanost cjelokupne skale definirana je koeficijentom Cronbach a kao pokazateljem unutrašnje homogenosti, a za ovu skalu iznosila je 0,93, te se može reći da je unutrašnja konzistentnost skale zadovoljavajuća, i da skala ima zadovoljavajuću valjanost. Item-analiza pokazala je da su sve korelacije između rezultata na pojedinim česticama i ukupnog rezultata veće od 0,30.

Postupak

Za prikaze slučaja odabrane su dvije klijentice starosne dobi 16 i 17 godina, koje su svojim problemima i tegobama i odredile tok istraživanja. Ispitivanje učenika, učesnika istraživanja, je obavljeno u vrijeme redovnog odvijanja nastave u grupama do 25 učenika, a trajalo je u prosjeku oko 15 minuta. Tokom prikupljanja podataka zadovoljeni su etički principi i standardi koji se odnose na psihološka istraživanja. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno i anonimno. Za sve sudionike tražila se prethodna pismena suglasnost roditelja/staratelja i menadžmenta škole.

REZULTATI:

Prikaz slučaja I

A. ima 17 godina, učenica je II razreda srednje medicinske škole, vrlo dobar je učenik. Živi sa roditeljima, oboje su dobrog zdravlja. Otac povremeno radi u Njemačkoj i ovdje u Bosni, sezonski, kao građevinac a majka radi kao kuharica, a po zanimanju je drvni tehničar. Ima jednu stariju sestru, drugo je od dvoje djece u roditelja. Djetinjstvo opisuje kao lijepo, sebe kao nestašno dijete. Navodi uredan RPMR, roditelji idu ponekad kod psihologa. Otac ima problema zbog rata, a majka zbog problema s njom. Školski pedagog, primijetio je kod A., u posljednje vrijeme, da je postala agresivna, razdražljiva, plačljiva i da se povlači. Pokušala je da se ubije, ne zna razlog. Posvađala se sa majkom i u afektu popila 30 tableta Lexaurina i još nekih

tableta. Tako joj je došlo, odjednom. I prije je tako postupala, prijetila da će se ubiti nožem. Možda u huji. Ima problem sa kontrolom bijesa, iznervira se sama na sebe, počne galamiti ali nije agresivna prema drugim osobama. Imala je problema sa nesanicom, ima uredan apetit. Provodi dosta vremena na internetu, najviše na društvenim mrežama, više od pola dana, smatra da je ovisna. Ponekad uzme alkohol, napila se 2-3 puta. Puši ponekad, nije probala psihoaktivne supstance. Ne vidi se ovdje, želi ići u inostranstvo. Nije neraspoložena, jedino je školom malo opterećena ali ne previše, muka joj je da sve nadoknadi. Druži se sa djecom kada je u školi, ali ne previše, a ostala druženja su svedena na virtualni svijet. Ni sa kim nije posebno bliska, čak ni sa sestrom. Negira sve tegobe, ali navodi da je nesretna jer ima pad popularnosti na Instagramu, a to je za nju, kako navodi, katastrofalno i sada ima želju da se ubije.

Tokom psihološkog testiranja djevojčica je opširnog misaonog toka, verbalni kontakt se bez problema uspostavlja i održava u željenom pravcu, na postavljena pitanja daje adekvatne odgovore. Psihološkim testiranjem je utvrđeno da su kognitivne i intelektualne sposobnosti prosječne u odnosu na dob, a njena emocionalna i socijalna zrelost primjerena odrednicama kalendarskog uzrasta. Na psihičkom planu je uočen pad emocionalne i životne energije, pad radne efikasnosti, sklonost ka samooptuživanju, osjećajima besperspektivnosti, bespomoćnosti i bezvrijednosti, oslabljeni socijalni odnosi, tjeskoba, impulsivnost, pad interesa za spoljni svijet i stalno prisustvo unutrašnjeg nemira te izražen osjećaj krivnje uz suicidalne ideje i strah.

Nakon psihološkog testiranja i psihijatrijskog pregleda, djevojčica je uključena u individualni psihoterapijski tretman sa dominantno egzistencijalističkim individualnim pristupom, uz opciju uključivanja medikamentozne terapije. Roditeljima je data preporuka za uključivanje u porodični psihoterapijski tretman.

Tokom psihoterapijskog tretmana primarno se radi na uvidu o pravim vrijednostima, uspostavljanju objektivne slike o sebi, na zdravim odnosima sa prijateljima i porodicom, koji su joj ukazivali na drugačiji pristup životu i prihvatanje problema kao sastavnih životnih dijelova, odbacivanju lažne, savršene slike o sebi i okolini. Da bi odbacila tu sliku, prorađene su neprijatne emocije, strah, nesigurnost, nemoć, tuga, koje su je tjerale na pokazivanje lažnog uspjeha, važnosti i savršenstva, te njena ovisnost o sebi samoj, o pohvalama, lajkovima i divljenju drugih ljudi, te zadovoljavanje potvrde da bude neodoljiva. Ta slika davala joj je prividan i privremen osjećaj zadovoljstva i stvorila je ovisnost o selfijima i lajkovima na društvenim mrežama. Kako bi sačuvala svoju savršenu sliku, fokusirala se samo na sebe,

zanemarivši druge i njihove osjećaje. Zapravo, ona i nije voljela sebe, nego sliku o sebi, koju je stvorila da bi prikrila osjećaj manje vrijednosti i niskog samopoštovanja i samopouzdanja. Stoga je njenom selfu prioritet bio održavanje te slike. Kada postoji opasnost da ta slika bude ugrožena, onda se javlja još veća opasnost da drugi zaista vide šta se iza te slike nalazi.

Na psihoterapiju je došla s nadom da vrati savršenu sliku o sebi, ali je shvatila da jedino može da se nje oslobodi. Naučila je da je savršena slika teret, kojeg se riješila kada je naučila prepoznavati svoje emocije koje su bile sakrivene iza te slike. Tako je naučila da se lakše poveže sa stvarnim ljudima i gradi iskrenije odnose prema drugima, ali i prema sebi.

Prikaz slučaja II

Z. ima 16 godina, drugi je razred gimnazije. Živi sa roditeljima i starijim bratom. Mlađe je od dvoje djece u roditelja. Nekada bude svađe između brata i roditelja, brat je „malo svojeglav", teško je s njim komunicirati. S bratom ima dobar odnos. Navodi da joj je otac alkoholičar i često zlostavlja majku. Tako je od kako zna za sebe. U posljednje vrijeme ne tuče majku, ali galami. Brata i nju, također, psihički zlostavlja. Djetinjstva se ne sjeća puno, ali i onog čega se sjeća nije lijepo. Izazivali su je vršnjaci. Otac je bio puno odsutan, često ga nije bilo kod kuće. Navodi uredan RPMR, negira oboljenja značajna za hereditet. Bila je prosječan učenik u osnovnoj školi, a u srednjoj vrlo dobar i odličan. Alkohol ne troši, ne puši, nije probala psihoaktivne supstance. Ne izlazi, nema prijatelje. Slobodno vrijeme provodi uglavnom na internetu, na društvenim mrežama, povremeno igra igrice i gleda you tube. I kada je na internetu nije joj pretjerano lijepo, nema mjesta gdje joj je lijepo. „Jako volim da gledam hollywoodske filmove, oni me odvedu u svijet mašte. Poslije pročačkam po društvenim mrežama, a tamo, svi žive baš kao u hollywoodskim filmovima. Samo je kod mene sve bez veze. Moja realnost je katastrofalna." Imala je drugaricu prije 3-4 mjeseca sa kojom joj je bilo lijepo ali se to raspalo. Navodi da, kada se loše osjeća, bude autodestruktivna, počne sama sebe da tuče po cijelom tijelu. Ne osjeća se tada dobro. Prema drugim osobama nije nikada agresivna. Vršnjaci, a i brat su je tukli dok je bila dijete. Ona je to trpila, nije nikada nikom vratila, nije socijalna, rijetko kada je vesela, nije druželjubiva. Nije ni sa kim pretjerano bliska, ni sa članovima porodice, ne predstavlja joj posebnu radost provoditi vrijeme s njima. Prebačena je na Kliniku za psihijatriju sa intenzivne njege Interne klinike, jer je pokušala suicid. Život joj je bio ugrožen. Skupila je sve tablete koje je našla u kući i popila. U zadnje vrijeme se

zatvorila u sebe, skoro ni sa kim ne komunicira, nekim drugovima iz razreda ne zna čak ni ime.

Tokom psihološkog testiranja je slabo spremna na saradnju, navodi da je danas posebno neraspoložena, veoma oskudne je verbalne produkcije, zaravnjenog afekta, veoma usporena, otuđena, slabo komunikativna. Većina pojmova joj se morala dodatno pojašnjavati, jer slabo koristi fraze iz bosanskog jezika, navodi da se najviše u komunikaciji služi engleskim jezikom.

Psihološkim testiranjem je utvrđeno da su kognitivne i intelektualne sposobnosti u granicama viših prosječnih vrijednosti i da su u skladu sa dobnim, obrazovnim i socijalnim statusom. Na psihičkom planu dominiraju depresivni simptomi uz izraženu anksioznost, razdražljivost, napetost i pretjeranu zabrinutost, problemi u interpersonalnim relacijama i socijalnim kontaktima uopće, problemi prilagodbe. Prisutna je nepreduzimljivost, socijalno povlačenje, emocionalna praznina, bezvoljnost, hipersenzibilnost, impulsivnost i napetost. Manifestan je pad emocionalne i životne energije, pad radne efikasnosti, sklonost ka samooptuživanju, osjećajima besperspektivnosti, bespomoćnosti i bezvrijednosti, uz stalno prisustvo unutrašnjeg nemira i osjećaja krivice sa visokim suicidalnim rizikom.

Nakon psihološkog testiranja i psihijatrijskog pregleda, djevojčici je preporučen individualni psihoterapijski tretman sa dominantno egzistencijalističkim individualnim pristupom, uz obaveznu medikamentoznu terapiju i kontrolne psihijatrijske preglede. U rad sa roditeljima je uključen Centar za socijalni rad, uz preporuku za uključivanje u porodični psihoterapijski tretman. U dogovoru sa roditeljima i direktorom škole Z. se uključuje u psihoterapijski tretman kod specijalno obučenog školskog pedagoga.

Tokom psihoterapijskog tretmana Z. prepoznaje da je njen stid (od takvog života), zapravo, ljutnja prema sebi. Osuda sebe. Shvatila je da ne strahuje toliko od osude drugih, koliko je strahovala od sebe same. Naučila je da je stid udaljava od nje (baš kao i oholost) i da treba prihvatiti svoj život bez osude i stida. Puno pažnje se posvetilo porodičnom setingu i razlozima zbog kojih se okrenula društvenim mrežama, emocijama prvenstveno, oholosti i nesreći, te nerealnom odnosu prema sebi i drugima. Postala je svjesna da je ona sama (ali i sve osobe koje su u sličnoj ili istoj situaciji kao ona) emocionalno izmanipulisana, uglavnom usljed straha od neprihvatanja.

Društvene mreže manipulišu nedostižnim (holivudskim) idealima, promovišu ideju sreće, a pripadnici Generacije Z nisu svjesni da je to pseudoosjećaj i da na takav način gube, malo po malo, svoj identitet. Ostaju u takvim ulogama i ne mogu se više

vratiti u prvobitno stanje. Strahuju da će biti izloženi osudi okoline, stoga prikazuju svoje živote po holivudskom scenariju. Postavljaju slike koje predstavljaju blagostanje, zajedništvo, sreću, ljepotu, putovanja, zapravo sve ono što im u reanom životu nedostaje. To je nerealan odnos prema sebi, koji je Z. uspjela riješiti tokom psihoterpijskog procesa.

Rezultati i diskusija rezultata istraživanja razvoja emocionalne empatije mladih

Uzorak istraživanja čine učenici osnovnih i srednjih škola i to 110 učenika osnovnih škola (IV i V razred) i 110 učenika srednjih škola (I i II razred). Željeli smo istražiti da li postoji statistički značajna razlika između učenika osnovne i učenika srednje škole te se pristupilo utvrđivanju postojanja statistički značajne razlike aritmetičkih sredina dva nezavisna skupa.

U postupku provjere hipoteza u ovom istraživanju, prvi korak je bio ispitivanje normalnosti distribucije rezultata, kao preduslova za korištenje adekvatnih statističkih postupaka.

S obzirom da distribucija rezultata na varijablama u istraživanju odgovara kriterijima normalne raspodjele, korištene su metode parametrijske statistike.

Kako bismo provjerili da li se dobijene vrijednosti mjerenja kod ispitanika statistički značajno razlikuju proveden je t-test utvrđivanja razlika aritmetičkih sredina dva nezavisna uzorka, a dobijene vrijednosti su tabelarno i grafički predstavljene i pojašnjene. Na uzorku koji čini 220 učenika oba spola i to 110 učenika osnovnih škola i 110 učenika srednjih škola, željeli smo istražiti da li postoji statistički značajna razlika u nivou emocionalne empatije između učenika osnovne i učenika srednje.

U tabeli 1.dati su deskriptivni podaci: broj ispitanika u grupi (N), srednje vrijednosti, standardna devijacija i standardna greška.

Tabela 1. Prikaz osnovnih statističkih parametara

Učenici	N	Arit. sredina	Stand. devijacija	Stand. greška
Osnovna škola	110	**57,60**	11,292	1,097
Srednja škola	110	**64,25**	18,368	1,728

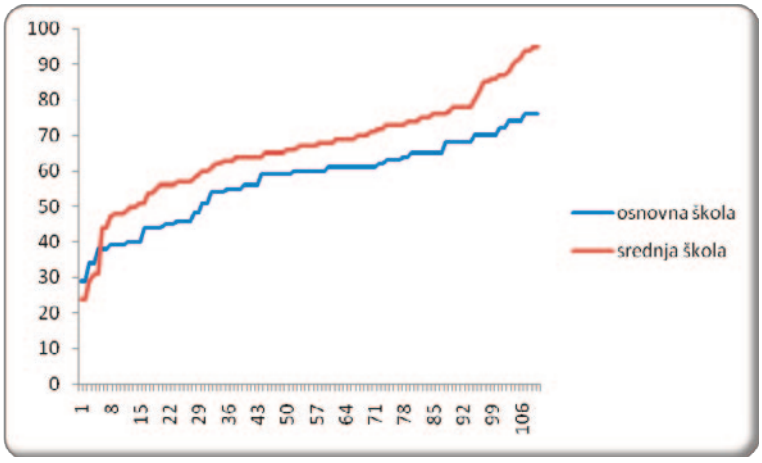
Tabela 2. Testiranje hipoteze o razlici aritmetičkih sredina odgovora mlađih i starijih učenika

F	Znač.	t	SS	Znač. (dvo-smjerna)	Razlika AS	Stand. greška razlike	95% dozvoljeni interval razlike	
							donji	gornji
7,024	0,009	**-3,20**	218	**0,002**	-6,644	2,077	-10,737	-2,551

Dobijena t-vrijednost iznosi -3,20 i značajna je (Sig.) na nivou 0,002. Vrijednost dobijena testiranjem aritmetičkih sredina ova dva nezavisna uzorka nam govori da postoji statistički značajna razlika između učenika osnovne i učenika srednje škole te možemo konstatovati da su učenici srednje škole mnogo empatičniji od učenika osnovne škole, na šta nas upućuje vrijednost aritmetičke sredine koja kod učenika srednje škole iznosi 64,25 u odnosu na vrijednost aritmetičke sredine učenika osnovne škole koja iznosi 57,60.

Uvidom u grafikon 1. možemo lako uočiti razliku na polju emocionalne empatije kod učenika osnovnih i srednjih škola u korist starijih učenika.

Grafikon 1. Vrijednosti empatije kod učenika osnovnih i srednjih škola

Skala emocionalne empatije korištena u istraživanju je konstruisana na način da odgovori „u potpunosti se odnosi na mene“ i „uglavnom se odnosi na mene“ iskazuju stavove učenika o visokom nivou emocionalne empatije, dok odgovori „uopće se ne odnosi na mene“ i „uglavnom se ne odnosi na mene“ govore u prilog niskog nivoa emocionalne empatije kod ispitanika i da je potrebno više raditi u smjeru podizanja empatije kod učenika.

Dobijeni rezultati ovog istraživanja ukazuju da su mlađe generacije manje empatične u odnosu na starije generacije, što potvrđuje da je Generacija Z više asocijalnija i nekomunikativnija generacija u realnom svijetu u odnosu na starije generacije. Ova tvrdnja se ne odnosi na druženje i komunikaciju u virtualnom svijetu, jer je većina ovih aktivnosti se odvija preko društvenih mreža, posebno preko Facebooka koji je nastao 2004. godine, a u novije vrijeme i Instagrama. Pojedini autori iznose tvrdnje koje su na prvi pogled opozitne rezultatima ovog istraživanja a odnose se, prema pisanju Heller (2015) u članku časopisa „Forbes“ koji je opisao Generaciju Z “kao stil života, a ne samo zabavu”, na visoko razvijenu virtualnu kolektivnu svijest, empatiju i brigu o društvu u prvom planu, a da je medijska i tehnološka pismenost ove generacije u stvari njihova druga priroda. Pojedini autori tvrde da je Generacija Z najinformisanija, najrazvijenija i najosjećajnija generacija. U suštini, pretpostavka kojom se vodilo ovim istraživanjem se odnosila na objektivni, realni, stvarni doživljaj empatije i bliskosti u smislu fizičkih kontakata i susreta, tako da rezultati navedenih istraživanja i nisu u suprotnosti sa nalazima ovog istraživanja jer se odnose na virtualno. U radovima mnogih autora (Mayer, Di Paolo i Salovey 1990; Mayer i Stevens 1994; Mayer i Geher 1996; Mayer, Caruso i Salovey 1998; prema Takšić, Bradić i Žauhar 2013) empatija je naglašena kao primarni kriterij emocionalne inteligencije koja podrazumijeva prepoznavanje, imenovanje, razumijevanje i izražavanje emocija putem facijalne ekspresije, verbalne i neverbalne komunikacije. Ono što odlikuje empatiju je sposobnost „uvlačenja pod kožu“ drugoj osobi, gdje je od velikog značaja neposredan lični kontakt, koji je prožet razumijevanjem, ohrabrenjem i toplinom koja ublažava osjećaj otuđenosti i nehumanosti (Hoffman 2003; prema Mirković-Hajdukov 2020). Empatične osobe mogu razumjeti i prepoznati želje, potrebe, osjećaje i stavove drugih, dobri su slušaoci i grade snažne odnose sa drugima. Empatija se opisuje kao najvažnija komponenta emocionalne inteligencije (Mestre 2020) i jedan je od važnih segmenata koji čine emocionalnu sferu ličnosti svakog ljudskog bića, a bazirana je na emociji. Emocije uključuju i druge elemente kao što je fiziološki odgovor, aktivnost mozga, izraz lica (Reevy 2011; Oatley 2005). Ljudske emocije češće se izražavaju neverbalnim

sredstvima nego riječima. Za sposobnost empatije je najbitniji faktor raspoznavanje neverbalnih znakova (Goleman 1998).

Za većinu nevedenog i za autentičan empatičan doživljaj je, kako se vidi, od izuzetne važnosti bliski, fizički kontakt a ne samo slika i pisana riječ, koja se u virtualnom svijetu najčešće koristi a o izgledu, ponašanju, željama, ciljevima pa i samim emocijama, slušaoci i pratioci društvenih mreža koji se najčešće lično i ne poznaju, zaključuju na osnovu onoga što im osoba koju prate, slušaju ili chataju, prezentuje u svom nastupu putem fotografija, video uradaka i sličnog sadržaja, koji često nije autentičan i nije odraz stvarnog ni emocionalnog a ni fizičkog stanja te osobe. Na osnovu ovih pojava se i donose pogrešni zaključci i iskrivljene slike o samima sebi ali i okolini, što vrlo često uzrokuje čitav niz psiholoških problema poput depresivnosti i anksioznosti, niskog samopoštovanja i samopouzdanja, koji su dijelom prezentovani putem studija slučaja, koje su i bile povod istraživanja ove pojave. Slika o sebi gradi se od djetinjstva. To je predstava koju imamo o sebi, o svojoj ličnosti, sposobnostima, a uveliko zavisi i od toga kako nas drugi vide. Kada neko izgradi pozitivnu sliku o sebi, onda ga očuvanje te slike može učiniti neosjetljivim za druge ili može udaljiti od ljudi iz straha da bi oni mogli narušiti tu savršenu sliku. Savršena slika o sebi teži očuvanju, to je neko sigurno mjesto za psihu.

Sve veći je broj tinejdžera i mladih odraslih ljudi se javljaju za psihološku pomoć, nakon što su odrasli svakodnevno provodeći više sati za računalom, igrajući se ili komunicirajući s drugima putem Interneta. Stručnjaci u praksi, u svom svakodnevnom radu dolaze do saznanja da se kod ovih osoba javljaju ozbiljni psihološki problemi uključujući poteškoće u razvoju, poremećaj koncentracije i nedostatak društvenih vještina, obilno znojenje, teška anksioznost i simptomi paranoje. Nerijetko se javlja i ovisnost o internetu i društvenim mrežama sa simptomima sličnim onima koji se javljaju kod ljudi koji se liječe od alkoholizma ili ovisnosti o drogama (Mirković-Hajdukov, Selimbašić 2015). Terapija izbora za liječenje ovih poremećaja je individualna i porodična psihoterapija (u trajanju najmanje šest mjeseci) uz medikamentoznu terapiju po potrebi. Potpuna apstinencija nije moguća, jer su mediji dio svakodnevnog života, ali se uči savjesno korištenje medija (Mirković-Hajdukov, Selimbašić 2015).

ZAKLJUČAK:

Rad sa mladim generacijama, odnosno generacijama koje su rođene u doba interneta i društvenih mreža zahtijeva od svih stručnjaka, kao i porodice, maksimalnu

angažovanost i uključenost u njihov odgoj i obrazovanje. Generacija Z je jedna od najmlađih generacija, a zbog velikog broja sati koje provedu na internetu i društvenim mrežama, uz izostanak adekvatne porodične komunikacije, kao nekim od mogućih riziko-faktora, postoji objektivna opasnost razvoja otuđenosti, kako od drugih ljudi, tako i od samih sebe, koja nerijetko vodi do težih psiholoških problema, kao što su simptomi anksioznosti, depresivnosti i suicidalnosti, a dobro su utaban put i ka razvoju ovisnosti o internetu i društvenim mrežama. Prema iskustvima u radu sa kliničkom populacijom koja pripada ovoj generaciji, te na osnovu rezultata istraživanja, uočeno je da je jedna od karakteristika ove generacije manjak empatije, koja je jedna od ključnih komponenti za sreću. Stručnjaci koji se bave odgojem i obrazovanjem djece posebnu pažnju trebaju posvetiti njihovom emocionalnom životu, a to zahtijeva dodatno obrazovanje samih stručnjaka.

VRIJEDNOST, NEDOSTACI I OGRANIČENJA STUDIJE :

Rezultati provedenog istraživanja imaju nekoliko objektivnih ograničenja i nedostataka, koji proizlaze kako iz metodoloških ograničenja, tako i iz problema istraživanja. Uzorak ispitanika u ovom istraživanju je prigodan, čine ga učenici osnovnih škola (IV i V razred) učenici srednjih škola (I i II razred) koji su bili dostupni, odnosno raspoloživi, pa je generalizovanje dobijenih rezultata ograničeno. Rezultati istraživanja se temelje na samoprocjeni i samoocjenjivanju kod popune skale. Takve procjene mogu biti tačne, ali mogu biti i pristrasne i neistinite, ali je bitno naglasiti da je za istraživanje značajan upravo subjektivni doživljaj ispitanika. Prosječna dob obje skupine se razlikovala, ali ipak ispitanici u obje skupine, prema razvojnim teorijama, pripadaju istoj razvojnoj kategoriji.

Vrijednost studije, između ostalog leži u činjenici da je, prema dostupnim naučnim bazama podataka, ovo jedno od rijetkih istraživanja u regiji koja za ispitanike ima Z generaciju i to u ovom kontekstu. Dobijeni podaci mogu dati korisne smjernice za prevenciju i tretman psiholoških problema koje najčešće prijavljuju pripadnici ove generacije.

LITERATURA:

1. English, Horace B., Ava C. English (1972), *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova,* Savremena administracija, Beograd
2. Goleman, Daniel (1998), *Working with emotional inteligence,* Bantam Books, New York
3. Grail Research (2011), ″Consumers of Tomorrow – Insights and Observations About Generation Z″, dostupno na:
4. http://www.grailresearch.com/pdf/ContenPodsPdf/Consumers_of_Tomorrow_Insights_and_Observations_About_Generation_Z.pdf (pristupljeno 12. 07. 2017)
5. Gregurek, Rudolf (2011), *Psihološka medicina,* Medicinska naklada, Zagreb:
6. Harrington, Melanie (2009), ″Tackling Generational Diversity″, *Profiles in Diversity Journal*, 11(2), 64-65.
7. Hoffman, Martin L. (1981), ″Is altruism a part of human nature?″, *Journal of Personallity and Social Psychology*, vol 40, 121-137.
8. Knežević, Ivo (2010), *Upravljanje Generacijom Z*, Diplomski rad, Ekonomski fakultet, Zagreb
9. Levickaitė, Rasa (2010), ″Generations X, Y, Z: How Social Networks Form the Concept of the World Without Borders (The Case of Lithuania)″, *LIMES*, 3(2), 170-183.
10. Meister, Jeanne C., Karie Willyerd (2010), *2020 Workplace*, Harper Business, New York
11. Mestre, José M. (2020), ″How to Transversely Develop Ability Emotional Intelligence Ability through School Subjects? A Theoretical Proposal″, *Psihologijske teme, 29* (1), 17-41.
12. Milivojević, Zoran (2000), *Emocije. Psihoterapija i razumevanje emocija,* Prometej, Novi Sad
13. Mirković-Hajdukov, Mitra (2020), *Emocionalne karakteristike i odbrambeni mehanizmi ovisnika o heroinu*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet.
14. Mirković-Hajdukov Mitra, Zihnet Selimbašić (2015), ″Ovisnost o internetu, računalnim igrama i video igrama – prikaz slučaja, *Zbornik radova II simpozijuma o bolestima zavisnosti i komorbidnih oboljenja BiH sa međunarodnim učešćem. Aktuelnosti i suvremeni pristupi u tretmanu bolesti zavisnosti i komorbidnih oboljenja u regionu*, Banja Luka, 70-76.

15. Montana, Patrick J., Francis Petit (2008), ″Motivating Generation X and Y on the Job and Preparing Z″, *Global Journal of Business Research*, 2(2), 139-148.
16. Oatley, Keith (2005), *Emocije: Kratka istorija.* Clio, Beograd:
17. Prensky, Marc (2001), ″Digital Natives, Digital Immigrants″, *On the Horizon*, NCB University Press, 9(5): 1-6.
18. Reevy, Gretchen M. (2011), *Encyclopedia of Emotion*, Greenwood Publishing Group Incorporation
19. Raboteg-Šarić, Zora (1993), *Empatija, moralno rasuđivanje i različiti oblici prosocijalnog ponašanja*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
20. SHRM (2004), *Generational Differencies Survey Report*, Society for Human Resource Management, dostupno na: http://www.shrm.org/research/surveyfindings/documents/generational%20differences%20survey%20report.pdf (pristupljeno 11. 08. 2017)
21. Sander, David (2013), *The power of emotions,* Belin, Paris
22. Stephan, Walter G., Krystina Finlay (1999), ″The role of empathy in improving intergroup relations″, *Journal of Social Issues*, 55 (4), 729-743.
23. Takšić, Vladimir, Sanja Bradić, Valnea Žauhar (2013), ″Prikaz metoda za procjenu kroskulturalne ekvivalentnosti na primjeru upitnika emocionalne kompetentnosti″, *Primenjena psihologija,* 6 (2), 101-120.
24. Turner, Jonathan H. (2000), *On the origins of human emotions: A sociological inquiry into the evolution of human affect,* Stanford University Press, Stanford
25. Zemke, Ron, Claire Raines, Bob Filipczak (2000), *Generations at Work: Managing the Clash of Veterans, Boomers, Xers and Nexterst in Your Workplace*, AMACOM, New York
26. Heller, Laura (2015), ″Move over Milennials, Generation Z is in Change″, *Forbes,* dostupno na: https://www.forbes.com/sites/lauraheller/2015/08/14/move-over-millennials-generation-z-is-in-charge/?sh=50cd19a95232 ; (pristupljeno 20. 8, 2020.)

POST-MILLENIALS: MEET GENERATION Z

Summary:

Generation Z falls into the internet generation because it is the first generation born after the popularisation of the internet. Even though scientists don't agree on when this generation starts and when it ends, after all, it is believed that the generation Z is made of people that are born in the nineties until today. Their parents belong to the millennial generation that is born in the eighties. Generation Z is the first generation that was raised as a part of the trend of being in the publics' eye, always posting about their lives on social networks. This potentially makes them an egocentric generation and a generation that does not have enough empathy. Although empathy is one of the key characteristics for happiness, generation Z finds happiness in their personal appearance and they care a lot about the opinions of others, that is, they care about the number of likes and the number of followers on social networks. Even though empathy is a key trait of happiness, generation Z finds happiness in physical appearance, and in others' opinion, that is they care about how many likes and how many followers on social networks they have. The purpose of this paper is to examine emotional empathy with the generation that is born in the late nineties, until generations 2006-2007, on a sample of 200 primary and high school students with an assumption that later generations are more empathic and that there is a difference between male and female subjects, that is that females are more empathic. Also, the paper provides case reports that represent the clinical population and not the average representatives of this generation and whose psychological problems may be associated with excessive use of the Internet and social networks. The results of the research indicate that the feeling of insecurity and lack of empathy in this generation is a risk factor for the development of low self-esteem and self-confidence, and ultimately more severe mental disorders, which can be reduced and prevented by a different approach to this generation.

Keywords: Generation Z; empathy; social networks; egocentrism; psychotherapy

Adresa autora
Authors' address

Vahida Djedović
JU Univerzitetsko-klinički centar Tuzla, vd.therapist@gmail.com

Edin Mujkanović
Herzegovina University, Faculty of Social Sciences dr. Milenko Brkić
e_mujkanovic@hotmail.com

Mitra Mirković-Hajdukov
JU Univerzitetsko-klinički centar Tuzla, miramh.psih@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Halima Sofradžija, Maja Turnšek
SOCIJALNA INTERAKCIJA I ISKUSTVO DRUGOG / SOCIAL INTERACTION AND THE EXPERIENCE OF THE OTHER 409

Mirza Mahmutović, Vedada Baraković
IMAGING THE NATIONAL DAY: TRACKING THE COMMEMORATION PRACTICES ACROSS VISUAL SOCIAL MEDIA SPACES / UPRIZORENJE NACIONALNOG DANA: PRAĆENJE KOMEMORATIVNIH PRAKSI U PROSTORIMA VIZUELNIH DRUŠTVENIH MEDIJA 419

Samir Ljajić, Danica Pirsl
THE ROLE OF INTERNAL COMMUNICATION AND WORKPLACE LANGUAGE IN POSITIONING OF ORGANISATIONS /ULOGA INTERNE KOMUNIKACIJE I POZNAVANJA JEZIKA STRUKE U POZICIONIRANJU ORGANIZACIJA 441

društvene i humanističke studije

Šejn Husejnefendić, Enita Čustović
KOMENTARI NA ONLINE PORTALIMA U DOBA INFO/PAN/DEMIJE:
U POTRAZI ZA VRIJEDNOSTIMA /BIH INFO-PORTALS AND
COMMENTARY SECTION DURING INFO/PAN/DEMIC:
SEARCHING FOR VALUES 453

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.409

UDK 159.922:316.61

Primljeno: 15. 11. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Halima Sofradžija, Maja Turnšek

SOCIJALNA INTERAKCIJA I ISKUSTVO DRUGOG

Dijalektika odnosa Ja-Drugi, kao prvi odnos zajednice, govori prije svega o komunikaciji. Komunikacijski lanac u koji svojim rođenjem ulazi svaka pojedinačna ljudska egzistencija, ukazuje na složen ciklus interaktivnosti. Mozaik iskustava koji ostvarujemo u čitavom spektru odnosa, uvijek je u okviru nekog socijalnog sklopa. U "postojanju sa Drugim" raskrivamo cijelu izrazito kompleksnu mrežu međuzavisnih odnosa. Čovjek kao *društveno biće, biće zajednice,* u neprekidnom je susretanju i interakciji u društvu, koje se može shvatiti kao okvir njegovog događajnog svijeta. Pod utjecajem inovativnih tehnologija stvara se nesumnjivo jedna sasvim nova kultura koja transformira društveni prostor i otvara mogućnost novih oblika interakcije.

Ključne riječi: socijalna interakcija; komunikacija; Drugi; društveni realitet; susret

UVOD

Polazeći od razumijevajuće otvorenosti čovjeka za sebe samog, u neumornom nastojanju samorazumijevanja, kao i u njegovom odnosu prema svijetu, gdje uvijek pored svoje egzistencije susreće i egzistenciju Drugoga, ovdje dodirujemo i tematiziramo upravo situaciju zajedničkog bivanja kao fundamentalnu situaciju same ljudske egzistencije. Obraćajući se Heideggerovoj filozofiji, razumijevamo i na stanovištu smo da bitak jest uvijek "postojanje sa drugim" (Sofradžija 2005) gdje ostvarujemo komunikaciju, zapravo raskrivamo cijelu izrazito kompleksnu mrežu međuzavisnih odnosa. Svako od nas je, na sasvim specifičan način, definiran komunikacijskim ulogama koje ostvarujemo u situacijama, okolnostima, vezama i

odnosima u koje smo uronjeni i u koje uranjamo kontinuirano, što je svakodnevna ljudska avantura, svima nama poznata, gdje po prirodi svog socijalnog bića neposredno iskušavamo situaciju zajedničkog bivanja sa drugima. Dijalektika odnosa Ja-Drugi, kao prvi odnos zajednice, govori prije svega o komunikaciji. Brojni autori iz najrazličitijih oblasti, antropologije, psihologije, komunikologije, mediologije, filozofije, sociologije, ukazuju, svaki na svoj način, da je u kulturi komunikacije *sve komunikacija*, budući da ne postoji kultura bez komunikacije, kao što je i sam čovjek, po svojoj prirodi, *biće komunikacije*. Komunikacijski lanac u koji svojim rođenjem ulazi svaka pojedinačna ljudska egzistencija, ukazuje na složen ciklus interaktivnosti i također neosporno ukazuje na cijeli jedan niz odvijanja najrazličitijih događaja i iskustava. Pojednostavljeno i simbolički možemo to nazvati "mozaik iskustava" u spektru odnosa koji se ostvaruju u društvenom realitetu.

MOZAIK ISKUSTAVA I DRUŠTVENA STVARNOST

Komunikacijski lanac i sva sadržajnost koja se unutar njega odvija, dakle, cijeli jedan mozaik naših nanizanih iskustava, a svi se evidentno nalazimo nužno u polju socijalnih sila, zapravo je jedan nepregledni šareni kaleidoskop ljudskih odnosa. Komunikacijski lanac ukazuje na kompleksnost interakcije. Giddens također u svojoj *Sociologiji* neće propustiti, niti bi mogao, da govori o ovom pitanju društvene interakcije i stvarnosti, naročito zato što društvena stvarnost nije statična, niti je ikada u stanju mirovanja, ona se neprekidno ostvaruje kroz ljudske interakcije. Ne treba posebno naglašavati da čak i proučavanja naizgled sasvim beznačajnih oblika društvene interakcije imaju svoje značenje i ulogu, te mogu biti od naročite važnosti za mnoge istraživače iz različitih znanstvenih oblasti; posebno je to vrijedno za socijalnu psihologiju, kao i samu sociologiju, o čemu će između ostalih, govoriti i Giddens u poglavlju koje je naslovio *Društvena interakcija i svakodnevni život* (2003: 86-112). U okviru ovog naslova autor će ukazivati na neosporno izrazitu vrijednost samog proučavanja društvene interakcije u svakodnevnom životu, naime, svi veliki društveni sistemi zapravo zavise od postojećih i ustaljenih obrazaca društvene interakcije u kojima svakodnevno učestvujemo. Socijalna interakcija označava recipročan utjecaj pojedinaca ili grupa, posredovan komunikacijom, a mnogi autori smatraju da se društvo može promatrati upravo kao "sistem individualnih interakcija". Kako smo već prethodno rekli, razumijevanje društvenog odnosa kao *interakcije* i uopće istraživanje same interaktivnosti zauzima posebno mjesto u sociologiji, koja opet unutar sebe obuhvata mnoštvo teorijskih pristupa, koji mogu iz najrazličitijih

aspekata otvarati neko pitanje koje jest predmet znanstvene analize; dakako, poduhvat istraživanja i spoznavanja pitanja o kojem ovdje govorimo poduzele su i brojne druge nauke, ne samo sociologija. U okviru fundamentalne ontologije, koju kod poznatog njemačkog filozofa Heideggera čini egzistencijalna analitika tubivstvovanja (bivstvujuće koje smo mi sami) egzistirajuće biće "opaža sebe samo ukoliko je postalo sebi transparentnim jednako izvorno u svojem bitku kod svijeta i subitku sa drugima, kao konstitutivnim momentima njegove egzistencije" (1988: 167). Sve što opstoji *jest s drugim* – "biti s drugim" prema Martinu Buberu nije samo bitna određenost čovjeka, nego je univerzalni princip na kojem je strukturiran svijet kao cjelina (Wisser 1988). U svom poznatom spisu *Ja i Ti*, Buber, začetnik modernog koncepta dijaloga i dijaloške teorije komunikacija, ukazuje na bit ovog susreta – u svijetu u kojem se odvijaju neprekidne interakcije sam odnos Ja i Ti je odnos *uzajamnosti i neposrednosti*. Svakodnevnica za Bubera "nije jednoličnost lanca kojim se svaki dan produžava za novu beznačajnost", nego je prostor u koji čovjek dospijeva do svojih *mogućnosti,* svakodnevnica je dan za Sve. Neki motivi i ideje Buberove dijalogike prepoznaju se i kod G. Simmela, teoretičara koji se bavio osnovnim fenomenima dijaloškog života (intimnost, vjernost, zahvalnost, bliskost..) a kojeg su zanimala naizgled neupadljiva, gotovo banalna, beznačajna svakodnevna ponašanja, tek prividno samorazumljiva. Nema sumnje da je Buberova filozofija dijaloga nezaobilazna, poticajna i značajna kod savremenih zastupnika dijaloške komunikacije. Koncept dijaloga, o čemu piše Šahinpašić, "ima svoja teoretska uporišta u mnogobrojnim znanstvenim disciplinama, i to: filozofiji (posebno moralnoj filozofiji i etici), psihologiji i sociologiji, te komunikologiji (i različitim komunikološkim disciplinama, poput retorike, interpersonalne komunikacije, odnosa s javnošću i strateškog komunikacijskog menadžmenta, te odnosne/relacijske komunikologije). Taj teoretski okvir predstavlja polaznu tačku za razmatranje dijaloške komunikacije" (Šahinpašić 2013).

Čovjek je *biće dijaloga* u društvu gdje se odvijaju neprekidne interakcije i gdje nas postojanje drugih dira u zajedništvu, što je uvijek otvorena mogućnost neiscrpnih susretanja, napokon, ljudi se "svakodnevno suočavaju sa velikim i zbunjujućim mnoštvom interakcija" (Ritzer 2009). Mozaik iskustava koji ostvarujemo u čitavom spektru odnosa, u beskrajnom odvijanju nanizanih događaja, okolnosti, nepreglednih susreta, situacija, u kontekstu socijalne empirije nužno otvara brojna pitanja. Čovjek je "biće situacije" (Jaspers), okolnosti ga nesumnjivo bitno određuju, uvijek je u okviru nekog socijalnog sklopa, ili, kako bi to rekao Zvonarević, u svakom trenu nalazi se u određenoj konkretnoj životnoj situaciji koja sadrži i podrazumijeva niz

dinamičkih sila i elemenata (Zvonarević 1985: 164). Naime, upravo taj odnos čovjeka i sredine, koji se ostvaruje u određenoj životnoj situaciji uvijek je aktivan odnos *uzajamnog utjecaja,* dijalektički odnos, podsjeća Zvonarević, a kasnije na tragu toga detaljnije ukazuje na mehanizme i karakteristike psihosocijalne interakcije. Društvo se može shvatiti kao okvir događajnog svijeta čovjeka; sve promjene u društvu neumoljivo obilježavaju pojedinačna egzistencijalna zbivanja, napokon, čovjek kao biće zajednice neminovno je upućen, već po prirodi svog bića, na društvo koje određuje njegovu ljudsku svakodnevnicu, koja jest u povijesnim zadanim okvirima njegov društveni realitet i društvena stvarnost. Ili, kako bi to još jasnije rekao jedan od predstavnika Frankfurtske škole, Erich Fromm – "kada se čovjek rodi, za njega je već spremna pozornica" (Fromm 1989 : 36). U dugoj ljudskoj povijesti, na toj već spremnoj pozornici susretao se Drugi kao suprotstavljeni stranac, kao podjarmljeni Drugi, kao nepriznati Drugi, kao prognani Drugi. Prognanici, azilanti, migranti, apatridi, sa svojim iskustvima stoje naspram svijeta u kojem "politika priznavanja" Drugoga ima svoju trajnu aktualnost. Najveći dio svog života Elias Canetti je proveo u egzilu, rođen je iste godine kada Jean Paul Sartre i Mihail Šolohov. Takva iskustva pripadaju i Jacobu Morenu, koji je razvio sociometriju, a na koga je ostavio utjecaj Martin Buber. Pojavnost i postojanje Drugoga rađa najrazličitijim iskustvima u povijesti, to "susjedstvo drugoga" o kojem govori Gadamer; "živjeti kao drugi drugoga", ta čovjekova temeljna zadaća važi kako u najmanjem tako i u najvećem mjerilu, odnosno, vrijedi i za velike ljudske zajednice, za narode i za države. Naime, to je i drugost koja poziva, te koja pridonosi vlastitom susretu sa sobom samim (Gadamer 1997: 24). Napokon, razumijevanje da je čovjek "grupocentrično biće" (Zvonarević), *biće zajednice*, *društveno biće,* koje kao takvo, kao konkretna pojedinačna ljudska egzistencija nije samo sebi dovoljno, ono traži Drugoga, u neprekidnom je *susretanju* i suodnosu sa drugima i poziva nas da prepoznamo kompleksnu mrežu međuzavisnih odnosa.

Mozaik iskustava je mozaik odnosa; naprosto, u jednom ovozemaljskom danu, u stanju neprekidne privremenosti, u vrtlogu i izazovu svakodnevnog bivanja, stalnog usudnog ljudskog hoda, u svojim nebrojenim mogućnostima, raskrivaju se slojevi najraznovrsnijih ljudskih stanja, misli, osjećaja, djelovanja, interpretacija (opažanje je već interpretativno djelovanje). U nesmirivoj vrevi životnih susretanja naši odnosi sa drugima boje svijet najrazličitijim bojama, rađaju čitavim spektrom osjećaja, dajući "odjeke u duši"; ponekada je to ostvareno iskustvo bliskosti, ponekada je traganje za nekom prihvatljivom a možda prijeko potrebnom formom distance, ne ulazeći u moguće razloge takvih traganja (napokon, ne uči li nas, na neki sasvim specifičan

način, pojava pandemije COVID da distanca postaje sve prihvatljivije i normalnije stanje na gotovo svim razinama ljudskih odnosa). Treba podsjetiti da je pitanje **distance** istraživao Georg Simmel, kao i cijeli jedan niz teoretičara, dajući bitne klasifikacije kada je ovaj fenomen u pitanju. Jedan od najsnažnijih aspekata Simmelove sociologije svakodnevnog života, prema G. Ritzeru, upravo je način na koji svakodnevne interakcije prelaze u šire društvene strukture (Ritzer 2009 : 89-100). Ukazujući na posredne interakacije, u društvu koje je sve više posredovano tehnologijom, ne čini se slučajnim da Giddens upravo u poglavlju koje je posvetio pitanju društvene interakcije, a koje smo već prethodno u tekstu pomenuli, kao zaključak cijelog poglavlja navodi – neophodnost blizine (Giddens 2003:109). Objašnjenje ukazivanja na neophodnost blizine Giddens vezuje za autore Deidre Boden i Harvey Molotch, koji su izučavali ovaj fenomen u okviru društvene interakcije. U nizu autora koji su se bavili ovim pitanjem, Giddens će pomenuti i E. Goffmana, jednog od predstavnika simboličkog interakcionizma, koji govori o postojanju koncentrirane interakcije, koju naziva **susret –** veliki dio našeg svakodnevnog života sastoji se neosporno od neprekidnih susreta sa drugim ljudima. Na tragu govora o susretanju, ne možemo ne spomenuti Heideggera koji u svom poznatom djelu *Bitak i vrijeme* ukazuje da je upravo bitna karakteristika Drugih *da susreću*, ljudska povijest je povijest *susretanja* sa drugima u zajedničkom svijetu, zajedničkoj stvarnosti. Biti-jedan-za-drugoga, jedan-protiv-drugoga, jedan-bez-drugoga, prolaziti-jedan-mimo-drugoga, ne-ticati-se-jedan-drugoga (Heidegger 1988:138), te brojni drugi modusi koji se uspostavljaju u iskušavanju svijeta govore o međudjelovanju, međuodnošenju sa drugima; sav taj raznovrsni skup interakcija karakterizira svakidašnji skupa-bitak, bivanje sa drugima.

INTERAKCIJA U TEHNOSFERI/ TEHNOSOCIJALNOST

Pod utjecajem novih tehnologija stvara se primjetno jedna sasvim nova kultura, unutar koje se prepoznaju i uspostavljaju nove vrijednosti, nove društvene sadržajnosti i novi oblici interaktivnosti. Primjena novih tehnologija transformira društveni prostor, evidentno mijenja načine susretanja, komuniciranja, upoznavanja, učenja, poslovanja, transporta, putovanja, igre, zabave; također mijenja se na poseban način razumijevanje kategorija prostora i vremena. Odavno smo već zakoračili u "kodirani svijet" gdje je za pristupe određenim sadržajima i mogućnost ostvarivanja kontakta nužno postavljanje i učitavanje određenog koda/kodova/šifre, ažuriranje tehničkih sistema, da bi ušli u *virtualni svijet*. Manuel Castells savremenu kulturu naziva *kulturom*

stvarne virtualnosti i u *Usponu umreženog* društva tome posvećuje cijelo poglavlje (2000: 356) kao i u *Internet galaksiji* (Castells 2003). Internet galaksija je "nova komunikacijska okolina" jer budući da se komunikacija nalazi u samoj srži ljudskih djelatnosti, sva područja društvenog života bivaju modificirana sveprožimajućim primjenama Interneta (Castells 2003: 301). Naprosto, danas govorimo o *preobrazbi društvenosti*, koju bi neki savremeni teoretičari nazvali dramatičnom, jer na specifičan način redefinira bitne pojmove: zajednice, povezanosti, bliskosti, interaktivnosti, komunikacije, identiteta, samog društva i kulture, što je neosporno tema koja postaje sve prisutnijom u znanstvenoj literaturi. Globalizacija kao najizraženiji proces našeg doba donosi nove oblike nelagode, koji su opkolili savremenog čovjeka. Jedna od njih je nelagoda s medijima, uronjenost i posredovanost u hipermedijskom okruženju. Impresivan je broj znanstvenih radova koji istražuju fenomen nove društvenosti. Za mnoge autore virtualni prostor, u koji svakoga dana ulaze milijarde ljudi, na razini je artificijelnog života, na sasvim nov i specifičan način se prepoznaje u jednoj mjeri kao *simulacija* društvenosti u okviru tehnosfere. Simulacija oblikuje stvarnost (Zerzan, Baudrillard). Simulacija društvenosti, zamjenska društvenost, trenutno ostvariva društvenost, neograničena društvenost... Ipak, blještavilo vara. Čini se da je umreženi svijet zapravo, simbolički rečeno, svojevrsna digitalna krletka. Sam naslov autorice S. Turkle sasvim dovoljno govori: *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other* (2011). Castells također neće propustiti spomenuti ovu autoricu kada ukazuje da virtualne zajednice pružaju dramatičan novi kontekst za promišljanje o ljudskom identitetu u doba Interneta (Castells 2003: 133).

Kakav je dakle **susret** sa Drugim u tehnosferi? Posredovan. Bitno obilježje savremene kulture je *posredovanost.* Tehnosocijalnost se raskriva u ostvarivanju društvenosti putem tehnologije, a sama tehnologija je *medij* u doslovnom smislu, "ona posreduje percepcije, način prisjećanja, oblikovanje identiteta" (Čačinović Puhovski 2001: 12). Inovativna tehnologija ostvaruje mogućnost oblikovanja identiteta u virtualnosti, da se iz toga iskusi transformacija socijalnih odnosa, sa svim onim što iz takvih poduhvata slijedi. Interaktivne društvene mreže podrazumijevaju ekran, *kulturu slike* i posredovanost; dakle, naša postmoderna stvarnost je kultura globalnog ekrana, gdje je sve udaljeno u predstavu. *Posredovanost* komunikacije tehnologijom znači da govorimo o *kulturi na-daljinu*, gdje se komunikacija odvija u kibernetičkom prostoru, tehnosferi, unutar koje ostvarujemo *teleprisutnost* (Sofradžija 2020). Scott Lash će ukazati na to da danas teško možemo postići i ostvariti svoju društvenost bez tehnološkog sistema, bez posjedovanja uređaja/stroja/mašine, još jasnije, bez "sučelja sa strojevima". Dakle, u vrijeme umreženog društva interakcija

koja se posredstvom tehnologije realizira neosporno stvara novi socijalni realitet; za neke savremene teoretičare to simbolički naprosto nalikuje "velikom korektivnom zahvatu na društvenom tijelu" (Čačinović Puhovski). Prethodno postavljeno pitanje: kakav je, dakle, **susret** sa Drugim u tehnosferi? – poziva nas da razumijemo prirodu i karakter susreta u tehnokulturi. Vratimo se Goffmanu i njegovom razumijevanju susreta. Goffman je smatrao da se najveći dio društvenog života može razdvojiti na život "*na sceni*" i onaj "*iza kulisa*". Zapravo je *Life on the Screen* život "na sceni", gdje individue "igraju svoje uloge" u susretanju drugih što je na specifičan način "predstava na sceni". Goffman nije doživio ekspanziju društvenih mreža u punini i nije vidio nove oblike interaktivnosti i komunikacije, a sam esej Sherry Turkle, tako znakovitog naslova *Life on te Screen* (1995) napisan je mnogo godina nakon Goffmanove smrti. No, "život na sceni" o kojem je govorio Goffman prepoznaje se danas i na medijskoj pozornici, na globalnoj društvenoj agori, kao oblik "*života na mreži*" u virtualnom svijetu, gdje se susreću *drugi,* ostvaruje socijalna interakcija, investira u "ulogu" samopredstavljanja, u vlastitu vidljivost. Nasuprot tome, život "iza kulisa" je svijet i prostor gdje ljudi odlažu svoje kostime i rekvizite, napuštaju sav taj stvoreni dekor, spuštaju maske; dakle, kada su ljudi sigurni da su iza scene, u svojoj privatnosti, sklonjeni, oni se na neki način opuštaju i ne kontroliraju kao kada su "na sceni", izloženi prosuđivanju i pogledu Drugoga. Život na ekranu (*Life on the Screen*) je uronjenost u simulaciju, svijet tehnologije jest svijet simulacije. U tom smislu, možemo se u konačnici složiti sa Giddensovom konstatacijom da novi medijski oblici komunikacije i susretanja radikalno mijenjaju način na koji se ljudi sporazumijevaju i dolaze u dodir, ali ipak, po svemu sudeći, čak i u vremenima kada je mnogo lakše posredno ostvariti kontakt, ljudi i dalje neupitno više cijene autentičan susret i neposrednost. Svijest o tome, možemo zaključiti, ukazuje da je neosporno vrijedno odvažiti se štiti neposrednost u svijetu koji je sve više posredovan.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Pitanje socijalne interakcije i susretanja Drugog ima svoju trajnu aktualnost. U društvu se odvija mnoštvo uporednih interaktivnih odnosa. Niz je pitanja koja se mogu otvoriti i razložiti propitivanjem socijalne interakcije i odnosa prema Drugom. Dakako, neka od tih pitanja tiču se politika priznavanja Drugoga, u njegovoj pojavnosti i "drugotnosti" [kod Levinasa nalazimo podnaslov *Drugi i Drugi* (1976: 194)], jer kakav bi bio svijet lišen mnogostrukosti. Ulaskom u odnos sa drugima, pokreću se procesi čiji je ishod nepredvidljiv; neizvjesnost i krhkost su bitne

karakteristike "ljudskih stvari", kako je svojevremeno ukazivala Hannah Arendt (1991), u životu nema nikakvog jamstva da će naša potreba za bliskošću i povjerenjem s drugim ljudima biti uvijek ostvarena. Pitanje Drugog uključuje i razumijevanje socijalnog kapitala, poverenja i solidarnosti (koji se u svim vremenima prepoznaju kao izrazito oskudan resurs); potom pitanje identiteta koji se formira u složenim društvenim mrežama, jer na proces izgradnje identiteta izrazito utječe socio--kulturna sredina u dinamici odnosa sa drugima. U iskušavanju svijeta i ostvarivanju interakcija, također, iskušavamo i ostvarujemo u različitim intenzitetima i stupnjevima mogućnosti bliskosti i distance, udaljavanja, razumijevanja i nerazumijevanja, privlačenja, prihvaćanja, simpatije ili antipatije; upravo na osnovu karaktera interakcija unutar neke grupe moguće je mjeriti kvalitet odnosa među članovima same grupe, o čemu je govorio utemeljitelj sociometrije Jacob Moreno. Svaka socijalna relacija je svojevrsna komunikacija, ostvarivanje i iskušavanje granica slobode (Sartre 1983). Dakle, sve su to polja i teme koja otvara pitanje socijalnih interakcija i pitanje Drugog, ali i više od toga: sve su to zasebne i vrlo kompleksne cjeline koje pokazuju složenost društvene stvarnosti kao takve. U stvarnosti "svi smo samo Drugi među Drugima" (Ricoeur). U današnjem svijetu, koji je kapilarno prožet tehnologijom, "život na Mreži" već odavno je postao stvarnost savremenog čovjeka, unutar koje on na poseban način ostvaruje svoju društvenost. S obzirom na činjenicu da se u tehnokulturi umreženog društva način komunikacije mijenja, kao i sama razina i kvalitet komunikacije, pogotovo zbog trenutnog ostvarivanja interakcije na mreži, to je promijenilo način susretanja sa drugima. Nesumnjivo, već i površno otvaranje ove teme ukazuje da pitanje socijalne interakcije i iskustvo Drugog traži konstantnu "odvažnost izricanja" jer je to jedno od središnjih, usmjeravajućih i nezaobilaznih pitanja razumijevanja društva.

LITERATURA

1. Arendt, Hannah (1991), *Vita activa*, August Cesarec, Zagreb
2. Adžajlić Dedović, Azra, Halima Sofradžija, Irma Deljkić, Sanela Šadić (2005), *Nasilje u porodici – razvojna studija u Bosni i Hercegovini*, Institut za kriminologiju i sigurnosne studije Fakulteta kriminalističkih nauka u Sarajevu, Ambasada USA Odjel za odnose sa javnošću
3. Castells, Manuel (2003), *Internet galaksija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
4. Castells, Manuel (2000), *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb

5. Čačinović Puhovski, Nadežda (2001), *Doba slika u teoriji mediologije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
6. Damnjanović, Milan (1984), *Racionalnost protiv racionalizma – aspekti filozofije novoga doba*, Svjetlost, Sarajevo
7. Fejzić-Čengić, Fahira (2016), *Nelagode s medijima*, Dobra knjiga, Sarajevo
8. Fromm, Erich (1989), *Bjekstvo od slobode*, Nolit, Beograd
9. Giddens, Anthony (2003), *Sociologija,* Ekonomski fakultet, Beograd
10. Heidegger, Martin (1988), *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb
11. Lash, Scott (2001), ″Technologycal Forms of Life″, *Theory, Culture & Society*, 18(1), 105-120.
12. Levinas, Emmanuel (1976), *Totalitet i beskonačno – ogled o izvanjskosti*, Veselin Masleša, Sarajevo
13. Ritzer, George (2009), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni,* Društvena misao, Beograd
14. Said, Edward (2005), *Razmišljanja o egzilu,* http://www.zarez.hr/clanci/razmišljanja-o-egzilu ; pristupljeno 25. 10. 2020.
15. Sartre, Jean-Paul (1983) *Biće i ništavilo*, Nolit, Beograd
16. *Sociološki leksikon* (1982), Savremena administracija, Beograd
17. Sofradžija, Halima (2005), ¨Xenophobia as Political Fact: Contemplating Xenophobia in a Political Philosphy Framework″, In: Pajnik, Mojca (ur.), *Nation Satates and Xenophobias*, Mirovni institut, Ljubljana, 35-42.
18. Sofradžija, Halima (2020), ″Technosociality and the Rise of the Network Society″, In: Karabegović, Isak (eds.), *New Technologies, Development and Application III*, NT 2020., *Lecture Notes in Networks and Systems*, 128., Springer, 432-436.
19. Šadić, Sanela, Fahira Fejzić-Čengić, Halima Sofradžija (2014), ″Problem solidarnosti i povjerenja u vrijeme globalne krize društva″, *Sarajevski žurnal za socijalna pitanja*, 3 (1-2), 117-131.
20. Šahinpašić, Asim (2013), ″Javni radio-televizijski sistem u Bosni i Hercegovini: online komunikacija, sadržaj i participacija″*, Medijska istraživanja*, 19, 1, 105-135.
21. Turkle, Sherry (2011), *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other,* Basic Book, New York
22. Zvonarević, Mladen (1985), *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb
23. Wisser, Richard (1988), *Odgovornost u mijeni vremena – Vježbe pronicanja u duhovno djelanje*, Svjetlost, Sarajevo

SOCIAL INTERACTION AND THE EXPERIENCE OF THE OTHER

Summary:

The dialectics of relation Me - Other as the first relationship of the community speaks, above all, about communication. The communication chain that every human existence enters into by its birth, points to the complex cycle of interactivity. The mosaic of experiences acquired in the entire spectrum of relations, is always framed by certain social context. Through existence with the Other, we discover the complex network of interdependent relations. Having been influenced by innovative technologies, the society creates a brand new culture, that transforms the social interactions and it is an invitation for creating some new types of interactions.

Keywords: social interactions; communication; The Other; social reality

Adresa autorica
Authors' address

Halima Sofradžija
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
mima8@hotmail.com

Maja Turnšek
Univerza v Mariboru
Fakulteta za turizem
maja.turnsek@um.si

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.419

UDK 316.774:008
Primljeno: 15. 11. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirza Mahmutović, Vedada Baraković

IMAGING THE NATIONAL DAY: TRACKING THE COMMEMORATION PRACTICES ACROSS VISUAL SOCIAL MEDIA SPACES

This paper presents results of a preliminary study, which utilizes a hashtag-based approach and mixed-method procedures to describe the nexus between commemoration practices and visual social media. It mainly focuses on Instagram hashtags for the *Day of the Republic of Srpska,* a disputed and controversial public holiday celebrated on 9th of January in the Republic of Srpska, to track how commemoration practices related to national memories are shaped through the process of digital (re)mediation.

Keywords: visual social media; commemoration; digital memories; Instagram; photography

Based on a set of approaches to social analysis referred as material semiotics (Law 2008) and the works in the field of digital memory studies (Hoskins 2018), this study explores commemoration practices afforded by visual social media. Relying on the concept of critical analytics, social media are viewed as "space for studying social issue networking" (Rogers 2018: 455). The analysis focuses on Instagram, a photo and video sharing social networking services. It is approached as an "icon and avatar for understanding and mapping visual social media cultures" (Leawer, Highfield and Abidin 2020: 2). Although recent works in the emerging interdisciplinary research subfield of "social media memory studies" (Birkner and Donk 2018) have started to explore the relationships between visual social networking sites and rituals of remembrance (Avedissian 2016; Thimm and Nehls 2017; Commane and Potton 2019; Cherasia 2020), Instagram is still underexploited resource for the study of the

"mediatization of memory" (Hoskins 2009). The commemoration of contested past events, particularly in settings characterized by political and economic instability, history of violent conflicts and international interventions, is one such concern that deserves to be considered, investigated and addressed.

This paper presents the results of a preliminary study, which focuses on user-generated content for the *Day of the Republic of Srpska*, a disputed public holiday celebrated on January, 9th in Republic of Srpska.

The controversial anniversary, set to be celebrated on this day, commemorates a founding day of the Republic of Srpska, one of two entities of Bosnia and Herzegovina. Despite the holiday being proclaimed unconstitutional by Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina on 26th of November, 2015 and 28th of March, 2019, celebrations have taken place every year on 9th of January in the Republic of Srpska. From the beginning, commemoration of the Day of the Republic of Srpska has ushered opposing reactions among political elites and citizens of Bosnia and Herzegovina. While the majority of Bosnian Serbs in the Republic of Srpska celebrate the holiday as „sign of pride", other citizens, particularly returnee communities, view it as discriminatory and not representative for all ethnic groups who live in Republic of Srpska.

Previous works on the mentioned topic (Duijzings 2008; Correia 2013; Björkdahl 2018; Božić 2019) have provided important insights about the politics of memory in Republic of Srpska. However, a much less attention has been paid, if any, to forms of commemorations afforded by digital media, particularly social networking services. The presented study is an attempt to fill this research gap. The paper contributes both theoretically and empirically to the studies of digital memories in post-socialist countries.

The reminder of this article is organized in three sections. The first section presents theoretical approach and research questions guiding the study. The proposed methodology and data are explained in the second part of the paper. Finally, in the third part of article key findings of the study are given, followed by the results and discussion.

1. THEORETICAL APPROACH AND MAIN RESEARCH QUESTIONS

The approach taken in this study builds on the works in the field of material semiotics and digital memory studies (Garde-Hansen, Hoskins and Reading 2009; Neiger, Mey-

ers and Zandberg 2011; Rutten, Fedoro and Zvereva 2013; Hajek, Lohmeier and Pentzold 2015; Hoskins 2018).

Drawing on the work of Pogačar, memory in digital media is understood as "a dynamic complex of thinking about, making sense of and deciphering the absences and presences (and overlaps) of represenced pasts" (Pogačar 2018: 44). Digital objects enable, he argues, several layers of connectivity, not just between users and technological devices or individuals and collectivities, but also between different temporalities and historicities. This „connectivity complex demands that we ask how the human: media (technology) entanglement structures and configures our relationship to ourselves and others and to the past, the present, and the future—in other words, how digital media technologies and our entanglement in the corporate-networked infrastructures reconfigure our being in the world"(31). In the context of this study, it is of a particular importance the notion of co-historicity, "the fragmentation of grand narratives into individual, intimate, affective renditions of past" (29).

Following this line of inquiry, digital commemoration is conceptualized as an effect of network practices that appropriate, assemble and circulate various material-semiotic entities in order to articulate (digital) objects of remembrance. This notion also assumes existence of specific mnemonic ecologies where some sorts of interactions are cultivated and others discouraged, marginalized or eliminated as a result of dynamic (and contestable) processes of patterning.

As an object of research, national holidays have been studied extensively in the fields of social sciences and humanities. Structural approaches, particularly social-semiotic analysis, have provided, presumably, the most elaborated conceptual framework which relates the system of national holidays (calendar) to notions of temporality, memory and social morphology.[1] Put it simply, temporality and memory have been theorized with reference to functions of the social (to parse linear time) and semiotic (to memorialize the past) organization of time, two symbolic cycles which structure social experiences and relations, through the establishment of qualitative differences. „Within any given year", as Cossu (2018) illustrates it, "the 7-day cycle (and its rhythm, with its 52 weeks and its weekly festive day) is joined by another cycle of profane and sacred days, usually marking the importance of religious holidays (Christmas, Easter) and secular dates (Independence Day, Victory Day, etc.)"(4). As a peculiar set of *sacred dates* organized in the form of calendar, "these

[1] See Cossu (2018), for a general overview of the key insights of the most recent literature on national holidays, and Zerubavel (1981, 2003a, 2003b), for the elaboration of the socio-semiotic analysis of memory and temporality from the perspective of cognitive sociology.

holidays provide an alternative rhythm, but are also instrumental in providing opportunities for celebration and for the production of discourses about national identity and belonging" (Ibid.). To further explain this phenomenon, the relationship between collective memory and political imagination, Zerubavel (1995) have suggested the notion of master commemorative narrative. The concept refers to principal stories about group's past, the memories of the community's origins and other landmark historical and mythical events, which are pivotal for formation of national identity.

Although important in the studies of national holidays, in the case of post-Dayton Bosnia and Herzegovina these influential concepts tend to conceal, if not foreclose important dimensions of commemorative dynamics underlying the media/memory field, as a result of its epistemological boundaries. As well known in the Science and Technology Studies, different epistemological positions privilege different apparatuses of observation which, in turn, condition the analytical possibility of a concept. For example, the notion of master narrative will direct, if employed as an analytic category, the attention toward three ethnically defined historical narratives that compete for hegemony and tend to prevail in public sphere. It will facilitate, presumably, understanding of post-Dayton Bosnia and Herzegovina as an indicative case of *post-conflict society*, characterized by *divided memories* and permanent *ethno-nationalist tensions*. At the same time, it will redirect attention from the complex field of interactions that made it possible for three seemingly exclusive positions not just to coexist, produce, condition and assume each other's relevance, but also to be supported by sophisticated international arrangements. It is this field of interaction that disables (or postpones) the possibility of any particular narrative to obtain the status of master narrative, which is a necessary condition for the post-Dayton Bosnia and Herzegovina to constitute and reproduce itself as an "experimental political project" (Ćurak 2006).

Therefore, instead of taking a pre-given category as a point of departure, this study traces, maps and describes lines of (inter)actions that emerge around the issue under study, guided by the following questions:

1) How commemoration practices emerge around controversial issue – the case of 9th January as the "foundation day" of the Republic of Srpska – on Instagram?
2) How material-semiotic resources afforded by platform – particularly in relation to hashtags network, visual content and discourses – were associated to perform (digital) commemoration?

2. METHODS AND DATA

The research was designed as a preliminary study. The hashtag-based approach has been applied in order to perform an initial online issue mapping, utilizing the nexus analysis (Scollon and Scollon 2004) as methodological strategy. The study was conducted in three phases: (a) engagement with users' cultures with the aim of identifying relevant hashtag(s), (b) collection of the relevant materials on the basis of the selected hashtag, deploying a data scraper device, and (c) analysis and visualization of findings using a mixed method procedure.

To discover hashtags that are relevant to the issue under study, without any prior research to reference, it was necessary for a researcher to immerse themselves within "the nexus of the practice" (Scollon 2001). This methodological strategy encourages analysts to enter a *zone of identification* with key actors as a means to observe the interaction order. During the two-month period (November and December 2019), a range of tags and profiles were explored, traced and monitored to get a sense of the significant hashtags that were associated with the issue being studied. It was observed that users tend to employ a set of generic (e.g. *#republikasrpska*, *#srbija*, *#banjaluka*, and, etc.) and issue-specific (e.g. *#9januar* or *#danrepublikesrpke*) hashtags. However, in terms of popularity, both groups differ undoubtedly: a significant number of posts were associated with the former then latter group. Nonetheless, the posts associated with generic hashtags tend to contain more *disruptive posts*, i.e. content that is not related to the issue under investigation and difficult to separate from the relevant one. On the other hand, issue-specific hashtags tend to resonate more within particular online communities and not just among majority of users concerned with the issue. The nexus analysis offers a valuable approach to complex situations such as this one. It does not presume a priori any particular settings as optimal or otherwise more suitable for the detection of the social issue being studied. It begins, as elaborated (Scollon and Scollon 2007: 619), at the point where a practice under inquiry is enacted in the experience of real social actors and builds out from there. However, while it is inevitable to start with the limited analytic perspective, it is also of crucial importance to continuously expand the "circumference of the analysis" (Scollon and Scollon 2004) in order to take into consideration broader cycles of interaction which circulate through a specific nexus of practice. Following aforementioned recommendations, the issue-specific hashtag *#9januar* was selected for the analysis, due to the largest number of posts associated with it (a little more than a thousand) in comparison to other issue-specific hashtags (a less than a thousand).

To gather data from Instagram, this study relied on Instagram Scraper, a scraping tool developed by Digital Methods Initiative. As known, there are three main digital objects in its on-screen order of existence afforded by Instagram: posts, stories and IGTV. Instagram Scraper only scrapes posts while stories and IGTV content are not included in the scrape. It might be said that this was one of the limitations of the study.[2] Also, it was observed that the searches usually have to be limited up to 300 recent posts for selected hashtag(s), since larger searches tend to cause failure of the tool. Scraping was performed on the 9th January 2020 and two days after the controversial event took place. On the 9th January, 300 latest posts were obtained, while on the 11th January a collection of 615 posts was collected being associated with the hashtag *#9januar* (going back from 2020 to 2015). Except in the number of posts, no other significant difference was detected among these two sets. Therefore, a larger set was selected for the analysis.

To analyze and visualize findings, a variety of methods, techniques and tools was employed. A first part of the analysis was focused on the co-hashtag analysis in order to detect which hashtags were used in relation to the selected one to frame the issue. This task was performed using Gephi, a network analysis and visualization open-source software. This task was performed using Gephi, a network analysis and visualization open source software. Instagram Scraper outputs, among others available files, a GXF graphs, compatible with Gephi, which contains co-tags data (tags that appear together). Within this graph, a node represents a single hashtag and the co-occurrence of two hashtags represents an edge. The frequency of co-occurrence of two hashtags, represented as the weights of the edges, is determined by how often they appear together in the scraped posts (if the two hashtags co-occur more often, the edge is considered stronger). A network, obtained from the scraped data, consisted of 31,587 nodes and 461,996 edges. For interpretative purposes, a central node (hashtag #9januar) was taken out of network and remaining data were filtered to achieve around the ten percent of the most connected hashtags, which resulted in a network of 332 nodes and 3107 edges. The layout algorithm ForceAtlas2 was used to spatialize network. The size and the colors of the nodes were adjusted based on the measure of the weighted degree and modularity.

The second part of the analysis investigated the content of the relevant posts (N=410), with an emphasis placed on the visual component of the Instagram post, and groups of users concerned with the issue.[3] Using ImageSorter, an image browsing

[2] At the moment of writing this article, Instagram Scraper tool has been deprecated, following Instagram's anti-scraping measures.

[3] Caution brought by the co-hashtags analysis, a possible presence of hashtags that might carry different meaning in different online communities, has indicated a necessity to assess data relevance before conducting a manual

application which allows automatic arrangements of similar-looking images on the basis of color, a general overview of the relevant visuals was created in order to detect key patterns and attributes. Furthermore, to describe major themes of the imagery related to the selected hashtag, a manual content analysis was conducted. An inductive approach, informed by grounded theory's protocol of "constant comparison" (Glaser and Strauss 1967), was adopted to identify emergent categories through the procedure of open and axial coding of qualitative data. After a close reading, re-reading and constant comparison of materials, an iterative and time-consuming process, the final classification scheme was made, as presented in Table 1. Similar procedure was also applied to map the types of users.

Finally, the third part of the analysis focused on the most popular posts, in terms of number of received likes. The discourse analysis was applied to reconstruct the way in which configurations of various different entities were assembled in the form of Instagram post by certain material-semiotic relations in order to commemorate issue. A combination of nexus analysis, which maps "semiotic cycles" of heterogeneous entities involved in the social actions under study, and multimodal critical discourse analysis, which focuses on the roles played by different semiotic resources in the realization of discourses, proved to be a productive one for the analysis. Posts with more than thousand likes (N=20) were selected for the analysis.

As a preliminary study, this research was not designed upon statistical model of inquiry. The study aims to offer, what in ethnomethodological tradition of social research is referred as an analysis of "perspicuous instances" (Jalbert, 1999: 40): a set of situations that discerns possible patterns and principle-guided practices, in this case, regularities that characterize dynamics of digital commemoration related to visual social media cultures.

content analysis. To evaluate and separate the relevant content from the irrelevant, the visual component of the post, caption and geolocation data (if available) were considered. Visual and textual reference to the Republic of Srpska was major criteria for the inclusion of materials into further consideration. If no such associations were observed, a post was described as irrelevant. For example, a photograph depicting a person celebrating birthday at home with family, containing the caption text - "Happy Birthday to my daughter", written in German, was considered an irrelevant post although it was annotated with the hashtag #9januar.

Table 1. Visual content categories (N=410)

Category	Description
Central celebration	Visuals associated with the central celebration of the 'Day of Republika Srpska' (Banja Luka)
Parade (20.98%)	Images depicting the ceremonial parade of security forces, firefighters, cultural and sport groups, and other formations
Ceremonial events (7.32%)	Photos taken at high-level ceremonial events (official reception, solemn academy, awards, wreath laying ceremony, etc.)
Culture and entertainment (2.20%)	Photographs or video depicting performances, concerts, fireworks and similar events
Religious ritual (0.49%)	Photographs of the religious ceremony (Sv. Stefan feast day)
Local celebrations	Visuals related to the local celebrations of the 'Day of Republika Srpska' (cities and towns in and outside Republika Srpska)
Local official ceremonies (1.95%)	Images taken at official ceremonies held in the cities and municipalities of Republika Srpska (wreath laying ceremony, commemoration practices, ceremonial assembly session, etc.)
Local cultural and entertainment events (1.95%)	Visual depicting cultural and/or entertainment events in the cities and municipalities of Republika Srpska
Unofficial celebrations (20.73%)	Visual depicting unofficial modes of celebration performed in public (e.g. car processions with flags, gathering at squares or churches, sport fan celebration practices including torches, processions, flag-weaving, banners, and, etc.) and private spaces (e.g. homes with flags, symbolic decorations inside home settings, self-portraits at home, photographs portraying family and friends). Visual depicting unusual personalized forms of celebrations (e.g. mountain climbing with flags).
Long-distance celebrations (2.44%)	Photographs depicting practices of long-distance celebration and/or acts of support
Virtual greetings	Social media graphics in the form of virtual greetings
9th January greetings (27.32%)	Greetings commemorating 9th January as a national holiday
9th January anti-greetings (1.71%)	Greetings opposing 9th January as a national holiday
Referendum	Visuals related to the Referendum on RS' national day in 2016 (imagery promoting voting, photographs of the voter bails, political messages, and etc.)
2016 Republika Srpska National Day referendum (4.36%)	
Peripheral issues	
Text-based visuals (1.71%)	Graphic imagery containing inspirational quotes, politicians' statements, screenshot of other users' posts from Twitter and similar visual forms
Historical images (0.98%)	Images or screenshots of a footage recorded before or during the Yugoslav wars
Advertising (2.93%)	Use of photographs and/or graphics to promote or sell a product or service
Miscellaneous (2.68%)	Miscellaneous

3. FINDINGS AND DISCUSSION

3.1. Hashtag Analysis

Figure 1 shows the visualization of egocentric network graph for the hashtag *#9januar*. The first ten hashtags that co-occur in relation to the focal node are the following tags: *#republikasrpska*, *#danrepublikesrpke*, *#srbija*, *#pravosljavlje*, *#serbia*, *#hercegovina*, *#srbi*, *#kosovo*, *#orthodox*, and *#balkan*. Also, the hashtag *#banjaluka* is among top three most connected nodes in the network (with the hashtags *#republikasrpska* and *#danrepublikesrpke*, being the first and the third one).

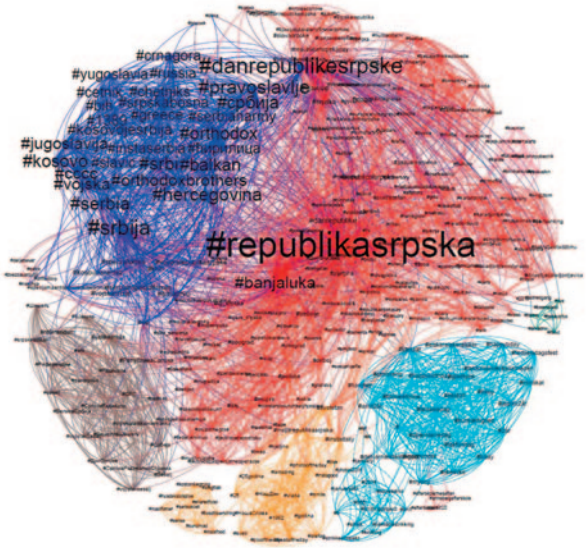

Figure 1. Egocentric network analysis (#9januar)

According to modularity measure (resolution=1), the analysis indicates occurrence of seven clusters. Using each cluster's most connected nodes, they are referred to as a *#republikasrpska-banjaluka cluster* (55.4% of all nodes, red), a *#danrepublikesrpke-#srbija cluster* (12.35%, blue), a *#januar-#happybirthday cluster* (11.75%, cyan), a *#svstefan-#instadaily cluster* (9.34%, yellow), a *#РепубликаСрпска-#velikasrbija cluster* (6.93% gray) and two minor clusters, a *#karate-#fullcontact cluster* (2.41%, pink), and *#radno-#live cluster* (1.81%, green). The Figure 1 suggests that the first two clusters intersect noticeably. While edges between the nodes of different clusters can be observed, visualization seems to indicate that remaining clusters are consid-

erably divergent. The cluster *#januar-#happybirthday* (and to large extent the cluster *#svstefan-#instadaily*) seems to be substantially disparate, implying a set of identical hashtags related to different semantic properties by different communities.[4]

3.2. Visual Content Analysis

At least three sets of images with similar visual patterns were observed during the initial stage of the study, selected by the automatic sorting of the entire collection of relevant imagery on the basis of color properties (see Figure 2).

Figure 2. Preliminary visual analysis

[4] This was later confirmed through the process of data evaluation. It was observed that the hashtag #9januar was also employed by German-speaking and Danish-speaking users to annotate posts with content unrelated to the issue under study.

The first set of images being also the most prominent one contains social media graphics in the form of virtual greetings, a particular mode of expression common to Internet culture and considerably related to meme genres. The second and the third sets of visuals depict various celebration practices, official and unofficial, occurring during the day (e.g. parade, homes decorated with flags, the group of peoples with flags in front of church, etc.) and during the night (fireworks, procession with torches, flags, banners, etc.). A preliminary overview seems to indicate that visual representations are concentrated on the events, activities and experiences occurring on and/or around the 9th of January. Metadata records support this claim. As shown in Figure 3, the majority of the posts were created on the 9th of January.

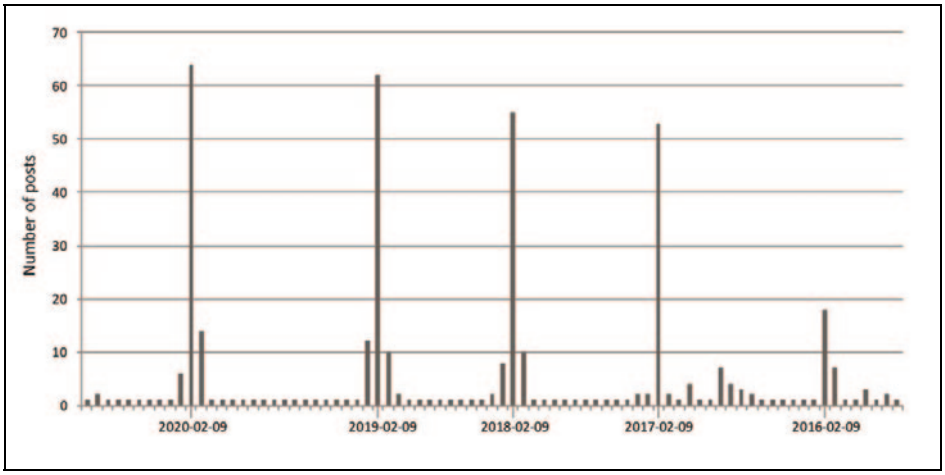

Figure 3. Posts per day (#9 januar)

In-depth analysis of visual content has identified fifteen themes related to the hashtag #9januar, which can be harshly classified into five subsets, as outlined in Table 1. The first three subsets encompass the majority of analyzed visuals (87.07%). The subset here referred as *central celebration* is the largest one (30.98%), followed by *virtual greetings* (29.02%) and *local celebrations* (27.03%). Taking into consideration individual categories of visual content, three themes stand out, here referred as *9th January greetings* (27.32%), *Parade* (20.98%), and *Unofficial celebrations* (20.73%). Compared to other categories, opposing articulations, henceforth referred to as *9th January anti-greetings* were among less prominent content (1.71% of analyzed visuals). These images linked 9th January with the Srebrenica genocide and war crimes (see Figure 4).

Figure 4. Examples of 9th January anti-greetings

To describe groups of users engaged with the issue, Instagram accounts associated with scraped posts were analyzed using an inductive approach. Table 2 presents types of account and number of posts associated with them.

Table 2.: Types of account (N=410)

Category	Number of posts (%)
Personal accounts	50,29%
Unaffiliated accounts promoting national culture (Serbian)	13,95%
Political parties (RS)	6,40%
News organizations	6,10%
Small businesses	5,52%
Governmental department (RS)	4,07%
Meme accounts	2,33%
Specific area photography (RS)	2,03%
Sport clubs	1,74%
Student's associations	1,74%
Folklore associations	1,45%
Sport content feeds	1,16%
Ecclesiastical organizations	1,16%
Unaffiliated accounts promoting national culture (Bosniaks)	0,87%
Non-governmental organizations	0,58%
Public universities	0,58%

3.3. Discourse Analysis

According to the metadata records, a small number of posts (4.87% of all analyzed posts) received more than a thousand likes. Almost all of the most-liked posts were published on the unaffiliated Instagram feed named *srpskacast* (*serbianhonor*) which

publishes content promoting Serbian national identity and culture, except for one post published on the account that belongs to Nemanja Majdov, a professional judoka. Moreover, it contains images of Majdov being awarded with a medal by the President of Republic of Srpska at high-level ceremonial event that took place in Banja Luka on 9th January 2018. Analyzed contents posted on the account named *srpskacast* range from 2020 to 2017, containing visuals accompanied by captions written in both English and Serbian (using Cyrillic alphabet) language and accompanied by sets of hashtags.

However, this study did not manage to prove whether this profile, with more than 37 thousand followers, was linked to the right-wing group called *Srbska čast* (*Serbian Honor*). Moreover, considerable numbers of observed unaffiliated accounts with similar content were registered with usernames designated, in some version, by terms *Serbian* and *honor*. Such labeling seems to be well-recognizable and highly desirable among some groups of users. These insights point out an important aspect – online identification features of actors, which are initially defined by actors themselves, but eventually evaluated, affirmed, disputed or ignored by other users. In this process, different kind of material-semiotic resources were appropriated and integrated to achieve certain virtual identities that are acceptable within particular online communities. Referring to the analyzed account, at least three identification markers were observed: profile picture, description of the feed content, and already-mentioned username. As shown in Figure 5 profile picture was shaped in the form of seal. The center of the seal contains a white double-headed eagle, the heraldic symbol traditionally associated with the Serbian national identity, with the inscription *Serbian honor* (in Cyrillic) at the top and bottom, and two crosses on the left and right side. As evident, various visual (shape, color, heraldic and religious symbols) and textual (words, alphabet, fonts) elements were incorporated, assembled and realized in the form of image, presumably by a particular vector graphic software using already exited graphic resources. Reverse image search suggests, for example, that white double-headed eagle was adopted from one of the logos associated with fans of football club *Partizan* from Belgrade. The description of the feed asserts presumably the intent (*Let's spread Orthodoxy*), the content (*Culture*, *Tradition*, *History*, and *Cyrillic*) and the motto (*I am led by the Serbian flag and the power of the cross*), using Cyrillic alphabet and two emoji representing Serbian flag. Selected linguistic entities are linked, as can be seen, to group-specific values utilizing catchy taglines, short textual forms privileged by the platform, not just to summarize and attract attention to the feed, but also to express certain kinds of commitments, if not ideological alignment. All three

markers, profile picture, description and name, including technologies underlying their production and dissemination, provided significant conditions for identity performance to occur.

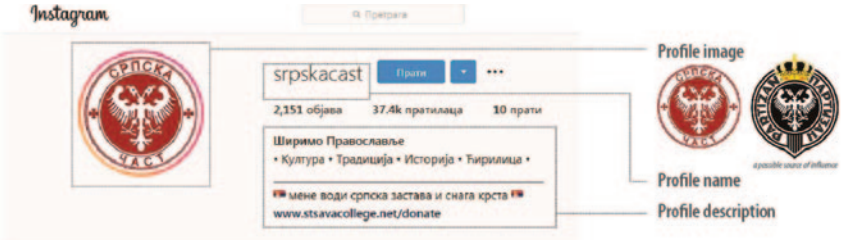

Figure 5. Identification markers

Commemoration of a significant anniversary, in this case 9th January as the foundation day of the Republic of Srpska, is accomplished through the act of sharing: posting of the selected content at a chosen time on the account. Although they might appear, at least at first sight, as extremely simplified accounts of past events, and a result of superficial engagement with the issue, the analysis indicates that most-liked posts are the end product of a much more complex work, in which diverse material-semiotic resources, featuring multiple modes, historical references, religious imagery, temporalities, genres, technologies and other entities are deployed, organized and translated into a form of digital object, not just to establish intended meanings, but also to enable mobility, availability and accessibility of created contents across platforms (i.e. sharing, storing and editing practices).

The analysis of posts' properties discerns a specific posting pattern and a limited set of objects consistently employed over time to mark the controversial anniversary. Three different posts, all being among the ten most-liked, were particularly salient (see Figure 6). These posts, once published, were actualized annually, appearing sequentially one after another in the feed with unaltered content. The post with the image of a soldier kissing the flag (henceforth referred to as *The first post*) was generally published first, followed by the post featuring religious imagery and the map representing the territory of the Republic of Srpska (henceforth referred to as *The Second Post*) and the post with the image of two armed policemen positioned in front of the cross, flag and maps of the Republic of Srpska and Serbia (henceforth referred to as *The Third Post*). Occasionally, the content produced by other users, mostly a video footage depicting sport fan celebration practices that tied in with the 9th January anniversary, was included in the feed to supplement republished posts.

Figure 6. Examples of most-liked posts

The recurring posts manifest a set of entities associated together in specific ways to communicate, particular types of discourses. In this process different kind of material-semiotic resources, each with different affordances, were employed to establish certain sort of connections through social media objects and to discard other sorts of connections. In the first post, for example, various threads – graphic imagery, body gesture, inscriptions, fonts, colors, alphabets, languages, figures of speech, grammatical forms, vocabularies, narratives, historical references, sources, metadata tags, graphic manipulation devices, and others entities – were woven, juxtaposed and arranged into social media format in order to perform commemorative work. The visual component of the post suggests an image and idea of patriotism, utilizing at least three elements – the figure of soldier, identified only by military cloth badges, an emotional body gesture, and the flag representing political entity – which were designed, intentionally or not, using diagonal lines as a dominant direction in the composition, neutral background to enhance figure-ground relationship, and the square format, as the original aspect ratio for visual content on Instagram. Textual inscription relates to a date from history (*1/9/1992*), the account of reportedly past events and experiences (*Soaked in blood, defended by lives!*) and the name of political entity (Republic of Srpska), employing Cyrillic alphabet, cursive-based font and three symbolic colors. The inscription displayed in the middle seems to evoke concepts of sac-

rifice, threat, defense, and victory, deploying the corporeal and biological attributes. The passive construction of the statement is indicative. It implies both the agent (defenders and/or attackers) and the recipient of actions, but avoids their naming. However, references provided by other elements (the inscription of the name and the image of a soldier) tend to suggest their identity, with the exception of the implied "attacker", who is assumed only as *dangerous other*. Features of multiple genres, such as illustration, greetings, poster, and internet meme, seem to be combined together to enable the whole set of such relations to be constituted and expressed in an imaginable form.

The visual component of the second post reiterates previous references to patriotism and existential threat. Furthermore, it also transposes them to the present-day world deploying the inscription written in Cyrillic alphabet, featuring religious vocabulary and patterns of rhymes (*Za tebe se otadžbino uvijek Bogu molim, što te više napadaju sve te više volim*, which could be literally translated as *For you fatherland I always pray to God, the more you have been attacked, the more I love you*). The religious imagery associated with the post (the icon of St. Stephen and a Christogram) is accompanied by a caption which relates a political entity (Republic of Srpska) to a holy object (*Born on Stefan Dan in a bloody battle, He will guard forever Republic of Srpska like his own church!*).

Religious imagery is also a prominent part of the visual component of the third post. It consists of several layers, a figure of two policemen, an orthodox cross, red-blue-white tricolor and the map representing territories of the Republic of Srpska and Serbia. Visual features, such as size, position, and colors of the forms, and an image editing software, were used to connote particular meaning. The design of the image tends to suggest that the cross is the central, if not unifying, element of all other associated layers. Its position on the map, lying on the boundary between Bosnia and Herzegovina and Serbia, is also indicative. Similarly, the red-blue-white tricolor seems to blend rather than separate the territories of two internationally recognized states. The image of two policemen, each wearing different uniforms and positioned in front of one of two territories and with the symbolic body gesture, tends to suggest a sense of special bonding, if not brotherhood. Moreover, reverse image search indicates that this image was adopted from one of the photographs capturing a joint exercise called *Drina 2013* by policemen from Serbia and the Republic of Srpska. The caption associated with described configuration of visual entities problematizes, if not discards, the river Drina as a boundary with the reference to an unnamed collective actor (*If the Drina is a boundary, we will drink it!*). This seems to evoke an idea of territorial and national unity.

3.4. Discussion

Correia has pointed at three prominent features of the politics of memory in the Republic of Srpska. It is characterized by (a) presenting the recent war as defensive (*Defensive-Fatherland War*), (b) inducing a sense of continuity between the recent conflict and earlier experiences of oppression (particularly the Second World War), and (c) relativising the suffering of non-Serb victims through the idea that *all sides were guilty* (Correia 2013: 349). The interaction order emerged around an issue space related to the hashtag *#9januar* seems to reiterate and supplement these politics of memory. In these processes various material-semiotics entities were associated to enable a particular action, commemoration, to take place within (digital) media spaces. Digitally-mediated commemoration practices tend to generate, as evident in the case of the three most prominent themes of visual contents and popular posts, simplified, individual and mostly affective renditions of past.

The analysis also draws attention to less prominent features of commemorative dynamics. Here, at least two insights deserve a close consideration: the scarcity of historical images and the marginal status of contesting accounts. The results indicate that the historical images were rarely employed as a commemorative device, which is surprising, given the general context of commemorative culture. Does this suggest the lack of iconic images depicting the "founding event", the avoidance of potentially harmful references to "founding fathers" and their war crimes legacy, the prevalence of contemporary concerns, or something else? These questions remain to be addressed by future research. Unlike other domains, political, journalistic or academic field, where the celebration of this anniversary tends to trigger heated debates about recent past, the group that emerged around issue space on Instagram appears to be more a like-minded community, at least in this case.

Furthermore, it is important to consider the limitations and opportunities of the hashtag-based approach. As previously mentioned, a small number of posts were associated with the hashtag *#9januar*, which is an important caution to bear in mind. Also, the attention should be paid to the ambiguity of hashtag usages. In order to overcome these limitations, future research should consider and compare other issue-specific hashtags, utilizing mixed-method procedures. Without a comparative analysis in hashtag approach, it is rather difficult to discern what kinds of networks have emerged within an issue space. Our study raises the questions whether commemoration practices afforded by Instagram are effects of a small network (as this analysis seems to suggest) or on the other hand online community concerned with the issue is

larger but hard to detect because the possibility to trace its engagement was minimized (private profiles, removal of posts, unannotated posts, etc.)?!

Overall, this study indicates the complex, mutually constitutive relationship between political performances (rhetorical politics, commemoration rituals, historical narratives, etc.) and mundane, everyday mediated actions (recording, sharing, editing, etc.), both marked by an affective stance. Preliminary findings seem to support the proposal (Jerne 2017) to analyze the potential of memory not just as an identity-shaping, but also as a mobilizing force. It is believed that visual and photography studies offer a useful approach to tackle the role of visual social media platforms in these processes. Thus, it is essential to emphasize and recommend the works of Tagg (2009, 1989), Frosh and Pinchevski (2009, 2014). Tagg has described, in his analysis of the New Deal strategy of crisis management, how the photographic apparatus was mobilized – as a mean of recruitment of certain political subjectivity – in the service of state intervention. Frosh and Pinchevski suggested the concept of "media witnessing", witnessing performed in, by, and through the media, to capture dynamics being central to the practice of contemporary media. One cannot ask, looking through these conceptual lenses, if the media witnessing afforded by the ubiquitous mobile audiovisual devices and social networks is a new-old way of recruitment of subjects as ethnic citizens, "called to witness, called to reality and coherence, precisely at a time when the established regimes of sense and sociality were profoundly threatened by a crisis"(Tagg, 2009: 28)?!

REFERENCES

1. Avedissian, Karena (2016), "Clerics, weightlifters, and politicians: Ramzan Kadyrov's Instagram as an official project of Chechen memory and identity production", *Caucasus Survey 4:1*, 20-43.
2. Birkner, Thomas, Andre Donk (2018), "Collective memory and social media: Fostering a new historical consciousness in the digital age?", *Memory Studies 13(4)*, 367-383.
3. Björkdahl, Annika (2018), "Republika Srpska: Imaginary, performance and spatialization", *Political Geography 66*, 34-43.
4. Božić, Gordana (2019), "Diversity in ethnicization: War memory landscape in Bosnia and Herzegovina", *Memory Studies 12(4)*, 412–432.
5. Cherasia, Spencer P. (2020), "Affordances, remediation, and digital mourning: A comparative case study of two AIDS memorials", *Memory Studies*.

6. Commane, Gemma, Rebekah Potton (2019), "Instagram and Auschwitz: a critical assessment of the impact social media has on Holocaust representation", *Holocaust Studies 25:1-2*, 158-181.
7. Correia, Sarah (2013), "The Politics of Memory in Bosnia's Republika Srpska",u Listhaug, Ola, Ramet, Sabrina ur., *Bosnia-Herzegovina since Dayton: Civic and Uncivic Values*, Longo Editore, Ravenna, 329-350.
8. Cossu, Andrea (2018), "From lines to networks: Calendars, narrative, and temporality", *Memory Studies 13(4)*, 502-518.
9. Ćurak, Nerzuk (2006), *Obnova bosanskih utopija: politička filozofija, politologija i sociologija postdejtonske BiH*, Synopsis, Sarajevo-Zagreb
10. Duijzings, Ger (2008), "Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics", u: Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger (ur.), *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories, and Moral Claims in o Post-War Society*, Ashgate Publishing Company, Aldershot-Burlington, 141-166.
11. Frosh, Paul, Amit Pinchevski (ur.) (2009), *Media Witnessing: Testimony in the Age of Mass Communication*, Palgrave Macmillan, Houndmills
12. Frosh, Paul, Amit Pinchevski (2014), "Media witnessing and the ripeness of time", *Cultural Studies 28:4*, 594-610.
13. Garde-Hansen, Joanne, Andrew Hoskins, Anna Reading (ur.) (2009), *Save As ... Digital Memories*, Palgrave Macmillan, New York
14. Glaser, Barney G., Anselm L. Strauss (1967), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Aldine Publishing Co, Chicago
15. Hajek, Andrea, Christine Lohmeier, Christian Pentzold (ur.) (2015), *Memory in a Mediated World: Remembrance and Reconstruction*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
16. Hoskins, Andrew (2009), "The mediatization of memory", u: Garde-Hansen, Joanne, Andrew Hoskins, Anna Reading (ur.), *Save As ... Digital Memories*. Palgrave Macmillan, New York, 27-43.
17. Hoskins, Andrew (ur.) (2018), *Digital Memory Studies. Media Pasts in Transition*, Routledge, New York
18. Jalbert, Paul L. (1999), "Critique and Analysis in Media Studies: Media Criticism as Practical Action", u Jalbert, Paul L. (ur.), *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*, University Press of America, Lanham
19. Jerne, Christina (2020), "Event-making the past: Commemorations as social movement catalysts", *Memory Studies 13(4)*, 486-501.

20. Law, John (2008), "Actor network theory and material semiotics", u: B. S. Turner (ur.), *The new Blackwell companion to social theory*, Wiley-Blackwell, Oxford, 141-158.
21. Leawer, Tama, Tim Highfield, Crystal Abidin (2020), *Instagram. Visual Social Media Cultures*, Polity, London
22. Machin, David (2013), "What is Multimodal Critical Discourse Studies?", *Critical Discourse Studies 10 (4)*, 347-355.
23. Neiger, Motti, Oren Meyers, Eyal Zandberg (ur.) (2011), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
24. Pogačar, Martin (2018), "Culture of the Past: Digital Connectivity and Dispotentiated Futures", u: Hoskins, Andrew (ur.), *Digital Memory Studies. Media Pasts in Transition*, Routledge, New York
25. Rogers, Richard (2018), "Otherwise Engaged: Social Media from Vanity Metrics to Critical Analytics", *International Journal of Communication 12*, 450-472.
26. Rutten, Ellen, Julie Fedor, Vera Zvereva (ur.) (2013), *Memory, Conflict and New Media Web Wars in Post-Socialist States*, Routledge, New York.
27. Scollon, Ron (2001), *Mediated Discourse. The nexus of practice*, Routledge, New York
28. Scollon, Ron, Suzanne Wong Scollon, (2004), *Nexus Analysis: Discourse and the Emerging Internet*, Routledge, New York
29. Scollon, Ron, Suzanne Wong Scollon Wong (2007), "Nexus Analysis: Refocusing Ethnography of Action", *Journal of Sociolinguistics 11(5)*, 608-625.
30. Tagg, John (1989), „The Currency of the Photograph", u: Burgin, Victor (ur)., *Thinking Photography*, Macmillan, Basingstoke, 110-141.
31. Tagg, John (2009), „Mindless Photography", u: Long, J. J, Andrea Noble, Edward Welch (ur.), *Photography. Theoretical Snapshots*, Routledge, New York, 16-32.
32. Thimm, Caja, Patrick Nehls (2017), "Sharing grief and mourning on Instagram: Digital patterns of family memories", *Communications 42 (3)*, 327-349.
33. Zerubavel, Eviatar (1981), *Hidden Rhythms*, University of California Press, Berkeley
34. Zerubavel, Eviatar (2003a), "Calendars and history: a comparative study of the social organization of national memory", u: Olick, Jeffrey (ur.), *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospec tion*, Duke University Press, Durham, 315-337.

35. Zerubavel, Eviatar (2003b), *Time Maps*, University of Chicago Press, Chicago.
36. Zerubavel, Yael (1995), *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition,* The University of Chicago Press

UPRIZORENJE NACIONALNOG DANA: PRAĆENJE KOMEMORATIVNIH PRAKSI U PROSTORIMA VIZUELNIH DRUŠTVENIH MEDIJA

Sažetak:

Rad predstavlja rezultate preliminarne studije, koja se koristi hashtag analitičkim pristupom i mješoviti istraživačkim postupcima, kako bi opisala spone između komemorativnih praksi i vizuelnih društvenih medija. Studija se usmjerava na društvenu mrežu Instagram i koristi slučaj „Dana Republike Srpske“, kontroverznog praznika koji se obilježava devetog januara u Republici Srpskoj, kako bi pratila kako se komemoracijske prakse povezane s nacionalnim memorijama oblikuju kroz proces digitalne (re)medijacije.

Ključne riječi: vizualni društveni mediji; komemoracija; digitalne memorije; Instagram; fotografija.

Adresa autora
Authors' address

Mirza Mahmutović
Vedada Baraković
University of Tuzla
Faculty of Humanities and Social Sciences
mirza.mahmutovic@untz.ba
vedada.barakovic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.441

UDK 316.776:005.32

Primljeno: 01. 12. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Samir Ljajić, Danica Pirsl

THE ROLE OF INTERNAL COMMUNICATION AND WORKPLACE LANGUAGE IN POSITIONING OF ORGANIZATIONS

Internal communications strategy influences and determines the way employees behave, observe, and maintain good vibes in their respective workplace. No company should allow the occurrence of inefficient communication between their workers and the management bodies, otherwise, it is doomed for failure. What happens inside organizations in terms of administering good communication channels, affects their business success equally so as to what happens outside them when public relations staff brings forth all the successful results to the society at large. Internal communication is very often neglected, which only shows the immaturity and lack of knowledge or incompetence of the leading figures in an organization about effective communication. This paper deals with the efficient execution of internal communication and its importance for the successful ranking and positioning of any business, whether it be small or big. First, it examines the main prerequisites for success such as trust and connecting with the employees and their establishment in big and small businesses as well, because small organizations find it easier to implement good internal communications than the big ones. Second, the paper explores higher education organizations and their ways to achieve excellent results through the positive impact of running good internal communication to the satisfaction of their employees, management bodies, and their wider community. The paper also argues that the essential preconditions of the organization's good positioning are mutual trust, stemming from the efficient internal communication strategy implementation, and the creation of a good business climate. Labour market as a catalyst and a sieve distinguishes good from bad, recognizes good social interrelating competences focusing on perceiving identities and

favourable working contexts. Third, the paper deals with the working place language knowledge which facilitates human resources management, enables efficient implementation of the internal communication strategy, and provides for the efficient running of the organization. Conclusions are that the successful implementation of the all above said will consequently result in a good positioning and high ranking of the organization on the volatile labour market.

Keywords: internal communication; organization; positioning; higher education; workplace language

1. INTERNAL COMMUNICATION, FUNCTION, SET-UP AND SIGNIFICANCE

In small businesses, all information is free-flowing, in large businesses with the dispersed and largely remote and separate business participant the information flow and its transmission are dispersed as well. Thus, if not carefully planned, dissemination of relevant information aimed at the full realization of the organization's potential and its successful competition in the labour market fails in the long run.
The first pillar of the paper will deal with business performance and the outcomes in case it is significantly impeded by the lack of the relevant employee's engagement and involvement in all cycles of running a business. This of course, greatly impacts the level of general morale which gradually decreases if the workers experience a low level of inclusion or even exclusion from relevant decision making. That is why internal communication satisfaction has a significant role in high employee engagement. Furthermore, as Verčič and Vokić claim, the level of worker's engagement has to do with the timely feedback, most often informal settings communication and communication during meetings. In their research study, they have found out that the "internal communication and employee engagement "feed" each other in a continuous "virtual circle" after thoroughly investigating correlations between the multidimensional ICS and employees engagement (Tkalac Verčič, Pološki Vokić 2017: 885). Thus, if the management bodies strive to connect their employees to their organization's vision, they would certainly need to draw up an effective and efficient communication strategy.

To add to a more comprehensive theoretical thread of the previous research on the topic of internal communication we bring forth the findings of Yue, Men, and Ferguson (2020) who have revealed that leaders' motivating and incentive language,

as well as corporate based symmetrical internal communication, contribute to the positive emotional culture within an organization. Their sample comprised almost 500 United States-based employees, half of them female, and all of the workers belonged to the most productive age category between 30 and 55, half of the respondents were holding at least a bachelor's degree, half of them were holding no high-level managing posts. Creating a positive climate within an organization was directly associated with the accentuated feeling of belonging to the particular organization and identifying one's own wellbeing with that of the organization itself.

For us, it is important to note that the authors claim firmly the internal communication creates a positive emotional culture which in turn helps the workers recognize and build up their organizational belonging and identification. How do these findings improve our practice and business running? It is suggested that organizations instruct their leaders and management bodies to firstly, amply use the motivational language, and secondly, to insist on a two-way symmetrical internal communication system. Moreover, Mayfield and Mayfield claim that empathetic language can "ease and translate emotional labor into positive energy" (2018: 39). They listed some possible tools to measure and consequently boost the inward, in-house organizational communication comprising, for example, annual surveys, social media platforms and informal gatherings in order to collect employees' feedback, and to aspire to find varying approaches to create, and later on promote a positive workplace emotional culture.

Why is the organizational culture so important for the success and competitiveness of any organization, company, or business? It is because it represents a social glue or a connective tissue that brings organizational members together in such a way that they are fully aware of the organizational processes, and based on it they form judgements and attribute values to that particular organization. The organizational culture referring to the affective part is all about how the employees feel about being members of the particular organization. Thus, feelings of joy, love, pride, and gratitude create positive emotional culture. Knowing how to use leadership motivating language can help to identify and to pursue employees' personal goals in order to complement them with the organization's goals and objectives. This actually is the art of voicing up actions to be taken to realize organizational goals, and at the same time to give support, show empathy, and due respect to all the employees. Symmetrical internal communication denotes openness, reciprocity, and willingness to tolerate possible disagreements between organizations and their employees.

Julie O'Neil, Michele Ewing, Stacey Smith, and Sean Williams (2018) in their paper "A Delphi Study to Identify Standards for Internal Communication" concisely

described their research conducted in 2016, revealing the findings of the Delphi study. The study introduced and defined measurement standards that internal communication practitioners can use to create more effective communication plans and measure the value communication brings to their organizations. In the appendix of the paper, the authors conveniently summarise the findings of the Delphi study comprising and slotting standards into outtakes which they have labelled as awareness, knowledge, understanding, relevance, and retention of information. In the area of outcomes, they categorize attitude, advocacy, authenticity, empowerment, collaboration, teamwork, discretionary effort, trust, satisfaction, transparency and fairness. The standard of the organizational impact comprises productivity, innovation, continuous improvement, reputation and finally, employee retention and satisfaction (O'Neil, Ewing, Smith, Williams 2018: 16).

As a follow-up study in 2020 Julie O'Neil and Michele Ewing investigated how internal communication builds and maintains employee relationships and creates social capital for the organization, by conducting in-depth interviews with 27 practitioners totalling up to 15 years of internal communication experience and working for large, global companies representing different businesses. Explaining their findings, the authors claim that communicators also try to find ways to contribute to company culture, to build community, to create employee's confidence, to create collaboration and connection among employees and leaders, to encourage employees to share their voices, and to recognize employees.

Strategies practitioners used to create an engaged workplace were the following ones: effective storytelling, helping employees to understand the mission, vision and values of the company, fostering communities of purpose, treating employees as people, providing opportunities for employees to become involved, creating experiences around organizational values, helping employees enjoy their jobs and finally improving management bodies listening skills.

Important aspects were also the ways the internal communication practitioners measured employee engagement (Buhmann, Likely, & Geddes 2018). Practitioners discussed many functional measurement and evaluation tactics (for example, engagement surveys, readership numbers, channel studies, digital analytics), but equally important and insightful were the more intangible measures. Communicators described that they examined employees' confidence in the company's direction, strategy and leadership, employees' personal and professional growth, employee empowerment, employees' motivation to innovate.

What is the practical value of this research? It is valuable because it gives func-

tional views of measurement and evaluation by describing how communication can help to create value for their organizations by building and maintaining social capital. Practitioners provided us with numerous strategies and evaluation tools to inform their internal communication thus ultimately creating and maintaining social capital (Dodd 2016). Through measurement techniques they have built communities of purpose, engendering confidence among employees and leadership, enabling collaboration among employees and leaders, encouraging employees to share their voice, and the like.

2. INTERNAL COMMUNICATION IN HIGHER EDUCATION ORGANIZATIONS

Whatever happens within the organization is the subject of the internal communication encompassing dialogue facilitating, producing and delivering company messages, announcing company policies and explaining its vision, mission and finally, overall goals and objectives. The more company or any other organization grows, the more important a carefully planned internal communications strategy becomes. Drawing parallels with the higher education institutions, namely faculties as any other organization running tackles the second pillar of this paper. As mentioned, the starting point is usually emphasizing a Faculty's mission and vision which is actually a compulsory and binding duty as defined in the Faculty's Statute, Bylaws, and other legal documents.

Higher education organizations (HEO) have special "clients" to deal with, namely students – millennials. They are inquisitive, they want to talk, they are more than ready to listen and to collaborate on equal terms with the management and their peers as well. They want transparency and demand feedback, and they expect to know the reason and purpose of the activities prescribed. To deliver this, to accommodate the students' expectations, a higher education organization needs to convey the most effective, high-quality two-way communication.

To become and maintain the top-level ranking HEOs on the competitive higher education market they need agility, heightened ability to adapt and change their objectives so as to comply with the labor market. At this point, we draw on the application of the integrated marketing communication approach applying the 4C model: concept, costs, communication, convenience (Ognjanov 2005). HEOs "production concept" must be clearly conveyed from the very start, that is from the student's enrolment point. Frequently with limited funds and assets, HEOs need to "produce" highly competent and thus competitive students as their "final product". That is why

efficient internal communication with their employees must be established so much so that they all feel they are taking the same course, and striving for the same goals. Needless to say, a strong internal communications strategy is a must. Thus the fourth C "convenience" takes advantage of the digital age which has brought turbulent times for business and a need for greater transparency. This means that both the employees and students as the HEOs prospective "clients" must access the vital information in the most convenient way. Management thus must provide communication channels utilizing numerous online tools available to help business running.

HEOs with ambitious growth targets find vitally important aligning of all participants in the triad of management bodies, students and administrative staff at the faculty with the faculty's vision and mission. If we take the example of any faculty or the University as the supreme management body, we could say that the internal communication tools at their disposal are: the introduction of the regular briefings, faculty and students newsletters, regular reports on the teaching and administrative staff efficiency on the weekly basis. These elements of internal communication help in opening vital communication channels for transparency and employee engagement. Talking to people in informal gatherings enhances meaningful insights from the teaching staff and their problems. Talking and reading reports from the administrative staff helps to identify their everyday problems with teachers and students as well.

The Dean's hours and personal meetings with students and the representatives of the Students Parliamenthelp a lot in resolving student population issues. Discussing management bodies propositions and draft decisions is a Statutory obligation strictly defining stages of decision envisaging and final enforcement. Students are approaching the Scientific Council body with their problems and proposals vital for their studies and studying conditions in terms of exams, scholarships, grants, awards, delegating free of charge compulsory teaching activities.

As for teachers their results are usually analyzed through reports on the exams' success or failure rates and are further discussed at the Scientific Teaching Council meetings where suggestions for better results are conveyed both from the fellow colleagues and the students, who attend such meetings on a regular basis. Every successful research or teaching activity is promoted in the same manner, so everybody knows about the successful application for a project, or any award-winning. Elite students and top studies results from achievers are awarded either through financial incentives or travel abroad grant or usually some technical gadget awarding. Teachers are also awarded for exceptional research conducted and published in referred high impact factor publications or patents approved, which is all registered and publicly

posted on the Faculty's website.

In order to understand the competitive position of HEOs research literature cites perceptual mapping[1] as a valid tool to evaluate the quality and prestige of the institution and the beliefs of its service users. In this vein, Brkanlić (2014: 272) has researched the impact of marketing mix instruments on the higher education image and students' satisfaction. She claims that students' satisfaction will increase upon improving: the availability of information on the website, social networks and distance learning systems (DLS), having consultations and other relevant tasks on schedule, maintaining the quality of students who enroll the faculty, and nurturingmotivating teachers and associates.

All the above-mentioned elements will mold internal communications strategy because without teachers, administration clerks and the students the Faculty cannot grow and prosper as an organization. Informative activities both vertical and horizontal implemented, provide the glue we need to keep the business on track. Students get informed about new study programs, about incentives for their efficient studying, teachers are informed about other colleagues' success, or if needed, they provide suggestions for less successful teachers, or young researchers as to the way to improve their results. The Faculty will, thanks to such transparent communication channeling and all employees' constant stimulation, rank very high in the main World Ranking List such as the Shanghai Ranking Award Lists. Thus we can conclude that favourable internal communications increase the employees' engagement, build stronger teams, improve Faculty's operational efficiency and boost the overall organizational climate and performance.

Based on SWAT analyses faculties are mandated to run, essential practical skills to develop and maintain successful internal communications in the higher education organization settings are:

- *The ability to claim your rights, voice your opinion and go against the grain, speak up and communicate through the platform created for staff*
- *The ability to collaborate with people similar to your temperament, beliefs and competence*
- *The consistency in supplying information up to the point, keeping it short and coherent*
- *Keeping the type of audience you have to deal in focus*

[1] "Perceptual mapping – a Tool for Understanding Competitive Position", *Marketing Decisions. Research Insight Strategy,* www. marketdecisions.com

- *Information sharing is a two-way manner encouraging dialogues rather than monologues, meeting people informally and then chatting about plans, projects*
- *Making objectives and goals public and clear helps all the staff keep in mind the broader vision and mission*
- *Developing listening skills both for the individual or the whole team of your colleagues so that they are sure their voice is heard and respected*
- *The teaching and administrative staff activity reports were found useful to pinpoint possible problems in the communication*
- *Training and external events are excellent opportunities for all the staff to communicate informally without any tension or restriction*
- *One should use as many channels of communication as to accommodate for all types of workers.*

Mahmutovic (2011) claims the inevitable significance of social media in the organizational lives of business and academic settings as well. This is in agreement with our observation that millennials as the main recruited employees in modern organizations use social media and other available digital tools to improve internal communication. Mahmutovic et al (2011: 165) insists on the need of the Balkan region to adopt, fully exploit and constantly promote the use of social media in order to enhance organizations' functioning in higher education and equally so in all other lines of businesses in general.

We could summarise that the adequate and efficient internal communications strategy aided by modern digital tools such as social media, can resolve problems, can enhance employee's potential and can keep them engaged in the long run. Regardless of the approach taken (Ognjanov 2005; Brkanlić 2014), it is necessary to always bear in mind the three Cs: consistency, collaboration and confidence, no matter what type of organization we have in mind if one strives for the best positioning and high ranking, and hopes for success and ultimate competitiveness of one's organization in the volatile labour market.

3. WORKPLACE LANGUAGE PROFICIENCY ROLE IN ORGANIZATIONS

Labour market as a catalyst and a sieve harshly distinguishes good from bad, recognizes good social interrelating competences, perceiving identities, focusing on working contexts and specific language use for specific working place needs. Thus, we

come to our third focus topic – working language knowledge and use. Proper working place language helps manage human resources, provides smooth working flaw, enables profit-making, and assures good company ranking and positioning on the labour market.

Workplace discourse or professional language use research turns out to be very helpful to study, practice and acknowledging the employees' success enabling good practice in communication with the group and the people we communicate in any given company or organization, as well as understanding the difference in the manner of speaking to another person (Pirsl, Petković 2017). In the new work order, hierarchy is dead and 'partners' in communication engage in meaningful work amidst a collaborative environment of mutual commitment and trust. Educationally relevant cognitive sciences heavily stress collaboration, active problem-solving, learning in context, alternative assessment, communities of practice, and the integration of technology in communication establishment (Gee, Lankshear 1997).

The workers today must possess competence within their specialization, but they also need numerous other skills to help them in mastering internal communication challenges. Therefore, multiple skills enable multitasking which is a must in the workplace. Nowadays, any workplace demands a worker to possess multiple skills, to show digital literacy and to have a good command of the organization's specific domain area language, if he or she wants to obtain and retain his or her job. To return to the case of the higher education organization, according to the Employers Association survey on any town level, the prospective employers expect from their employees to be communicative, to speak and write confidentially, to respect the working situations and show basic humanism, to respect ethical norms, to build and maintain team spirit and friendly and positive atmosphere, to show leadership qualities and surprisingly, last but very serious suggestion usually addressed to the Faculty management is – to nurture emotional intelligence at the workplace. In fact, high-powered business executives often hire consultants to coach job seekers how to sharp their communication skills as part of their social competence and multiple skills, and the knowledge and good command of professional languages at one's workplace is just a part of these skills.

4. CONCLUSION

The digital age is the real scene companies and organizations are running in. Therefore, everyone is more responsible for greater transparency in internal communication

execution. The society of knowledge asks for the best and the most competent workers able to master and use lots of online tools available to help businesses develop the most effective internal communication. We can learn a lot from the feedback given by the respective Employers' Associations since they have practical suggestions and are luckily willing to contribute to the organization, especially to the formative education organizations such as higher education institutions, or faculties. Their management generally cares about technical expertise and the fund of "technical knowledge" acquired, but it turns out that social and emotional intelligence comprising also all the mentioned multiple skills and the workplace professional language proficiency, are equally important assets of their "clients", that is their students.

This paper concludes after consulting relevant literature on internal communication and drawing on the significant working experience in the higher education organizations, that: internal communication increases employee engagement, enhances the creation of stronger teams, improves operational efficiency and strongly boosts performance both of the employees and the management bodies within HEO organizations. Having and implementing an adequate internal communication strategy helps to build up the essential pillars of the organization: mutual trust, greater output, increased production, and finally, the establishment of firm morale in general. Equally important is proficient workplace language knowledge as it can help a lot in creating a sense of complete competence in oral and written forms of language used in the specific domain organizational horizontal and vertical internal communication patterns.

REFERENCES

1. Balas, Andrew, Enver Halilovic, Mirza Mahmutovic, Mirza Mehmedovic, Sejn Husejnefendic, Vedada Barakovic, Emoke Mihály, Vahid Fazlovic, Zumreta Jamakosmanovic, Mimo Draskovic, Vlatko Rosic (2011), ″Social Media and Future of Leadership: Call for Action in the Balkans″, *Acta Universitatis Sapientiae. Social Analysis*, 1(2), 154-166.
2. Brkanlić, Sandra (2014), *The influence of marketing mix instrument on the higher education image and students' satisfaction*, University of Novi Sad
3. Buhmann, Alexander, Fraser Likely, David Geddes (2018), ″Communication evaluation and measurement: Connecting research to practice″, *Journal of Communication Management*, 22(1), 113-119.

4. Dodd, Melissa Dawn (2016), ″Intangible resource management. Social capital theory development for public relations″, *Journal of Communication Management*, 20(4), 289-311.
5. Gee, James, Glynda Hull, Colin Lankshear (1996), *The new work order: Behind the language of the new capitalism,* Sydney and Boulder CO.: Allen & Unwin and Westview Press
6. Mayfield, Jacqueline, Milton Mayfield (2018), *Motivating language theory: Effective leader talk in the workplace*, Palgrave Macmillan
7. Ognjanov, Galjina (2005), *Integrated marketing communications*, Publishing Centre of the Faculty of Economics, Belgrade
8. O'Neil, Julie, Michele Ewing, Stacey Smith, Sean Williams (2018), ″A Delphi Study to Identify Standards for Internal Communication″, *Public Relations Journal,* 11 (3), 1-16.
9. Pirsl, Danica, Emilija Petkovic (2017), ″Workplace Discourse as an Asset in Labor Market″, Proceedings ICTIC (Proceedings in Conference of Informatics and Management Sciences), 6(1), 28-32.
10. Perceptual mapping – a Tool for Understanding Competitive Position, *Marketing Decisions. Research Insight Strategy*, www. marketdecisions.com ; accessed in September, 2020
11. Tkalac Verčič, Ana, Nina Pološki Vokić (2017), ″Engaging employees through internal communication″, *Public Relations Review*, 43(5), 885-893.
12. Yue, Cen April, Linjuan Rita Men, Mary Ann Ferguson (2020), ″Examining the Effects of Internal Communication and Emotional Culture on Employees' Organizational Identification″, *International Journal of Business Communication*, Special Issue: Organizational Culture and Identification, 1-27.

ULOGA INTERNE KOMUNIKACIJE I POZNAVANJA JEZIKA STRUKE U POZICIONIRANJU ORGANIZACIJA

Sažetak:

Strategija interne komunikacije utiče i određuje način na koji se zaposleni ponašaju i održavaju dobre poslovne odnose na svom radnom mestu. Nijedna organizacija ne bi smela da dozvoli razvoj neefikasne interne komunikacije između svojih radnika i organa upravljanja, inače biva osuđena na neuspeh. Ono što se dešava u organizacijama u smislu administriranja dobrih komunikacionih kanala utiče na njihov

poslovni uspeh podjednako kao i ono što se dešava izvan njih, kada odgovorni za odnose s javnošću prezentuju sve uspešne rezultate široj društvenoj zajednici. Interna komunikacija se vrlo često zanemaruje, što samo pokazuje nezrelost i nedostatak znanja ili nesposobnost vodećih ličnosti u organizacijama u pogledu ostvarivanja efikasne komunikacije. Ovaj rad se bavi problemom uspostavljanja efikasne interne komunikacije i njenim značajem za uspešno rangiranje i pozicioniranje bilo kojeorganizacije, male ili velike. Rad se prvo bavi ispitivanjem glavnih preduslova za uspeh, poput uspostavljanja poverenja i povezivanja sa zaposlenima, kao i njihovom implementacijom u velikim i malim organizacijama, jer se smatra da je malim organizacijama lakše da primene dobre interne komunikacije negoli velikim. Drugo, rad istražuje organizacije visokog obrazovanja i njihove načine za postizanje odličnih rezultata kroz pozitivan uticaj uspostavljanja dobre interne komunikacije na zadovoljstvo svih zaposlenih, upravljačkih tela i šire zajednice. Rad se takođe fokusira na osnovne preduslove dobrog pozicioniranja organizacije kao štoje uzajamno poverenje, koje proizilazi iz efikasne primene strategije interne komunikacije i stvaranja dobre poslovne atmosfere. Tržište rada kao katalizator i sito razlikuje dobro od lošeg, prepoznaje dobre socijalne međusobno povezane kompetencije usredsređene na sagledavanje identiteta i kreiranje povoljnog radnog konteksta. Treće, rad se bavi značajem poznavanja jezika struke na radnom mestu koje olakšava upravljanje ljudskim resursima, omogućava efikasnu primenu strategije internog komuniciranja, pa samim tim obezbeđuje uspešnije poslovanje organizacije. U radu se zaključuje da će uspešna primena svih navedenih elemenata rezultirati dobrim pozicioniranjem i visokim rangiranjem organizacije u uslovima nestabilnog tržišta rada.

Ključne reči: interna komunikacija; organizacija; pozicioniranje; visoko obrazovanje; jezik struke

Adresa autora
Authors' address

Samir Ljajić
University of Nis
Faculty of Philosophy
ljajics@gmail.com

Danica Pirsl
University of Nis
Faculty of Sport
danica@fsfv.ni.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.453
UDK 316.776:005.32

Primljeno: 10. 11. 2020.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šejn Husejnefendić, Enita Čustović

KOMENTARI NA ONLINE PORTALIMA U DOBA INFO/PAN/DEMIJE: U POTRAZI ZA VRIJEDNOSTIMA

Rad analizira utjecaj infodemije u sferi građanskog novinarstva tokom drugog vala COVID-19 pandemije. Komparativna analiza percepcije pandemije COVID-19 virusa u razvijenim demokratskim društvima i njegovih reperkusija (na publiku prije svega) te usporedba sa informativnim vrijednostima komentara na najposjećenijim online portalima u Bosni i Hercegovini u fokusu su ovoga rada. Vodeći se tim ciljevima rad je podijeljen na dva dijela. Prvi dio rada analizira egzuberantno širenje informacija u drugom valu COVID-19 pandemije u svijetu, s fokusom na socijalne mreže i pisanje građana – publike o pandemiji, što je nedvojbeno poprimilo sva obilježlja infodemije, pri čemu je teško determinirati informativnu vrijednost komentara, odnosno pisanja prosumera. Web 2.0 kao dominantni alat diseminacije svih vrsta medijskih sadržaja te sveopći pristup i sloboda komentarisanja utjecali su na doživljaj i – konsekventno – percepciju dostupnih informacija. Informativna kakofonija utjecala je na publiku (koja je ujedno i generator „informativnih" sadržaja) na nekoliko načina koji su pomenuti u prvom dijelu rada. Drugi dio rada bavi se isključivo analizom sadržaja komentara na bosanskohercegovačkim informativnim portalima velike posjećenosti – www.klix.ba i www.radiosarajevo.ba, a s ciljem ispitivanja razine informativne vrijednosti komentara. Ustanovljeno je da većina komentara nema upotrebljivu informativnu vrijednost i doprinosi medijskoj kakofoniji. Ako u fokus uzmemo informativne vrijednosti komentara oni najčešće ne pružaju upotrebljive informacije ili u najboljem slučaju daju informacije upitne ili teško provjerljive vjerodostojnosti (iako mogu izgledati uvjerljivo i/ili argumentovano).
Zaključno, analiza i interpretacija komentara posjetilaca bh. informativnih portala pokazat će nisku informativnu vrijednost sa rijetkim primjerima (polu)kvalitetnih informacija upotrebljivog sadržaja.

Ključne riječi: građansko; novinarstvo; socijalni mediji; komentari; COVID; infodemija; informacija

1. UVODNE NAPOMENE

COVID-19 pandemija obilježila je 2020. godinu. Drugi val pandemije, koji još traje, promijenio je način života, poslovanja i socijalnu dinamiku svih društava, a o utjecaju na ekonomiju[1], mobilnost radne snage, studenata i turista suvišno je i polemisati. Ono što je sa stanovišta mediologije i komunikologije značajno jeste koliko su online mediji doprinijeli percepciji virusa i kakve su reperkusije izvještavanja online medija o pandemiji. Trend rasta i pada broja zaraženih korelirao je sa pravilima ponašanja diktiranim odlukama vladajućih tijela zemalja zahvaćenih virusom, stepenom vlastite odgovornosti građana te brojem ukupno testiranih osoba. Online mediji kao besplatne i uvijek dostupne informativne platforme odigrale su bitnu ulogu u izvještavanju o pandemiji, iako je vrlo lako naći primjere (pogotovo iz marta i aprila 2020. godine) senzacionalističkog izvještavanja online medija s ciljem podizanja broja posjeta i, konsekventno, marketinškog doprinosa mediju. Prema nalazima PEW Research Centra, društvene mreže su prema dosegu i značaju još 2018. nadmašile printane medije (Sharma et al. 2020).

2. PANDEMIJA I INFODEMIOLOGIJA – TEORIJSKA ODREĐENJA

Iako od ranije poznat termin „infodemija“, sad je reaktualiziran i redefiniran te je dobio obuhvatniju zamjenu terminom ***infodemiologija***; grupa internacionalnih autora infodemiologiju definira kao “nauku distribucije i određivanja informacije u elektronskim medijima – posebno internetu – ili u populaciji, a s krajnjim ciljem informiranja o javnom zdravlju i pravilima” (Sousa-Pinto 2020: 2). Naravno, ovo je jedna od prihvatljivih definicija infodemiologije dok ćemo za potrebe ovog rada koristiti nešto prikladniju definiciju Merriam-Webster rječnika koja infodemiju određuje kao: „spoj “informacija” i “epidemije” koji tipično referira na rapidno i dalekosežno širenje kako tačnih tako i netačnih informacija o nečemu poput npr. bolesti” (Merriam-Webster 2020). Grupa italijanskih autora definirala je infodemiju

[1] U jednom članku kineskih autora navodi se podatak da je ukupni GDP gubitak dosezao i do 9.170 milijardi američkih dolara – za više informacija pogledati Lyu et al. (2020).

kao: „mnoštvo dezinformacija tokom epidemije virusa... koje mogu čak i ubrzati širenje virusa ili fragmentirati društveni odziv“ (Cinelli et al. 2020).

„Ne borimo se samo protiv pandemije već i protiv infodemije“[2], kazao je Tedros Adhanom Ghebreyesus, generalni direktor Svjetske zdravstvene organizacije (WHO). Koncizna izjava koja je trebala (ozbiljno) upozoriti građane kako na percipiranje tako i na diseminaciju neprovjerenih informacija o (tada posebno) rastućoj pandemiji. Širenje neprovjerenih informacija ima brojne efekte: posezanje za neučinkovitim ili nepotvrđenim lijekovima, pretjerano reagiranje koje može dovesti do panike, ali i potcjenjivanje opasnosti koja dolazi od brzog širenja COVID-19 virusa. Nadalje, publika često ne uspijeva razaznati tačne od netačnih informacija te najčešće djeluje intuitivno i bez razmišljanja. Zanimljivo je i to kako publika, odnosno građani, obuhvaćeni istraživanjem jesu pokazali značajnu zadršku ukoliko se jednostavno od njih zatražilo da promisle o istinitosti/tačnosti naslova ili sadržaja informacije prije nego ga odluče dalje diseminirati (Pennycook et al. 2020). Ovo je posebno važno sa stanovišta utjecaja medijskih poruka (bilo da one dolaze sa socijalnih medija, online portala ili velikih medijskih kuća koje svoje sadržaje objavljuju online), jer imaju velike posljedice na recipijente – publiku koja može i samostalno da generira ili jednostavno dalje diseminira isti (često uznemirujući) sadržaj. S tim u vezi posebno dolazi do izražaja činjenica da je ponašanje građana, tokom perioda karantina koji je bio na snazi u skoro svim zemljama u kojima je zabilježen COVID-19 virus, povezano sa psihosocijalnim stresom (Tasnim et al. 2020: 173), porastom anksioznosti, napada panike i agresivnog ponašanja. Eksperti iz različitih sfera (medicina, vlada, mediji), ali i različitih dijelova planete upozoravali su na opasnost infodemije i pogubne utjecaje koje ima na pojedinca i društvo u cjelini. To je dovelo do udruživanja WHO i nekoliko najvećih platformi socijalnih mreža/medija s ciljem ograničavanja širenja dezinformacija i prevara te umanjenja štetnih efekata kako na pojedinca tako i na društvo (isto). Ova inicijativa kongruentna je sa nalazima nekoliko analitičara[3] koji su prepoznali važnost medija, odnosno „pravilni menadžment“ medijskog sadržaja u kampanji suzbijanja virusa[4]. Koliko „manadžement“ medijskog sadržaja sadrži elemenata cenzure i/ili zadrške bitnih informacija ostaje nepoznanica budući da se u kriznim periodima (poput prirodne nepogode ili u ovom slučaju

[2] Kako na oficijelnom sajtu WHO tako i na twitter profilu: https://twitter.com/who/status/1228683949796470784?lang=en; pristupljeno 05. 10. 2020.

[3] “Bolje preventivne mjere... u epidemiji podrazumijevaju kvalitet i količinu informacija dostupnih medijskim izvještavanjem“ (Chang et al. 2020: 3147).

[4] „Način na koji mediji pokrivaju pandemiju može biti efektivan način slabljenja širenja virusa tokom ranih faza epidemije“ (Zhou et al. 2020: 2693).

pandemije) pravila, smjernice, pa i zakoni donose promptno (što može poprimiti obilježja i totalitarnog režima upravljanja).

3. GRAĐANI-NOVINARI I DRUŠTVENE MREŽE: IZMEĐU INFORMIRANJA I DEZINFORMIRANJA

Građanski medijski aktivizam, građani-novinari ili aktivna medijska participacija građana kroz njima dostupne kanale (uglavnom online zbog simplificiranosti i ekspeditivnosti samog WWW-a kao medija) daleko su od pasivne publike karakteristične za tradicionalne – uređivane mas-medije (radija, štampe i televizije). Novomedijski korisnici – *prosumeri* sada ne samo da pružaju direktan feed-back ili kritiku novinarima i medijskim kućama nego često i (su)kreiraju (v. Turčilo 2014: 159-167) odnosno diseminiraju sadržaje na vlastitim profilima (uglavnom na društvenim mrežama poput Facebooka, Twittera, YouTuba, Instagrama i sl.). Pod utjecajem pandemije COVID-19 virusa, ali i stanja u društvu/državi u globalu, najčešće „prikovani" za monitore laptopa/tableta/smartphone-a, građani su (aktiviranjem psiholoških mehanizama zaraze i panike[5]) i sami postali generatori medijskih sadržaja diseminirajući – iz njihove perspektive – relevantne informacije putem ranije spomenutih (online) kanala. Iako u Bosni i Hercegovini Twitter po popularnost ne zauzima visoko mjesto među društvenim mrežama, spomenut ćemo da je – na globalnoj skali koja je značajnija – samo tokom mjeseca marta 2020. godine iz 182 zemlje svijeta objavljeno 30,8 miliona (!) „tweetova" koji su sadržavali skraćenicu COVID (Sharma 2020). Tim istraživača, motiviran činjenicom da se „... javnost dā lako manipulisati da povjeruje u lažne informacije što u ovom slučaju može imati štetne posljedice na javno zdravlje" (isto), obavio je kompleksnu detekciju dezinformativnih (štetnih) sadržaja na Twitteru. Neobrađene podatke kategorizirali su u četiri grupe: 1) Nepouzdani, 2) Teorije zavjere, 3) „Clickbait" – linkovi-mamci za veći broj posjeta i 4) Pristrasni/politički. Zaključak istraživanja je bio kako većina „tweetova" sadržava barem jedan od prethodno pomenutih elemenata (uz, naravno, činjenicu da je bilo preklapanja u pojedinim „tweetovima"; nepouzdani *clickbait* koji vodi na stranicu o teoriji zavjere potpuno je politički konotiran). Osim ove rađene su i druge studije, poput one o utjecaju „tweet-botova" („bot" je kolokvijalan izraz za automatski program niskog stepena autonomije i inteligencije koji na osnovu nekoliko bazičnih postavki i adekavatnog „učećeg" algoritma samostalno producira i objavljuje

[5] "Panika u socijalnim medijima se širi brže nego COVID-19" (Depoux 2020).

sadržaj na društvenim mrežama) na prirodu i efekte informacija diseminiranih na Twitteru (Ferrara 2020).

Kako je Twitter među dominantnijim društvenim medijima u SAD-u i Japanu, YouTube generalno posvuda, a Facebook okupira pažnju većine građana u drugim razvijenim i manje razvijenim društvima, tako su i trendovi diseminacije (dez)informacija varirali od države do države i od jedne društvene mreže do druge. Spomenute studije potvrdile su npr. veća odstupanja pouzdanosti informacija i komentara na YouTube-u, iako je npr. manje poznata mreža GAB imala skoro 70% nepouzdanog ili neautentičnog informativnog sadržaja (Cinell et al. 2020). Konsekventno se radilo i na protumjerama suzbijanja infodemije na mrežama kroz izradu smjernica („crash-course" ili ubrzani tečaj medijske pismenosti) za online publiku – prosumere, pri čemu internacionalna grupa autora (Chan et al. 2020) navodi sedam kriterija za „odgovornu diseminaciju informacija putem društvenih mreža":

1) Preferirano korištenje pouzdanih profesionalnih foruma ili komunikacijskih skupina za dostavu informacija.
2) Jasna identifikacija izvora informacija koja omogućuje korisniku procjenu vjerojatne istinitosti i kvalitete informacija.
3) Izjava o sukobu interesa – gdje je moguće.
4) Identificiranje metoda provjere izvora kada je to prikladno/potrebno – adresa web stranice ako izvor nije lako dostupan jednostavnim pretraživanjem ili institucionalna e-mail adresa inicijatora.
5) Transparentne metode za samostalnu provjeru i povratne informacije, npr. upotreba transparentnih FOAM platformi za procese post-publikacije pregleda sadržaja te pružanje autorskih/institucionalnih kontaktnih podataka kako bi se kritike izravno mogle usmjeriti na inicijatore.
6) Transparentna potvrda i dokumentiranje saradnje s identificiranim ekspertima i, gdje je potrebno, prilagodba informacije da bi se zadovoljile kontekstualne potrebe.
7) Obaviti „tradicionalni" proces inspekcije sadržaja čim je to izvodivo i, ako je primjereno, referencirati dobivene rezultate inspekcije sadržaja.

Ad-hoc kampanja promidžbe medijske pismenosti u kontekstu pandemije COVID-a, samoizolacije i nametnutih zaštitnih mjera, ograničenja kretanja, potpuno dislociranog načina poslovanja i života, dala je, kako pokazuju empirijska istraživanja, malo željenog efekta. Komentari posjetilaca YouTube kanala, korisnici Facebook-a, ali i Twitter-a rasli su velikom brzinom, a zajedno sa njima su se rađale, preoblikovale,

utihnule i reinkarnirale brojne teorije zavjere[6], objavljivali nedjelotvorni ili štetni savjeti za „borbu protiv virusa[7]“ te mnoge druge dezinformacije, neistine, poluistine, „šokantna saznanja/priznanja“ itd. Kakofonija[8] online objavljenog multimedijalnog sadržaja mjerena egzabajtima informacija propuštenih kroz WWW vjerovatno do sada nije zabilježena i nužno je aficirala čak i one pronicljivije pojedince sklone strožijem skrutiniziranju dostupnih podataka.

Kakva je situacija bila u oktobru 2020. godine s komentarima i produkcijom medijskog i informativnog sadržaja kada je riječ o bosanskohercegovačkim građanima, kakav je kvalitet/priroda tih komentara/informacija te koje reperkusije oni mogu imati, nastojimo odgovoriti u empirijskom dijelu rada.

4. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

S ciljem analize i interpretacije informativne vrijednosti komentara na informacije o koronavirusu (COVID-19) na bosanskohercegovačkim informativnim portalima velike posjećenosti i percepcije posjetilaca spram dostupnih informacija, najprije je određen uzorak istraživanja. Zbog specifičnosti sadržaja koji su predmet analize – komentari na plasirane informacije povodom COVID-19 pandemije, iz uzorka najposjećenijih informativnih portala u Bosni i Hercegovini[9], izdvojena su dva kod kojih je moguće ostavljanje anonimnog komentara na objavljeni sadržaj, i to portali **www.klix.ba** i **radiosarajevo.ba.**

Okosnica ovog istraživanja bilo je pitanje: Koji je nivo (informativnih) vrijednosti komentara posjetilaca online portala www.klix.ba i radiosarajevo.ba? Glavna zadaća bila je dobiti određena kvantitativna i kvalitativna saznanja o komentarima ostavljenim na informacije o koronavirusu/pandemiji COVID-19. Ciljevi rada bili su utvrditi

6 Poput popularne teorije zavjere da je pandemija COVID-a paravan za „chipiranje ljudi kako bi se njima upravljalo preko 5G mreže“ primjer: https://www.vecernji.hr/vijesti/razotkrivamo-teorije-zavjere-korona-je-pustena-da-nas-cijepljenjem-cipiraju-5g-ce-unistit-eu-1402885 pristupljeno 06.10.2020.

7 „Pijte votku, dva puta tjedno u saunu i radite na farmama, traktor sve izliječi“, itjavio je bjeloruski predsjednik Lukašenko prema: https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/lukasenkov-lijek-za-koronavirus-pijte-votku-dva-puta-tjedno-u-saunu-i-radite-na-farmama-traktor-sve-izlijeci-20200329 pristupljeno 06. 10. 2020. Ili Trumpov „savjet“ građanima da ubrizgavaju ili piju dezinfekcijska sredstva. https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/lijecnici-u-soku-nakon-trumpovog-prijedloga-o-lijeku-za-koronavirus-to-je-poznata-metoda-koju-ljudi-koriste-kada-sezele-ubiti—-602836.html pristupljeno 06. 10. 2020.

8 Prema Merriam-Webster online rječniku kakofoniju definiramo kao „glasne, konfuzne i obično neharmonične zvukove“. U ovom kontekstu kakofonija je približni sinonim za hiperprodukciju online sadržaja često konfuznog i neharmoničnog, što kakofoniju dovodi blisko (ali, naravno, ne izjednačava) u ravan s infodemijom.

9 Prema analytics.google.com i www.alexa.com najposjećeniji portali, u istraživanom periodu u Bosni i Hercegovini su: avaz.ba, www.klix.ba, hayat.ba, www.atvbl.com, www.nezavisne.com, www.oslobodjenje.ba i radiosarajevo.ba.

na koji način posjetioci ovih portala percipiraju aktuelne informacije povodom pandemije COVID-19 te da li je u komentarima koje ostavljaju moguće prepoznati informativne vrijednosti. Iz navedenih ciljeva izvedena je polazna hipoteza koja glasi: *Najveći broj komentara na informativnim portalima nema upotrebljivu informativnu vrijednost i značajno doprinosi medijskoj kakofoniji.* Kako bi se provjerila polazišna hipoteza bilo je neophodno dobiti odgovore na sljedeća pitanja:

1. Da li informacije o COVID-19 pandemiji plasirane na bosanskohercegovačkim portalima imaju obilježja infodemije?
2. Kakve su reakcije posjetilaca na pročitane informacije?
3. Koja je razina informativnosti u komentarima posjetilaca?
4. Koliki je utjecaj komentara na medijsku kakofoniju?

Na osnovu ciljeva istraživanja i polazne hipoteze, odabran je metod analize sadržaja. Kako je prethodno istaknuto, istraživanje se temelji na uzorku od dva online portala – www.klix.ba i radiosarajevo.ba koji imaju mogućnost ostavljanja anonimnog komentara na objavljeni medijski sadržaj. Istraživanje je provedeno u trajanju od sedam (7) dana i to od 19. 10. 2020. do 25. 10. 2020. godine, a u fokusu su bile sve vijesti/informacije u vezi sa koronavirusom (COVID-19) objavljene na ovim portalima te komentari na plasirane vijesti/informacije.[10] Zbog relevantnosti uzorka obuhvaćeni su svi dani u sedmici, kako radni, tako i dani vikenda. Također, prilikom prikupljanja podataka o komentarima (kvantitativno i kvalitativno) vodilo se računa o aktuelnosti pojedinih informacija i zanimanju za njih. U obzir su uzeti svi komentari na dostupne informacije, ostavljeni u roku od dva dana (48 sati) nakon objave informacije. Kada je riječ o analizi sadržaja kao metodi koja će u ovom istraživanju biti korištena, nužno je naglasiti da zbog specifičnosti analize podataka koje podrazumijeva ovakvo istraživanje, ova metoda uključuje i kvantitativni i kvalitativni pristup istraživanju problema. Naime, iako može biti "instrument za analizu društvenog sadržaja tekstova" (Kukić, Markić 2006: 219), ne može joj se poreći ni dimenzija kvantitativnosti koju ističe Adorno, naglašavajući da "kvalitativna analiza sadržaja dekodira društveni položaj, a svaka kvantifikacija nužno je kvalifikacija" (prema Kukić, Markić 2006: 219). U skladu sa navedenim, iz podataka dobijenih analizom sadržaja komentara, a imajući u vidu njihov kontekst, pokušat će se izvesti valjani zaključci.

[10] Istraživanjem su obuhvaćene sve informacije koje direktno ili indirektno tretiraju koronavirus, odnosno pandemiju COVID-19, a u istraživanom periodu nije zabilježena nikakva „afera" u vezi sa koronavirusom/COVID-19 pandemijom u Bosni i Hercegovini koja bi utjecala na povećan broj objava/informacija.

4.1. Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

4.1.1. Infodemija na bosanskohercegovačkim portalima

U nastojanju da se odgovori na to da li informacije o COVID-19 pandemiji, plasirane na bosanskohercegovačkim portalima, imaju obilježja infodemije (kvantitativno i kvalitativno), nužno je bilo krenuti od "infodemije" i onoga što ona jeste. Kada je generalni direktor Svjetske zdravstvene organizacije rekao prethodno navedenu i sada već antologijsku rečenicu „Ne borimo se samo protiv pandemije već i protiv infodemije", sigurno nije mogao ni zamisliti obim i dalekosežnost širenja i epidemije i informacija o epidemiji. Infodemija, kao prekomjerna količina informacija o nekom problemu, koja otežava pronalaženje rješenja, tokom zdravstvene krize može ugušiti vjerodostojne informacije i otvoriti prostor širenju glasina, otežavajući učinkovitu javnozdravstvenu reakciju.[11] U vezi s navedenim, pokušalo se istražiti da li i u kojoj mjeri informacije plasirane na bosanskohercegovačkim portalima poprimaju obilježja infodemije?

Kako je prethodno istaknuto, na dva bosanskohercegovačka portala, u periodu od sedam dana, praćene su i bilježene sve informacije objavljene u vezi sa koronavirusom, odnosno COVID-19 pandemijom. Prikupljani su i podaci o broju i vrsti komentara ostavljanih na pomenute sadržaje.

Kada je riječ o **portalu www.klix.ba**, u sedam dana evidentirano je **ukupno 57** objavljenih vijesti/informacija u vezi sa pandemijom COVID-19, odnosno koronavirusom, što je u prosjeku više od **osam vijesti dnevno** na ovu temu. Komparacije radi, na portalu www.klix.ba u pomenutom periodu objavljene su ukupno 392 vijesti. Dakle, dnevno, u prosjeku je objavljeno 56 vijesti u okviru sedam preostalih rubrika vijesti - BiH, Regija, Svijet, Crna hronika, Dijaspora, Humanitarne akcije i BBC News, gdje su vijesti o korona virusu zasebna, osma rubrika. Istina, najviše vijesti (u prosjeku 27 dnevno) u ispitivanom periodu objavljeno je u rubrici „BiH", a najmanje u rubrici „Humanitarne akcije" (manje od jedne dnevno), no u vijestima rubrike „BiH" nalaze se i informacije o koronavirusu, odnosno pandemiji COVI9-19 (u prosjeku sedam ovakvih vijesti), što znači da je najmanje svaka četvrta vijest iz Bosne i Hercegovine, odnosno svaka sedma vijest objavljena na portalu www.klix.ba u vezi sa koronavirusom/pandemijom COVID-19. Ostavljeno je čak **4039 komentara** na ove sadržaje, tako da je prosječan broj komentara posjetilaca

[11] Vidjeti više na: https://www.medijskapismenost.hr/sto-je-infodemija-i-kako-se-u-njoj-snaci/, pristupljeno 30. 10. 2020.

„klixa“ na vijesti o koronavirusu 577 dnevno; posmatrano u odnosu na broj objavljenih vijesti – prosječno 71 komentar po vijesti. Detaljan prikaz učestalosti objavljenih vijesti prema danima istraživanja na portalu iz uzorka (www.klix.ba) tabelarno je prikazan u nastavku:

Tabela 1: Frekvencija vijesti i komentara o koronavirusu/COVID-19 pandemiji na portalu www.klix.ba (pregled prema danima)

Datum	Broj vijesti	Broj komentara
19.10.2020.	6	268
20.10.2020.	14	857
21.10.2020.	9	815
22.10.2020	7	480
23.10.2020	8	581
24.10.2020	6	567
25.10.2020	7	471
Ukupno	**57**	**4039**

U odnosu na portal www.klix.ba, na portalu radiosarajevo.ba uočene su određene razlike u omjeru broja vijesti i komentara. Iako svaka vijest u vezi sa koronavirusom, odnosno COVID-19 pandemijom, ima veliki broj dijeljenja po društvenim mrežama, broj komentara nije izražen, i u odnosu na broj komentara na www.klix.ba, može se reći, izuzetno nizak. S aspekta broja vijesti na pomenutu temu, evidentirano ih je znatno više objavljenih na radiosarajevo.ba u odnosu na broj vijesti na www.klix.ba – gotovo dva i po puta više. Tako je **na portalu radiosarajevo.ba** u periodu od 19. 10. 2020. do 25. 10. 2020. godine evidentirano ukupno **138 vijesti/informacija** u vezi sa pandemijom COVID-19, odnosno koronavirusom. U prosjeku to je približno 20 vijesti dnevno na ovu temu. Kada je riječ o dnevnom prosjeku zastupljenosti ostalih vijesti (po rubrikama) na portalu radiosarajevo.ba – on iznosi 16. Naime, u okviru šest rubrika vijesti ovoga portala (BiH, Regija, Svijet, Crna Hronika, Lokalne teme i Euphoria), gdje vijesti o koronavirusu/pandemiji COVID-19 nisu zasebna rubrika, u pomenutom periodu od sedam dana objavljeno je ukupno 684 vijesti, odnosno, u prosjeku je objavljeno 98 vijesti u 24 sata (ukupno u svim rubrikama). Dakle, skoro svaka peta vijest na ovom portalu, odnosno svaka treća u rubrici „BiH“ (prosjek vijesti u ovoj rubrici iznosi 38 vijesti dnevno) je u vezi sa koronavirusom, odnosno COVID-19 pandemijom (nisu sve vijesti na pomenutu temu objavljene u rubrici „BiH“).

Ukupan broj **komentara** na ove medijske sadržaje iznosi **111**, što je približno 16 komentara dnevno. Posmatrano u odnosu na broj objavljenih vijesti, broj komentara

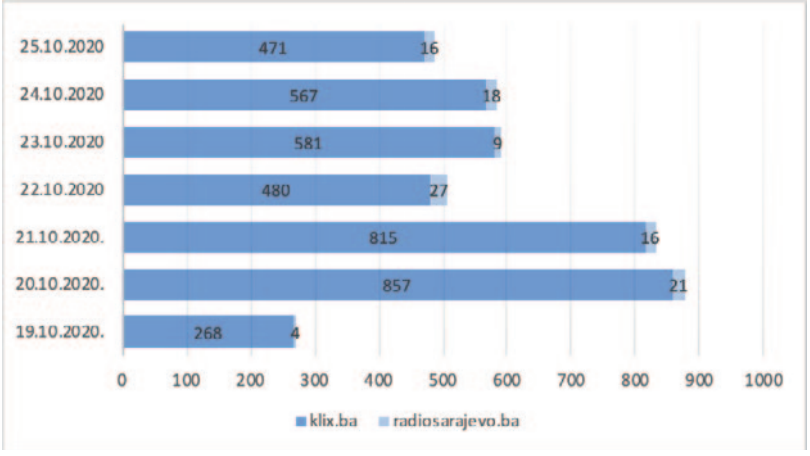
je zanemarljiv i iznosi manje od jednog komentara na svaku vijest o koronavirusu/COVID-19 pandemiji. U nastavku je dat tabelarni prikaz zastupljenosti vijesti na pomenutu temu, prema danima istraživanja, na portalu radiosarajevo.ba.

Tabela 2: Frekvencija vijesti i komentara o koronavirusu/COVID-19 pandemiji na portalu radiosarajevo.ba (pregled prema danima)

Datum	Broj vijesti	Broj komentara
19.10.2020.	21	4
20.10.2020.	18	21
21.10.2020.	24	16
22.10.2020	25	27
23.10.2020	19	9
24.10.2020	15	18
25.10.2020	16	16
Ukupno	**138**	**111**

Kada je riječ o **zbirnoj zastupljenosti** vijesti o pandemiji COVID-19, odnosno koronavirusu, u periodu od 19. 10. 2020. do 25. 10. 2020. godine na dva portala iz uzorka istraživanja, ukupno je **objavljeno 195 vijesti i ostavljeno 4150 komentara** na te sadržaje. Statistička značajnost s aspekta broja objavljenih vijesti i ostavljenih komentara u danima vikenda u odnosu na radne dane nije uočena. Kako su komentari u fokusu ovog istraživanja, u nastavku dat je presjek zastupljenosti komentara na portalima www.klix.ba i radiosarajevo.ba u periodu istraživanja.

Grafikon 1: Komparativni prikaz zastupljenosti komentara na www.klix.ba i radiosarajevo.ba (prema danima istraživanja)

Podaci o broju objavljenih informacija i broju ostavljenih komentara o problemu (blizu 200 vijesti i preko 4000 komentara na dva portala u samo sedam dana) ukazuju na veliku rasprostranjenost i distribuciju informacija i komentara o pandemiji COVID-19. Uzme li se u obzir da je u pomenutom periodu (19. 10. - 25. 10. 2020.) na dva portala objavljeno 1076 različitih vijesti, od kojih je 195 vijesti koje su indirektno ili direktno u vezi sa koronavirusom/COVID-19 pandemijom, može se zaključiti da je gotovo svaka peta vijest u vezi sa pomenutom tematikom. U korelaciji sa prethodno kazanim, zaključuje se da je ovdje riječ upravo o prekomjernoj količini informacija o istom problemu, usljed koje relevantne informacije mogu biti zagušene. Tako vijest da je „Načelnik Štaba civilne zaštite na svadbi bio bez maske i distance i još se hvalio“[12], i vijest iz Hrvatske „Misica Mia uzima briseve na COVID-19: Posao vezan za struku je ispunjenje snova”[13] doprinose zagušenju stvarno važnih informacija o pandemiji COVID-19. Nadalje, prekomjerno širenje informacija doprinosi i širenju različitih glasina, stvaranju osjećaja nesigurnosti i panike, što u konačnici i predstavlja “infodemiju” koja će nastavku rada biti detaljnije istražena i pojašnjena.

4.1.2. Reakcije posjetilaca na pročitane vijesti (o pandemiji COVID-19/koronavirusu)

U vezi s prethodno istaknutim, ispitano je i kako posjetioci „konzumiraju“ medijske sadržaje i informacije o COVID-19 pandemiji te kakve su njihove reakcije na pročitane vijesti. Kada je riječ o portalu www.klix.ba gotovo da nema informacije bez komentara – najmanji uočeni broj komentara na pojedinačnu vijest je pet (5). Kako www.klix.ba znatno prednjači u broju komentara (u odnosu na radiosarajevo.ba), to je i najveći broj komentara na pojedinačnu vijest upravo zabilježen na „klixu“ – **čak 339 komentara** (*Novi rekord broja zaraženih u Bosni i Hercegovini, za 24 sata čak 926 slučajeva korone*, vijest od 21. 10. 2020. godine)[14]. Najviše komentara je, skoro po pravilu, evidentirano upravo na vijesti koje daju informacije o broju novozaraženih koronavirusom. U nastavku, data je tabela sa preglednošću vijesti sa najviše komentara, prema danima.

---

12 Vijest sa radiosarajevo.ba od 19. 10. 2020. u cjelini dostupna na linku: https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/na-celnik-staba-civilne-zastitete-na-svadbi-bio-bez-maske-i-distance-i-jos-se-hvalio/393670

13 Vijest sa radiosarajevo.ba od 24. 10. 2020. u cjelini dostupna na linku: https://radiosarajevo.ba/magazin/show-biz/misica-mia-uzima-briseve-na-covid-19/394173

14 Vijest sa www.klix.ba u cjelini dostupna na linku: https://www.klix.ba/vijesti/bih/novi-rekord-broja-zarazenih-u-bih-za-24-sata-cak-926-slucajeva-korone/201021041

Tabela 3: Najviše komentarisane vijesti prema danima istraživanja (na www.klix.ba)

Datum	Najviše komentarisana vijest	Broj komentara
19.10.2020.	U BiH 541 osoba novozaražena koronavirusom, 13 preminulo	**115**
20.10.2020.	U BiH 728 novozaraženih koronavirusom, najveći broj od početka epidemije	**210**
21.10.2020.	Novi rekord broja zaraženih u BiH, za 24 sata čak 926 slučajeva korone	**339**
22.10.2020	U BiH 999 novozaraženih, preminulo 20 osoba	**280**
23.10.2020	U BiH danas 1.179 novozaraženih koronavirusom, preminulo 14 osoba	**270**
24.10.2020	Na koronavirus u BiH pozitivno 1265 osoba, 10 preminulih	**222**
25.10.2020	Koronavirus u BiH: 1135 novozaraženih i 11 preminulih	**151**

Posjetioci portala radiosarajevo.ba manje ostavljaju komentare na vijesti o koronavirusu, što je prethodno već istaknuto (v. Tabela 2). Tako je najveći broj vijesti o koronavirusu dostupnih na portalu radiosarajevo.ba u istraživanom periodu bez komentara. Najviše komentara ostavljeno je 22. 10. 2020. godine (ukupno 27 na sve vijesti o koronavirusu), kada je ujedno ostvaren i najveći broj komentara na pojedinačnu vijest na ovom portalu u istraživanom periodu – 12 komentara na vijest (*!/ 80 zaposlenika KCUS-a zaraženo koronavirusom: Sebija Izetbegović ponovo se testirala*, vijest od 22. 10. 2020. godine).[15] Za razliku od „klixa" gdje je najviše komentara evidentirano na vijesti o broju novozaraženih koronavirusom, na portalu radiosarajevo.ba to nije slučaj, odnosno, komentari su prema brojnosti prilično disperzirani.

U kvalitativnom smislu, kada je o komentarima riječ, na oba portala također se može govoriti o izraženoj disperziranosti. O vrijednosnim aspektima komentara bit će govora u zasebnom dijelu, no u vezi sa reakcijama posjetilaca na pročitane vijesti, nužnim se čini istaći kako je svakodnevno objavljivanje broja zaraženih učinilo da se ljudi počinju osjećati nesigurno, na što i sami, u svojim komentarima, kontinuirano ukazuju. Kako je uočeno na primjeru portala www.klix.ba, posjetioci najviše i komentarišu vijesti o broju novozaraženih koronavirusom, no s druge strane, došlo je i do izvjesnog „zasićenja" ovim podacima. U prilog navedenom govore i komentari na vijest (*Muhamed Ahmić, direktor Doma zdravlja KS: Imamo zaraženih, ali ne znamo tačan broj*) od 20. 10. 2020. objavljenoj na radiosarajevo.ba: „Nekako svakodnevna objavljivanja ovakvih cifri u psihološko propagandnom smislu možda više povećavaju nivo stresa. Možda objavljivati samo broj umrlih i to možda tek svaki

[15] Vijest sa radiosarajevo.ba u cjelini dostupna na linku: https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/80-zaposlenika-kcus-a-zarazeno-koronavirusom-sebija-izetbegovic-ponovo-se-testirala/394022

drugi ili treći dan. Šta mislite?; Broj zaraženih izbjegavati javno objavljivati, to možda samo za internu namijenu. Šta mislite?“[16] Dakle, komentari posjetilaca portala www.klix.ba i radiosarajevo.ba o koronavirusu rijetko sadrže nove informacije, a u komentarima je uočeno iznošenje stavova i mišljenja na objavljenu vijest, skepse ili uvreda, a ponekad i činjenica ili preporuka i uputa za dopunskim sadržajem u vezi sa temom (u formi upute na novi izvor, citat i sl.). Dakako, komentari obiluju pristrasnošću i nerijetko političkim konotacijama, malicioznošću i slično, o čemu će više biti riječi u nastavku.

4.1.3. Razina informativnosti i „vrijednosti“ u komentarima posjetilaca i utjecaj na medijsku kakofoniju

Šta je informacija i u čemu se ogleda njena vrijednost? Kako je možemo mjeriti? Termin informacija nastaje kao kovanica od latinskih riječi (prijedlog „in“ i glagol „formo“ – dovesti nešto u formu, oblik) u smislu označavanja da se nešto nečim, ili s nečim dovodi u red, u oblik, u formu“ (Fejzić 2008: 25). Informacija je vrijednost poruke (Fejzić 2008), praksom stečeno saznanje (Đorđević 1998) i bitnost onoga što se saobraćanjem (komuniciranjem) prenosi (Sapunar 1994). Uzimajući u obzir navedeno, u nastavku ćemo pokušati utvrditi, gdje je to moguće, informativnost poruke u komentarima posjetilaca portala www.klix.ba i radiosarajevo.ba na vijesti o koronavirusu/pandemiji COVID-19, a potom će te poruke biti (kvantitativno) klasificirane prema određenom stepenu vrijednosti. Nužno je naglasiti da će predmet kvalitativne analize zapravo biti tzv. neoficijelni nivo interpretacije koji pripada svakom recipijentu pojedinačno, a manifestuje se preko komentara. Kako navodi Fejzić, „taj drugi nivo interpretacije je vrlo značajan, jer se na osnovu njega formira medijsko mnijenje ili medijska javnost“ (2008: 90). Pritom, u obzir će biti uzimani samo oni komentari (sekundarne interpretacije) koji su komunikabilni (posjeduju informativni i/ili vrijednosni sloj informacije). Komentari u kojima dominira redundantni sloj, neće biti predmetom kvalitativne analize.[17]

U korelaciji sa prethodno kazanim, komentari su najprije posmatrani s aspekta informativnosti, odnosno ispitano je da li komentari sadrže nove informacije. **Od ukupnog broja komentara – 4150**, svega **518 komentara sadrži neku (novu) in-**

[16] Komentari su za potrebe ovog rada ostavljeni u izvornom obliku.
Vijest i komentari u cjelini dostupni na linku: https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/direktor-doma-zdravlja-ks-ne-zna-broj-oboljelih-ljekara-ove-ustanove/393724

[17] Više o strukturi poruke i tri sloja informacije vidi u Fejzić (2008: 89-94).

formaciju. Iskazano procentualno svega **12,48%** komentara predstavlja svojevrsnu informaciju, neku novu spoznaju iskazanu uglavnom u formi činjenice ili preporuke, odnosno korisne upute, a rjeđe u formi mišljenja ili stava. **Čak 3632 komentara, odnosno 87,52% ne sadrži nikakvu novu ili upotrebljivu informaciju** – uglavnom predstavlja svojevrsni "prazni govor", ponekad i neko mišljenje ili stav (nerijetko potpuno besmislen), pa se stiče utisak da prostor za ostavljanje komentara predstavlja svojevrsnu platformu za pražnjenje nezadovoljstva, frustracija i plasiranje zlonamjernih opaski. U ovom „sloju" komentara, osim čestog negiranja postojanja koronavirusa, uočeno je iskazivanje nezadovoljstva širim društvenim kontekstom – funkcionisanjem vlasti u BiH, na svim nivoima (npr. komentari sa www.klix.ba:[18] „Ovaj coviv19. najjasnije oslikava nefunkcionalnost i koheziju raznih nivoa vlasti institucija BiH. Paraliza i degradacija svega", od 24. 10. 2020.; „STRAH, STRAH, STRAH. Kako ces najbolje kontrolisati ljude, narod, nacije, drzavu jednostavno ubacies medju narod strah od nekoga ili nekih drugih (nevidljivi neprijatelj) da ce biti napadnuti izbog toga straha, ti koji vladaju mogu da rade sta hoce i kako hoce.....Propaganda najbolje djeluje kada se manipuliše onima kojima se manipulira uvjereni su da djeluju svojom voljom.''Gebels'' Zasto se ljudi boje smrti? Iako je daleko veci broj koji su ozdravili bez lijekova...", od 23. 10. 2020.).

Nadalje, u potrazi za vrijednostima poruke, nužno je napomenuti da vrijednosno utemeljena poruka ima odgovarajuće socijalne aspekte koji se dodaju postojećim elementima faktografskog jezgra. „Može biti da se faktografskom jezgru informacije dodaje i neki drugi, na primjer, politički, ekonomski, psihološki, antropološki, kulturni, ekološki, ali u svakom slučaju, dodatni društveni aspekt. Ovakav postupak prilikom kontekstualiziranja postojećeg događaja, u suštini znači da se svaki događaj, ma kako nam se činio izoliran, mora promatrati u sklopu, u sastavu, u prožimanju i dijalektici svakodnevnoga, sa svim elementima koji karakteriziraju dato okruženje" (Fejzić 2007: 157). Također u vezi sa informativnom vrijednošću poruke, važan je odnos bitnoga i nebitnoga, odnosno relevantnih i irelevantnih podataka i činjenica. Uzimajući u obzir navedeno, komentare na praćenim bosanskohercegovačkim portalima moguće je smjestiti u tri ključna interpretacijska okvira i to: 1. one koji iznose stav i/ili mišljenje na objavljenu vijest, 2. one koji sadrže određene činjenice ili preporuke, odnosno upute za dopunskim sadržajem u vezi sa temom (u formi upute na novi izvor, citat i sl.) i 3. one kojima je iskazana skepsa, uvreda, ogorčenost i sl. U vezi s ovom podjelom nužno je naglasiti da prilikom interpretacije komentara nije bilo lako, a negdje ni potpuno moguće, mišljenje odvojiti od skepse, stav od činjenice,

[18] Komentari su za potrebe ovog rada ostavljeni u izvornom obliku.

te je ovakva i kvantitativna, ali i kvalitativna analiza zahtijevala daleko veće napore (npr. komentari sa www.klix.ba:[19] „Raja jačajte imunitet, ovi nas neće zaštitit, imaju svoje, ima prečih od naroda, od danas se ponašajte kao da ćete se zaraziti, sad ili za mjesec dana, ali ne očekujte rješenja od naših "vođa" a nadam se sa će za sve ovo jedan dan odgovarati!", od 19. 10. 2020.; „Rizik u medijima je najmanji kod onoga koji im da vise novaca i obratno. Najveci je tamo gdje se ljudi okupljaju, slobodno razmjenjuju misljenja bez posrednika (medija)", od 20. 10. 2020.)

Detaljan prikaz učestalosti komentara prema navedenim kriterijima za dva portala iz uzorka, prema danima istraživanja dat je u tabeli koja slijedi:

Tabela 4: Frekvencija komentara prema kriterijima vrijednosti na portalima www.klix.ba i radiosarajevo.ba (pregled prema danima)[20]

	www.klix.ba				**radiosarajevo.ba**			
Datum	**1.**	**2.**	**3.**	**Ukupno**	**1.**	**2.**	**3.**	**Ukupno**
19.10.2020.	62	11	195	**268**	1	1	2	**4**
20.10.2020.	219	35	603	**857**	5	3	13	**21**
21.10.2020.	210	28	577	**815**	3	2	11	**16**
22.10.2020	105	12	363	**480**	7	4	16	**27**
23.10.2020	136	22	423	**581**	3	2	4	**9**
24.10.2020	141	29	397	**567**	4	3	11	**18**
25.10.2020	97	33	341	**471**	4	3	9	**16**
Ukupno	**970**	**170**	**2899**	**4039**	**27**	**18**	**66**	**111**

Nažalost, i u ovoj vrsti analize, najviše je komentara bez vrijednosti, odnosno iz treće grupe – komentari kojima je iskazana skepsa, uvreda, ogorčenost i sl., čak 2965 komentara ove vrste, odnosno 71,45%. Slijede komentari koji sadrže stav i/ili mišljenje na objavljenu vijest, blizu četvrtina je ovakvih komentara – 997 ili 24,02%, dok je najmanje istinski vrijednih komentara koji sadrže određene činjenice ili preporuke odnosno upute za dopunskim sadržajem u vezi sa temom, u formi upute na novi izvor, citat i slično (npr. komentari sa www.klix.ba:[21] „1. Omoguciti gradjanima, koji to zele, da im se ne odbija za zdravstvo. 2. Sredstva za hitne operacije (nesrece, zivotno ugrozeni) obezbjediti novcem od kazni (saobr. prekrsaji) i revizijom budzeta. 3. Zakonski onemoguciti podvale osiguravajucih kuca s kojima gradjani imaju ugovor

[19] Komentari su za potrebe ovog rada ostavljeni u izvornom obliku.

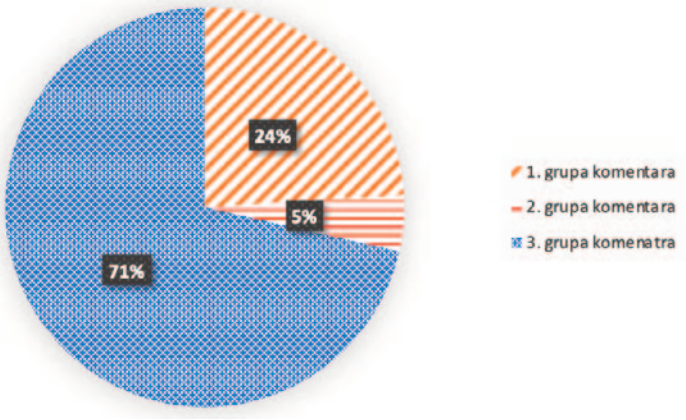
[20] Oznake 1, 2. i 3. predstavljaju tri kriterija vrijednosti, prema kojima su komentari razvrstani, i to: 1. oni koji iznose stav i/ili mišljenje na objavljenu vijest, 2. oni koji sadrže određene činjenice ili preporuke, odnosno upute za dopunskim sadržajem u vezi sa temom (u formi upute na novi izvor, citat i sl.) i 3. one kojima je iskazana skepsa, uvreda, ogorčenost i sl.

[21] Komentari su za potrebe ovog rada ostavljeni u izvornom obliku.

o medicinskim uslugama. 4. Olaksati osnivanje privatnih klinika i bolnica uz uslov prilagodbe cijena usluga prema prosjecnom standardu gradjana.“, od 23. 10. 2020.; „WHO je upravo priznao da zatvaranje gradjana nije pravi nacin za borbu protiv korone, vec da se treba fokusirati samo na RIZICNE skupine – http://the-ontariotimes.com/who-changes-stance-lockdowns-are-bad-now“, od 19. 10. 2020.)

Ovakvih komentara je od ukupnog broja komentara (N=4150) svega 188, odnosno 4,53%, što je precizno prikazano u sljedećem grafikonu:

Grafikon 2: Ukupan broj komentara prema kriterijima vrijednosti na oba portala

U vezi s prethodno istaknutim, može se konstatovati da infodemiju na analiziranim bosanskohercegovačkim online portalima (www.klix.ba i radiosarajevo.ba) prati i značajno učešće bosanskohercegovačkih građana koji ostavljaju komentare na objavljene sadržaje, što ukazuju na zainteresovanost spram dostupnih informacija o pandemiji COVID-19/koronavirusu. Međutim, veliki broj vijesti i komentara na njih doprinijeli su stvaranju šumova i medijske kakofonije. U takvom ambijentu zagušenosti informacijama i komentarima, teško je odvojiti bitne od nebitnih informacija, upotrebljive od neupotrebljivih, vjerodostojne od nevjerodostojnih i sl.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rezultati istraživanja do kojih se došlo analizom vijesti o pandemiji COVID-19/koronavirusu i komentarima na te vijesti na portalima www.klix.ba i radiosarajevo.ba u periodu od 19. 10. 2020. do 25. 10. 2020. s ciljem ispitivanja razine njihove informativnosti i vrijednosti, ukazuju na veoma nizak nivo informativnih vrijednosti

komentara. Podaci o broju objavljenih informacija i broju ostavljenih komentara (ukupno je **objavljeno 195 vijesti i ostavljeno 4150 komentara** na te sadržaje u samo sedam dana) ukazuju na veliku rasprostranjenost i distribuciju informacija o pandemiji COVID-19. Prekomjerna količina informacija o istom „problemu", usljed koje vjerodostojne informacije bivaju zagušene te rapidno širenje informacija, doprinose i širenju različitih glasina, stvaranju osjećaja nesigurnosti i panike, što u konačnici i predstavlja "infodemiju". Na osnovu provedenog istraživanja, uočeno je sljedeće:

U kvantitativnom smislu, najviše komentara je, skoro po pravilu, evidentirano upravo na vijesti koje daju informacije o broju novozaraženih koronavirusom. Istovremeno svakodnevno objavljivanje tih podataka učinilo je da se ljudi počinju osjećati nesigurno, na što i sami kontinuirano ukazuju.

Uvidom u drugostepenu interpretaciju, odnosno neoficijelni nivo interpretacije – komentare posjetilaca portala www.klix.ba i radiosarajevo.ba na vijesti o pandemiji COVID-19/koronavirusu uočeno je kako od ukupnog broja komentara – 4150, svega 518 komentara (ili 12,48%) sadrži novu informaciju, dok čak 3632 komentara (87,52% komentara) ne pruža nikakvu novu, upotrebljivu informaciju. Stiče se utisak da prostor za ostavljanje komentara predstavlja svojevrsnu platformu za iskazivanje nezadovoljstva, frustracija i ostavljanje nerijetko veoma zlonamjernih opaski.

Nadalje, dublja analiza i interpretacija sadržaja komentara pokazala je upitnu ili teško provjerljivu vjerodostojnost, iako znatan broj komentara izgleda uvjerljivo i/ili argumentovano.

Način na koji posjetioci portala www.klix.ba i radiosarajevo.ba percipiraju dostupne informacije rezultirao je najvećim brojem komentara sa uvredama, skepsom, ogorčenošću i malicioznošću – čak 2965 komentara ove vrste, odnosno 71,45%, dok je najmanje komentara sa istinskom informativnom vrijednošću – od ukupnog broja komentara (N=4150) svega 188, odnosno 4,53%.

U vezi s navedenim, na osnovu analiziranog uzorka, može se konstatovati da pod okriljem anonimnosti posjetioci uglavnom komentarišu da bi komentarisali te je u tim komentarima ponajmanje istinske informativne vrijednosti.

LITERATURA

1. analytics.google.com
2. Chan, Albert K. M., Chris P. Nickson, Jenny W. Rudolph, Anna Lee, Gavin M. Joynt (2020), ″Social media for rapid knowledge dissemination: early experience from the COVID-19 pandemic″, *Journal Aneasthesia*, 75(12), https://associationofanaesthetists-publications.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/anae.15057?af=R; pristupljeno 15. 12. 2020.
3. Chang, Xinghua, Maoxing Liu, Zhen Jin i Jianrong Wang (2020), ″Studying on the impact of media coverage on the spread of COVID-19 in Hubei Province, China″, Mathematical Biosciences and Engineering, 17(4), https://www.aimspress.com/article/doi/10.3934/mbe.2020178; pristupljeno 10. 11. 2020.
4. Cinelli, Matteo, Walter Quattrociocchi, Alessandro Galeazzi, Carlo Michele Valensise, Emanuele Brugnoli, Ana Lucia Schmidt, Paola Zola, Fabiana Zollo, Antonio Scala (2020), ″The COVID-19 Social Media Infodemic″, https://arxiv.org/pdf/2003.05004.pdf.; pristupljeno 05. 10. 2020
5. Depoux, Anneliese , Sam Martin, Emilie Karafillakis , Raman Preet , Annelies Wilder-Smith, Heidi Larson (2020), ″The pandemic of social media panic travels faster than the COVID-19 outbreak″, *Journal of Travel Medicine*, 27(3), https://academic.oup.com/jtm/article/27/3/taaa031/5775501; pristupljeno 09. 10. 2020.
6. Đorđević, Toma (1983), *Teorija informacija*, Prosveta, Beograd
7. Fejzić, Fahira (2007), *Uvod u teoriju informacija*, PROMOCULT, Sarajevo
8. Ferrara, Emilio (2020), ″What Types Of COVID-19 Conspiracies Are Populated By Twitter Bots?″, University Of Southern California, https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2004/2004.09531.pdf ; pristupljeno 06. 10. 2020.
9. https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/lijecnici-u-soku-nakon-trumpovog-prijedloga-o-lijeku-za-koronavirus-to-je-poznata-metoda-koju-ljudi-koriste-kada-se-zele-ubiti—-602836.html
10. https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/lijecnici-u-soku-nakon-trumpovog-prijedloga-o-lijeku-za-koronavirus-to-je-poznata-metoda-koju-ljudi-koriste-kada-se-zele-ubiti—-602836.html
11. https://radiosarajevo.ba/magazin/showbiz/misica-mia-uzima-briseve-na-covid-19/394173
12. https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/80-zaposlenika-kcus-a-zarazeno-koronavirusom-sebija-izetbegovic-ponovo-se-testirala/394022

13. https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/direktor-doma-zdravlja-ks-ne-zna-broj-oboljelih-ljekara-ove-ustanove/393724
14. https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/nacelnik-staba-civilne-zastitete-na-svadbi-bio-bez-maske-i-distance-i-jos-se-hvalio/393670
15. https://www.klix.ba/vijesti/bih/novi-rekord-broja-zarazenih-u-bih-za-24-sata-cak-926-slucajeva-korone/201021041
16. https://www.medijskapismenost.hr/sto-je-infodemija-i-kako-se-u-njoj-snaci/, pristupljeno 30. 10. 2020.
17. https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/lukasenkov-lijek-za-koronavirus-pijte-votku-dva-puta-tjedno-u-saunu-i-radite-na-farmama-traktor-sve-izlijeci-20200329
18. https://www.vecernji.hr/vijesti/razotkrivamo-teorije-zavjere-korona-je-pustena-da-nas-cijepljenjem-cipiraju-5g-ce-unistit-eu-1402885 pristupljeno 06.10.2020.
19. Kukić, Slavo, Brano Markić (2006), *Metodologija društvenih znanosti, Metode, tehnike, postupci i instrumenti znanstvenoistraživačkog rada*, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar.
20. Lyu, Hanjia, Long Chen, Yu Wang, Jiebo Luo (2020), ″Sense and Sensibility: Characterizing Social Media Users Regarding the Use of Controversial Terms for COVID-19″, https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber = 9098075; pristupljeno 05. 10. 2020.
21. Merriam Webster (2020) dostupno na: https://www.merriam-webster.com/words-at-play/words-were-watching-infodemic-meaning#:~:text=Infodemic%20is%20a%20blend%20of,something%2C%20such%20as%20a%20disease; pristupljeno 05. 10. 2020.
22. Pennycook, Gordon , Jonathon McPhetres, Yunhao Zhang, Jackson G. Lu, David G. Rand (2020), ″Fighting COVID-19 Misinformation on Social Media: Experimental Evidence for a Scalable Accuracy-Nudge Intervention″, *Sage Journals*, https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0956797620939054; pristupljeno 05. 10. 2020.
23. Sapunar, Marko (1994), *Osnovi znanosti o novinarstvu*, Epoha, Zagreb
24. Sharma, Karishma, Sungyong Seo, Chuizheng Meng, Sirisha Rambhatla, Yan Liu (2020), ″COVID-19 on social media: Analyzing misinformation in Twitter conversations″, Department of Computer Science, University of Southern California, https://arxiv.org/abs/2003.12309v4; pristupljeno 15. 11. 2020.
25. Sousa-Pinto, Bernardo Aram Anto, Wienia Czarlewski, Josep M Anto, João Almeida Fonseca, Jean Bousquet (2020), ″Assessment of the Impact of Media Coverage on COVID-19–Related Google Trends Data: Infodemiology Study″,

Journal of Medical Internet Research, 22 (8), https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7423386/; pristupljeno 11. 10. 2020.
26. Tasnim, Samia, Md Mahbub Hossain, Hoimonty Mazumder (2020), ″Impact of Rumors and Misinformation on COVID-19 in Social Media″, *Journal of Preventive Medicine & Public Health*, 53(3), 171-174.
27. Turčilo, Lejla (2014), ″Profesionalno i građansko novinarstvo: saradnja ili konkurencija″, *Mediji i komunikacije*, 1(1), 159-167.
28. www.alexa.com
29. Zhou, Weike, Aili Wang, Fan Xia, Yanni Xiao, Sanyi Tang (2020), ″Effects of media reporting on mitigating spread of COVID-19 in the early phase of the outbreak″, *Mathematical Biosciences and Engineering*, 17(3), https://www.aimspress.com/article/doi/10.3934/mbe.2020147; pristupljeno 10. 11. 2020.

BIH INFO-PORTALS AND COMMENTARY SECTION DURING INFO/PAN/DEMIC: SEARCHING FOR VALUES

Summary:

This paper deals with the analysis of the effects and perception of infoemia both on social networks and in the sphere of civic journalism during the second wave of the COVID-19 pandemic. Comparative analysis of the perception of the COVID-19 virus pandemic in developed democratic societies and its repercussions (to the audience above all) and comparison with the informational values of comments on the most visited online portals in Bosnia and Herzegovina are the essence of this work. In pursuing these goals, the work is divided into two parts. The first part of the paper analyzes the existential dissemination of information about the first and second wave of COVID-19 pandemics in the world with a focus on social networks and citizen writing – an audience about pandemics that has undoubtedly taken all the notes of infodemium where it is difficult to determine the information value of comments or writing prosumer. Web 2.0 as the dominant dissemination tool of all types of media content and the general approach and freedom of commenting have influenced the experience and – consecutive – perception of the available information. The informative cacophony affected the audience (which is also a generator of "informative" content) in several ways mentioned in the first part of the paper. The second part of the work deals exclusively with the analysis of the content of comments on several of the most visited informational portals of Bosnia and Herzegovina. Most comments have been found to lack usable information value and contribute to media cacophony, and from the point of view of the value of news

usually do not provide usable information or at best provide information whose credibility (although they may seem plausible and/or argumentative) cannot be easily verified. The conclusion of the paper is that the information value of comments from visitors to bh information portals is not particularly high in the slightest regard from the content level with rare examples of (semi)quality information of usable content.

Keywords: citizen; journalism; social media; infodemic; comments; information; COVID-19

Adresa autora
Autors'address

Šejn Husejnefendić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
sejn.husejnefendic@untz.ba

Enita Čustović
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
enita.custovic@fpn.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI

KINEZIOLOGIJA

Dževad Džibrić
SPOLNE DIFERENCIJACIJE MORFOLOŠKOG I POSTURALNOG STATUSA UČENIKA NIŽIH RAZREDA OSNOVNIH ŠKOLA / SEXUAL DIFFERENTIATIONS OF MORPHOLOGICAL AND POSTURAL STATUS OF LOWER GRADE PRIMARY SCHOOL STUDENTS 477

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.477

UDK 796.012.1:572.512

Primljeno: 27. 10. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dževad Džibrić

SPOLNE DIFERENCIJACIJE MORFOLOŠKOG I POSTURALNOG STATUSA UČENIKA NIŽIH RAZREDA OSNOVNIH ŠKOLA

Na uzorku od 284 ispitanika, učenika i učenica od prvog do trećeg razreda osnovne škole, bio je primijenjen sistem od petnaest varijabli (7 morfoloških i 8 varijabli za procjenu posturalnog statusa), s ciljem da se utvrde razlike između dječaka i djevojčica. Rezultati do kojih se došlo pokazali su da između ispitivanih uzoraka postoje statistički značajne razlike u sljedećim morfološkim varijablama: u prvom razredu (tjelesna masa i kožni nabor tricepsa), u drugom razredu (tjelesna visina, tjelesna masa, kožni nabor tricepsa i kožni nabor bicepsa) i u trećem razredu (tjelesna visina, kožni nabor tricepsa, kožni nabor leđa, kožni nabor bicepsa i kožni nabor potkoljenice). Statistički značajne razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa postoje u sljedećim varijablama: u prvom razredu (držanje glave, držanje ramena, držanje lopatica, oblik grudnog koša i oblik nogu), u drugom razredu (držanje lopatica, oblik grudnog koša i odstupanje kičmenog stuba u frontalnoj ravni) i u trećem razredu (odstupanje kičmenog stuba u frontalnoj ravni, držanje prednjeg trbušnog zida i oblik nogu). Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti kako u mlađoj školskoj dobi u morfološkom statusu postoji značajan spolni dimorfizam i s njim u vezi promjene posturalnog statusa.

Ključne riječi: dječaci, djevojčice, antropometrija, držanje tijela, primarno obrazovanje

1. UVOD

Utvrđivanje stanja morfoloških obilježja u radu sa učenicima mlađeg školskog uzrasta predstavlja važan zadatak, kako bi se mogao pratiti njihov rast i razvoj. Ovo praćenje treba da bude u funkciji ostvarivanja zadataka savremenog tjelesnog i zdravstvenog odgoja usmjerenog prije svega na unapređenje zdravlja učenika i njihovih stvaralačkih i radnih sposobnosti, razvijanje tjelesnih sposobnosti, formiranje različitih vještina i navika. Period mlađeg školskog uzrasta predstavlja prvu fazu usporenog rasta. Porast visine tijela relativno je usporen, a godišnji priraštaj visine je relativno ujednačen do pred kraj ovog perioda. Priraštaj u visinu praćen je odgovarajućim priraštajem u masi tijela. U ovom periodu djeca godišnje porastu oko pet centimetara, a u masi tijela dobijaju prosječno dva do tri kilograma (Medved 1981). Rezultati istraživanja provedenih na uzorku učenika nižih razreda osnovne škole ističu da je struktura morfološkog prostora nedefinisana i nediferencirana te se značajno razlikuje od strukture utvrđene na uzorku odraslih ispitanika (Bavčević, Vlahović i Božinović Mađor 2006; Babin, Bavčević i Moreti 2006).

Loše držanje tijela školske djece je pokazatelj zdravstvenih problema koji mogu postati veoma ozbiljni ukoliko se loše držanje ne ispravi na vrijeme. I pored toga, često se dešava da se ovakvi problemi ne uoče pravovremeno. Poremećaji držanja tijela kod djece uglavnom se javljaju zbog slabosti mišića u regionu leđa, grudi ili abdomena. Iz toga, slabost mišića karlice pojasa i donjih ekstremiteta može dovesti do sekundarnog poremećaja u gornjim dijelovima (Terzija 2015). Primarne promjene se obično najprije pojavljuju na mišićima, a zatim na ligamentima i koštanom sistemu. Automatizacija i kompjuterizacija u svim sferama života dovodi do hipokinezije, koja je jedan od primarnih preduslova za nastajanje lošeg držanja tijela. Pored toga, loše navike, nepravilno držanje tijela, nepravilno sjedenje, neadekvatnost školske klupe, školske stolice, kao i prekomjerna težina školske torbe utiču na pojavu raznih oblika i sve većeg broja posturalnih poremećaja. Slabost pojedinih mišićnih grupa, njihovo preveliko i jednostrano opterećenje, može da izazove pojavu različitih poremećaja na kičmenom stubu, grudnom košu, gornjim ili donjim ekstremitetima, a posebno na stopalu (Sabo 2006). Rana, tj. pravovremena dijagnoza najvažniji je elemenat uspješnog liječenja (Paušić 2007). Ovo istraživanje provedeno je sa ciljem utvrđivanja razlika u morfološkom i posturalnom statusu između djevojčica i dječaka nižih razreda osnovnih škola.

2. METODA

2.1 Ispitanici

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 284 ispitanika (učenika), od toga 144 dječaka i 140 djevojčica uzrasta 6-8 godina +/- 6 mjeseci iz tri tuzlanske osnovne škole ("Tušanj", "Brčanska Malta" i "Slavinovići"). Za svakog ispitanika dobijen je pristanak roditelja da su saglasni s uključivanjem njihove djece u istraživanje, a što je u skladu s Etičkim kodeksom. Postupak procjene morfološkog i posturalnog statusa ispitanika obavljen je u fiskulturnim salama u okviru redovne nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja.

2.2. Instrumenti

Za skup varijabli u prostoru morfoloških karakteristika u ovom istraživanju korišteni su mjerni instrumenti opisani po programu Eurofit-a (Hadžikadunić, Rađo, Grozdanić i Turković 2000), i to:

- antropometrijska obilježja (tjelesna visina - AVISTJ i tjelesna masa - ATJMAS)
- varijable za procjenu potkožnog masnog tkiva (kožni nabor tricepsa - AKNTRI, kožni nabor leđa - AKNSUB, kožni nabor bicepsa - AKNBIC, kožni nabor bedra - AKNSUP i kožni nabor potkoljenice – AKNLIS).

Za procjenu posturalnog statusa, odnosno položaj pojedinih segmenata tijela korištena je metoda po Wolanskom (1975) za procjenu međusobnih odnosa 8 segmenata tijela vizu-elnom projekcijom markiranih tačaka, i to: držanje glave - ODGLA1, držanje ramena - ODRAM2, držanje lopatica - ODLOP3, oblik (razvijenost) grudnog koša - ORGRK4, odstupanje kičmenog stuba u frontalnoj ravni - OKSFR5, držanje prednjeg trbušnog zida - ODPTZ6, oblik nogu - OBLNO7 i svod stopala - OSVST8. Odstupanja se klasificiraju prema njihovoj veličini a ocjenjuju se takozvanim negativnim bodovima, pri čemu: 0 bodova - označava da nema odstupanja, 1 bod - označava neznatno odstupanje i 2 boda - označavaju izrazito odstupanje.

2.3. Statistička obrada podataka

Podaci koji su dobijeni u ovom istraživanju obrađeni su pomoću statističkog programa STATISTICA 23.0. Za utvrđivanje razlika u primijenjenim morfološkim varijablama

između ispitanika različitog spola korišten je *T- test za nezavisne uzorke*, a za utvrđivanje razlika u posturalnom statusu između ispitanika različitog spola primijenjen je neparametrijski *Mann-Whitney U test* za nezavisne uzorke.

3. REZULTATI

U Tabeli 1 prikazani su deskriptivni parametri i razlike u varijablama za procjenu morfoloških karakteristika između učenika i učenica prvog razreda (*T- test za nezavisne uzorke*), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U Tabeli 2 prikazani su deskriptivni parametri i razlike u varijablama za procjenu morfoloških karakteristika između učenika i učenica drugog razreda (*T- test za nezavisne uzorke*), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U Tabeli 3 prikazani su deskriptivni parametri i razlike u varijablama za procjenu morfoloških karakteristika između učenika i učenica trećeg razreda (*T- test za nezavisne uzorke*), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U Tabeli 4 prikazane su razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa između učenika i učenica prvog razreda (*Mann-Whitney U test*), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U Tabeli 5 prikazane su razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa između učenika i učenica drugog razreda (*Mann-Whitney U test*), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

U Tabeli 6 prikazane su razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa između učenika i učenica trećeg razreda (*Mann-Whitney U test*), tj. nivo značajnosti razlika. Nivo statističke značajnosti postavljen je na nivou zaključivanja uz grešku ($p = 0.05$).

Tabela 1. Osnovni deskriptivni parametri u morfološkim varijablama i spolne razlike između učenika i učenica prvog razreda

PRVI RAZRED									
Variable	**Grupa (Broj)**	**MIN**	**MAX**	**AS**	**SD**	**VAR**	**SKY**	**KUR**	***T-test*** **SIG**
AVISTJ	dječaci (51)	110.90	150.60	128.25	6.54	42.78	0.36	2.18	**.21**
	djevojčice (45)	111.80	148.40	126.50	7.08	50.18	0.89	1.07	
ATJMAS	dječaci (51)	18.30	43.30	29.21	5.38	28.90	0.43	0.12	**.01***
	djevojčice (45)	18.30	41.60	26.38	5.17	26.72	1.40	1.87	
AKNTRI	dječaci (51)	8.80	24.00	14.09	3.61	13.01	0.93	0.72	**.00***
	djevojčice (45)	5.00	19.00	11.41	3.62	13.08	0.54	-0.75	
AKNSUB	dječaci (51)	5.00	23.00	10.54	4.64	21.55	1.09	0.96	**.68**
	djevojčice (45)	3.00	25.00	10.12	5.08	25.85	1.29	1.38	
AKNBIC	dječaci (51)	2.00	13.00	6.11	2.68	7.17	0.96	0.82	**.59**
	djevojčice (45)	3.00	12.00	6.40	2.59	6.73	0.71	-0.23	
AKNSUP	dječaci (51)	3.00	21.00	9.34	5.32	28.33	0.84	-0.32	**.39**
	djevojčice (45)	3.00	24.00	10.24	4.85	23.56	0.81	0.29	
AKNLIS	dječaci (51)	3.00	25.00	8.73	4.26	18.18	1.51	3.80	**.38**
	djevojčice (45)	2.00	18.00	8.03	3.39	11.50	0.50	0.66	

Legenda: MIN – minimalan rezultat; MAX – maksimalan rezultat; AS – aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; VAR – varijansa; SKY - mjera asimetrije; KUR - mjera zakrivljenosti; SIG – nivo statističke značajnosti između grupa

Tabela 2. Osnovni deskriptivni parametri u morfološkim varijablama i spolne razlike između učenika i učenica drugog razreda

Variable	**Grupa (Broj)**	**MIN**	**MAX**	**AS**	**SD**	**VAR**	**SKY**	**KUR**	***T-test*** **SIG**
AVISTJ	dječaci (45)	117.40	144.80	134.18	5.37	28.86	-0.80	1.38	**.02***
	djevojčice (43)	122.00	140.70	131.76	4.38	19.21	-0.27	-0.52	
ATJMAS	dječaci (45)	21.80	47.40	33.71	6.25	39.05	-0.14	-0.67	**.00***
	djevojčice (43)	18.40	31.60	28.02	2.51	6.31	-1.46	2.67	
AKNTRI	dječaci (45)	3.00	26.00	13.10	4.94	24.37	0.40	-0.12	**.01***
	djevojčice (43)	4.00	22.00	10.52	4.08	16.61	0.89	0.51	
AKNSUB	dječaci (45)	3.00	27.00	10.09	5.29	27.96	1.21	1.64	**.66**
	djevojčice (43)	3.00	25.00	9.62	4.77	22.78	1.15	1.65	
AKNBIC	dječaci (45)	2.00	18.00	6.19	3.66	13.41	1.59	2.75	**.00***
	djevojčice (43)	2.00	10.00	4.23	1.73	2.99	1.74	2.97	
AKNSUP	dječaci (45)	3.00	22.00	7.55	4.96	24.56	1.54	1.64	**.16**
	djevojčice (43)	3.00	24.00	9.08	5.11	26.16	1.16	0.83	
AKNLIS	dječaci (45)	2.00	20.00	9.39	4.88	23.84	0.39	-0.67	**.54**
	djevojčice (43)	2.00	23.00	8.78	4.46	19.97	1.02	1.66	

Legenda: MIN – minimalan rezultat; MAX – maksimalan rezultat; AS – aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; VAR – varijansa; SKY - mjera asimetrije; KUR - mjera zakrivljenosti; SIG – nivo statističke značajnosti između grupa

Tabela 3. Osnovni deskriptivni parametri u morfološkim varijablama i spolne razlike između učenika i učenica trećeg razreda

TREĆI RAZRED									
Variable	**Grupa (Broj)**	**MIN**	**MAX**	**AS**	**SD**	**VAR**	**SKY**	**KUR**	***T-test* SIG**
AVISTJ	dječaci (48)	128.00	159.00	142.34	5.62	31.63	0.34	1.90	**.00***
	djevojčice (52)	124.00	145.30	135.03	4.83	23.29	0.38	-0.15	
ATJMAS	dječaci (48)	24.90	65.20	38.87	8.04	64.70	1.02	2.84	**.40**
	djevojčice (52)	22.80	63.70	37.55	7.45	55.51	1.22	3.51	
AKNTRI	dječaci (48)	7.00	26.00	12.84	4.58	21.00	0.57	-0.16	**.01***
	djevojčice (52)	2.00	18.20	10.64	3.52	12.39	0.25	0.31	
AKNSUB	dječaci (48)	3.00	26.00	11.19	5.89	34.67	0.81	-0.34	**.00***
	djevojčice (52)	3.00	21.00	8.19	3.97	15.79	1.32	1.40	
AKNBIC	dječaci (48)	2.00	14.00	6.67	2.41	5.79	0.78	1.01	**.02***
	djevojčice (52)	2.00	16.00	5.47	2.88	8.27	1.51	2.36	
AKNSUP	dječaci (48)	3.00	28.00	12.20	6.55	42.88	0.91	0.24	**.71**
	djevojčice (52)	3.00	26.00	11.75	5.63	31.67	0.79	0.23	
AKNLIS	dječaci (48)	2.00	22.00	9.56	3.95	15.56	0.79	1.66	**.04***
	djevojčice (52)	2.00	19.00	7.92	4.01	16.06	0.76	0.30	

Legenda: MIN – minimalan rezultat; MAX – maksimalan rezultat; AS – aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; VAR – varijansa; SKY - mjera asimetrije; KUR - mjera zakrivljenosti; SIG – nivo statističke značajnosti između grupa

Tabela 4. Razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa između učenika i učenica prvog razreda (Mann-Whitney U test)

PRVI RAZRED	**Mann-Whitney U**						
Variable	**Mann-Whitney U**	**Wilcoxon W**	**Z**	**SIG.**	**SREDNJI RANG**	**SUMA RANGOVA**	**Grupa (Broj)**
ODGLA1	966.00	2292.00	-2.64	.01*	44.94	2292.00	dječaci (51)
					52.53	2364.00	djevojčice (45)
ODRAM2	918.00	1953.00	-2.11	.03*	53.00	2703.00	dječaci (51)
					43.40	1953.00	djevojčice (45)
ODLOP3	765.00	1800.00	-3.21	.00*	56.00	2856.00	dječaci (51)
					40.00	1800.00	djevojčice (45)
ORGRK4	951.00	1986.00	-2.43	.01*	52.35	2670.00	dječaci (51)
					44.13	1986.00	djevojčice (45)
OKSFR5	1055.00	2090.00	-0.95	.34	50.31	2566.00	dječaci (51)
					46.44	2090.00	djevojčice (45)
ODPTZ6	1035.50	2070.50	-1.01	.31	50.70	2585.50	dječaci (51)
					46.01	2070.50	djevojčice (45)
OBLNO7	949.00	2275.00	-1.91	.04*	44.61	2275.00	dječaci (51)
					52.91	2381.00	djevojčice (45)
OSVST8	1084.50	2410.50	-0.53	.59	47.26	2410.50	dječaci (51)
					49.90	2245.50	djevojčice (45)

Varijable označene sa * predstavljaju statistički značajnu razliku.

Tabela 5. Razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa između učenika i učenica drugog razreda (Mann-Whitney U test)

DRUGI RAZRED		Mann-Whitney U test					
Variable	**Mann-Whitney U**	**Wilcoxon W**	**Z**	**SIG.**	**SREDNJI RANG**	**SUMA RANGOVA**	**Grupa (Broj)**
ODGLA1	947.00	1893.00	-0.54	.59	44.96	2023.00	dječaci (45)
					44.02	1893.00	djevojčice (43)
ODRAM2	930.50	1876.50	-0.49	.63	45.32	2039.50	dječaci (45)
					43.64	1876.50	djevojčice (43)
ODLOP3	726.50	1761.50	-2.45	.01*	39.14	1761.50	dječaci (45)
					50.10	2154.50	djevojčice (43)
ORGRK4	838.50	1784.50	-2.46	.01*	47.37	2131.50	dječaci (45)
					41.50	1784.50	djevojčice (43)
OKSFR5	507.50	1542.50	-4.65	.00*	34.28	1542.50	dječaci (45)
					55.20	2373.50	djevojčice (43)
ODPTZ6	919.00	1954.00	-0.56	.58	43.42	1954.00	dječaci (45)
					45.63	1962.00	djevojčice (43)
OBLNO7	938.00	1973.00	-0.38	.71	43.84	1973.00	dječaci (45)
					45.19	1943.00	djevojčice (43)
OSVST8	889.50	1924.50	-0.85	.40	42.77	1924.50	dječaci (45)
					46.31	1991.50	djevojčice (43)

Varijable označene sa * predstavljaju statistički značajnu razliku.

Tabela 6. Razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa između učenika i učenica trećeg razreda (Mann-Whitney U test)

TREĆI RAZRED		Mann-Whitney U test					
Variable	**Mann-Whitney U**	**Wilcoxon W**	**Z**	**SIG.**	**SREDNJI RANG**	**SUMA RANGOVA**	**Grupa (Broj)**
ODGLA1	1244.00	2622.00	-0.08	.94	50.58	2428.00	dječaci (48)
					50.42	2622.00	djevojčice (52)
ODRAM2	1166.00	2342.00	-0.85	.40	48.79	2342.00	dječaci (48)
					52.08	2708.00	djevojčice (52)
ODLOP3	1236.00	2614.00	-0.10	.92	50.75	2436.00	dječaci (48)
					50.27	2614.00	djevojčice (52)
ORGRK4	1112.00	2490.00	-1.73	.08	53.33	2560.00	dječaci (48)
					47.88	2490.00	djevojčice (52)
OKSFR5	1036.50	2212.50	-2.36	.02*	46.09	2212.50	dječaci (48)
					54.57	2837.50	djevojčice (52)
ODPTZ6	1017.00	2193.00	-2.22	.03*	45.69	2193.00	dječaci (48)
					54.94	2857.00	djevojčice (52)
OBLNO7	970.50	2146.50	-2.52	.01*	44.72	2146.50	dječaci (48)
					55.84	2903.50	djevojčice (52)
OSVST8	1204.00	2582.00	-0.37	.71	51.42	2468.00	dječaci (48)
					49.65	2582.00	djevojčice (52)

Varijable označene sa * predstavljaju statistički značajnu razliku.

4. RASPRAVA

U prvom razredu (Tabela 1) statistički značajne razlike između ispitivanih grupa u morfološkom prostoru prisutne su kod varijabli tjelesna masa – ATJMAS (.01) i kožni nabor tricepsa – AKNTRI (.00). Nepostojanje razlika kod ostalih varijabli u ovom uzrastu može se pripisati i dobi, jer u ovom periodu rast je nešto usporen, ali stabilan i djeca godišnje porastu oko 5-6 cm, a veoma malo dobijaju na tjelesnoj masi. Dobijeni rezultati kompatibilni su sa rezultatima Eiben, Barabás i Németh (2005), Tomljenović i Tomljenović (2005), Ozdirenc, Ozcan, Akin i Gelecek (2005). U drugom razredu (Tabela 2) statistički značajne razlike prisutne su u varijablama: tjelesna visina – AVISTJ (.02), tjelesna masa – ATJMAS (.00), kožni nabor tricepsa – AKNTRI (.01) i kožni nabor bicepsa – AKNBIC (.00). Slični rezultati dobijeni su u istraživanju Trošt Bobić, Nimčević i Bobić (2008). U trećem razredu (Tabela 3) statistički značajne razlike prisutne su u varijablama: tjelesna visina – AVISTJ (.00), kožni nabor tricepsa – AKNTRI (.01), kožni nabor leđa – AKNSUB (.00), kožni nabor bicepsa – AKNBIC (.02) i kožni nabor potkoljenice – AKNLIS (.04). Veće numeričke vrijednosti aritmetičkih sredina kod svih varijabli koje su pokazale statističku značajnost idu u korist ispitivanih grupa dječaka.

Spolni dimorfizam u većini parametara rasta i razvoja počinje se značajnije očitovati tokom spolnog sazrijevanja, a do tada većina karakteristika se razvija paralelno kod djevojčica i dječaka. I do tada postoje karakteristike u nekim morfološkim i funkcionalnim pokazateljima (Medved, Mišigoj-Duraković i Medved 1993). Puberalni zamah rasta započinje ranije i ranije završava u djevojaka. Prve manifestacije puberteta su povezane s početkom maksimalne brzine rasta a menarha nastupa tek na kraju maksimalnog prirasta (Tanner 1986). Dobijeni rezultati pokazuju sličnost sa istraživanjem Prskalo, Samac i Kvesić (2009).

Kada je u pitanju posturalni status može se vidjeti da su u prvom razredu (Tabela 4) statistički značajne razlike između ispitivanih grupa prisutne kod varijabli držanje glave – ODGLA1 (.01), držanje ramena – ODRAM2 (.03), držanje lopatica – ODLOP3 (.00), oblik (razvijenost) grudnog koša – ORGRK4 (.01) i oblik nogu – OBLNO7 (.04). U drugom razredu (Tabela 5) statistički značajne razlike prisutne su u varijablama: držanje lopatica – ODLOP3 (.01), oblik (razvijenost) grudnog koša – ORGRK4 (.01) i odstupanje kičmenog stuba u frontalnoj ravni – OKSFR5 (.00). U trećem razredu (Tabela 6) statistički značajne razlike prisutne su u varijablama: odstupanje kičmenog stuba u frontalnoj ravni – OKSFR5 (.02), držanje prednjeg trbušnog zida – ODPTZ6 (.03) i oblik nogu – OBLNO7 (.01). Veće vrijednosti (*Mean*

Rank, Sum of Ranks) u sva tri razreda kod kojih postoje statistički značajne razlike u varijablama za procjenu posturalnog statusa postignute su kod prve grupe (dječaci). Pravilno držanje tijela predstavlja balans mišićnog i koštanog sistema, koji štiti potpornu strukturu tijela od povreda ili progresivnih deformiteta nezavisno od položaja tijela (stojeći, sjedeći, čučeći, ležeći) u kojima su ove strukture aktivne ili pasivne. Pod ovakvim okolnostima mišići će najefikasnije funkcionisati, a optimalni položaj će omogućiti normalan rad organa grudnog koša i trbušne duplje (Kendall, Kendall McCreary, Provance Geise, Rodgers i Romani 2005). Pravilno i kontinuirano vrednovanje parametra posture, trebalo bi omogućiti nastavnicima, kineziolozima i roditeljima da poboljšaju život djeteta, te da mu omoguće pravilan rast i razvoj. Ove karakteristike bitan su pokazatelj stanja rasta i razvoja učenika. Kako bi riješili taj problem navedeni stručnjaci trebali bi posjedovati osnovna znanja iz područja funkcionalne anatomije i kineziterapije. S takvim znanjima bili bi u mogućnosti korektno obaviti vrednovanje posture (Paušić 2004). Kako je svaki upravljani proces vježbanja kod djece usmjeren i na njihov razvoj, njihovo poznavanje nastavnicima predstavlja osnovnu pretpostavku za planiranje i programiranje rada (Findak 2001).

5. ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje provedeno je s ciljem da utvrde razlike između dječaka i djevojčica I, II i III razreda osnovne škole u morfološkim karakteristikama i posturalnom statusu. Istraživanje je provedeno na uzorku od 284 ispitanika. Primijenjeno je sedam morfoloških i osam varijabli za procjenu posturalnog statusa. Na osnovu dobijenih rezultata ovog istraživanja i njihovog poređenja sa rezultatima dosadašnjih istraživanja utvrđeno je postojanje statistički značajnih razlika između tretiranih grupa ispitanika u oba prostora. Može se zaključiti kako u mlađoj školskoj dobi u morfološkom postoji značajan spolni dimorfizam koji se manifestuje i na posturalni status.

Poznavanje antropološkog statusa djeteta neophodno je u kvalitetnom planiranju i programiranju tjelesne aktivnosti i izboru sadržaja koji bi trebali biti u skladu i u funkciji rasta i razvoja. Osnovno polazište u programiranju bilo kog procesa vježbanja u kineziologiji su antropološka obilježja, među kojima i morfološka. Pojava pretilosti i lošeg držanja, posebno kičmenog stuba i grudnog koša sama po sebi postaje prijetnja zdravlju djece, ona ima i negativne posljedice na psihičko zdravlje u kasnijem periodu odrastanja. Djeca najčešće počnu s lošim držanjem tijela u pretpubertetskoj i pubertetskoj fazi, tj. fazi intenzivnog rasta. To je period kada u kliničkom nalazu i statusu nalazimo najviše odstupanja od fizioloških krivina kičmenog stuba. Nagli rast djece

u pubertetu utiče na razvoj deformiteta kičmenog stuba. Da bi se deformiteti uspješno prevenirali i izliječili, najvažnije je da se rano otkriju. Poremećaji se mogu uočiti na redovnim sistematskim pregledima, ali promjene bi trebalo, također, da na vrijeme uoče i roditelji i nastavnici. U praktičnom smislu sve bi trebalo da bude usmjereno na edukativne preventivne programe za djecu, kao i za nastavnike, kineziologe, trenere i druge stručnjake koji rade sa djecom ovog uzrasta da u što većoj meri koriste komplekse korektivnih vježbi i vježbi snage kako bi se potpomoglo mišićnom sistemu da na adekvatan način isprati fizički rast djece. Uvođenje kompenzatornih vježbi i vježbi za stabilizaciju kičmenog stuba u svakodnevnu nastavu tjelesnog i zdravstvenog odgoja može da bude od velike pomoći u formiranju dobrog držanja tijela.

LITERATURA

1. Babin, Josip, Tonči Bavčević, Viktor Moreti (2006), "Kanoničke relacije latentne morfološke strukture i varijabli snage učenica u dobi od šest i sedam godina", u: V. Findak (ur.), *Zbornik radova 15. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Kvaliteta rada u područjima edukacije, sporta i sportske rekreacije",* Rovinj 2006, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb, 62-66.
2. Bavčević, Tonči, Lidija Vlahović, Stipe Božinović Mađor (2006), "Struktura morfološkog prostora kod učenika i učenica u dobi od šest do sedam godina", u: V. Findak (ur.), *Zbornik radova 15. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Kvaliteta rada u područjima edukacije, sporta i sportske rekreacije",* Rovinj 2006, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb, 67-72.
3. Eiben, Otto, Anikó Barabás, Agnes Németh (2005), "Comparison of Growth, Maturation, and Physical Fitness of Hungarian Urban and Rural Boys and Girls", *Journal Hum. Ecol*., 17 (2), 93-100.
4. Findak, Vladimir (2001), *Metodika tjelesne i zdravstvene kulture*, priručnik za nastavnike tjelesne i zdravstvene kulture, Školska knjiga, Zagreb
5. Hadžikadunić, Muriz, Izet Rađo, Bajro Grozdanić, Senad Turković (2000), *Priručnik za testiranje eurofit baterijom testova,* Madž, Sarajevo
6. Kendall, Florence Peterson, Eizabeth Kendall McCreary, Patricia Provance Geise, Mary McIntyre Rodgers, William Anthony Romani (2005), *Muscles Testing and Function with Posture and Pain*, Lippincott Williams & Wilkins
7. Medved, Radovan (1981), *Sportska medicina*, drugo, obnovljeno i dopunjeno izdanje, Jugoslovenska medicinska naklada, Zagreb

8. Medved, Radovan, Marjeta Mišigoj-Duraković, Vladimir Medved (1993), "Sexual dimorphism in growth between 8 and 18 years – longitudinal study", Int J Anthropol. 1, 1-9.
9. Ozdirenc, Methap, Ayse Ozcan, Fatma Akin, Nihal Gelecek (2005), "Physical fitness in rural children compared with urban children in Turkey", *Pediatrics International,* 47*,* 26-31.
10. Paušić, Jelena (2004), "Vrednovanje posture u djece školskog uzrasta", u: V. Findak (ur.), *Zbornik radova 13. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Vrednovanje u području edukacije, sporta i sportske rekreacije",* Rovinj 2004, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb, 67-71.
11. Paušić, Jelena (2007), *Konstrukcija i vrednovanje mjernih postupaka za procjenu tjelesnog držanja u dječaka dobi od 10 do 13 godina,* doktorska disertacija, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
12. Prskalo, Ivan, Mirna Samac, Mladen Kvesić (2009), "Morfološke i motoričke značajke kao spolni dimorfizam djece od 1. do 3. razreda", u: B. Neljak (ur.), *Zbornik radova 18. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Metodičko organizacijski oblici rada u područjima edukacije, sporta i sportske rekreacije",* Poreč 2009, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb, 226-232.
13. Sabo, Erne (2006), "Razlike između dečaka i devojčica u antropometrijskim karakteristikama prilikom upisa u osnovnu školu", *Pedagoška stvarnost,* 52 (3-4), 302-310.
14. Tanner, James (1986), "Normal Growth and Techniques of Growth Assessment", *Clinics in Endocrinology and Metabolism*, 15(3), 411-451.
15. Terzija, Saša (2015), "Zastupljenost držanja tela kod dece različitog pola", *Glasnik Antropološkog društva Srbije,* 50, 65-70.
16. Tomljenović, Braco, Frane Tomljenović (2005), "Procjena razlika morfoloških obilježja učenika prvih razreda osnovnih škola u Lici", u: V. Findak (ur.), *Zbornik radova 14. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Informatizacija rada u područjima edukacije, sporta i sportske rekreacije",* Rovinj 2005, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb,129-133.
17. Trošt Bobić, Tatjana, Emil Nimčević, Goran Bobić (2008), "Razlike u nekim motoričkim i antropometrijskim varijablama između djevojčica i dječaka IV razreda osnovne škole te utjecaj izvanškolskog tjelesnog vježbanja na iste učenike", u: B. Neljak (ur.), *Zbornik radova 17. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske "Stanje i perspektiva razvoja u područjima edukacije, sporta i sportske rekreacije",* Poreč 2008, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb, 225-233.

18. Wolansky, Napoleon (1975), *Tjelesni rast i razvoj s praćenjem držanja tijela,* Priručnik za nastavnike, Varšava.

SEXUAL DIFFERENTIATIONS OF MORPHOLOGICAL AND POSTURAL STATUS OF LOWER GRADE PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Summary

A system of fifteen variables (7 morphological and 8 variables for assessing postural status) was applied to a sample of 284 male and female students from the first to the third grade of primary school, with the aim of determining the differences between boys and girls. The results showed that there were statistically significant differences between the examined samples in the following morphological variables: in the first class (body weight and skin fold of the triceps), in the second class (body height, body weight, skin fold of the triceps and skin fold of the biceps) and in third grade (body height, skin fold of triceps, skin fold of back, skin fold of biceps, and skin fold of lower leg). Statistically significant differences in the variables for assessing postural status exist in the following variables: in the first grade (head posture, shoulder posture, shoulder posture, chest shape and leg shape), in the second grade (shoulder posture, chest shape, and spinal deviation in frontal plane) and in the third grade (deviation of the spinal column in the frontal plane, holding the anterior abdominal wall and the shape of the legs). Based on the obtained results, it can be concluded that in the younger school age in morphology there is a significant sexual dimorphism and with it in connection with the change of postural status.

Keywords: boys; girls; anthropometry; posture; primary education

Adresa autora
Authors' address

Dzevad Džibrić
Univerzitet u Tuzli,
Fakultet za tjelesni odgoj i sport
dzevad.dzibric@untz.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 1, decembar 2019.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRIKAZI

Amina Vatreš
NA TRAGU TRANSFORMACIJE METAFIZIKE U KIBERNETIKU: ONTOLOGIJA POSTHUMANOG STANJA DIGITALNOG DOBA (ŽARKO PAIĆ, *TEHNOSFERA I: ŽRTVOVANJE I DOSADA. ŽIVOTINJA-ČOVJEK-STROJ,* SANDORF, ZAGREB, 2018) 491

Elma Huruz Memović
ANALITIČAN, MINUCIOZAN I PREGLEDAN OBUHVAT SAVREMENE POLITIČKE MISLI (ENVER HALILOVIĆ, *SAVREMENA POLITIČKA MISAO*, AMOS GRAF, SARAJEVO, 2019) 495

društvene i humanističke studije

Amela Šehović
GLOBALIZACIJA I NJENI REFLEKSI NA TVORBU RIJEČI U SLAVENSKIM JEZICIMA (*ГЛАБАЛІЗАЦЫЯ І СЛАВЯНСКАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ / GLOBALIZATION AND SLAVIC WORD FORMATION*, UR. АЛЯКСАНДР ЛУКАШАНЕЦ, НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ – ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА – БЕЛАРУСКІ КАМІТЭТ СЛАВІСТАЎ – КАМІСІЯ ПА СЛАВЯНСКІМ СЛОВАЎТВАРЭННІ ПРЫ МІЖНАРОДНЫМ КАМІТЭЦЕ СЛАВІСТАЎ, АФАРМЛЕННЕ, ВТАА ПРАВА І ЭКАНОМІКА, МІНСК, 2019) 503

Osman Halilović
SMJELO MARKIRANJE KLJUČNIH IZAZOVA ČOVJEČANSTVA (SAMEDIN KADIĆ, *MALI LEKSIKON VELIKIH TEMA,* CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2019) 507

Izet Pehlić
AFIRMACIJA SREDNJEG PRAVCA TUMAČENJA ISLAMA U OBLASTI ODGOJA (JUSUF EL-KARADAVI, *ENCIKLOPEDIJA ISLAMSKOG ODGOJA,* KNJIGA 1 I KNJIGA 2, ISLAMSKI PEDAGOŠKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI I IZDAVAČKA DJELATNOST "HEDEF", ZENICA, 2020) 515

Rusmir Šadić
UTEMELJUJUĆI DUHOVNI AUTORITET OSMANSKOG DRUŠTVA (AHMED ZILDŽIĆ: *I PRIJATELJ I NEPRIJATELJ: RANO OSMANSKO DRUŠTVO I IBN 'ARABI,* ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2020) 519

UDK 140.8“20“(049.3)

Primljeno: 01. 12. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Amina Vatreš

NA TRAGU TRANSFORMACIJE METAFIZIKE U KIBERNETIKU: ONTOLOGIJA POSTHUMANOG STANJA DIGITALNOG DOBA

(Žarko Paić, *Tehnosfera I: Žrtvovanje i dosada. Životinja-čovjek-stroj*, Sandorf, Zagreb, 2018)

Kada se ‘život’ konstruira iz biti tehnike, onda je razlika između čovjeka i životinje postala nevažnom. Tehnika poravnava sve razlike. Njezin način samopostavljanja bitka svodi se na dvojstva, binarni kod, informacijsko kruženje podataka iz Ničega u Ništa (implozija).

(Žarko Paić)

Ontologijski orijentirano razmatranje digitalnog doba, kao ishodište prvog dijela Paićevog petoknjižja nominiranog kao *Tehnosfera*, temeljeno je na elementarnoj premisi da je na djelu sveopća transformacija mišljenja bitka u mišljenje događaja. Pozicionirajući i definirajući koncept tehnosfere kao novum ubitnome izmijenjene paradigme mišljenja i djelovanja u *posthumanom stanju entropije* digitalnog doba, autor posredstvom procesa *tehnogeneze* problematizira i nastoji pružiti relevantnu eksplikaciju kako samih granica, tako i korelacije ali i diskrepancije i međusobnog prožimanja svjetova metafizike, kibernetike i domena kognitivnih nauka. U okviru tri nadasve akribična i stilski, terminološki i strukturno uistinu zahtjevna poglavlja prvog toma *Tehnosfere*, Žarko Paić donosi dublji uvid u proces i reperkusije tehnogenetske konstrukcije i transformacije života u novi, vještački induciran „umjetni život“, ili, kako autor navodi, „A-life“. Minuciozni i prevashodno

interdisciplinirani pristup ovoj složenoj tematici, strukturno klasificiranoj i izloženoj u tri obimna poglavlja i nekoliko potpoglavlja, ostavljaju snažan dojam na čitaoca, ponajviše zahvaljujući akribiji i erudiciji kao esencijalnim dimenzijama Paićeva autorskog fenotipa.

Kao što i sam naslov djela sugerira, fenomen tehnosfere i pozicija čovjeka unutar umreženog svijeta i to u sociološko-komunikološko-humanističkom smislu, zauzimaju krucijalno mjesto teorijskog promišljanja, pri čemu autor posebno težište stavlja na nužnost razumijevanja distinkcije između tradicionalne percepcije i razumijevanja tehnike i tehnologije, te, s druge strane, tehnosfere, kao složenog sistema čije se funkcioniranje bazira na principu *autopoieze* (lat. autopoiesis) kao centralnog pojma ontologije digitalnog doba. „Tehnika, tehnologije i tehnosfera čine pritom tri stadija napredovanja i razvitka odnosa između životinje, čovjeka i stroja" (str. 72). „S tehnosferom 'uzlazimo' u svemir jer je njezina 'bit' neposrednost odnosa između objekta i prostora. Stoga je riječ o telematskoj komunikaciji, totalnome ubrzanju 'svijeta' i preobrazbi mišljenja u sklop računanja, planiranja i konstrukcije. Sve otpočinje kada umjetni um (A-intelligence) krene stvarati umjetni život (A-life)" (str. 9). Moglo bi se kazati da upravo iz navedene postavke proizlazi i elementarna teza ovoga djela koja polazi od premise prema kojoj su unutar fenomena tehnosfere dokinute sve prethodno neprevladive metafizičke distinkcije između živog i neživog, bitka i vremena, prirode i kulture, svijeta i stroja, pa na samom kraju i između čovjeka i životinje, pri čemu je logika jezika zamijenjena semiotičkom paradigmom slike. Na tom tragu autor referira i na brojne savremene mislioce transformacije metafizike u kibernetiku kao što su Heidegger, Derrida, Deleuze, Simondon, Wiener, Wittgenstein, Agamben i drugi, sintetizirajući njihove teorijske postavke, te iznoseći vlastite nadograđene teze i kritike njihovih doprinosa razmatranju pozicije čovjeka u bitno drugačijoj formi bivstvovanja – *tehnosferi.*

Označavajući biogenetiku kao paradigmatsku znanost novog posthumanog doba, Paić ističe da sva recentna društva po svojim temeljnim odrednicama postaju društvima kontrole. Iz perspektive antropocentrizma, posredstvom tehnogeneze, u doba tehnosfere prelazi se u posthumano stanje u kome je akcenat upravo na autopoietičko-kibernetičkim, autonomnim sistemima čije djelovanje više ne pretpostavlja nužnost čovjekove intervencije niti služenje drugom, izvanjskom cilju. Upravo suprotno, autopoietička moć sadržana u konceptu *tehnosfere* preuzima primat, pa se odnos stroja spram čovjeka može usporediti s povijesnim odnosom čovjeka spram životinje, pri čemu stroj u novonastalnim vještačkim uslovima zauzima poziciju „Velikog Trećeg". S tim u vezi, dosad dominantan obrazac/redoslijed

životinja-čovjek-stroj po svojim bitnim dimenzijama preobražava se upravo *ex adverso* u poredak *stroj-čovjek-životinja.* „No ulazak u tehnosferu ne znači ukidanje/prevladavanje razlika životinjskoga i ljudskoga svijeta. Posthumanizam pretpostavlja da razlike i nadalje postoje, ali je njihova suspenzija uvjet mogućnosti nove rastjelovljene egzistencije umjetnoga života" (str. 162).

Nadalje, izrazito bitnim se čini naglasiti da autor posebno problematizira pitanje sadržano u presumpciji prema kojoj filozofija svojim *jezikom* više ne može pružiti adekvatan odgovor novom kompleksnom realitetu nastalom kao produkt dostignuća prevashodno u oblasti umjetne inteligencije i tehnoznanosti, na isti način na koji ljudska paradigma mišljenja ne može biti zasnovana na dehumaniziranim i ubitnome simplificiranim principima kalkulacije, planiranja i konstruiranja. Poseban segment prvog poglavlja knjige Paić posvećuje razmatranju kako same historijske važnosti, tako i uloge i transformacije jezika kao esencijalne sposobnosti koja čovjeka diferencira od životinje, a sve u kontekstu tehnosfere: „Nematerijalnost tehnosfere dokida jezik kao tehničku strukturu njegova povijesnoga bitka. Umjesto toga, sada je riječ o tehnogenezi virtualnih svjetova. Iz logike tehnosfere nastaje vizualni jezik koji počiva na informacijskome kodu. Upravo se zbog toga više ne može govoriti o otvorenosti jezika kao navlastitosti razlike čovjeka i životinje" (str.164). U bodrijarovskom duhu rečeno, novo digitalno doba, koje u najznačajnijoj mjeri počiva na moći informacija, obilježeno je hiperrealnošću i nadilaženjem razlika između privida i stvarnosti, gdje vizualna komponenta potiskuje jezik kao *logos* u sporedni plan.

Kao svojevrsna kritika društva i sociološko-komunikoloških implikacija tehnološko-naučnih dostignuća u različitim domenima i to primarno s filozofsko-humanističkog stajališta, prvi dio *Tehnosfere* pruža sveobuhvatan i studiozan uvid u genezu tehnologije i nastanak tehničke tvorbe života, ali i u perspektivu pozicija životinje i čovjeka u relaciji sa samodostatnim strojem. U tom smislu govoreći, Paić u drugom poglavlju knjige iznosi kategoričnu postavku prema kojoj je na djelu kraj životinje i čovjeka, te da je jedini modus njihovog opstanka iznalaženje mogućnosti kontrole sistema i okoline u okviru tehničke digitalne civilizacije ili, drugim riječima, u okviru autopoietične *tehnosfere* koja samu sebe stvara i razara.

Opsežan dio drugog poglavlja autor posvećuje i problematiziranju mogućnosti i granica *postojanja i opstojnosti suštine ethosa,* ali i *razmatranju prijetnji gubitka ljudskog dostojanstva* u okvirima vladavine moderne tehnologijske civilizacije, determinirane sveopćom službom isključivo tehničkim svrhama, ali i ubitnome izmijenjenom paradigmom smisla i značenjskog određenja bitka i života. U

posljednjem poglavlju knjige Paić pokušava dati relevantan odgovor na futurološki orijentirano pitanje o značenju prirode i tehnički zasnovane konstrukcije života u granicama savremene tehnoznanstvene paradigme. Neminovan je u tom kontekstu bio i dodir s teorijom medija i to kroz svojevrsnu komparaciju i paralelu između artikulacije jezika tehnosfere, s jedne, i principa na kojima je uspostavljen jezik novih medija, s druge strane. Komunikološko-kibernetički pojam informacije se u tom smislu, tvrdi Paić, izdvaja kao fenomen koji posjeduje fundamentalne značajke bitka u različitim ontologijama digitalnog posthumanog doba, dok se značenje sintagme informacijska entropija pojavljuje kao „novi prostor-vrijeme djelovanja stvaralačke novosti svjetova koji nemaju svoj uzor u 'prirodi' i 'životu'" (str. 397).

Čitati i analizirati ovu knjigu istovremeno znači i pratiti jedan izuzetno kompleksan tok autorovih misli odstupivši od jednodimenzionalnosti promišljanja različitih novonastalih fenomena. Kontekstualnom i eruditskom sintezom teorijskih postulata svojih prethodnika, Žarko Paić otvara posve novi horizont mišljenja navodeći kako na kritičko promišljanje, tako i na svojevrsno anticipiranje budućnosti čovjeka u okvirima posthumanog diskursa. *Implicite* i *eksplicite* elaboriranim tezama o poziciji čovjeka u digitalnom umreženom društvu i o procesu eliminiranja svih povijesno neprevladivih distinkcija, gdje tehnologija postaje svrha *per se*, prvi analitički minuciozan tom Paićevog petoknjižja *Tehnosfera* pruža značajan naučni doprinos u širokom polju mišljenja koje objedinjuje zajednički predznak – tehnoskepticizam. Ocrtavajući kraj metafizike i ulazak u doba kibernetičke hegemonije *Tehnosfera I* nastoji da konstruira vlastiti hibridni jezik. Suočavanje s promjenom paradigme mišljenja u doba tehnosfere podrazumijeva i promjenu paradigme govora, što je autor posvjedočio priklanjajući se bodrijarovskom jezičko-stilskom maniru. Van svake sumnje ova knjiga postavlja čvrste temelje za dalja futurološki orijentirana istraživanja problematike bitka, pozicije čovjeka i životinje u relaciji s autopoietičkim sistema u već jasno iscrtanim obrisima posthumanog stanja digitalnog doba.

Adresa autorice
Authors' address

Amina Vatreš
samostalna istraživačica
amina_vatres@live.com

UDK 1:321.01(048)

Primljeno: 10. 12. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Elma Huruz Memović

ANALITIČAN, MINUCIOZAN I PREGLEDAN OBUHVAT SAVREMENE POLITIČKE MISLI

(Enver Halilović, *Savremena politička misao,* Amos Graf, Sarajevo, 2019)

Knjiga „Savremena politička misao“ autora Envera Halilovića napisana je na 432 stranice, sa dvadeset i četiri poglavlja od kojih navodimo samo neka: „Politička i ideološka ishodišta Hegelove filozofije“, „Heidegger i nacizam“, „Politika i historija u filozofiji Karla Jaspersa“, „Politički racionalizam i civilno društvo“, „Kritika posesivnog individualizma i uspostava liberalne demokracije“, „“Javnost, novi historijski subjekt“, „Antropološka osnova ljudskih prava, „Giddensova teorija globalizacije i politička filozofija trećeg puta“ .... Autor se u naučno-istraživačkom smislu kroz poglavlja kreće od filozofskih doprinosa Hegela, Marxa, Jaspersa, Heideggera, Berlina, Nozicka do problemski postavljenih cjelina poput logora i genocida, odnosa politike i biologije, kolektivne političke odgovornosti za genocid, racionalnosti i svijeta života, političkog racionalizma, civilnog društva, kritike individualizma, liberalne demokratije, korelacije između politike i morala, ljudskih prava i pitanja koja okupiraju savremenu historiju poput političke globalizacije i ravnoteže politike i tržišta. Obimnost i sveobuhvatnost kojima se odlikuje ova knjiga najbolje oslikavaju autorov posvećen odnos i sistematičan pristup.

U „Uvodu“ autor prikazuje odnos filozofije, politike i historije iskazujući stav da je taj odnos, kako kroz prošlost tako i danas, nepovoljan i za filozofiju i za politiku i to najprije zbog toga što je filozofija najčešće bila u službi ove druge.

Iz bogatog opusa autorovih teorijskih razmatranja izdvojićemo nekoliko zanimljivih i posebno značajnih cjelina sa aspekta savremenih dilema koje zaokupljaju bosanskohercegovačko društvo a tako i svijet danas.

Poglavlje „Logori i genocid, savremena i biopolitička paradigma" autor započinje navodeći tri spisa iz političke filozofije tri vrlo značajna savremena filozofa: „Egzistencijalizam je humanizam" (Sartre), „Pisma o humanizmu" (Heidegger) i „Pitanje krivice" (Karl Jaspers). Sva tri spisa, sa tri različita aspekta, razmatraju pitanja krivice i odgovornosti za masovne zločine protiv čovječnosti. Karl Jaspers otvara pitanje individualne krivice i kolektivne odgovornosti za zločine protiv čovječnosti na, kako Halilović kaže, osoben način. Naime, on afirmira ideju kolektivne političke odgovornosti i krivice njemačkog naroda za nacističke zločine počinjene u njegovo ime što, kako autor smatra, bitno doprinosi intelektualnoj i političkoj denacifikaciji Njemačke nakon Drugog svjetskog rata. Halilović tu Jaspersovu tezu aplicira na tragično iskustvo genocida u Srebrenici smatrajući da ideja „njemačke kolektivne političke odgovornosti i krivice za zlodjela nacizma primjeren je model za razumijevanje svakog konkretnog historijskog oblika masovnog zločina protiv čovječnosti…" (str. 130).

Posebno mjesto u ovom poglavlju čine razmatranja o oblicima ratnih krivica u svjetlu Jaspersove političke filozofije. Ovdje autor detaljno predstavlja Jaspersova razmatranja o kriminalnoj krivici, moralnoj krivici, metafizičkoj krivici te o političkoj krivici gdje naglašava da ovaj oblik krivice „znači odgovornost svih državljana za posljedice državnog djelovanja, ali ne i kriminalnu i moralnu krivnju svakog pojedinačnog državljanina u odnosu na zločine koji su počinjeni u ime države. O zločinima može odlučivati sudac, o političkoj odgovornosti pobjednik; o moralnoj krivnji može se zaista govoriti samo kroz borbu utemeljenu na ljubavi uzajamno solidarnih ljudi".

Na kraju poentira Halilović da „... politička tragičnost Genocida Srebrenica jeste što nema vojnog pobjednika iz rata u kojem je nastao" (str. 133).

Logičnim slijedom autor s prethodne prelazi na temu političke odgovornosti te naglašava da se narodu kao cjelini ne može izreći nikakva kaznena mjera te da to i ne treba činiti budući da bi takav čin bio samo osveta i vjerovatno bi služio kao osnova za nova međusobna zlodjela. Ipak on dodaje da „treba biti svjestan krivice 'svog' režima, krivične krivice svojih političkih i oružanih predstavnika. To treba biti opća svijest o sebi i Drugom, o onom nad kim je izvršen zločin" (str. 136). S druge strane, Halilović kao primjer direktne krivice vidi podupiranje i izbor političkih stranaka i vođa na izborima. „Narod je direktno politički odgovoran za izbor koji napravi na

parlamentarnim izborima. Primjer indirektne političke odgovornosti naroda je učinak vlasti koju je izabrao“ (str. 138).

„Politika i biologija“ je naslov poglavlja u kojem Halilović razmatra fenomen masovnih zločina protiv čovječnosti, od onih u Dahau, Mathauzenu, Auswitzu do Omarske, Trnopolja, Sreberenice. Uočava da je ono što povezuje sve te zločine intervencija politike u biologiju, u svojoj biti one su biopolitičkog karaktera. Pored toga, svi su se ti zločini dogodili na zapadu i to u dvadesetom stoljeću, svi predstavljaju negaciju svetosti čovjeka te su svi protivni hrišćanskoj filozofiji bogočovjeka. „Masovan ratni zločin protiv čovječnosti, Genocid Srebrenica, je eklatantna ratna vojna politička intervencija u biologiju Bošnjaka, isto kao i humanitarne vojne intervencije koje imaju za cilj obezbjeđenje hrane ili zaustavljanje epidemije, s tom razlikom što je zaustavljanje epidemije spašavanje života, dok je u ratnoj vojnoj intervenciji Genocida cilj oduzimanje života“ (str. 143). Logori, genocidi, masovni zločini protiv čovječnosti su, kako autor naglašava u Kierkegaardovim stilu, tzv. „krajnje situacije“ ili „granične situacije“ a takve situacije pokazuju tendenciju ponavljanja kroz historiju. Kako je genocid politički odnosno biopolitički koncept, u njegovom biću je Politika. Po uzoru na političku *denacifikaciju nacizma*, neophodna je, smatra Halilović, „politička *degenocidacija* Genocida Srebrenica“ a nosioci tog procesa bi trebali biti intelektualci svih provenijencija širom svijeta kao i političari ali i ostali. Autor ovdje, po uzoru na Hannu Arendt i Giorgia Agambena, uvodi pojmove „fabrikacija leševa“ i „poniženje smrti“ objašnjavajući kako u masovnim stradanjima kakav je Genocid u Srebrenici ljudi ne umiru već bivaju proizvedeni kao leševi te da to nije bilo samo umiranje već nešto mnogo uvredljivije od smrti.

Ovo poglavlje Halilović zaključuje međunaslovom „Apsurdi i aporije tranzicijske pravde u BiH“. Jedna od aporija koju ovdje izdvajamo odnosi se na činjenicu da tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini ima dva sadržaja, tranziciju autoritarne države i društva u demokratsku državu i civilno društvo a druga tranziciju iz postkonfliktne države i društva u državu i društvo samoodrživog mira, suživota i tolerancije. „Prvi sadržaj tranzicijske pravde je posljedica socijalističke prošlosti Bosne i Hercegovine, a drugi njenog odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992-95“ (str. 149).

Zadržavajući fokus na političkoj odgovornosti i pitanju krivice, Halilović u sljedećem poglavlju „Kolektivna politička odgovornost za genocid“ započinje s Jaspersovim viđenjem individualne krivice i kolektivne odgovornosti za zločine protiv čovječnosti počinjene u Drugom svjetskom ratu. Autor je stava da kolektivna

politička odgovornost ne može biti razdvojena od individualne odgovornosti i to pod pretpostavkom da je „individualno svjesno sebe kao individualiteta u onoj mjeri u kojoj je i kolektivno svjesno sebe kao kolektiviteta, kao individualnog kolektiviteta“ (str.153).

Halilović se pita da li je moguć „Jaspers među nama“, neko ko bi baš kao Jaspers pozvao na dostojanstvo i preuzimanje odgovornosti za počinjene zločine. „Može li pitanje odgovornosti srpskog naroda za Genocid Srebrenica postaviti neki srpski filozof ili teolog? Može li pitanje odgovornosti hrvatskog naroda za zločin npr. u Ahmićima postaviti neki hrvatski filozof ili teolog? Može li pitanje krivice bošnjačkog naroda za neki zločin nad Hrvatima ili Srbima postaviti neki bošnjački filozof ili teolog?“ (str. 154). Jedino sa dostizanjem svijesti o vlastitoj krivici individue i kolektiviteta moguće je postići ne samo katarzu već i osigurati istinsko pomirenje kao i predupređenje ponavljanja sukoba i stradanja, zaključuje Halilović.

Postratna situacija u Bosni i Hercegovini u kojoj se ne može jasno identificirati vojni pobjednik odnosno gubitnik, te u kojoj države agresori nisu kažnjene, dovela je do toga da su sve predratne i ratne opcije koje nastavile međusobne borbe ali sada to čine političkim sredstvima. Situaciju u kojoj susjedne države štite „svoje“ sunarodnike ratne zločince autor vidi kao anahronizam današnjeg svijeta a spomenute države, koristeći se Derridinim izrazom, naziva „odmetničkim državama“. Ipak, autor jasno razgraničava političku odgovornost prema stepenu političke dužnosti tako da nisu svi podjednako odgovorni. Pored toga, čak ni svi ljudi unutar jednog kolektiviteta nikada nisu istomišljenici te njihov odnos prema nekom društvenom i političkom događaju ne može biti jednak.

„Berlinova kritika političkih filozofija monizma“ naslov je poglavlja u kojem se razmatraju glavne filozofske koncepcije Isaiah Berlina. Njegov poseban doprinos autor vidi u razmatranjima o vrijednostima i odnosu između liberalizma i pluralizma vrijednosti te kritici monizma. Berlin kaže da tamo gdje postoji mnoštvo vrijednosti, odnosno pluralizam vrijednosti, može postojati i politička filozofija, dok u društvu monizma nema niti politike niti političke filozofije. U takvom društvu postoji samo jedna vrijednost, jedan cilj, jedno dobro. Kao primjere monističkih metafizičkih političkih filozofija Berlin navodi Comtea i Marxa koji u svojim koncepcijama svjetske historije predstavljaju jedan krajnji cilj te historijski obrazac unutarnjih odosa elemenata koji vode ka tom zadanom cilju. Cilj svjetske historije u Marxovoj filozofiji je besklasno društvo dok je obrazac klasna borba a cilj Comteove je znanstveno društvo do kojeg se dolazi borbom oblika duha za vladavinom u svijetu. Obje, a tako i sve druge monističke sheme, Berlin naziva „ludošću“ i „zaluđenošću“.

Autor u ovom dijelu posebnu pažnju posvećuje oblicima političke slobode. Pri tome on se poziva na Berlinov koncept dva oblika slobode, pozitivne ili slobode za i negativne ili slobode od. Adam Swift je kritikovao tu koncepciju tvrdeći da su sve slobode istovremeno slobode za i slobode od. Pojedini kritičari su Berlinu prigovarali da u negativnoj koncepciji ne uzima dovoljno u razmatranje realni život i socioekonomske uslove poput siromaštva koje je samo po sebi ograničavajuća okolnost.

Kao što smo na početku rekli, Berlin je zastupao pluralizam vrijednosti i oštro kritikovao svaki vid monizma i historijskog determinizma. On je pokazao logičku vezu pluralizma i liberalizma, pluralizam je pluralizam vrijednosti a to je u samoj srži i političkoj platformi liberalizma.

Pored navođenja pozitivnih primjera kao nespornih teorijskih autoriteta koji su elaborirali osnove i korijene pluralizma, Berlin spominje i neka sporna imena, npr. Machiavellia i Johanna Gottfreida Herdera. Iako je Berlin poštovao Herdera, bitna razlika koju ovdje autor navodi odnosi se na njihove koncepcije pluralizma. Kod Herdera je tako zastupljen relativistički karakter pluralizma dok Berlin izričito odbija svaki relativizam unutar pluralističkog koncepta. „Po Berlinu, razmijevanje vrijednosti i ideala druge kulture znači njihovo prihvatanje kao vrijednosti. Prihvatanje i razumijevanje vrijednosti i ideala čovjeka druge kulture, druge nacije idu zajedno; to su istovremeni procesi; ne ide prvo jedno pa drugo, nego zajedno“ (str. 279).

Različite su i koncepcije nacije kod Berlina i Herdera. Herder je pojam nacije izdvojio kao vrlo značajan, on naciju posmatra kao kulturnu jedinicu svoje vrste, za njega svaka nacija ima vlastitu tradiciju, karakter i moral; zajednički jezik, teritorija, porijeklo i kolektivno iskustvo je ono što ujedinjuje ljude u okviru nacije. Herder je razvio stanovište pluralizma nacionalnih kultura, njihovog jednakopravnog postojanja i jednakih vrijednosti ali nije, kako uočava Halilović, dostigao stepen u kojem se priznaje jednakost vrijednosti kultura i nacija kao činjenica koja proizilazi iz postojanja univerzalnih ljudskih i kulturnih vrijednosti. Berlin je, nasuprot Herderu, razvio svojevrstan oblik *pluralističkog nominalizma* smatrajući da sve ljudske, nacionalne, kulturne karakteristike počivaju na univerzalnim principima. Ovo poglavlje autor zaključuje Berlinovom kritikom prosvjetiteljstva. Prosvjetiteljstvo je u njegovoj percepciji oblik specifičnog monističkog pogleda na svijet koji je utemeljen na vjerovanju u sveopću moć naučnog znanja.

Jedno od završnih poglavlja u knjizi koje izdvajamo je „Civilno društvo u Americi i njena izuzetnost“. Na samom početku ovog poglavlja autor se bavi fenomenom

uspona i pada nacije koji u kontinuitetu okupira filozofe i historičare. „Amerika je postala svjetska sila poslije Drugog svjetskog rata i time definirala dvadeseto stoljeće kao 'Američko stoljeće'", no, i danas je, kako autor naglašava, zadržala vodeću svjetsku poziciju. Tri su bitna historijska pitanja kojima se ovdje bavi Halilović. Prvo se odnosi na uspon i pad imperija, drugo je pitanje nacionalnog jedinstva i kulture svake nacije, treće pitanje je status SAD kao izuzetnog primjera, svojevrsnog uzora, budući da su ostale imune na društvene bolesti koje su imperije u prošlosti doživljavale i obično nakon toga propadale.

Pitanje nepostojanja socijalizma u Americi je naprije postavio Werner Sombart 1906. godine. Iako je Sombart smatrao da će se socijalizam neminovno razviti i u SAD jer je to nužni ishod kapitalizma, to se nije dogodilo. Odgovor koji je ovaj teoretičar ponudio na pitanje zašto se to nije dogodilo, glasio je da su kapitalisti „kupili" radnike. Jedan od razloga američke izuzetnosti autor izvodi i iz Weberovog tumačenja odnosa između religije i ekonomskog razvoja. Taj odnos je najprije sadržan u uticaju koji je kalvinistički protestantizam izvršio na razvoj modernog kapitalizma teablirajući racionalne principe metodičnog rada, marljivosti, trezvenosti i štedljivosti. S druge strane, Weber nagovještava da će dalja racionalizacija društva proizvesti sekularni „razočarani" pogled na svijet. Autor ipak ističe da je u Americi religija od izuzetnog značaja i veoma prisutna. Sekularizacija je obuhvatila dva veoma različita procesa: individualne promjene uključujući opadanje autoriteta religije u sekularnim stvarima i vjeru promjenjive prirode.

Halilović se posebno bavi doktrinom američke „izuzetnosti" nalazeći joj korijen u ubjeđenju osnivača Amerike da ta nacija „proviđenjem ima poslanstvo slobodi i individualnim svetkovinama utemeljenja novog i boljeg svijeta" (str. 384). Autor iznosi i odlike koje pripadaju Americi poput stabilnosti, zemlje koja predstavlja san mnogim ljudima umornim od „historijskog skladišta Evrope". SAD su također medijski pa i kulturni centar svijeta te su dugo važile za najsigurnije investiciono područje. Pored svega toga, SAD crpi svoju historijsku moć i iz civilnog društva koje ima specifične odlike.

Autor se bavi i odnosom pluralizma i plutokratije a tako i specifičnim političkim i društvenim sistemom SAD. Posebno mjesto u analizi „izvrsnosti" američke države zauzima uspon državne moći u drugoj polovini dvadesetog stoljeća koji počinje s Rooseveltovim „Novim planom" koji inaugurira ideju socijalne države. Rezultat povećanja regulacije u svim oblastima ekonomije i društvenog života bio je sve veći kako u kvantitativnom tako i u smislu administrativnog uticaja u društvu s proširenjem zapošljavanja u javnom sektoru.

Ovo poglavlje autor završava sa razmatranjem o statusu civilnog društva u SAD. Spektar koji zovemo civilno društvo SAD čine dobrovoljna udruženja, crkve i zajednice koje odluke donose na lokalnom nivou. „Aktuelno postojeće civilno društvo Amerike oblikuju različiti impulsi i pobude burnog individualizma i radikalnog pluralizma“, zaključuje Halilović (str. 390).

Ovo naučno djelo obuhvata bogat spektar tematskih oblasti koje su na vrlo ozbiljan i pažljiv način elaborirane. Autor svaku od tema razmatra iz više teorijskih aspekata dajući vrlo detaljan pregled autora koji su se bavili određenim temama. Dodatni, i usudićemo se reći, viši značaj ovog djela odnosi se na autorovo unošenje jednog djelića privatnog života. Dok čitalac prolazi kroz sadržaj knjige on se susreće sa fotografijama prerano preminule autorove kćerke a otisak njenih bitnih životnih momenata vidljiv je kroz cijelo djelo. Na osoben način taj vankonvencionalni dodatak korespondira sa osnovnim sadržajem knjige, potencirajući zapitanost nad suštinama ljudske egzistencije, života i smrti o kojima tako često reflektiramo a u biti malo ili nimalo znamo.

Adresa autorice
Authors' address

Elma Huruz Memović
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
elma.huruz@fpn.unsa.ba

UDK 811.16:061.3(048)

Primljeno: 01. 11. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Amela Šehović

GLOBALIZACIJA I NJENI REFLEKSI NA TVORBU RIJEČI U SLAVENSKIM JEZICIMA

(*Глабалізацыя і славянскае словаўтварэнне / Globalization and Slavic word formation,* ur. Аляксандр Лукашанец, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі – Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа – Беларускі камітэт славістаў – Камісія па славянскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славістаў, Афармленне, ВТАА Права і эканоміка, Мінск, 2019)

Глабалізацыя і славянскае словаўтварэнне / *Globalization and Slavic word formation* je monografija koja je nastala kao rezultat izlaganja predstavljenih u okviru istoimenog tematskog bloka članova i članica Komisije za tvorbu riječi na Međunarodnom kongresu slavista u Beogradu od 19. do 27. augusta 2018. godine. Monografija je posvećena proučavanju savremenih inovativnih fenomena u sistemima tvorbe riječi slavenskih jezika u svjetlu integracije i globalizacije u modernom društvu, a navedeni se procesi odražavaju kroz znatno povećanje broja posuđenica iz engleskog u slavenskim jezicima i njihovu istovremenu aktivnu integraciju u tvorbene procese slavenskih jezika. Monografija obuhvata 178 stranica kompjuterskog ispisa: Uvodnu riječ (3. str.), osam poglavlja (4–130. str.), Zaključak (131. str.), Rezime na jezicima na kojima su pisani članci (132–154. str.) i Rezimei svih radova na engleskom jeziku (155–177. str.).

Prvo poglavlje *Праявы моўнай глабалізацыі ў славянскім словаўтварэнні: сутнасць, маштаб і ўплыў на сістэму* (str. 4–15), čiji je autor Аляксандр Лукашанец, utvrđuje prirodu i stepen utjecaja globalizacije i internacionalne

integracije na sisteme modernih slavenskih jezika te njihovo funkcioniranje u nacionalnim društvima; analizira utjecaj engleskog jezika na sistem tvorbe riječi karakterističan za slavenske jezike; potkrepljuje činjenicama periferni karakter globalizacijskih procesa u tvorbi riječi u slavenskim jezicima i njihovu ulogu u rječniku slavenskih jezika te pokazuje univerzalnu prirodu ovih procesa u slavenskim jezicima, njihovu nekonzistentnost i dvosmislenost njihovih rezultata i evaluacija.

Drugo poglavlje *Язык современных славянских сми в эпоху глобализации: инновационные словообразовательные процессы (диахронический аспект)* (str. 16–33), čija je autorica Elena Koriakowcewa, proučava inovativne derivatološke procese ostvarene euro-latinskim sufiksima *-изация*/*-izacja*/*-izace* i afiksoidima *-завр*/*-zaur*/*-saurus*, *-(о)номика*/*-(o)nomika* u ruskim, poljskim i češkim medijima na kraju 20. i početkom 21. vijeka. Iz dijahronijskog aspekta, proučavana je evolucija tvorbe imenica u ova tri jezika, i to imenica izvedenih novim internacionalnim formantima *-инг*/*-ing*/*-ink*, *-гейт*/*-gate* i *-(о)голик*/*-(o)holik*. Također, proučavaju se i neologizmi na internetu kao rezultat ere novih medija.

Treće poglavlje *Македонскиот јазик низ процесот на глобализацијата од зборообразувачки аспект* (str. 34–49), čija je autorica Лидија Аризанковска, ukazuje na težnju savremenog makedonskog jezika da uhvati korak s potrebom za brzom i uspješnom komunikacijom u modernom svijetu, u kojem je dominantan utjecaj engleskog jezika, i to bogaćenjem svog leksičkog fonda novim pojmovima. U tom kontekstu, makedonski jezik ne može izbjeći globalističke tendencije u savremenom svijetu, koje, sa druge strane, utječu na njegovu nacionalnu specifičnost.

Četvrto poglavlje *Slovotvorná adaptace nových anglicismů v češtině* (str. 50–73), čija je autorica Ivana Bozděchová, fokusira se na tvorbenu strukturu novih glagolskih anglicizama u savremenom češkom jeziku. Adaptacija engleskih glagola podrazumijeva neophodnu morfološku adaptaciju dodavanjem češkog sufiksa, a taj sufiks se također upotrebljava i prilikom izvođenja čeških glagola od engleskih imena (imenica). Analiza tvorbe novih glagola od tvorbene osnove iz engleskog jezika izvedena je na materijalu sačinjenom od neologizama, a njegovi glavni izvori su baze podataka Neomat i syn v6 iz Češkog nacionalnog korpusa. Glagoli su primarna sredstva za imenovanje radnji i, kao takvi, osnova su izričaja; analizirajući nove primjere glagola, rad procjenjuje ulogu tvorbe riječi u prepoznavanju novih komunikacijskih potreba i funkciju posuđenica iz engleskog te njihovu upotrebu u savremenoj komunikaciji na češkom jeziku.

Peto poglavlje *Допринос глобализације банализацији лексичког фонда српског језика* (str. 74–84), čija je autorica Рајна Драгићевић, upućuje na činjenicu da je

glavni utjecaj globalizacije na srpski jezik isti kao i na ostale slavenske jezike, a očituje se u snižavanju jezičke kulture i svođenju mnogih funkcionalnih stilova na razgovorni. Ekspresivizacija je osnovna tendencija u motivaciji za nastajanje nove leksike. Pri tome su neologizmi, prema pravilu, okazionalizmi, a najviše ih je u jeziku medija. Ne može se očekivati da će kao takvi oni postati dio osnovnog leksičkog fonda, nego čine i činit će periferiju leksičkog sistema srpskog jezika, naročito jer je velik dio te leksike vezan za trenutni društveni kontekst, zbog čega će vjerovatno vremenom i nestati. Zanimljivo je da se kao cilj ekspresivizacije navodi obezvređivanje (pejorativizacija) ljudi, ideja, pojmova itd., a ono se najefektnije postiže pronalaženjem motivacije u riječima koje označavaju vulgarne i banalne sadržaje. U skladu s tim, autorica zaključuje da su osnovne tendencije novonastale srpske leksike ekspresivizacija – pejorativizacija – banalizacija.

Šesto poglavlje *Влияние словообразовательных факторов на стабилизацию английских заимствований в польском языке* (str. 85–97), čija je autorica Magdalena Pastuch, koncentrira se na derivatološke faktore koji pomažu u stabilizaciji posuđenica iz engleskog u poljskom jeziku. Poređenje dvaju rječničkih izvora – *Angielskie elementy leksykalne w polszczyźnie* (1994) i *Słownik zapożyczeń angielskich w polszczyźnie* (2010) – vodi ka zaključku koji to faktori utječu na njihovu stabilizaciju: prisustvo korijena iz klasičnih jezika (kao, npr., u *edytor*); prisustvo sekundarnih morfema klasične provenijencije (kao, npr., u *detoks*); stvarno ili potencijalno tvorbeno gnijezdo (kao, npr., u *test*, *testować*, *tester*, *testowy*); prisustvo u jeziku priomaocu posuđenica sa istim korijenom (kao, npr., u *park – parking*); istovjetnost (stvarna ili samo formalna) morfemskog sastava posuđenica i izvornih riječi (kao, npr., u *amonal* vs. *nochal*).

Sedmo poglavlje *Интернациональные и национальные аффиксы для выражения псевдореалий в русском и чешском языках* (str. 98–120), čiji su autori Елена Васильевна Петрухина i Дмитрий Кириллович Поляков, analizira sistem tipičnih markera koji omogućuju da se ustanovi i klasificira razilaženje stvarnosti ili predstava o normi u ruskom jeziku u poređenju s češkim. Detaljnu segmentaciju raznih tipova takvog razilaženja osigurava kompleks internacionalnih i izvornih afiksa i afiksoida i ujedno omogućava da se stvarna značenja izraze tvorbenim sredstvima (рус. *псевдо-*, *квази-*, *фальш-*, *эрзац-*, *лже-*, *недо-*, *полу-*,*па-*, *ложно-*, *мнимо-*, *-оид*, *-видн*(*ый*), *-подобн*(*ый*), *-образн*(*ый*); чеш. *pseudo-*, *kvazi*, *lži-*, *rádoby-*, *skoro-*, *téměř-*, *také-*/*taky-*, *pa-*, *jako-*/*jakoby-*/*jakože-*, *polo-*, *-oid*, *-vit*(*ý*)). Njihovo uzajamno djelovanje i konkurencija može se opisati upotrebom pojma semantičko-tvorbena kategorija (STK), koji u oba jezika obrazuju riječi sa grčko-latinskim afiksima

псевдо-, *квази-*; *pseudo-*, *kvazi-*/*quasi-*, te, u ruskom, s prefiksoidom *лже-*. Derivatološki inventar bliže i dalje periferije STK otkriva sličnosti i razlike formanata u ruskom i češkom u zavisnosti od njihovog porijekla, semantike, funkcije i stilističke obojenosti.

Osmo poglavlje *Globalno in nacionalno: slovenske ustreznice za citatno angleško besedo troublemaker s perspektive kognitivnega pristopa* (str. 121–130), čija je autorica Irena Stramljič Breznik, propituje koji kriteriji odnose prevagu kada izvorni govornik procjenjuje koji je najadekvatniji slovenski termin na relaciji globalno–nacionalno u slučaju lekseme za englesku riječ *troublemaker*. Daje se dvanaest prijedloga s portala Fran ali i razlozi za njihovu (ne)adekvatnost, kako su ih definirali učesnici u anketi. Kada se protumače rezultati, tri kriterija se ističu: struktura, usklađenost i produktivnost sastavnica složenice.

Nakon ovih poglavlja slijede dvije cjeline vrlo korisne za svakog čitaoca ove monografije. To su: Rezime na jezicima na kojima su pisani članci i Rezimei svih radova na engleskom jeziku – u njima su koncizno navedeni istraživački cilj, metode, rezultati i zaključak svakog pojedinačnog rada.

Na kraju, možemo zaključiti da monografija donosi vrlo korisne uvide u istraživanu problematiku iz perspektive različitih slavenskih jezika: ruskog, bjeloruskog, poljskog, češkog, slovenskog, makedonskog i srpskog, te je vrlo informativna ne samo za derivatologe nego za lingviste različitih profila.

Adresa autorice
Authors' address

Amela Šehović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amela.ami.sehovic@gmail.com

UDK 316.42(049.3)

Primljeno: 10. 12. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Osman Halilović

SMJELO MARKIRANJE KLJUČNIH IZAZOVA ČOVJEČANSTVA

(Samedin Kadić, *Mali leksikon velikih tema*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2019)

U popularnoj studiji *Križari u očima Arapa* Amin Maalouf iznosi zapaženje da je historijat međuodnosa orijentalno-islamskog i zapadno-kršćanskog kulturno-civilizacijska kruga moguće sagledavati i kao historiju permanentnog sukoba. Za takvu, simplificiranu, a vrlo efektivnu sliku prošlosti, moguće je uvijek naći dovoljno argumenata u historiografskim narativima. Ali, za onu slojevitiju i obuhvatniju spoznaju o kompleksnoj kulturološkog interakciji i razmjeni, kao i o kreativnoj snazi i latentnom utjecaju takvih interakcija na neke od najvažnijih kulturnih, filozofskih, ekonomskih i političkih značajki obiju civilizacija, treba uložiti više napora. Barem onoliko koliko je potrebno da se promijeni "kut gledanja" i izađe iz komforne zone zadatih obrazaca razmišljanja. Recimo, cirkularni putevi karavana opće kulturološke baštine mogu se pričinjati kao svojevrstan paradoks. Ali, upravo je muslimanska civilizacija u vojno osvojenoj evropskoj Španiji u islamsku tradiciju aplicirala grčko-zapadno filozofsko naslijeđe, a krstaški pohodi su bili povod i prilika da se, nešto kasnije, na kršćanskom zapadu revitaliziraju vlastiti antički korijeni, u velikoj mjeri, pod sredstvom njihove islamizirane adaptacije.

S druge strane, diferencijacijski procesi, kontroverze i aporije jesu neizbježni prateći efekti međusobnog samjeravanju i/ili sučeljavanja dvaju ili više kulturnih koncepata, različitih vrijednosnih sustava, filozofijskih pogleda na svijet i onoga što danas često u globalnom kontekstu nalazimo imenovanim kao "naš način života".

Iz aporijskih pukotina se, tako, rađaju i teorije o "sukobu civilizacija". Ovu zloslavnu Huntingtonovu tezu još početkom devedesetih godina prvobitno je, sa oprezom, odbacivala i neoliberalna i lijeva zapadna akademska zajednica. Muslimanski intelektualci su ovu tezu rezignirano proglasili za nesuvislu, sa jednim, čini se, prilično naivnim i nejasnim argumentom koji tvrdi da "ne može biti sukoba između civilizacija, moguć je jedino sukob između civilizacije i ne-civilizacije". Međutim, usljed nevesele geopolitičke slike svijeta kakva se razotkrivala u prve dvije decenije stoljeća, i na zapadu i na istoku, iz različitih motiva i pobuda, ali sa istom zapitanošću opetovano se vraćalo na još jedno provjeravanje: nismo li Huntingtonove opservacije rano poslali na historijsku reciklažu ideja!?

Uporedo s tim, naš svijet se mijenjao vrtoglavom brzinom. Mijenjala se i naša percepcija svijeta u kojem živimo. Nanotehnološki, informatički i geopolitički vertigo čije amplitude je teško pratiti, artificijelizacija ljudskog svijeta, multipliciranje problema vezanih za migracije, terorizam, nezaposlenost i nejednakost neki su od pulsirajućih označitelja savremenosti. Krvna slika našeg globalnog sela učinila je neizbježnim preispitivanje svrhe i prirode pojmova kao što su: multikulturalnost, identitet ili kultura uopće. Kao i redefiniranje fenomena kao što su globalizacija, neoliberalni kapitalizam ili terorizam. Pitanja duhovnosti, smisla života i ljudske čežnje za transcedentnim uvijek se iznova ukazuju na zaslonima savremenih autoreferencijalnih ekrana, čak i u hiperkonzumentskom društvu "koje je odavno položilo svoje filozofsko oružje".

U kontekstu globalizacijskih mijena kao jedno od temeljnih tema nameće se i pitanje moralnosti. Počevši od stalne potrebe redefiniranja samog pojma morala proizašle iz (post)moderne svijesti o partikularnosti moralnih kodeksa i uslovljenosti setova moralnih normi kontekstom pojedinačne kulture, prostora i vremena. Na savremenoj mondijalnoj, višestruko umreženoj sceni, prisutno je mnoštvo tradicija koje se, kako zapaža Z. Bauman u *Postmodernoj etici,* "natječu za lojalnost i autoritet nad osobnim ponašanjem - iako bez nade u uspostavljanje općeprihvaćene hijerarhije vrijednosti i normi koje bi spasile svoje adresante od spornog zadatka slobodnog biranja". S druge strane, bez obzira na općeprihvaćenu predstavu o nemogućnosti univerzalne primjene bilo koje partikularne moralne tradicije, otvara se pitanje nužnosti univerzalnih etičkih principa u svijetu koji se suočava sa potrebom uspostavljanja etičkih granica po krovnim pitanjima kao što su genetska istraživanja, nuklearna tehnologija ili klimatske promjene, ali i onim drugim socijalno-društvenim problemima čije se razorne posljedice po svijet neće dugo moći ignorirati kao što su nejednakost, nezaposlenost i ekstremno siromaštvo.

Upravo pod agendom koju diktira pitanje etike plodonosnom se i autentičnom pokazuje intelektualna pozicija promišljanja na čvorištu između tradicije i postmoderne. Pogotovo u slučaju kao što je rad Samedina Kadić, gdje angažirano i osebujno vladanje diskursom zapadnog misaonog naslijeđa biva obogaćeno habitusom islamske tradicionalne misli i etike. Oba civilizacijska i filozofijska diskursa, pri tome, bivaju reinterpretirana kognitivnim instrumentarijem slobodne kritičke misli. Semantika ovakve čvorišne pozicije koja je označena janusovskom prirodom autohtonog evropsko-muslimanskog identiteta i dijaloški samjeravajućom perspektivom između "dva svijeta", zasnovana je i razvila se u ranijim Kadićevim radovima, esejima i knjigama (*Aporije biopolitike* 2012, *Politička geografija Hamida Dabushija* 2013, *Musa i Hidr* 2016 i dr.). Kadić se tako, na pragu zrele muževne dobi (u islamskoj narodnoj tradiciji reklo bi se: *pejgamberske godine*), pokazuje kao autentični izdanak jedne grupe bošnjačkih intelektualaca s kojim dijeli istovjetnu intelektualnu poziciju i aproksimativne duhovne obzore, od kojih su reprezentativna imena Enesa Karića, Rešida Hafizovića, Adnana Silajdžića, Nerkeza Smailagića, Rusmira Mahmutćehajića, Samira Beglerovića, Elvira Musića, Rusmira Šadića i dr.

Označavajući u samom naslovu predmet svojih prikaza i opservacija sintagmom "velike teme" Kadić daje sugestivnu, ako ne i polemičku, reminscenciju na jednu od temeljnih oznaka duha postmoderne koji je, u svom raskidu sa "monumen-talizmom historije" u nietzscheovskom smislu, odbacio koncept meganarativa i diktaturu velikih priča i velikih tema moderne. Međutim, upravo pred subjektom u čije ime se postmoderna suprostavila diktatu kolektivističkih meganaracija, pred čovjekom kao individuom, u globalnom svijetu današnjice u kojoj ni postmoderna više nije tako mlada, ukazuje se niz tema koje jesu toliko "velike" da ih je nemoguće preskočiti, a još manje zaobići. Na jednu od mogućih verzija takvog tematskog registra koji obuhvata ključne trendove, globalne fenomene i dominantne ideološke matrice epohe koja se sve češće naziva postpostmodernim dobom, ukazuje Samedin Kadić u knjizi *Mali leksikon velikih tema*.

Mali leksikon velikih tema premrežuje, u review formi, dvadeset i pet pojmova kojima su označene teme za koje autor uviđa da "generički obuhvataju neke najvažnije globalne trendove i tendencije koje određuju našu sadašnjost i trasiraju srednjoročnu budućnost" (Kadić : 11) Tematski spektar kod Kadića obuhvata niz pojmova koji u globalnom medijskom i geopolitičkom rječniku zauzimaju visok nivo frekventnosti kao što su: klimatske promjene i energija, kriza, terorizam, migracije, društvene mreže, multikulturalizam, neoliberalizam, zagađenost, ali i onih važnih tema koje ''sabiru najveće rizike, najsloženije probleme i najdugoročnije dobiti'' a

koje često bivaju "'sakrivene' od javnosti i nije ih moguće tek tako pronaći na pretraživačima ili u antologijama. To da je nejednakost ključni ekonomski problem nije moguće naći u fundamentalnim neoliberalnim krugovima koji i dalje ponavljaju mantru o jednakosti šansi'' (Kadić: 15). Pored markirane teme nejednakosti u Kadićevom odabiru našao se i niz drugih tema čije su reperkusije, u manjoj ili većoj mjeri, tabuizirane u magistralnim tokovima savremenog neoliberalnog diskursa, a na obzorima savremene muslimanske misli često su potpuno neuočljive. Tako Kadić otvara pitanja bioetike, duga, fenomena Kine, pitanja manjina, prirode siromaštva, *you only live once* ideologije kao odraza krize religije, pitanja asimilacije i/ili getoizacije, kao i pitanje mogućih projekcija budućnosti, krize kognitivne znanosti i fluidne prirode identiteta. Sam autor ne pretendira na konačnost niti na sveobuhvatnost vlastitog odabira tema, u završnom eseju rezimira da svako do nas "dolazi iz nekog *zvučnog pejzaža* u kojem nam neke riječi odjekuju, a neke se gube u tišini, I stoga je svaki odabir ključnih pojmova ili velikih tema uglavnom subjektivan'' (Kadić: 212)

Ova autoreferencijalna autorska ograda u svakom slučaju ne umanjuje širinu zahvata u područje ključnih označitelja današnjice, nego funkcioniše i kao otvorena platforma za apliciranje niza drugih tema i pitanja koja usmjeravaju razvoj globalnih trendova, kao što su , recimo, kontraverze vezane za pitanja granica između slobode govora i govora mržnje, rodna pitanja i pitanje institucioniranja nekonvencionalnih brakova.

U Kadićevom pregledu i kritičkom osvrtu na "zadatu temu'' upotrijebljen je esejistički pristup, u metodološko-strukturalnom smislu eseji su koncipirani kao osvrt na historijat, sinhrone odjeke i projekciju mogućih srednjoročnih perspektiva date agende u budućnosti. Oslanjajući se u obradi tematike na eruditsku širinu vlastitih intektualnih obzorja, Kadić vješto sintetizira i dovodi u interdijalošku/polemičku poziciju obilje literaturnih referenci koje bi, sabrane na jednom mjestu, činile respektabilnu ličnu akademsku biblioteku.

Iz perspektive, također subjektivnog, čitalačkog *zvučnog pejzaža* fenomen globalizacije se čini kao okvir u koji jesu kontekstualizirani svi drugi označitelji savremenosti. Autor raspoznaje i kritički interpretira najmanje tri diferentno fokalizirana teorijska polazišta kada je u pitanju shvatanje prirode i reperkusija fenomena globalizacije. Kao inspirativno ishodište globalističkog skepticizma mogla bi se uzeti Spenglerova teza o *pseudo-morfozi* kao iluziji kulturne razmjene i "suštinskoj nekomunikativnosti pojedinačnih kultura''. U skeptičkoj interpretaciji procesi globalizacije na kulturološkoj i političkoj ravni shvataju se kao svojevrsni

‘’projekcijski mit’’. Neki autori će utvrditi čak da je “svijet danas manje umrežen nego prije početka Prvog svjetskog rata’’ (Kadić: 68). Realnom se čini jedino univerzalizacija tržišta kapitala. U globoskeptičkim deskripcijama svijet je danas fragmentiran u tripartitnom blokovskom poretku koji je skoro identičan distopijskoj projekciji iz Orwelovog romana ‘’1984’’, a koji se je određen osovinama Zapad - Kina/Rusija - Treći svijet. U pogledu sudbine suvereniteta nacionalnih država i kultura u 21. stoljeću globoskeptici pojmu globalizacije suprostavljaju, za nas imagološki jako indikativan pojam, “balkanizacije’’, koji opisuje aktivni trend stvaranja novih nacionalnih država u cijelom svijetu.

Idealističke projekcije globalne budućnosti koje vide čovječanstvo kao “jednu veliku sretnu multikulturalnu porodicu’’ koja bi, u intenziviranju kontakata, globalne komunikacije i totalnoj razmjeni dobara i ideja, mogla doseći ideal kantovskog “sveopćeg i vječnog mira’’, ili barem neutralisanja historijskih silnica koje stvaraju uslove za velike sukoba, teorijski nisu zanemarive, mada više spadaju u područje utopijske fikcije nego posibilnog *trendtrackinga*. Kada se uzmu u obzir sve dominantne teorijske percepcije ideoloških osnova globalizacije, ali i empirijsko naslijeđe iz historijskog kontinuiteta fenomena kolonijalizam -Commonwealth - posthladnoratovski “novi svjetski poredak’’, idealističke i optimistične teorijske projekcije globalne budućnosti doimaju se kao dobrodušne sanjarije koje korespondiraju sa onom utopijskom slikom mirne i ujedinjenje planete Zemlje kakvu su u popularnoj kulturi zamišljali scenaristi *Star Treka*.

Uvid u hiperglobalističku teorijsku perspektivu Kadić daje kroz deskripciju i interpretaciju ideja reprezantivnih teoretičara i zagovornika globalizacije kao “neumitnog historijskog procesa’’. U ovom procesu nacionalne države i autentične kulture nužno bivaju apsorbirane u jedan ekonomski i kulturni globalni nadsistem koji Kadić opisuje, citirajući Antonija Negrija i Michaela Harta, kao “super-nacionalnu formu konfiguriranu od višestrukih mreža hibridnih identiteta, elastičnih hijerarhija i mnogostrukih razmjena’’ (Kadić: 67). Svih deset fenomena koje T. Friedman detektira kao sile koje su “poravnale svijet’’ (*Pad Berlinskog zida/rušenje zidova, otvaranje prozora - windowsa, umrežavanje svijeta, softver za umrežavanje radnog procesa, proširivanje diskursivne moći zajednica preko interneta, preseljenje kompanija, dobavljački lanci, optimalizacija posla, in-formiranje, bežični telekomunikacijski sistemi*) imaju direktnu ili indirektnu vezu sa individualnom ili interkulturnom komunikacijom,

Dominacija zapadnog civilizacijskog koda u globalnoj komunikacijskoj mreži navodi neke autore da globalizacijske trendove prepoznaju i kao “masovno

oponašanje zapada''. Kadić interpretira distinkciju koju Alaina de Beniost uvodi u razumjevanju pojmova ekonomska i kulturna globalizacija. U oba ova međuovisna procesa ključnu ulogu ima internet koji "inaugurira novi stil života koji možemo nazvati elektronskim nomadstvom, ali i elektronskom kolonizacijom''. U esejima o fenomenu društvenih mreža, kontingenciji i pojmu postistine, Kadić detektira set novonastalih problema koje su u današnjicu inaugurirani upravo uz pomoć instrumentarija koji nudi internet. U epohi društvenih mreža, paradoksalno, klasična funkcija komunikacije kao dvosmjernog/dijaloškog procesa zamire, da bi ustupilo mjesto neartikulisanoj kakofoniji, ''sveopćem brbljanju''. Neka od ključnih pitanja koje je otvorilo novo informatičko doba, prema Kadiću, jesu pitanja kompetencije, demonopolizacije znanja i krize ekspertnog autoriteta. U umreženom svijetu gdje se znanje pretvorilo u (dez)informaciju i gdje je otvorena sezona "totalnog laganje'', na tantalovske muke je osuđeno svako traganje za recentnim znanjem i autentičnim izvorom.

U traganju za mogućim ljekovitim i funkcionalnim odgovorima na otvorena pitanja o razuđenom spektru problema koje pred savremeno čovječanstvo stavlja naš umreženi svijet, na fonu kauzaliteta i sa imperativom nužnosti, nameću se temeljna pitanja univerzalne etike i interdiskurzivnog dijaloga. U završnom eseju *Hronotopi velikih tema i rehabilitacija islamskog univerzalizma,* Kadić nudi jedan od mogućih kodova za razumijevanje aktuelnih umreženih kriza i aporija. Savremena islamska populistička literatura često za internu društvenu krizu muslimanskog svijeta umjesto odgovora nudi pojednostavljene parole koje, budući ispražnjene od stvarnog duhovnog i intelektualnog sadržaja, uglavnom proizvode eho lančane samokritike i lamenta nad izgubljenom potencijom iz "zlatnog doba islama''. Na tragu angažovanijeg i na savremenost konektovanog toka islamske misli koji se, u posljednjih stotinu godina može, bez obzira na sve diskurzivne razlike, označiti vektorom u slijedu M. Abduhu – M. Iqbal – S. H. Nasr – M. Hofman – T. Ramadan, Kadić označava islamsku genoinu etiku i oživljavanje izvorne kognitivne otvorenosti islama kao zajednički imenitelj jednog koncepta koji bi razumijevanje "smrtonosne sfinge savremenog svijeta'' učinio mogućim.

Tradicionalna opreka između islamske i krćanske apologetske misli, izuzimajući set nezaobilaznih doktrinarnih razlika, zasnivala se na temeljnoj antonimiji centralne pozicije pojmova Um i Volja. U interpretativnom toku razumjevanja kur'anske Objave i Tradicije koji je revitaliziran u čuvenoj polemici Ebu Hamida el Gazalija sa adaptiranim naslijeđem helenske misli u školama ranih islamskih filozofa, upravo će pojam Apsolutne Volje (*Iradet*), nepodložne zakonima kauzaliteta, biti uspostavljen

kao središnji koncept razumijevanja metafizičkih problema. U kršćanskoj postakvinističkoj tradiciji istovjetnu ulogu će imati, iz grčke filozofske tradicije naslijeđeni, koncept Apsolutnog Uma, koji je u prosvjetiteljskoj eri nadomješten ustoličenjem Razuma. Razumijevanje ovih spekulativnih polazišta važna je pretpostavka i za razumijevanje prirode svakog interaktivnog procesa na relaciji Islam - Zapad. Pogotovo se, u svjetlu islamske percepcije postkartezijanskog i postmodernog Zapada, važnom čini Nasrova distinkcija između pojmova inteligencija i razum, kao i koncept biocentrične etike islama zasnovane na fonu razumijevanja čovjekove namjesničke odgovornosti na Zemlji.

Razumijevajući, također, na tragu P. Fayerabanda, da ni ljudska povijest ni ljudska sadašnjost "ne mogu biti reducirane na samo jedan narativ", Kadić predlaže sintetički pristup koji podrazumijeva angažirano razumijevanje kompatibilnosti islama sa, recimo, prosvjetiteljskim idealom znanja i stučnosti, kao i sa idejom slobodnog tržišta kao temeljnim konceptom neoliberalnog kapitalizma. Pri tome autor, svakako, ne gubi iz vidi da korespondiranje islamskog i prosvjetiteljskog ideala, kontekstualizirano u široke obzore kur'anske Objave u kojoj se Vječna Volja posvema obraća ljudskom razumu, vrši jedinstvenu, zapadnoj misli skoro nepoznatu, pomirbu koncepata prometejskog traganja i božanskog nadahnuća. Nalazeći još u ranoj islamskoj praksi koja potiče fluidnost tržišta zajedničke gradivne elemente islamskog društva i modernog neoliberalnog kapitalizma, Kadić se slaže sa F. Braudelom da je muslimanska civilizacija "od početka bila kapitalistička." (Kadić: 226). Naravno, u široj elaboraciji autor mapira i temeljna distinktivna obilježja između islamskog i neoliberalnog poimanja kapitala i njegove fluktacije.

U Kadićevim kontemplacijama i analitičkim sintezama, posebno se izazovnim čini sučeljavanje ontoloških i metodoloških postulata postmoderne sa savremenim tokovima islamske misli i metodološke prakse. Otvorenih očiju sagledavajući postmoderni koncept u svjetlu njegove "neosporne oprečnosti sa učenjem islama", autor hrabro predlaže da "muslimani imaju mnogo toga da nauče iz postmoderne". (Kadić: 214). Nalazeći introvertnost i statičnost kao osnovne atribute kojima se mogu opisati opći generatori krize moderne muslimanske autorefleksivnosti, Kadić u set nasušnih potreba savremenog promišljanja islama aplicira "uočavanje postojanja Drugoga i njegovih kriza, njegovih lomova i konfuzija, a potom koncipiranje jedne 'prevodilačke klauzule'...kojom bi islamski principi bili oslobođeni od teškog zagrljaja partikularnih jezika" (Kadić: 213). Ukazujući na goruću potrebu za revitalizacijom principa korespodencije sa činjenicama, skepse, kontekstualiziranja i sinteze zasnovane na nepristrasnim informacijama, u istom onom duhu u kojem je

ove principe u islamski naučni pristup aplicirao ibn Haldun prije skoro šest stotina godina, autor se nedvosmisleno opredjeljuje za rehabilitaciju kritičke misli u islamu.

Mali leksikon velikih tema je, tako, knjiga koja, umrežena sa obiljem literature na koju referira, nudi enciklopedijsku širinu znanja i informacija o ključnim fenomenima današnjice. Ali, autor u ovoj knjizi smjelo otvara i neka od najvažnijih pitanja današnjeg čovječanstva i markira ključne izazova koji stoje pred *globaliziranim* muslimanskim ummetom.

Adresa autora
Authors' address

Osman Halilović
Islamska zajednica u BiH
Muftijstvo tuzlansko
Medžlis Zvornikshal0506@gmail.com

UDK 28-472(049.3)

Primljeno: 01. 10. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Izet Pehlić

AFIRMACIJA SREDNJEG PRAVCA TUMAČENJA ISLAMA U OBLASTI ODGOJA

(Jusuf el-Karadavi: *Enciklopedija islamskog odgoja,* knjiga 1. i knjiga 2, Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici i Izdavačka djelatnost "Hedef", Zenica, 2020)

Enciklopedija islamskog odgoja dvotomno je autorsko djelo Jusufa el-Karadavija, istaknutog savremenog islamskog učenjaka, pravnika, pisca i erudite. Strukturu prve knjige čine predgovor bosanskom izdanju, Uvod, predgovor i pet zasebno strukturiranih i naslovljenih dijelova. Druga knjiga sastoji se iz pet zasebno strukturiranih i naslovljenih dijelova.

Predgovor bosanskom izdanju napisao je dr. hafiz Safvet Halilović, redovni profesor tefsira na Islamskom pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici, učenik šejha El-Karadavija i član Internacionalne lige učenika šejha El-Karadavija, što ovom djelu daje posebnu autentičnost. Predgovor je u velikoj mjeri u funkciji predstavljanja filozofskog pristupa Jusufa el-Karadavija koji promovira srednji put lišen krajnosti, ekstremizma, zastranjivanja i pretjerivanja bilo koje vrste. Srednji ili umjereni pravac (*el-wesatiyya el-islāmiyya*) u tumačenju islama, njegovih učenja, propisa i odredbi, ustvari, pravac je koji ne dopušta bilo kakav ekstremizam, ali, istovremeno, ne dozvoljava ni opuštenost u vjeri. Zahvaljujući toj činjenici šejh El-Karadavi uživa povjerenje velikog broja znanstvenika muslimana diljem svijeta, od Indonezije do Maroka, od Južne Afrike do Rusije, a posebno među muslimanima koji žive u zemljama zapadne Evrope i Amerike. Sa idejama uravnoteženosti i islamske središnjosti prožeta su sva djela i fetve cijenjenog šejha El-Karadavija.

El-Karadavijev pristup istovremeno ne dozvoljava tumačenje islama "po narudžbi" ili, pak, zarad nečijeg hatara, interesa, naklonosti ili zadovoljstva, te često naglašava da je Božije zadovoljstvo iznad bilo čijeg drugog. U okviru predgovora izdvojene su neke važne poruke šejha el-Karadavija koje posvjedočuju navedeni pristup. Značajno mjesto u predgovoru dato je razumijevanju islamske središnjosti i umjerenosti, te su u najkraćem obliku navedene ideje tog pravca. Safvet Halilović konstatira: "Onima koji su slušali njegova predavanja i vazove ili, pak, čitali njegove knjige jasno je da je on govornik (*hatīb*) koji vrlo precizno govori, autor (*kātib*) koji vješto piše i pjesnik (*šā'ir*) koji nadahnuto sklada poeziju. On je velikan kojega krase vrline istinskog alima, preciznost i razboritost fakiha, promišljanje filozofa, narav pjesnika, vještina književnika, ponos vjernika i duh borca koji prodorno gleda. On je borac koji brine brigu o vjeri i zajednici, snažan u svome vjerovanju, ustrajan u svome znanju, omiljen među širokim muslimanskim masama diljem svijeta" (knjiga 1, str. 6-7).

U Uvodu El-Karadavi čitaoce uvodi u logiku i razumijevanje sadržaja, pojašnjava sveobuhvatnost, širinu i dubinu islamskog koncepta, naglašava postojanje propisa u svim oblastima vjernikovog života a njihovo implementiranje vidi kao održavanje vjernikove veze s njegovim Stvoriteljem. Pri tome, odgoj i promovira kao suštinu čovjekovog bivstvovanja i uloge na Zemlji. Predgovor knjige je u funkciji jasnijeg pojmovnog određenja islamskog odgoja u islamskoj i arapskoj tradiciji, a centralno mjesto ima pojam *edeb* (odgoj ili ćudoređe) koji svjedoči senzibilitet i kompetenciju za uspostavljanje kvalitetnog odnosa. U suštini islamsko razumijevanje edeba je očovječenje čovjeka, vraćanje njegovoj iskonskoj ljudskoj prirodi, a uzdizanje iznad prohtjeva životinjskih vrsta, afirmiranje i oživljavanje univerzalnih ljudskih vrijednosti.

Prva knjiga *Enciklopedije islamskog odgoja* sastoji se iz sljedećih dijelova: 1. Edeb prema Uzvišenom Allahu (s poglavljima: Edeb prema Uzvišenom Allahu, Kultura ponašanja muslimana prema Muhammedu, s.a.v.s.), 2. Kultura ponašanja prema duši (s poglavljima: Kultura ponašanja muslimana u zauzimanju stava, formiranju mišljenja i pristupa, Čvrsto držanje i ustrajavanje na istini, Povratak istini), 3. Kultura vjernika prema snu i javi (s poglavljima: Kultura vjernika prema snu i javi, Kultura vjernika prema hrani i piću), 4. Ćudoredni odnos vjernika prema odjeći i ukrasima, 5. Kultura ponašanja prema porodici (s poglavljima: Edeb prema srodnicima, Edeb u braku i bračni život, Propisi roditeljstva, Edeb prema rodbini).

Druga knjiga *Enciklopedije islamskog odgoja* sastoji se iz sljedećih dijelova: 1. Odnos muslimana prema društvu (s poglavljima: Odnos mislimana prema siročadima, siromasima, putnicima namjernicima i onima koji su njegovom posjedu, Ophođenje

muslimana prema komšiji, Kako se musliman treba ophoditi prema drugovima i prijateljima, Ponašanje muslimana prilikom nazivanja selama i pozdravljanja, Norme prilikom odlaska u posjetu bolesniku, Kako se musliman treba ponašati na sijelu i u društvu, Ponašanje muslimana u razgovoru s drugima), 2. Odnos muslimana prema zdravstvenoj zaštiti, bolesti, liječenju i hospitalizaciji (s poglavljima: Propisi o zdravlju i zaštiti o bolesti, Opće norme medicine i liječenja, Ponašanje u bolesti, izdržljivost i zadovoljstvo, Posjeta bolesniku i način obavljanja iste, Dužnosti porodice prema bolesniku), 3. Norme ponašanja muslimana u smijehu, humoru i zabavi, 4. Kultura ponašanja prilikom putovanja i kretanja, 5. Ponašanje muslimana kod preporučivanja dobra i odvraćanja od zla.

Enciklopedija islamskog odgoja jedno je od preko dvije stotine djela i studija o islamu u autorstvu Jusufa el-Karadavija. Posebnost ove knjige jeste i u tome što je jedna od posljednjih njegovih velikih studija koja je nastala u najizraslijoj i najzrelijoj el-Karadavijevoj spisateljskoj fazi, te se na neki način može smatrati i njegovim životnim djelom.

Prva knjiga ima 408 stranica bez sadržaja, a druga 504 stranice ne ubrajajući i sadržaj na kraju. Tekst na svakoj stranici je štampan vrlo pregledno i sa odgovarjućim proredom. Poglavlja i potpoglavlja jasno su naglašena, numerirana i zajedno čine metodološki kvalitetnu strukturu koja pomaže čitaocima da se lakše i jednostavnije kreću kroz tekst, te jednostavnije pronađu informaciju na koju ponovo žele usmjeriti svoju pažnju.

Enciklopedija islamskog odgoja pisana je svim uzrastima, prijevod na bosanski jezik je adekvatan, stil jednostavan, lahka je za čitanje i razumijevanje. Uz sve korištene stručne riječi i pojmove na arapskom jeziku odmah u tekstu stavljen je ekvivalentan izraz na bosanskom jeziku. Knjiga je svojevrsni edukacijski priručnik za implementaciju lijepog i prefinjenog islamskog ponašanja u svakodnevnim životnim situacijama. Kao takva, predstavlja izuzetno štivo s praktičnom vrijednošću za svakog vjernika muslimana i onoga ko je zainteresiran za razumijevanje filozofije i prakse islamskog ponašanja. Naravno, knjiga *Enciklopedija islamskog odgoja* izuzetno je vrijedna za sve koji se bave izučavanjem islamskog odgoja jer na enciklopedijski način, na jednom mjestu, nudi niz slojevitih znanstveno utemeljenih spoznaja iz islamske etike.

Adresa autora
Authors' address

Izet Pehlić
Univerzitet u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
izet.pehlic@gmail.com

UDK 28-472(049.3)

Primljeno: 15. 12. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Rusmir Šadić

UTEMELJUJUĆI DUHOVNI AUTORITET OSMANSKOG DRUŠTVA

(Ahmed Zildžić: *I prijatelj i neprijatelj: rano osmansko društvo i Ibn 'Arabi,* Orijentalni institut, Sarajevo, 2020)

Šta je prijatelj a *šta* neprijatelj? Nema sumnje da je to mnogo teže pitanje od onog *ko* je prijatelj a *ko* neprijatelj. Pa kakav god odgovor da bio jedno je sigurno: asocijacije i moguća značenja su brojna. I dok jednima ti pojmovi predstavljaju asocijaciju na Schmittovu *Političku teologiju* i njegovo „poigravanje" s tim dvojcem, drugi pomišljaju na Jacquesa Derridu i *Politike prijatljstva*. Ipak, unutarnja suprostavljenost tih pojmova neke će voditi ka ozbiljenima ezoterijskog unutar područja egzoterijskog, dovodeći na taj način mišljenje i djelo Ibn 'Arabija u povijesni i društveni kontekst. I upravo će autor izvrsne studije, Ahmed Zildžić, u liku tog muslimanskog teozofa *par exellence* vidjeti i prijatelja i neprijatelja, kakvim se „pokazivao" za one koji su o njemu htjeli misliti ili su barem mislili da o njemu mogu misliti.

U nedavno odbjavljenoj knjizi *I prijatelj i neprijatelj: rano osmansko društvo i Ibn 'Arabi,* autor se bavi pitanjem legitimiteta Ibn 'Arabijeva mišljenja unutar muslimanske zajednice posredstvom rekonstrukcije njegove duhovne genealogije, procesa formalne edukacije, usaglašenosti karakterističnih elemenata njegova učenja sa važećim interpretacijama ortodoksnog islama, te njegovom upućenošću u klasične discipline islamskog učenja. Drugi dio knjige se bavi pitanjem „pristunosti" Ibn 'Arabijeva učenja unutar rane osmanske učenosti, mogućeg utjecaja na kasniji intelektualni i duhovni razvoj osmanskog društva, kao i pravnih mišljenja osmanskih kadija koje donose važeći sud o valjanosti Šejhova nauka.

Na temelju prvorazrednih izvora, detaljne eksplikacije sadržaja Ibn ‘Arabijeve *idžaze*, koja nudi obilje autobiografskih podataka, kao i analize pojedinih elemeneta djela *Ruh al-qudus*, autor će nedvojbeno naznačiti snažnu upućenost teozofa iz Mursije u tradiciju islamskog učenja, te vezanost za brojne autoritete pred kojima je prolazio proces formalne edukacije.

Pa iako će određeni elementi njegova nauka, a prije svega teorija o transcendentnom jedinstvu egzistencije i učenje o savršenom čovjeku, naići na kritiku određenih vjerskih krugova i literarista iz reda učenjaka, njegovo djelo je pronašlo vlastiti put unutar duhovne tradicije muslimana, te se konstituiralo kao supstancijalno važan element sufizma, koji bi bez njegova nauka, čini se, teško bio zamisliv. I dok su pojedinci pjenili nad pojedinim recima njegova djela *Tarjuman al-ašwaq* i kritizirali primaran izvor autorove motivacije ali i oslonjenost na mističnu poeziju, autor pokazuje kako je Ibn Arabijeva misao lagano postajala konstitutivnim dijelom intelektualne tradicije islama i vodila kreiranju takvog duhovnog ambijenta u kome će ime *Doctora maximusa* postati sinonim za pojam sufizma.

Ibn ‘Arabijevo učenje je bilo pristuno na području Anadolije i prije samog osnivanja Osmanske dinastije. Naime, autor nas upoznaje za poveremenim putovanjima i dužim zadržavanjima Ibn ‘Arabija na području Anadolije. Bilo je to vrijeme vladavine Seldžuka. Osim Konye, Šayh al-Akbar je obitavao i u Sivasu i Malatji, gdje je dovršio pisanje djela *Tardžuman al-ašwaq*. Ipak, ozbiljnijem širenju njegova učenja na području Anadolije doprinijet će njegov najpoznatiji učenik i interpretator njegove misli Sadr al-Din Qonyewi. On će imati ulogu kodifikatora Šejhovog učenja i utemeljitelja najznačajnijeg interpretativnog toka ekberijanske tradicije. Utjecaj i potonje širenje Ibn ‘Arabijeva učenja kretat će se preko Mu’ayyad al-Din al-Gandija, Abd al-Razzaqa al-Qašanija i Dawuda al-Qaysarija koji će biti spona između seldžučkog i osmanskog perioda. Ime Dawuda al-Qaysarija, kao autora čuvenog komentara *Fususa*, važno je i zbog činjenice da je riječ o učenjaku koji je elemente ekberijanske tradicije ugradio u okvire osmanskog intelektualnog života, budući da je imao priliku biti glavni predavač na prvoj osmanskoj obrazovnoj instituciji, medresi Orhaniji. Liniju nepopustljivog prenošenja i dosljednog čuvanja ekberijanske tradicije preuzet će Mulla Fenari koji će kao voditelj nove medrese u Bursi i prvi osmanski muftija uopće, snažno utemeljiti Ibn Arabijev nauk unutar intelektualnog i duhovnog miljea rane osmanske države. Analiza tih povijesnih okolnosti i lanca duhovne genealogije ekberijanske škole sufizma, predmet je drugog poglavlja ove studije.

Prisutnost i utjecaj Ibn Arabija nastavljeni su otkrivanjem djela *Šajara*, koje su osmanski intelektualni krugovi vezivali za ime andaluzijskog učenjaka. Analiza

povijesnih okolnosti, sadržaja čuvene *Šajare* i njena autorstva, kao i implikacija društveno-političkog konteksta bit će predmet interesa Ahmeda Zildžića u trećem poglavlju. Naime, riječ je o tekstu koji je u vidu mističnog predskazanja već nagovijestio dolazak Osmanlija koji su bili „poslani" uspostaviti novo doba. Osmanlije su prepoznati pod pojmom „čestiti robovi", među kojima su pojedini odabrani da iste predvode ka „punini vremena". Iskazom „kad *sin* uđe u *šin*", što je pročitano kao sultan Selimovo osvajanje Šama, nagoviješteno je otkrivanje Ibn ʻArabijeva groba. Time je postignut dvostruki efekat. Ne samo da je Šayh al-Akbar nagovijestio Selimovo osvajanje i zabilježio ono što je u mističnoj viziji otkriveno, nego predvodnik Osmanlija ima čast biti onaj koji otkriva i ukazuje na duhovni autoritet Ibn ʻArabija. Uspostavljanjem ove veze, kako primjećuje i sam autor, osmanska vlast je zadobila dodatni legitimitet dok je lik Ibn ʻArabija još snažnije inkorporiran u temeljnu strukturu osmanskog duhovnog i društvenog ambijenta. Titule *sahib al-qiran* i *sahib al-zaman*, koje su označavale posebnu vrstu ovostranog i onostranog autoriteta, bile su pripremljene za osmanskog sultana. S druge strane, snaga duhovnog autoriteta Ibn ʻArabija iskorištena je kako bi bila „otkrivena veličina" onog ko je trebao uspostaviti novo doba. Unatoč činjenici što su pojedini savremeni istraživači sa Zapada doveli u pitanje izvornost i autorstvo navedenog teksta, to više nije bilo važno. Suštinski cilj je bio postignut.

Posljednje poglavlje autor posvećuje ulasku ekberijanskog teozofskog učenja u osmanski pravni diskurs, primarno se referirajući na fetve različitih obnašatelja funkcije šejhul-islama. Naime, autor pokazuje kako se Ibn ʻArabi našao u samom središtvu „rasprave" muslimanskih pravnika o usklađenosti njegovih učenja, dominantno iznesenih u *Fususu* i *Futuhatu*, sa doktrinarnim učenjem islama ili pak onim što se kroz tradiciju kao takvo razumjevalo. Tekst pokazuje odobravajući stav većine potpisnika *fetvi*, koji su ukazivali na semantičku višeslojevitost Ibn ʻArabijeva teksta, nužnost poznavanja određenih metafizičkih kategorija i pojmova od strane čitatelja, te njegov nedvojbeno veliki povijesni značaj za intelektualnu i duhovnu tradiciju islama. Između prvih i potonjih koji o Ibn ʻArabiju govore u superlativu, bilo je i onih, kako Zildžić navodi, koji su pod utjecajem općepoznatih stavova Ibn Taymijine škole iznijeli svoje negativno mišljenje o određenim učenjima andaluzijskog sufije.

Ipak, to nije moglo dovesti u pitanje snažnu ukorijenjenost njegova metafizičkog nauka unutar osmanskog društva, čije izdanke je moguće vidjeti u nesvakidašnjoj prisutnosti sufijske tradicije i svjetonazora među kasnijim generacijama Osmanlija, ali i među znanstvenicima modernog doba koji su vlastiti istraživački angažman

usmjerili ka njegovu opusu. Konačno, knjiga *Prijatelj i neprijatelj: rano osmansko društvo i Ibn 'Arabi*, izvrsnog istraživača i obećavajućeg znanstvenika mlađe generacije Ahmeda Zildžića, izniman je doprinos širem razviđanju povijesne uloge slavnog Andalužanina i važnosti njegova teozofskog mišljenja za ukupnu misleću tradiciju islama.

Adresa autora
Authors' address

Rusmir Šadić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
rusmir.sadic@untz.ba

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – D*ruštvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

dhs
društvene i humanističke studije
ISSN 2490-3604